

सप्तार्षी प्रकाशन

श्रीः ।

कुमारसंभवम् ।

संजीविन्यास्यव्याख्यासमेतम् ।

प्रथमः सर्गः ।

माकाशिहृष्टा जगतो नमो वामार्थजाग्रे ।

सथो दक्षिणदक्षणसंकुच्छामदहे ॥

अन्तरायतिग्रिरोपशास्त्रे शान्तपावनमविन्दवैभवम् ।

तद्वरं बुधि कुञ्जरं सुखे मन्महे किमपि तुविद्वलं महः ॥

शरणं करवाणि कार्मदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।

करुणामस्तृणैः कटाक्षपातैः कुरु माममद कृतार्थसार्थवाहम् ॥

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यातते मया ।

नामूलं लिख्यते किञ्चित्तानमेकितमुच्चते ॥

भारती कालिदासस्य दुर्घाव्याख्यातिकमूर्धिता ।

एषा संजीविनी व्याख्या तामघोर्जीविष्यति ॥

तत्रभवान्कालिदासः कुमारसंभवं कार्यं विकीर्णुः ‘आकीर्णमदिक्या वसुनिवेदो
वापि तन्मुखम्’ इति शास्त्रात्काव्यादौ वक्ष्यमाणार्थानुग्रुणं वसु लिङ्दिति—

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः ।

पूर्वापरौ तोर्यनिधी वैगाहा स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥१॥

अस्तीति ॥ उत्तरस्यां दिशि । अनेनाहा देवभूमित्वं सूचते । देवतात्माधि-
ष्टाता यस्य सः । एतेनात्म वक्ष्यमाणमेनकापरिणवपार्वतीजननादितेतन्म्यवहार-
बोग्यत्वसिद्धिः । हिमस्यालयः स्थानमिति हिमालयो नाम हिमालय इति
प्रसिद्धः । अधिको राजाधिराजः । ‘राजाहःसविभ्यहृष्ट’ । न गच्छस्तीति नगा
अवलासेषामधिराजो नगाधिराजोऽस्ति । कर्यभूतः । पूर्वापरौ प्राप्यपविदी
सोवनिधी समुद्रो वगाहा प्रविश्य अतपृथ शृणिव्या भूमिनां हस्तादिना परि-

च्छेदः । भावे लुह । तस्य दण्डः । बद्धा मीथतेऽनेनेति भावम् । करणे स्फुद । स चासौ दण्डम् स इति स्थितः । भायामपरिष्ठेदकदण्ड इति लिपत इत्यर्थः । पूर्वोपरसातारावश्याहित्यं चाल्य हिमालयस्यास्त्वेव । उक्तं च व्रह्माण्डपुराणे—‘कैलासो हिमवांशेक दक्षिणे वर्षपर्वतौ । पूर्वपश्चिमगावेतावर्णवान्मतल्यस्तिर्तौ ॥’ अब हिमाचलस्योभ्याविष्ट्यासिसाम्बानदण्डत्वेनोद्योक्षणातुच्येकालंकारः । ‘प्रहृतेऽप्रहृतगुणकियाद्विसंबन्धादप्रकृतत्वेन प्रकृतत्वं संभावनसुधेका’ इत्यलंकारसर्वस्त्वाकारः । अस्तिस्तरों प्रावेण लृत्युपजातिः । कविदिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रे च । तत्त्वाणं तु—‘स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः’ । ‘उपेन्द्रवज्रा अत्याख्यतो गौ’ । ‘अनन्तरोदीर्घितलक्ष्मभाजौ पादौ वदीवात्युपजातवस्ता’ इति ॥

इतःपरं चोषप्रभिः शोकैर्हिमाद्विं वर्णवति । तत्र नगाविशराजत्वं लिवेंद्रुमाह—

यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।
भास्त्रन्ति रक्षानि महौषधीश पृथूपदिदां दुदुहुर्वरित्रीय ॥ २ ॥

यस्मिति ॥ सर्वे च ते शैलश्च सर्वशैलाः । ‘पूर्वकालैकसर्वज्ञत्वुराणनवकेवाः समानाधिकरणेन’ इति समाप्तः । यं हिमालयं वत्सं परिकल्प्य विद्याय दोहदक्षे दोहनसमये मेरौ दोग्धरि स्थिते सति । ‘वस्य च भावेन भावलक्षणम्’ इति सप्तमी । पृथूपदिदां पृथुना वैन्येनोपदिष्टामीहक्या प्रदर्शितां भरितीय । गोहृपघरामिति शेषः । ‘गौभृत्वा तु बसुंधरा’ इति विष्णुपुराणात् । ‘अकवितं च’ इति कर्मेत्वम् । भास्त्रन्ति च भास्त्रलक्ष्म भास्त्रन्ति शुतिमन्ति । ओषधिद्विशेषणं चैतत् । ‘नपुंसकमनपुंसकेन’ इत्यादिना नपुंसकेनशेषः । रक्षानि भागी-आतिश्चेष्वस्तुति च । ‘त्वं ओषेष मणावपि’ इति विष्णः । ‘जातौ जातौ यदुकृहं तद्वक्षमिति कल्पते’ इति यादवः । महौषधीश संजीवनीप्रसृतीश श्वीरवेन परिणता इति शेषः । ‘ताः श्वीरपरिणामिनीः’ इति विष्णुपुराणात् । दुदुहुः । ‘दुहियादि—’ इत्यादिना द्विकर्मकर्त्वम् । अत्र प्रथोजकवेऽपि शैलानां ‘पञ्चमिर्हृतैः कर्वति आर्म ग्रामणीः’ इति वस्त्रसम्याचरणात्कर्त्तव्येन व्यपदेशः । तुहेः स्वरितेऽप्यवकर्त्त्वमित्याश्रितविक्षात्री परस्मैपवद्म । अत्रार्थं प्रमाणम्—‘शीर्मुखिर-चलाः सर्वे कर्त्तारोऽप्य पद्यांसि च । ओषध्यज्ञेव भास्त्रन्ति रक्षानि विभिषानि च ॥ चरसम्बहिमवानासीहोग्या मेरौहामिदिः’ ॥’ इति । एतेन वस्त्रत्वं भातुः प्रेमा-स्पर्शत्वादत्य सारग्राहित्यं गम्यते । तथा चाल्य नगास्य रक्षिदेवभोवत्तुत्वाक्षगा-विशराजत्वं युक्तमिति भावः । अत्र हिमवद्वर्णनस्य प्रकृतत्वात्तद्रौपीयविक्षानां द्वया-नामिति प्रकृतत्वात्तेवौ दोहनकियारूपसमानवर्मसंबन्धादौपक्षयस्य गम्यत्वात्केवल-प्राकरणिकविष्वस्तुत्ययोमितनामाकंकारः । तदुक्तम्—‘प्रसुतानां तथान्वेषां केवकं तुत्यधर्मतः । औपन्यं गम्यते चत्र सा भातु तुत्ययोगिता ॥’ न चाक्र रूपकरिणामाश्रित्कारशङ्का कार्बा तेषामारोपहेतुत्वात् । हिमहेमाचकाविकृतसत्वदोक्षुद्वादीनामागमसिद्धत्वेनानाहोप्यमानवत्वादिति ॥

न तु हिमदोषवृचिताश्च तत्पात्रमन्तमनियम्बत्वाभिष्ठिण् इव सर्वेभावे सौभाग्यं
विफलमित्याशास्त्राद—

अनन्तरलग्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेभिवाङ्कः ३

अनन्तेति ॥ प्रभवत्यसाधिति प्रभवः कारणम् । अनन्तानामपरिमितानां
द्वानां अहवस्त्रां ग्रभवस्त्र यस्य हिमाद्वैहिमम् । कर्तुः । सुभगस्य भावः सौभा-
ग्यम् । ‘इक्षागतिभ्यन्ते पूर्वैपद्यस्य च’ इत्युभयपद्युद्दिः । उद्दिलुम्पतीति सौभा-
ग्यविष्ठोपि सौभाग्यविवातकं न जातं नामूद् । तथाहि । एको दोषो गुणसंलि-
पात इन्दोः किरणेभिवाङ्क इव निमज्जति । अन्तर्लोक्यत इत्यर्थः । नहि यस्यो
दोषोऽमितगुणान्तिभावक पृष्ठ किंतु किञ्चिद्द्विन्दुकलङ्घादिवद्युपौरमिभूयते । अन्यथा
सर्वेभवस्तुहानिप्रसङ्गादिति भावः । अत्रोपमानुप्राणितोऽशीघ्रतरम्यासालंकारः ।
तत्क्षणं तु—‘हेयः सोऽयोन्तरम्यासो वस्तु प्रस्तुत्वं किञ्चन । तत्पात्रनसुमयेष्य
न्यासो वोऽन्यस्य वस्तुनः ॥’ इति दण्डी ॥

यश्चाप्सरोविभ्रमण्डनानां संपादयित्रीं शिखरेविभर्ति ।

बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसंध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ ४ ॥

यद्येति ॥ किंचेति चकारार्थः । यो हिमाद्विरप्सरसां विभ्रममण्डनानि विका-
सालंकरणानि । अथवा विभ्रमो विपरीतम्यासः । ‘विभ्रमस्वरयाऽकाले भूखाला-
नविष्ठर्ययः’ इति दशस्त्रपकात् । तेषां भयद्वाग्निं तेषां संपादयित्रीम् । पुष्टद्वाहु-
रागद्विशिन्योऽप्सरसः संध्याभ्रमेण प्रसाधनाय त्वरयन्तीति भावः । तथात्ये
आनितमद्वलकारो व्यव्यते । ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इति कर्मणि वही । वारीणा
वाहका वक्षाहकाः । पृष्ठोदरादित्याल्लाषुः । तेषां केदेषु जप्तेषु विभक्तः संक-
मितो रागो वया साम् । एतेनाद्वैरञ्जकयत्वं गम्यते । इवं विशेषणद्वयं संध्यावा-
मणि योजयम् । भावतः सिन्दूरगौरिकादयोऽस्य सन्तीति धातुमान् । नित्ययोगे
मतुप् । तस्य भावो धातुमत्ता साम् । धातुयोगित्यमिति संक्षेपोऽपि वाच्यार्थः ।
‘समाप्तकृत्तद्वितेषु संकल्पाभिवानं भावप्रत्ययेन’ इति वचनात् । लक्षणवा-
यित्यानुष्ठिकधातुमित्यर्थः । अकालसंध्यामिवानियतकाळप्राप्तसंध्यामिव शिखरे-
विभर्ति वर्ते । अत्र संध्यावाङ्दस्य जातिवाचित्याकाशस्तुव्येक्षा ॥

आमेखलं संचरतां घनानां छायामधःसानुगतां निषेष्य ।

उद्देजिता दृष्टिभिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥ ५ ॥

आमेखलमिति ॥ सिद्धा अणिमादिसिद्धा देवयोगिविशेषात् । ‘पिण्डाचो
गुणकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः’ इत्यमः । आ मेखलान्य आमेखलं
नित्यविष्ठन्तरम् । ‘मेखला खड्ढवस्त्रे खालकाजीशैलनित्ययोः’ इति विषः ।

१ छायामिवे धातुगताम्.

‘आह सर्वदामिहिष्योः’ हृत्यम्भवीभावः । संचरतो धनार्थो मैथिलामधः सामूलि
मेषमण्डकाद्यक्षटालि गता प्राप्ताम् । ‘हितीया खितातीतपतिवर्गाताल्लग्नप्राप्ता-
पौः’ हृति समाप्तः । आथामनातपम् । ‘आषा सूर्यग्रिया कान्तिः प्रतिविष्टमन्त्रा-
तपः’ हृत्यमरः । लिपेष्य दृष्टिभिर्लौजिताः क्लैशिताः सन्तः । ‘उद्देश्यिति क्लैशो
अये सम्प्रथरगामिनि’ हृति शब्दार्णवः । यस्य हिमाद्रैरातपवन्ति सातपालि शृङ्गा-
ग्राम्याग्रवन्ते । आश्रित्य लिता हृत्यर्थः । अतिमेषमण्डकमसौक्षयमिति भावः ॥

पदं तु थारस्तुतिधौतरकं यस्मिन्दृष्टापि हत्यिपानाम् ।

विद्वन्ति मार्गं नखरन्त्रमृतैर्मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः ६

पदमिति ॥ यस्मिन्दृष्टौ किरातास्तु थारस्तुतिमिर्हिमिल्लम्बैर्जैसं क्षालितं रकं
घोणितं यस्य तत्त्वयोक्तम् । अतो दुर्योगिति भवतः । हता हृष्टा गजा वैसेषो
हत्यिपानां केसरिणां सिहानां पदं पादप्रस्त्रेष्यान्वसद्वृष्टापि नखरन्त्रमृतेष्यदोषि-
मिमुक्तैर्मुक्ताफलैर्मार्गं विद्वन्ति जानन्ति । अत्र व्याधाः सिंहज्ञातिनो गजेन्द्राक्ष
मुक्तकरा हृति भावः । ‘करीन्द्रजीमूतवराहशङ्कमल्याहिश्चत्युक्तवेणुजानि ।
मुक्तकलालि प्रथितालि लोके तेषां तु शुक्तसुक्तवमेष भूरि ॥’

न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र भूर्जत्वचः कुञ्जरविन्दुशोणाः ।

ब्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणामनङ्गलेखकियोपयोगम् ॥ ७ ॥

न्यस्ताक्षरेति ॥ यत्र हिमाद्रौ धातुरसेन सिन्वत्तराविद्वयेण । ‘शृङ्गारादौ
विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः’ हृत्यमरः । न्यस्ताक्षरा लिखितवर्णां अवपेव कुञ्ज-
रस ये विन्दवः काये वयोविशेषमाविनः पदाकारूपाः । ‘पद्मकं विन्दुजालकम्’
हृत्यमरः । त इव शोणा रक्तवर्णाः । लिखितमार्गेत्विति शेषः । भूर्जत्वचो भूर्ज-
एष्वरलक्षणात् । ‘भूर्जपत्रे भूजो भूजों शृङ्गस्तक्षार्मिका अपि’ हृति यादवः ।
विद्याधरसुन्दरीणाम् । लिघ्यन्ते येषु ते लेखाः पत्रिकाः । अनङ्गस्य लेखास्तेषां
कियया । कामव्यञ्जकलेखकरणेनेतर्यः । उपयोगमुपकारं ब्रजन्ति । दिव्याङ्गान-
विद्यारयोग्योऽयं शैल हृति भावः ॥

यः पूरयन्कीचकरन्त्रभागान्दरीमुखोत्थेन समीरणेन ।

उद्ग्रासतामिच्छति किनराणां तांनप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ८

य हृति ॥ यो हिमाद्रिः दरी गुहा सैव सुखं तस्मात्तुत्थेनोपदेन । ‘आत-
शोपसर्गे’ हृति कप्रत्ययः । समीरणेन वायुना कीचका वेणुविशेषाः । ‘वेणवः
कीचकासो त्युर्ये स्वन्त्रयनिलोद्धताः’ हृत्यमरः । तेषां रन्ध्रभागान्दिङ्गप्रदेशान्य-
रवन्धमयूः । ‘वांहिकोऽपि वंशरन्त्रायि मुखमारुतेन पूर्वती’ति प्रसिद्धिः ।
उद्ग्रासता वैवयोनित्वाद्युक्तैर्मान्धारामेण गानं करिष्यताम् । उक्तं च नारदेन—

‘स्वदामविषयमवाभावौ आमौ भावमिति भाववा: । न तु गाम्भारतोभावं स कल्पे देवघोषितिः ॥’ इति । किंगराणां देवगायकानां तावप्रदायित्यस्य । तावो नम्न ल्लास्ताप्ताप्रवर्तेको रागस्थितिप्रवृद्धादिहेतुर्शापरत्वाभावं बंशबाजसाम्यः प्रवाचन-भूतः स्वरविशेषः । ‘तावस्वर्वशस्त्रो भवतः’ इत्यभिगवगुसः । ‘शावा च च ल्लर्दे गच्छेत्सं वंशोऽवलानवेत्’ इति भरतः । तप्रदानशीलालं तावप्रदायित्यं पांकिकत्वमुपगन्तुमित्यतीवेत्युपेक्षा । सा च दरीमुखोत्येनेत्येकदेशविवरितिरूपकोक्षी-विता । मुखसाप्त्यरत्वाभावनप्रदायित्यस्य । यत्राववदरूपणादवदयविश्वपणं गम्यते तदेकदेशविवरिति रूपकम् । गम्यते चावाचववित्तिः उंसो रूपणं यच्छब्दविविदिते हिमाद्रायित्यलं बहुना ॥

कपोलकण्ठः करिभिर्विनेतुं विषद्वितानां सरलद्वुमाणाम् ।

यत्र सुतक्षीरतया प्रैश्वतः सानूनि गैन्यः सुरभीकरोति ॥ ९ ॥

कपोलेति ॥ यत्र हिमाद्रौ करिभिर्गजैः । कपोलकप्यूर्गण्डस्थलकप्यूर्विनेतु-मपनेतुं विषद्वितानां वर्षितानां सरलद्वुमाणां संवनिधं कुतानि करिकपोलवर्ष-जाक्षरितानि क्षीराणि येषां तेषां भावस्त्रात्तया हेतुना प्रसूत उत्पन्नो गम्यते सानूनि सुरभीकरोति । एतेनाख्यं गजाकरत्वं गम्यते । तथा च गजायुर्वेदे—‘हिमवद्विद्यमलया गजानां प्रभवा नगा:’ इति ॥

वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्घनिष्कमासः ।

भवन्ति यत्रौषधयो रजन्याभतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥ १० ॥

वनेचराणामिति ॥ यत्र हिमाद्रौ रजन्यां दर्यः कम्बरा श्व गृहासेषामु-स्तस्फेवम्बन्तरेषु विषक्ताः संक्रान्ता भासो यासां ता ओषधयस्तृणज्योतीतिः । ‘अझावोषचीषु च तेजो निधाय दविरसं याति’ इत्यागमः । वलितानां सखादो वनितासखाः । ‘हाजाहृसस्त्रिव्यहृष्ट’ । सेषाम् । रमदाणानामित्यर्थः । वने च-भृतीति वनेचराः किरताः । ‘चरेष्टः’ इति टप्रत्ययः । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ इत्यल्लुह । तेषां वनेचराणाम् । अतैलपूराः । अनपेक्षितवैलसेक्षम् इत्यर्थः । सुरते सुरतकर्मणि प्रदीपा भवन्ति । अत्रौषधीष्वादोष्यमाणस्य प्रदीपस्वस्य प्रकृत-सुरतोपयोगित्वात्परिणामालंकारः । तदुक्तम्—‘आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः’ इति । तथा प्रदीपकारणतैलपूरणविवेषादकारणकार्यांत्यसिक्षणा विभावना चेत्युभयोः लंसुष्टिः ॥

उद्देजयत्यकुलिपार्षिणभागान्मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।

न दुर्वहश्चोणिपयोधरातो भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्चमूल्यः ॥ ११ ॥

उद्देजयतीति ॥ यत्र हिमाद्रौ । शिलीभूतं वसीभूतं द्विमं यत्र तपिद् ।

अतप्याकुलीनां पाण्डीनां च भागान्पदेशानुद्रेजयतिश्चात्मेषावधिपि मार्गे ।
ओणयश्च पक्षोभरात्र ओषिपदोचरम् । दुर्बेण दुर्बेण ओषिपदोचरेणातीः
पीडिताः । आकृत्वा इच्छते रक्षः । ‘उपसगौदति धातौ’ इति दृढिः । असानां
मुखानीव मुखानि यासां ता अस्तु लयः किंनरसिधिः । वद्यसुखवस्तमासः ।
‘स्वार्तिकमरः किंपुरुषस्तुरंगवद्वो मयुः’ इत्यमरः । मन्दां मन्थरां गतिं च
भिन्नदिति । न लजान्तीत्यर्थः । पादपीडाकेऽन्वितभारमकुरशरीरतया न क्षीरं
गम्भुं शश्यत इति भावः ॥

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवामीतमिवान्धकारम् ।
कुद्रेष्ठपि नूनं शरणं प्रपत्ते ममत्वमुच्चैः शिरसां संतीव ॥ १२ ॥

दिवाकरादिति ॥ यो हिमाद्रिविंशि दिवसे भीतं सवाविटमिव । उत्कृ-
ष्टिष्ठेति च च्छिः । गुहासु लीनमन्धकारं भ्वान्तम् । द्विवा दिनं करोतीति
दिवाकरसाहित्याकरात् । ‘दिवाविभानिदाप्रभाभास्कर-’ इत्यादिना टप्त्ययः ।
‘भीक्षार्थीनां भयहेतुः’ इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । रक्षति श्रावते । न तु क्षुद्रसंरक्षण-
मनहृष्टियात्ताक्षयाह—क्षुद्र इति । उच्चैः शिरसामुच्छवानां शरणं प्रपत्ते शरणागते
क्षुद्रे नीचेऽपि सति सज्जन इव नूनं ममत्वं ममायमित्यमिमानः । अक्षीति शोषः ।
ममशब्दात्स्वप्रत्ययः । अर्थान्तरन्वासोऽर्थकारः ॥

लाङ्कूलविक्षेपविसर्पिण्योभैरितस्तत्थन्दैमरीचिगौरैः ।

यसार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं कुर्वन्ति वालव्यजनैश्चर्मर्यः ॥ १३ ॥

लाङ्कूलेति ॥ चमयों मृगीनिशेषा इत्यत्तो लाङ्कूलानि वालव्ययः । ‘पुच्छोऽक्षी
लोमलाङ्कूले वालहस्तात्र वालविः’ इत्यमरः । तेषां विक्षेपैविभूननैविसर्पिण्यो
विस्मरा: शोभाः कान्तयो येषां तैश्चन्द्रमरीचिभिरिव गौरैः क्षुञ्जैः । ‘गौरः करीरे
सिद्धार्थे क्षुञ्जे पीतेऽणुणेऽपि च’ इति वादवः । ‘उपमावानि सामान्यवचनैः’
इति समासः । वालव्यजनैश्चामरैर्थस्य हिमाद्रेगिरिराजशब्दं गिरिराज इति संज्ञा-
मर्युक्तमभिषेयवर्त्तं कुर्वन्ति । राजानो हि उत्त्रवामरादिविहिता इति भावः ॥

यत्रांशुकाक्षेपविलजितानां यदच्छया किंपुरुषाङ्गनानाम् ।

दरीगृहद्वारविलम्बिविम्बास्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति १४

यत्रेति ॥ यत्र हिमाद्रौ । अंशुकाक्षेपेण वस्त्रापहरणेन विलजितानां किंपु-
रुषाङ्गनानां किंनरक्षीणां यदच्छया वैवगत्या दरीगृहद्वारेषु विलम्बिविम्बा
कस्त्रमानमण्डला जलदास्तिरस्करिण्यो जवनिका भवन्ति । ‘प्रतिसीरा जवनिका
स्त्रास्तिरस्करिणी च सा’ इत्यमरः । ‘तिरसोऽस्त्रतस्माम्’ इति सत्यम् । अत्र
अङ्गदेव्यावरोप्यमाणस्य तिरस्करिणीस्त्वस्य प्रकृतोपयोगित्वात्परिणामालंकारः ।

भागीरथीनिर्वरसीकरणां बोढा मुहुः कम्पितदेवदामः ।
यद्वायुरन्विष्टसृगैः किरातैरासेव्यते मिष्ठशिखपिण्डवर्हः ॥१५॥

भागीरथीति ॥ भागीरथीनिर्वरसीकरणां गङ्गाप्रवाहपात्रः कण्णनाम् ।
कर्मणि पृष्ठी । बोढा प्रापकः । बहेल्पत् । मुहुः पुनः पुनः सदो वा । 'पौनः' मुन्दे
भृशार्थं च सदो वा स्यान्मुहुः पदम्' इति वैजयन्ती । कर्मिता देवद्वारावो चेष
स तयोऽकः । भिक्षानि विशेषितानि शिखपिण्डानां बहार्णिं गलिकाघवार्थं किरात-
कटिवद्वानि येन स तयोऽकः । कमाहृष्टेष्वग्रवेण शैलसौरभ्यमान्द्यान्युक्तानि ।
यस्य हिमाद्रेबांयुः । अन्विष्टसृगैर्मार्गितसृगैः । आन्तरिति भावः । 'अन्विष्टं
मार्गितसृगैर्मार्गितसृगैः' इत्यमरः । किरातैरासेव्यते ॥

सप्तर्षिष्टावचितावशेषाप्यधो विवस्वान्यरिवर्तमानः ।
पदानि यस्याग्रसरोरुहाणि प्रबोधयत्युर्ध्वमुखैर्मयूखैः ॥ १६ ॥

सप्तर्षीति ॥ सप्त च ते ऋषयत्वा सप्तर्षयः । 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति
समाप्तः । तेषां हस्तैरवचितेभ्यो लग्नेभ्योऽवशेषाप्यवक्षिष्टानि । 'शेषोऽप्यवाम-
संतापे त्रिव्यव्याप्तेष्वयुज्यते' इति केऽवाचः । कर्मणि बन्धप्रत्ययः । अनेन पश्यानां
साकाशं सूचितम् । यस्य हिमाद्रे रोहन्तीति इहाणि । 'इगुपचक्षान्तीकिरः कः'
इति कप्रत्ययः । अग्र उपारि यानि सरांसि तेषु इहाणि पश्याप्यवः परिवर्तमानो
अग्निवक्षवामसूर्यं उर्ध्वमुखैर्मयूखैः प्रबोधवति दिकासवति । न कदाचिद्वृ-
मुखैः । अतिमातण्डमण्डलत्वादग्रभूमेरिति भावः । सप्तर्षिमण्डकं मुक्तादप्युर्ध्व-
मिति अपौत्रिषिकाः । अतेषामग्रसरोरुहमारित्वं युक्तम् ॥

यज्ञाङ्गयोनित्वमवेष्य यस्य सारं धरित्रीधरणश्चमं च ।
प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं शैलाधिपत्यं स्वयमन्वितिष्ठत् ॥१७॥

यज्ञाङ्गेति ॥ यस्य हिमाद्रेष्यज्ञानानां यज्ञसाधनानां सोमलक्षानीनां योगिः
प्रभवस्त्वा भावस्त्वम् । 'यज्ञाङ्गार्थं मया सृष्टो हिमवानच्छेष्वरः' इति शिष्ट-
पुराणात् । धरित्रीधरणक्षमं भूभारधरणयोर्यं सारं बलं च । 'सारो बले
स्तिरांशो च' इत्यमरः । अवेष्य ज्ञात्वा प्रजापतिः स्वयमेव कल्पितो यज्ञभागो
यज्ञिक्षत्वयोक्तम् । 'सोमस्य रात्रः कुरुक्ष इन्वोः शृङ्गी समुद्रस्त शिष्टुमरो
हिमवतो इस्ती' इति शुल्केरिति भावः । शैलानामाधिपत्यमविष्टिष्ठत् । 'पत्न-
न्तपुरोहितादिभ्यो यह' इति यक्षप्रत्ययः । अन्वितिष्ठत् । ददाति चोत्थयः ।
उक्तं च व्रह्माण्डपुराणे—'शैलानां हिमवन्तं च वदीनां चैव सागरम् । शन्त-
र्वाण्णमविष्टिं चके चित्ररथं विधिः' इति ॥

संप्रति कथा मनौषि—

स मानसीं भेदस्तः पितॄणां कन्यां कुलस्य खितये स्थितिङ्गः ।
मेनां सुनीनामपि माननीयामात्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥१८॥

स इति ॥ मेरोः सत्ता भेदस्तः । बन्धुसंपद्ध इति भावः । स्थितिङ्गो मर्यादाभिङ्गः । अनेक श्रुतसंपत्तिः सूचयते । स हिमवामित्यैर्जां मामसीं मनःसंकृप्यज्ञवां सुनीनामपि माननीयाम् । योगिभाष्यादिभ्यां पूर्वामित्यर्थः । उक्तं च विष्णुपुराणे—‘तेऽप्य शुभास्पदं जडे भेनका हरिणी तथा । ते उभे जहावादिभ्यौ खोगिभ्यौ चाप्युमे द्विज ॥’ इति । आत्मानुरूपां कुलशीलसौन्दर्यादिभिः सहर्षीं मेनां भेनकादेवीति नामवतीं कन्या कुलस्य खितये प्रतिष्ठायै विधिना वयाशालेषोपयेमे परिणीतवान् । ‘उपायामः स्वकरणे’ इत्यामनेपदम् । ‘तेवां तु मानसीं कन्या भेना नाम भद्रासिरेः । पदी हिमवतो वस्त्वा युत्रो भैनाक उच्यते ॥’ इति ऋषाण्डुरुणात् ॥

कालक्रमेणाथ तथोः प्रदृचे स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसङ्गे ।

मनोरमं यौवनसुद्धहन्त्या गर्भोऽभवद्धधरराजपत्न्याः ॥ १९ ॥

कालक्रमेणेति ॥ अथ कालक्रमेण । गच्छता कालेनेत्यर्थः । तयोर्मेनकाहि-
मवतोः स्वरूपयोग्ये सौन्दर्योनुग्रहे । यदा रूप्यते लिङ्गीयतेऽनेति रूपं ज्ञानं
तयोर्यते । शास्त्रानुसारिणीत्यर्थः । सुरतप्रसङ्गे सुरतकर्मणि प्रवृत्ते सति मनोरमं
यौवनसुद्धहन्त्या भूवरराजपत्न्या भेनकाया गर्भोऽभवत् ॥

असूत सा नागवधूपमोर्यं भैनाकमम्भोनिघ्निवद्दूसरूपम् ।

कुद्देऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्राववेदनाहं कुलिशक्तानाम् ॥२०॥

असूतेति ॥ सा भेना नागवधूपमोर्यम् । नागकन्यापरिणेतारमित्यर्थः ।
अम्भोनिघ्निना बद्धसरूपं समुद्रकृतमैत्रीकम् । सरूपसूलं सूचयति—पक्षच्छिदि
पक्षच्छेत्तरि । ‘सत्सूहिष’ इत्याखिना किञ्चत्यर्थः । वृत्रशत्रां कुद्दे कुपिते
सरूपि कुलिशक्तानां वज्रग्रहाणाम् । संकम्पसामान्ये वही । जानातीति ज्ञः ।
‘हगुपधक्षा—’ इति कप्रत्ययः । वेदनानां ज्ञः । अथवा वेदनां जानातीति वेद-
नाशः । ‘आतोऽनुपसर्यं कः’ इति कप्रत्ययः । ‘उपपदमतिङ्ग’ इति समाप्तः ।
स न भवतीत्यवेदनाशनसम् । कुलिशक्तवेदनानभिङ्गमित्यर्थः । सायेष्वर्त्वेऽपि
गमकत्वात्समाप्तः । पक्षच्छेदोद्यतशक्ताणाय शरणागमनमनयोः सरूपसूलमिति
भावः । भैनाकं पुञ्चमसूत । सर्वैपर्यंतपक्षच्छेदेऽप्यत्यमित्यक्षपक्ष एवेति भैनाक-
स्योल्पर्थः । तादृशुवर्त्तं हिमाद्रेति सर्वैकं भैनाकस्य वर्णनम् । ‘पिता न
जायते वस्त्वा भावा वदि न विद्यते । नोपयच्छेत् तां कन्यां भर्तुलोपभक्षा-
स्युधीः ॥’ इत्यभानुकम्बापरिणवनिवेदात्मकृते पार्वती ज्ञात्वमवेदति सूचनार्थ
भैनाकपर्वतमिति तात्पर्यार्थः ॥

अथावेमानेन पितुः प्रयुक्ता दक्षस कन्या भवपूर्वपत्नी ।
सती सती योगदिसुष्टुदेहा तां जन्मने शैलबधूं प्रपेदे ॥ २१ ॥

अथेति ॥ अथ मैत्राकजननानन्तरं दक्षस प्रापत्तेः कन्या भवस भद्रादेवस्त
पूर्वपत्नी पूर्वमार्या सती पतिव्रता । ‘सती साधी पतिव्रता’ इत्यमरः ।
सती नाम देवी । पितुर्दक्षस । कर्त्तरि चही । अवमानेन स्वभवेत्वाच्या प्रयुक्ता
प्रेरिता योगेन योगमार्णगं विसुष्टुदेहा लक्ष्मदेहा सती । जन्मने पुनरुत्तमाप्त तर्हं
शैलबधूं मैत्रां प्रपेदे । अथ पुरा किं तसी देवी दक्षाच्चरे तस्कृतां स्वभवेत्वा-
क्षामसहभाना पितरं प्रसुं योपेत्य मत्कर्तव्यकार्यं एवजामातैव करिष्यतीति
निर्धार्ये देवकायांणि साधयितुं च योगाग्निना स्वशारीरं दशाहेति पुरावृत्तम्-
यानुसंधेदा ॥

सा भूधराणामधिषेन तसां समाधिमत्यामुदपादि भव्या ।
सम्यक्ग्रयोगादपरिक्षतायां नीताविवोत्साहगुणेन संपत् ॥ २२ ॥

सेति ॥ भव्या कल्याणी सा सती भूधराणामधिषेन हिमवता समाधिमर्ला
नियमवतारं तसा मैत्राकार्यां सम्यक्ग्रयोगात्साहचरणादेतत्परिक्षतायामभ-
टायां नीतावृत्तसाहगुणेनोत्साहशक्त्वा कर्त्रां । संपदिवोदपाशुल्पादित्या । उत्थ-
वतेष्यन्ताकर्मणि लुह । ‘चिण्मावकर्मणोः’ इति चिण्मलयः । ‘चिणो लुह’
इति तस्य लुह ॥

प्रसम्भदिक्पांसुविविक्तवातं शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि ।
शरीरिणा स्वावरजंगमानां सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥ २३ ॥

प्रसम्भेति ॥ प्रसवा निर्मला दिशो यस्मिंस्तप्रसम्भदिह । पाणुविविक्ता रजोर-
हिता वाता यस्मिंस्तथोक्तम् । शङ्खस्य स्वनरत्स्वनस्य वानन्तरं पुष्पवृष्ट्यस्मिं-
स्तत्त्वयोक्तं तस्या: पार्वत्या जन्मदिनम् । स्थितिशीलाः स्वावराः दौर्लक्ष्मादवधः ।
‘स्वेतश्नासपिसकसो वर्त्त’ इति वरच्छालयः । जंगमन्ते शृशं गच्छन्तीति
जंगमा देवतिर्यक्तानुव्यादयः । स्वावराश्च जंगमाश्च तेषां द्रवानामपि शरीरिणां
सुखायानन्दाय बभूव ॥

तया दुहित्रा सुतरां सैवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकासे ।
विदूरभूमिनवमेवशेष्वदादुद्दिशया रत्नशलाकयेव ॥ २४ ॥

तथेति ॥ स्फुरत्प्रभामण्डलया तया दुहित्रा सैवित्री जनयित्री । ‘स्वरतिसू-
तिसूयतिभूद्युदितो वा’ इतीकागमः । विदूरस्याद्वैः प्रान्तभूमिर्विदूरसूमिः ।
‘अविदूरं विदूरस्य विरेष्वत्तुक्त्रोधसः । काकतालीयसीमान्ते भवीनामाकरो
भवेत्’ इति इदः । नवमेवशेष्वदादुद्दिशया रत्नशलाकया रत्नावृत्येव सुतरां
चकासे रत्नां ॥

१ अपमानेन. २ तूर्य. ३ भरिशी. ४ वैदूर्यभूमिः. ५ नदादृ.

दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीढ़ लेखा ।
पुणोष लावण्यमवानिवशेषादुपोत्सान्तराणीव कलान्तराणि ॥२५॥

दिन इति ॥ लब्ध उदयो यथा सा लब्धोदया । उत्त्वेत्यर्थः । अम्बुदि-
सेत्यन्यत्र । दिने दिने प्रतिदिनम् । ‘निलवीप्तयोः’ इति वीप्तसारो द्वितीयिः ।
परिवर्धमाना । उभयत्र समानमेतत् । सा बाला । चान्द्रमस इयं चान्द्रमसीढ़
स्लेषेव लावण्यमवाक्तानितिविदोषप्रकुरान् । ‘मुक्ताकालेषु छायायाक्षरलत्यमिका-
मतरा । प्रतिभाति अद्वेष्यु तत्त्वावण्यमिहोच्यते ॥’ इति गूपाङः । विशेषानवय-
वान् । ‘विशेषोऽवयवे अच्छो’ इत्युत्पलमालयाम् । ज्योत्सायामन्तरमन्तर्भूमि
वेषां तानि ज्योत्सामन्तराणि उद्योत्सायामन्तर्हिताणि । तन्मयानीति चावद् । अन्या:
कलाः कलामन्तराणीव । सुन्मुखेति समाप्तः । ‘स्थानात्मीयामन्यतादृष्ट्यरन्त्रामन-
दिष्ठिषु चामन्तरम्’ इति शाश्रयतः । पुणोषोपवितवती । इयं वाक्योपमेत्याह दण्डी ।
तत्त्वाभ्यन्ते तु—‘वाक्यायेनैव वाक्यार्थः कोऽपि वसुपमीचते । एकानेकेवशावृद्धत्वास्त्वा
तु वाक्योपमा द्विचा ॥’ इति ॥

तां पार्वतीत्याभिजनेन नान्ना बन्धुग्रियां बन्धुजनो जुहाव ।
उमेति मात्रा तपेसो निपिद्वा पश्चादुमारुयां सुमुखी जगाम ॥२६॥

तामिति ॥ अन्तुग्रियां तां बाला बन्धुजनः पित्रादिः । अभिजनादागतेनाभि-
जनेन । पित्रादिपूर्वसंबन्धोपाधिकेनेत्यर्थः । ‘अभिजनाः पूर्वकान्धवाः’ इति
काशिका । नान्ना । पर्वतस्यापत्यं वी पार्वती । ‘तत्त्वापत्यम्’ इत्यपत्यम् । इति
जुहावाहृतवान् । इयतेर्लिंटि रूपम् । पर्वतजन्मत्वोपाधिना पार्वतीति नान्ना प्रसि-
द्दिरिति भावः । पक्षादिभिजननामप्रहृष्ट्यनन्तरं मात्रा जनन्या । उ इति संयो-
धने । ‘उ इति वितकंसंबोधनपादपूरणेषु’ इति गणव्यास्त्वयाने । माक्षण्डो लिपेषे ।
उ हे वस्ते, मा मा कुर्वित्वेवंरूपेण । तपसस्तपश्चर्यायाः । ‘वारणार्थानामीपितः’
इत्यपादानात्प्राप्तमी । निपिद्वा निवारिता सती सुमुखी सा बालोमेत्याक्षरां
नामधेष्यमुमारुयां जगाम ॥

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तिभृपत्ये न जगाम तृसिम् ।
अनन्तपुष्पस्य मधोहिं चूते द्विरेफमाला सविशेषसंज्ञा ॥ २७ ॥

महीभृत इति ॥ पुत्राम् दुहितरब्द पुत्राः । ‘आत्मपुत्री स्वस्त्रुहितम्याम्’
इत्येकद्वयः । सेत्तल सन्तीति उत्त्रवान् । भूमार्थे मनुप् । तस्य पुत्रवतोऽपि । बहु-
पत्यस्यापीत्यर्थः । महीभृतो हिमाद्रेदृष्टिश्चमुखमित्यत्ये तोके । ‘अपत्यं तोकं
तयोः समे’ इत्यमरः । तस्यां पार्वत्यमित्यर्थः । कुर्वि न जगाम । तथा हि । अन-
न्तपुष्पस्य नानाविभक्तुमस्तगपि मधोर्वसन्तस्य संवनिष्ठनी द्विरेफमाला भृङ्ग-
पर्विभृतस्य विकारे चूते चूतकुमुमे । ‘अवयवे च प्राप्यौषविवृहेभ्यः’ इति

विकाशार्थोपदेश्याप्रस्तवता लुकमकरणे- 'तुष्टमूलेषु वहुकद्' इति पठनानुह ।
सविशेषः सातिशयः सहो यस्याः सा तयोर्का : अद्यन्तासज्जेवर्णः ॥

प्रभामहत्या शिखयेव दीपखिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।
संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तथा स पूतश्च विभूषितश्च ॥ २८ ॥

प्रसेति ॥ प्रभामहत्या प्रकाशाविक्या शिखया ज्ञानया दीप इव । शिखा-
दीपयोरवत्यवावयविभावाङ्गेन अपदेशः । अयो मार्गां यस्यालक्ष्या विभार्गया
मम्बाहिन्या । तृतीया और्कोक इति त्रिदिवः सर्गः । दृतिशिष्ये त्रिशब्दस्य त्रिभा-
गवत्पूरणार्थेवम् पृथोदरादित्यादिशब्दादकाशयमः । पुंसर्वं लोकात् । दीप्त-
तेर्वर्णये कविभानम् । दीप्त्यम्बद्यत्र जना इति शीरसामी । तथ मार्गं इव । संस्कारो
व्याकरणजन्या तुदिश्याद्यत्या गिरा वाचा । 'भद्रैषां लक्ष्मीर्नेहितायि वाचि'
इति श्रुतेरिति भावः । मनस इषा मनीषा सत्यालक्षीति मनीषी विद्वानिव ।
शक्तव्यादित्यात्साधुः । तथा पार्वत्या स हिमवामूलः शोधितव्य विभूषि-
तश्च । अत्र शिखागिरोरविशिष्योहपमानानर्हस्त्वाच्च विशेषणाविक्षयत्वोऽप्यः । इर्द
मालोपमा ॥

मन्दाकीनीसैकतवेदिकाभिः सा कन्दुकैः कुत्रिमपुत्रैकैथ ।
रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां क्रीडारसं निर्विशतीष बाल्ये ॥ २९ ॥

मन्दाकीनीति ॥ सा पार्वती बाल्ये वयसि कीडानां रसः स्वादः । दृष्टि-
रिति यावद् । ते कीडारसम् । 'रसो गन्धे रसः स्वादे' इति विषः । निर्विशतीष
श्रुतानेव । 'निर्वेशो शृतिभोगयोः' इति विषः । 'आप्णीनश्चोर्नुम्' इति विक-
व्यालुमभावः । सखीनां मध्यगता सती मन्दाकीन्या: सैकदेषु पुलिनेषु वेदि-
काभिः कन्दुकैः । कियथा निर्वृतैः कुत्रिमैः । 'द्वितः किः' इति किप्रत्ययः । 'क्लैर्म-
श्चित्यम्' इति ममागमश्च । पुत्रैकैः पाञ्चालिकाभिः । 'पाञ्चालिका पुत्रिका
स्याद्वालुन्त्वादिभिः कृता' इत्यमरः । 'संज्ञयां कन्' इति कन्प्रत्ययः । मुदुः
पुनः पुना रेमे ॥

तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां महीषधि नक्तमिवात्ममासः ।
स्थिरोपदेशामृपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥ ३० ॥

तामिति ॥ स्थिरः स्थेयातुपदेशः प्राग्भवीयो यस्यालक्षाद्वीम् । मेषाविनीयि-
त्वर्णः । तो पार्वतीमृपदेशकाले प्राक्तनजन्मविद्याः । पूर्वजन्माम्बद्यत्वाविद्या इत्यर्थः ।
शरदि गङ्गां हंसमाला इव नक्तं राजौ महीषधि तृणविशेषमालमभासः स्वर्दीप्तय
इव प्रपेदिरे । उपमानसामर्थ्यामृपदेशमन्तरेणैवेति गम्भते ॥

असंभृतं मण्डनमङ्ग्येनासवाख्यं करणं मदस्य ।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्य बाल्यात्परं साथ वयः प्रपेदे ॥ ३१ ॥

^१ महीषधी । ^२ साधु ।

असंभूतमिति ॥ अथ सा पार्थी । अङ्गव्येष्टसंभूतमवकासिद्धं मण्डनं प्रसाद-
भनमनासाक्षयमासदाल्पाराहितं मदस्य करणं साधनं कामस्य पुष्टप्रतिरिक्षम-
समच्छृंतं शास्याच्छैश्वाल्परमनन्तरभाविद् वयो यौवनं प्रवेदे प्राप्त । यौवनेनैव
हि दुष्करदः प्रलाघ्यन्ते कामनन्ते चेति भावः । अत्र द्वितीयपाद आसद-
करपकारणाभावेऽपि तत्कार्यमदोक्षिर्भावनाळकारः । तुक्षम्—‘कारणाभावे
कार्योपसिद्धिभावना’ इति । प्रथमतृतीयदोस्वारोप्यमाणमोर्मण्डनमवकास्तयोः
प्राङ्गतोपयोगात्परिणामाळकारः । ततुक्षणं तुक्षम् ॥

उन्मीलितं तुलिकयेव चित्रं स्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दयु ।

बभूव तस्याश्चतुरस्योमि वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ॥ ३२ ॥

उन्मीलितमिति ॥ नवयौवनेन प्रथमयौवनेन विभक्तमभिष्ठतिरात् । पीन-
जवनादिसंस्थानमित्यर्थः । तत्त्वाः पाचत्वा वपुस्तुलिकत्वा कूर्णिकत्वा । शालाकेय-
त्वर्यः । 'तुलिका कृषिता लेख्यकूर्णिका तूलशय्ययोः' हृति विश्वः । उन्मीलितं
इत्यनप्रव्येणोऽग्रासितं समुक्तीर्जनम् । रूपमिति यावत् । विद्रमालेखयमित्वा । सूर्यां-
शुभ्रमिर्मित्वं विकसितमरविन्दं पद्ममित्व । चतुर्स्रोऽस्त्रयो वस्त्व तत्पुरुलभन्न्यनाति-
रिक्तं यथा तथा शोभत इति चतुर्स्राहोभिः । ताच्छीलये गिनिः । बभूव । विद्रा-
हविन्दयोस्तूलिकातरणिकिरणसंबन्ध इव स्वतःसिद्धस्यैवाङ्गस्तीषुवस्त्व यौवनप्रादुभां-
षोऽभिष्ठतुंको वभुवेत्यर्थः ॥

देवतानां सूर्यं पातालाङ्गुष्ठप्रभृति वर्णयते मानुषाणां केशादारम्भेति धार्मिकाः ।
संप्रति सप्तवशभिः श्लोकैः पार्वत्याः पातालाङ्गेशान्त्वर्णनमारभते—

ॐ स्यु अता ज्ञान ख प्रभा मिर्नि क्षेषणा द्राग मिवो हिरन्यौ ।

आजहुत्तुरणी पृथिव्यां स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम् ॥३३॥

अभ्युक्ततेति ॥ अभ्युक्ततयोरकुष्ठनस्योः प्रभानिर्मितेन लिङ्गेषणाशिभैर-
च्चासादेतोः रातमन्तर्गतं कौहित्यम् । 'रागः क्लेशादिके रक्ते मात्सर्वे लोहि-
तादिषु' इति शाश्वतः । उद्विरन्तौ चमन्तौ । बहिनिः सारथन्ताविष्व स्थितविष्व-
त्यर्थः । अत्रोऽक्षिरतेगीर्णार्थस्वाक्ष ग्राम्यतादोषः प्रस्तुत गुण एव । यथाह दण्डी—
'निष्ठूतोऽगीर्णावान्तादि गौणकृतिप्रस्तुतवद् । अतिसुन्दरमन्यथा ग्राम्यकक्षां लिगा-
इते ॥' इति । तस्याभ्यर्थणो तप्तर्थणो । पृथिव्यामव्यवस्थां व्यवस्थारहिताम् । संचा-
रिणीमित्यर्थः । स्थलारविन्दुश्चियमाजहतुः । स्थलविशेषणाशिवतलौहित्यलाभः ।
अत्र सामुद्रिकाः—'यस्या रक्ततलौ पादाकुञ्जताप्रौ तलस्यूक्ष्मौ । लिगूदुरुक्षौ
निहतौ सा स्याद्युपतिसंमता ॥' इति । अत्रोपमानधर्मसाकारविन्दुश्चियव्याख्ययो-
स्यमेषयोरसंभवादरविन्दुश्चियमिव शिवादिति प्रतिबिम्बीकरणाक्षेपाशिवदर्शनाल-
कारः । सा च संबन्धेऽसंबन्धलक्षणातिशयोक्तव्यनुप्राणिताऽप्यवस्थामित्यनेन श्वला-
दविन्दस्य स्वैर्यसंदर्भेऽप्यसंबन्धाभिजानात् । निदर्शनालक्षणं तु—'असंबद्ध-

हृषीयोगादुपमातोपमेवयोः । प्रतिविम्बकिन्ना गम्भा वज्र सा चारिदृ-
शीना ॥’ इति ॥

सा राजहंसैरिव संनेताङ्गी गतेषु लीलाश्रितविक्रमेषु ।

च्यनीयत प्रत्युपदेशलुभ्वैरादित्सुभिर्पुरसिङ्गितानि ॥ ३४ ॥

सेति ॥ प्रत्युपदेशलुभ्वैः । ‘गुरुशूधूषया विद्या उपलेन धनेन वा ।
अथवा विद्यया विद्या चुर्थी नोपचर्यते ॥’ इति न्यायादिति भावः । तदेव व्य-
नक्षि—न्युरसिङ्गितान्वादित्सुभिरादातुभिर्ज्ञुभिः । मञ्जीरसिङ्गितमञ्जुक्षितो-
पदेशमिष्ठादिरित्यर्थः । राजहंसैः संनेताङ्गी । कुषभाशादिति भावः । सा पा-
वेती लीलाभिर्विलासैरवित्ताः पूजिता विक्रमाः पादन्यासा येषु तेषु । ‘अहोः
पूजायाम्’ इतीडायामः । ‘लीलाविलासक्रिययोः’ इत्यमरः । गतेषु विषयेषु
च्यनीयतेव दिनीता किंतु । अन्यथा कथमसा हंसगमनमित्युच्येत्ता ॥

वृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे जहौ शुभे सृष्टवत्स्तदीर्घे ।

शेषाङ्गनिर्माणविद्यौ विद्यातुर्लविष्य उत्पाद्य इवास यतः ॥ ३५ ॥

वृत्तेति ॥ वृत्ते चर्तुले पूर्वमुगतेऽनुपूर्वे । गोपुच्छाकार इत्यर्थः । वृत्ते च
तेऽनुपूर्वे च वृत्तानुपूर्वे । नातिदीर्घे च । महाविभावया नसमासः । गलो विशेष-
णत्वं चशब्दप्रयोगादेव शेषम् । शुभे महाले । तस्य इते तदीर्घे जहौ प्रस्तुते ।
‘जहौ तु प्रस्तुता’ इत्यमरः । सृष्टवतो निर्मितवतो विद्यातुः जहौः शेषाङ्गनि-
र्माणविद्यौ । जहौव्यतिरिक्तवयविनिर्माणार्थमित्यर्थः । उत्पाद्य युनः संपादे
लावण्ये कान्तिविशेषविषये लावण्यलक्षणं तूकम् । यत्र आसेव चभूवेत्यु-
च्येत्ता । उपादानमन्तरेण कार्यस्य दुष्करत्वात्तद्वानां च लावण्ययोगादानकल्पा-
त्यूर्वसंपादितत्वं च जहौर्थेषेव कार्यर्थेन विनियोगात्मुनलोवण्यसंपादने चक्रः
स्वादेवेतत्तद्वान्दर्थे तजहौ इति भावः । आसेति चभूवार्थे ‘तिकन्तप्रतिरूप-
कमव्ययम्’ इत्याह शाकाटायनः । वल्लभस्तु—‘न तिकन्तप्रतिरूपकमव्ययम्’
‘अस्तेर्भुः’ इति चादेशलियमात्तादित्स्तर्यैवाभावात् । किंतु ‘कवीनामवं प्रा-
मादिकः प्रयोगः’ इत्याह । चामनस्तु—‘अस गतिदीन्वदानेविदति भासोर्लिंगि
रूपमिदम्’ इत्याह । अस्य इत्युदातोहीन्वयः । आस दीर्घे । प्रकृत इत्यर्थः ॥

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः ।

लङ्घ्वापि लोके परिणाहि रूपं जातास्तदूर्बोह्यमानवासाः ॥ ३६ ॥

नागेन्द्रेति ॥ नागेन्द्राणामैरावताङ्गीनां हस्ताः करास्त्वचि चर्मणि कर्कश-
त्वाकदलीविशेषा रामस्त्वादय एकान्तशैत्याश्रियतशैत्यादेतोः लोके परिणाहि
वैयुक्तमुक्तम् । ‘परिणाहो विशाङ्गता’ इत्यमरः । रूपं लङ्घ्वापि । अविशब्दा-
त्करिकदलीमात्रस्य तात्परिणाहो नाशीति भावः । तस्या लङ्घ्वादलूर्बोह्य-

आनवाहा आता उपमानकिवानही बद्धुः । तदूर्वेण कार्यं नार्थेकान्वयस्त-
सिति भावः ॥

एतावता नन्वनुभेदेष्वोभि काशीगुणस्थानमनिन्दितावाः ।
आरोपितं यद्विरिशेन पश्चादनन्यनारीकमनीयमङ्गम् ॥ ३७ ॥

एतावतेति ॥ अलिन्दितावाः अनवधावाः पार्वत्याः काशीगुणस्थानं नितम्ब-
विडम्बेतावता नन्वेतावतैव । 'प्रक्षावधारणातुकानुनयामज्जग्ने ननु' इत्यमरः ।
शोभत इति शोभित । आवश्यके शिलिः तदस्तप्रस्तवः । अनुभेदं शोभित्वं
शोभा यस्य तद्भुषेवशोभि । 'त्वप्रस्तवस्तु गतार्थेवाऽप्य श्रुकः' इत्याह वा-
मनः । पश्चाददौ नैःस्युद्देऽपि पश्चात् । तपश्चर्यानन्तरमित्यर्थः । शिरौ शेष इति
गिरिशः शिवः । 'शिरौ दृश्छन्दसि' इति दृप्रस्तवः । भावायामपि कथिविष्वते ।
अथवा गिरिः कैलासोऽस्यास्तीति गिरिशः । लोमादिवाऽङ्गप्रस्तवः । तेन गिरि-
शेन । आन्यासां नारीणां कमनीयः कामवित्तुं शक्यो न भवतीत्यनन्यनारीकम-
नीयस्तमङ्गं निजोत्सङ्गमारोपितमधिरोपितमिति यत् । एतावता लिङ्गेति पूर्वे-
णाम्बवः । रोहतेर्पर्यन्तास्तकमैषि रः । 'हहः योऽन्यतरस्याम्' इति हृकारस्य
पकारः । गत्यर्थेविचक्षायां द्विकर्मकत्वम् । प्रधाने कर्मणि रः । गिरिजानितम्ब-
विड्यं विचालिताश्चिति सौन्दर्यं मिरिशाङ्काऽङ्गप्रस्तवाद्यतिरेकेण नार्थन्तरमित्यविष्व-
ववत् । विष्वे हेत्वनुकिरेव शाखिका । दक्षायाणीनितम्बविष्वस्य तु पश्चस्प-
क्षयोरन्यतरभावानतिष्ठेतर्मित्यकलङ्गमनुमानमित्यलमस्थानसंस्मेण ॥

तस्याः प्रविष्टा नवनाभिरन्नं रराज तन्वी नवलोमराजिः ।
नीवीभतिक्रम्य सितेतरस्य तन्मेषलामध्यमणेरिवाचिः ॥ ३८ ॥

तस्या इति ॥ नीवी वस्त्रप्रविष्टम् । 'स्त्रीकटीवस्त्रावन्वेऽपि नीवी परिपणेऽपि
च' इत्यमरः । अतिकल्प्यातीत्य नवं निजं लाभिरन्नं प्रविष्टा प्रविष्टमी तन्वी
सूक्ष्मा तस्याः पार्वत्या नवलोमराजिः सितेतरस्यासितस्य । इन्नंतीक्ष्मेत्यर्थः ।
तस्याः पार्वत्या मेषलाला तन्मेषलाला । तस्या इत्यनुदृत्तौ पुनराङ्गदोपादानं वा-
क्षयान्तरस्यासोदाङ्गम् । यद्वा तस्या नीवी तस्यालाला तन्मेषलाला तद्वा तदवस्था-
नात् । तस्या मध्यमणेरिचिः प्रमेव रराज । 'जवालाभासोर्नुंस्यर्थिः' इत्यमरः ॥
मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या वलित्रयं चारु बभार बाला ।
आरोहणार्थं नेवयौवनेव कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥ ३९ ॥

१ कामित्. २ नीला. ३ राजी. ४ नवद्यौवनस्य कामेन.

३८—३९ शोकमोर्मध्येऽप्यं शोको हृप्रते—

गम्भीरलौभीहृदसंलिघाने रराज नीला नवलोमराजिः ।

मुखेन्दुमीरुत्तनचक्षाक्षयस्युता शैवलमञ्चरीव ॥ (१ नामि. २ भीतं.)

मध्येनेति ॥ चेद्यः परिष्कृता चूमि: इत्यमरः । चेद्यविलक्षणमज्जा चेद्य-
वाक्यशामध्या । तदुमध्येति वाचत् । सा वाका पार्वती । मध्येन मध्यभागेन
चाह सुम्दरं बलिग्रामं कामसारोहणार्थं नवयौवनेन प्रवुर्कं इवितं सोपानमिदं
वभारेत्युपेक्षा ॥

अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्ष्याः स्तनद्वयं पौण्डु तथा प्रवृद्धं ॥
मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य मृणालसूत्रान्तरमप्यलम्यम् ॥४०॥

अन्योन्यमिति ॥ अन्योन्यं परस्परम् । ‘कर्मव्यतिहारे सर्ववाङ्मो हे वाच्ये’
इति हिरुकिः । ‘समासवच बहुलम्’ इति बहुलवचनादसमासपहेऽपि शूर्व-
पदस्वस्य सुपः सुषेकम्यः । उत्पीडयुपहृष्टपत्पाण्डु गौरमुत्पक्षाक्ष्याः स्तनद्वयं
तथा तेन प्रकारेण प्रवृद्धम् । कर्तृति चः । इयाममुखस्य कृष्णचूक्ष्येति चक्ष-
यवर्णं । तस्य स्तनद्वयस्य मध्ये यथा येन प्रकारेण मृणालसूत्रान्तरं विस्तरम्—
माकावकाशोऽप्यलम्यं लठुमशक्वयम् । ‘अन्तरमवकाशाविपरिवाचान्यार्थं-
मेदतादर्थं’ इत्यमरः । अत्र संबन्धेऽसंबन्धक्षयातिशयोक्त्यकारः । कुचकोः
पीवस्वातिशयार्थमवकाशासंबन्धेऽप्यसंबन्धाभिधानादिति ॥

लोके सुकुमारस्यमेव कुसुमाक्षस्य साधकत्वमिति स्थिते सत्याह—
शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यौ वाहू तदीयाविति मे वितर्कः ।
पराजितेनापि कुतौ दृश्य यौ कण्ठपाशौ मकरघ्वजेन ॥ ४१ ॥

शिरीषेति ॥ तस्या हमौ तदीयौ वाहू शिरीषपुष्पाधिकं सौकुमार्यं मादेवं
वयोस्योक्त्वविति मे वितर्कं ऊहः । कुतः । यौ वाहू पराजितेनापि शूर्व
निर्दितेनापि मकरघ्वजेन कामेन दृश्य कण्ठपाशौ कण्ठवन्धनवर्ष्यू कुतौ ।
कण्ठालिङ्गं ग्रापिताद्वित्यर्थः । तदसाध्यसाधनात्तत्र आधिक्यमिति भावः । अत्र
बाह्योरारोपितकण्ठपाशात्वस्य प्रकृतैरनिर्यातनोपयोगात्परिणामालंकारः ॥

कण्ठस्य तस्याः स्तनवन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च नित्यलस्य ॥
अन्योन्यशोभाजननाद्भूत साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥ ४२ ॥

कण्ठस्येति ॥ स्तनाभ्यौ बन्धुरस्योद्धत्वस्य तस्याः पार्वत्याः कण्ठस्य गङ्गाल
नित्यलस्य वर्तुलस्य मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य च । ‘वर्तुलं नित्यं वृत्तं
बन्धुरं दृश्यतानतम्’ । ‘कलापो शूषणे वर्तुलो दृश्यतावपि’ इति चामरः ।
अन्योन्यशोभाजननाद्भूतप्रतिमाकारालंकारार्थंभावः साधारणः समानो
बभूव । उभावप्यन्योन्यस्य भूषणौ शूषणे च बन्धुवतुरित्यर्थः । अत्र कण्ठमुक्त-

१ चाह. २ वितर्कम्.

४१—४२ श्लोकयोर्मध्येऽप्य श्लोको इत्यते—

निर्भित्सिताक्षोकदलप्रसूति पाणिद्वयं चाकुनखं तदीयम् ।

नवोदितेन्दुप्रतिमस्य शोभा व्योगः प्रदेवे विफलीकारः ॥

कलापयोः शोभाकिञ्चाहुरेणाम्योन्यभूषाजनकात्वादृश्योन्यार्थकारः । ततुकम्—
‘परस्परं किष्याजनकम्भ्योन्यम्’ इति ॥

इत्यामी पार्वतीवदनं चन्द्रकमलसंक्षमित्वेतदेव वचोभङ्गाह—
चन्द्रं गता पश्चगुणाम् भुजे पश्चात्रिता चान्द्रमसीमभिरुद्याम् ।
उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां श्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥४३॥

चन्द्रमिति ॥ लोका चपका । परिभ्रमणशीलेत्यर्थः । लक्ष्मीः कान्द्रमि-
मालिनी देवता चन्द्रं गता श्राहा सती पश्चगुणाम्बौगम्बदादीक्षा भुजे नानुभ-
वति । पश्चात्रिता सती चन्द्रमस इमां चान्द्रमसीमभिरुद्यामां शोभाम् । ‘अभि-
रुद्या नामशोभयोः’ इत्यमरः । असुतवदाननिदनी न भुजे । उमामुखं प्रति-
पद्य तु हे चन्द्रपद्मे संश्रयः कारणं यस्यासां द्विसंश्रयां श्रीतिमानन्दमवाप ।
तत्रोभयगुणसंभवादिति भावः । अत्रोपमानमूलचन्द्रपद्मपेक्षयोपमेवत्योमामुख-
स्याविकगुणवत्त्वोक्त्या व्यतिरेकालंकारः । ततुकम्—‘मेदप्राधान्येनोपमानाहुप-
मेवस्याविद्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः’ इति ॥

पुष्पं प्रवालोपद्वितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्वुमस्यम् ।
ततोऽनुकूर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रौष्टपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥ ४४ ॥

पुष्पमिति ॥ उल्पं पुष्पडीकादिकं प्रवाले वालपलुव उपद्वितं निहितं स्या-
द्यदि । ‘प्रवालो बहुकीदण्डे विद्वुमे वालपलुवे’ इति विशः । मुफ्काफलं वा
स्फुटे निर्मले विद्वुमे तिष्ठनीति स्फुटविद्वुमस्यं स्याद्यदि ततस्तर्हि विशदस्य
शुभ्रस्य ताङ्गे शरणे ओष्ठे पर्यस्ता प्रस्तुता तस्यान्तर्वर्त्यस्य तथोक्तस्य तस्याः पार्वत्या:
स्मितस्यानुकूर्यांश् । स्मितमनुकूर्याद्वित्यर्थः । अत्र ‘माधाणामशीयात्’ इतिवस्त्वं-
वन्धमात्रविशक्षयः एही । अत्र पुष्पप्रवालयोर्मुक्ताविद्वुमयोश्चासांवन्धेऽपि संब-
न्धोक्तव्यातिशयोक्तिः । सा च ‘संमावना’ इत्यलंकारसर्वत्वकारः । विशेषतस्तु
पुष्पमुक्ताकल्पोरुपमानयोः प्रकृतोक्तव्यार्थमुपमेवताकल्पनायतीपालंकारः ।
ततुकम्—‘उपमानस्याक्षेप उपमेवताकल्पनं वा प्रतीषः’ इति लक्षणात् । स च
चूर्णेकातिशयोक्तव्यतुप्राणित इति ॥

स्वरेण तस्यामसृतसुतेव प्रजलिपतायामभिजातवाचि ।
अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशैव्यदा श्रोतुवितञ्चीरिव ताल्यमाना ॥ ४५ ॥

स्वरेणेति ॥ अभिजातवाचि मधुरभाषिण्यां तस्यां पार्वत्यामसृतसुतासृत-
स्याविणेव । किं । स्वरेण नादेन प्रजलिपतायामालपम्बाम् । कर्तृरि एः ।
अन्यैः काकादिभिः पुष्टान्यपुष्टा कोकिलापि । मुखया सूखा जातिवचनत्वाभावा-
न्तीवभावः । ताल्पवमाना वाचमाना विशमवद्वा तच्छीरितञ्चीरिव । ‘अविद्वस्तु-

कश्चिन्मय हैः' इति उचित्वातोरैषादिक ईग्रस्य इति । कीवभावात् 'इत्युपायम्'—
इति सुलोपः । तदुक्तम्—'अवीक्षकमीतरीतीकीर्तीशीणामुणादितु । कीर्तिहा-
नाममीवो तु न सुलोपः कदाचन ॥' इति । पृते कीवन्ता न भवन्तीत्यर्थः ।
ओनुज्ञमस्य प्रतिकूलशब्दाः कर्णकठोरतादा भवन्तीति शेषः ॥

प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषमधीरविशेषितमायताक्ष्या ।
तथा गृहीतं तु मृगाङ्गनाभ्यस्ततो गृहीतं तु मृगाङ्गनाभिः॥४६॥

प्रवातेति ॥ प्रवाते प्रसूतवातस्यले यज्ञीकोष्ठलं ततो निर्विशेषं निर्भेदम् ।
तत्सदृशमित्यर्थः । अवीरविशेषितं चकितविलोकितमायताक्ष्या विशालनेत्रया तथा
पार्वत्या मृगाङ्गनाभ्यो हरिणीभ्यो गृहीतमभ्यस्तं तु । अथवा मृगाङ्गनाभिरुक्त-
स्याः पार्वत्या । पञ्चम्याक्षसिद्धं । गृहीतं तु । अत्र विविक्षितस्य परस्परमह-
णस्योद्येक्षणादुप्येष्टेति केचिद् । तदुपवीचिसंदेहात्मकार इत्यन्वे । उभयोः संकर
इत्यपरे ॥

तस्याः शलाकाङ्गननिर्मितेव कान्तिर्खुंवोरायतलेखयोया ।
तां वीक्ष्य लौलाचतुरामनङ्गः स्वचापसौन्दर्यमदं मुमोच ॥४७॥

तस्या इति ॥ आयतलेखयोर्दीर्घेरेखयोक्तस्याः पार्वत्या मुमोचः संबन्धनी शला-
काङ्गनेन निर्मितेव स्थिता या कान्तिर्खुलाचतुरां विकाससुभगां तां कार्मित
वीक्ष्यानङ्गः स्वचापसौन्दर्येण यो मदस्तं मुमोच । इह सौन्दर्यातिशयोक्तः ॥

लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्यादसंशयं पर्वतराजपुत्र्याः ।
तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्यार्बालप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः ॥ ४८ ॥

लज्जेति ॥ तिरश्चां तिर्जनातीनां चेतसि लज्जा स्याददि । संशयाभावोऽसं-
शयम् । संदेहो नासीत्यर्थः । पर्वतराजपुत्र्याः । 'शार्ङ्गेत्वायजो कीर्त्' इति कीर्त् ।
तं प्रसिद्धं केशपाशं केशकलापम् । 'पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कक्षात्परे'
इत्यमरः । प्रसमीक्ष्य इहा चमर्यो मृगीविशेषा बालाः प्रिया वासामिति विप्रहे
बालप्रियासासां भावो बालप्रियत्वम् । प्रियवालत्वमित्यर्थः । आहिताङ्गादि-
पाठाहा परनिपातः । 'त्वत्तलोर्गुणवचनस्य' इति पुंवज्ञातः । शिथिलं कुरुः ।

१ छोलाम्.

४५-४६ छोकयोमीये इमी छोकौ इत्येते—

कर्णद्वयस्यं नगराजपुत्र्यास्ताटहुयमं सुतरां रराज ।

मैत्रा भवित्री ग्रिपुरारिपलीं तैं सेवमानाविव पुष्पवन्ती ॥ (१ नितरा चभास-

२ ज्ञात्वा । ३ सेवासमेतीं ।)

दाटहृष्टं विरराज तस्याः शैलात्मजायाः अवणद्वयस्यम् ।

मत्वा भवित्री मदारिपलीं सेवासमेताविव पुष्पवन्ती ॥ (१ तुमम् २ पुष्पदन्ती ।)

‘मिठ्ठात्वाद् विधिक्यन्तीत्यर्थः । अतप्राप्तं मिठ्ठात्वकरणहेतोरात्मपादे वाक्या-
र्थत्वेनोपचया काष्ठिङ्गालयोऽलंकारः । उदुक्कम्—‘हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काष्ठिङ्ग-
मुदाहृतम्’ हति ॥

सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेशितेन ।
सा निर्मिता विश्वसूजा प्रयत्नादेकस्यासौन्दर्यदिव्यस्थेष ॥ ४९ ॥

सर्वोपमेति ॥ किंबहुना सा पार्वती विश्वसूजा विष्णवैकल्प तिहतीत्येकस्यं
तत्त्वं सौन्दर्यस्य । सर्ववस्तुत्वयेत्यर्थः । दिव्यस्थेष प्रयत्नात्मप्रवैर्यं कमा-
द्विविवेशितेन स्वापितेन सर्वेषामुपमाद्रव्याणां चन्द्रारविन्दाशुपमानवस्तूनां
समुच्चयेन समाहरेत्वं निर्मिता । दिव्यस्थेवेति फलोपेक्षका दर्शनार्थिस्वाहि-
श्चत्त्वं हति ॥

तां नारदः कामचरः कदाचित्कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे ।
समादिदेशैकवधुं भवित्रीं प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्य ॥ ५० ॥

तास्मिति ॥ कामेनेद्यत्वा चरतीति कामचरो नारदः । कदाचित्पितुर्हिमवतः
समीपे कन्यां तां पार्वतीं प्रेक्ष्य किल प्रेम्णा न त्वयद्यथा हरस्य विवलाच्च हरती-
र्थार्धहरा । ‘हरतेरतुचमनेत्’ इत्यात्मर्थः । शरीरस्यार्धहरा शरीरार्धहरान् । कुल-
भुरंचरादिवदवयवदाद्रा समुदायतिशेषकत्वात्समाप्तः । अत्यथा त्वर्थस्य समप्रविद-
आगवचनवादशरीरेति स्यात् । एकवधुमसपत्नीकां भायांम् । ‘पूर्वकाल—’ इत्या-
दिना समाप्तः । भवित्रीं भाविनीं समादिदेश । हरस्यार्धाङ्गाहारिण्येकपक्षी भवि-
त्यतीत्यादिवावित्यर्थः ॥

गुरुः प्रगल्भेऽपि वयस्यतोऽस्यास्तस्यौ निष्टुचान्यवराभिलापः ।
ऋते कृशानोर्न हि मष्टपूतमर्हन्ति तेजांस्यपराणि हन्त्यम् ॥ ५१ ॥

गुरुरिति ॥ गुरुः पिता । ‘गुरु गीव्यतिपित्राद्यो’ इत्यमरः । अतो नारदवच-
नादेतोरत्याः पार्वत्याः प्रगल्भे वयस्यपि योवने सत्यपि निष्टुतोऽन्यक्षिप्तवरे
जामातर्यभिलाषो वस्य स तथोक्तः सन् । ‘वरो ना रूपजामाद्योः’ हति वैज-
यन्ती । तस्यौ । वदान्तरं नान्विष्वावानित्यर्थः । ननु कुतोऽसी निर्बन्ध इत्यत
जाह—ऋत इति । तथाहि भजैः पूर्वं संस्कृतं हृषत इति हन्त्यमाज्यादिकं कृशानोः
पाषकाद्यते कृशानुं विना । ‘अन्यादादितरते—’ इत्यादिवा पञ्चमी । अपराणि
तेजांसि सुवर्णादीनि नार्हन्ति । न भजन्तीत्यर्थः । इत्यरदन्यस्य तद्योन्यस्याभा-
वादुपेक्षेति भावः ॥

तर्हि तमेवाहृत्य शीवताभिलाषाङ्गाह—

अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक ।
अभ्यर्थनाभङ्गमयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टप्यवलम्बतेऽर्थं ॥ ५२ ॥

अयाचितारभिति ॥ अत्रिहिमवानयाचितारमधारमार्ण देवदेवं भगवदेवं
सुतो पार्वती प्राहयितुं क्षणमाहूष परिमाहयितुं न जाशाक नोत्सेहे । तजाहि सामुः
सत्त्वः । ‘सामुर्वार्दुषिके वारी सत्त्वमे चामिधेयवत्’ इति विष्णः । अभ्यर्थनाभ-
झभयेन यामावैक्षणमीत्येऽप्यर्थे विष्णवे माप्यस्यमौदासीप्यमवलम्बते ॥

न च तदैव स्थितः कि तुपावाम्बरं विनितवानिति वक्तुं प्रखीति—
यदैव पूर्वे जनने शरीरं सा दक्षरोषात्सुदती ससर्ज ।
तदाप्रसृत्येव विमुक्तसङ्गः पतिः पश्चामपरिग्रहोऽभूत् ॥ ५३ ॥

यद्येति ॥ शोभना दन्ता यस्याः सा सुदती । ‘यथस्ति दन्तस्त दृष्टु’ इति दक्षा-
देशः । ‘दक्षितश्च’ इति कीप । सा पार्वती पूर्वे जनने पूर्वमित्राम्बनि । ‘पूर्वादिम्बो
नवम्बो वा’ इति विष्णामादेवाचिकवदः । ‘पूर्वं उवलने’ इति याटे पूर्वं दाक्षायणीत्वे
उवलने योगाम्बो । यदा यस्तिन्काले दक्षरोषात्कृतीरं देहं ससर्ज तत्त्वाज, तदाप्र-
भूत्येव तदाप्रभूत्येव यथा तथा पश्चानो पतिः विष्णो विमुक्तसङ्गस्त्वकविष्णवासङ्गः सद् ।
अपरिग्रहोऽप्यकीडमूल् । इत्यम्बरं न परिज्ञाहेत्यर्थः । ‘पक्षीपरिज्ञादानमूल-
शापाः परिग्रहाः’ इत्यमरः ॥

स कृत्तिवासात्मपसे यैतात्मा गङ्गाप्रवाहोऽक्षितदेवदारु ।
प्रस्तुं हिमाद्रेसृगनाभिगन्धि किंचित्कण्ठिकनरमध्युवास ॥ ५४ ॥

स इति ॥ कृत्तिवासात्माभावः । ‘अजिनं चर्मं कृतिः की’ इत्यमरः ।
यताध्मा नियतचित्तः सः पुष्पतिस्तपसे तपोर्थं गङ्गाप्रवाहेनोक्तितः सिक्षा देव-
दारवो यर्सिसात्तथोक्तम् । सृगनाभिगन्धि कस्तूरीगन्धवत् । कस्तूरीसृगासंचारा-
द्विति भावः । ‘सृगनाभिसृगमदः कस्तूरी चाप्य कोलकम्’ इत्यमरः । कण्मतो
गायम्बतः किंनरा यस्तिसात्तथोक्तम् । किंचित्किमपि हिमप्रेः प्रस्तुं सानुमध्युवास ।
कुत्रचित्प्रस्तु उवासेत्यर्थः । ‘उपान्वच्छाकुसः’ इत्याधारस्य कर्मत्वम् । ‘प्रस्तोऽक्षी
सानुमानयोः’ इत्यमरः ॥

गणा नमेषुप्रसवावतंसा भूर्जेत्वचः स्पर्शवतीर्दध्यानाः ।
मनःशिलाविच्छुरिता निषेदुः शैलेयनदेषु शिलातलेषु ॥ ५५ ॥

गणा इति ॥ गणाः प्रमथगणाः । ‘गणाः प्रमथसंख्यावाः’ इति वैजयन्ती
नमेषुप्रसवावतंसा: सुरुपुंनागकुमुक्षेष्वराः । ‘नमेषु: सुरुपुंनामः’ इति विष्णः ।
स्पर्शवतीः सुखस्पर्शाः । मृद्धिरित्यर्थः । प्रश्नसर्वां मतुप् । भूर्जेत्वचो भूर्जेत्वक-
लानि दशानाः । वसाना इत्यर्थः । मनःशिलाविर्दध्यानेष्वैर्विच्छुरिता अनुलिप्ताच
सम्भवः । शिलावाँ भवं शैलेयम् । गन्धीविविशेषः । शिलावाः ‘कीम्बो इह’
इति भवार्थे इह । ‘शिलाज्ञु च शैलेयम्’ इति यादवः । तेन नदेषु घासेषु
शिलातलेषु निषेदुः । उपविश्वुरित्यर्थः ॥

तुषारसंधातशिलाः सुराग्रैः समुद्धिसन्दर्पकलः ककुञ्जान् ।
हृष्टः कथंचिद्वयैर्विविशेषोढसिंहज्ञनिरुक्तानाद ॥ ५६ ॥

तुषारेति ॥ तुषारसंधाता हिमवनात् एक शिलास्ता: सुराग्रैः समुद्धिसन्दर्पकलः
स्यन्दर्पण कलो मुख्यविवरेण स वर्पकलो विविशेषोढसिंहज्ञनिरुक्तानाद् समुद्धिशेषैः
कथंचिद्वयैर्विशेषैः ॥३४: । ककुञ्जसन्दर्पमोडसोढः सिंहानां ज्ञनि-
येन स सिंहज्ञनिरुक्तानादः सन् । उष्टनादोर्जनेकाद । जगर्जेत्वर्थः । स्वभावो-
किरलंकारः । रुक्म—‘स्वभावोकिरसी चाह यथावद्वस्तुवर्णनम्’ इति ॥

तत्राभिमाधाय संमित्समिद्दं स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्तिः ।
स्वयं विधाता तपसः फलानां केनापि कामेन तपश्चार ॥ ५७ ॥

तत्रेति ॥ तपसः फलानाभिमन्द्रत्वादीनां स्वयं विधाता जनयिता । दातेत्वर्थः ।
अहौ मूर्तयो चस्य सोऽहम्मूर्तिरीचरः । ‘भूताक्षवन्द्रवज्ज्वानो मूर्तयोऽहौ प्रकीर्तितः’
इति । तत्र प्रस्ते स्वं स्वकीयमेव मूर्त्यन्तरं मूर्तिभेदं समिद्दिः समिद्दं दीपितमस्ति-
माधाय प्रतिष्ठाप्य केनापि कामेन कथापि फलकाभनया तपश्चार चक्रे । ‘प्रयो-
जनमनुहित्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते’ इति म्याधात्कामेनेत्युक्तम् । तस्यावाससमस्त-
कामत्वालेनापीत्युक्तम् ॥

अनर्थमध्येण तमद्रिनाथः स्वगौकसामर्चितमर्चियित्वा ।
आराधनायास्य सखीसमेतां समादिदेश प्रयतां तनूजाम् ॥ ५८ ॥

अनर्थ्येति ॥ अद्वीणां नाथोऽद्रिनाथो हिमवान् । अर्थ मूल्यमहनीत्यव्यर्थः ।
‘मूल्ये पूजादिवावर्थः’ इत्यमरः । ‘दण्डादिभ्यो च’ इति वप्तव्यः । अर्थो न
भवतीत्यनर्थसमनर्थम् । अमूल्यमित्यव्यर्थः । स्वर्ग ओकः स्थानं येषां तेषां स्वगौ-
कसां देवानाभिर्चित्तम् । देवैः पूजयमानमित्यव्यर्थः । ‘मतिषुद्धिपूजायेभ्यश्च’ इति
वर्तमाने रुः । ‘कस्य च वर्तमाने’ इति वष्टी । तर्मीश्वरमध्येण पूजार्थोदकेन ।
‘पादार्धाभ्यां च’ इति वप्तव्यः । ‘वद तु त्रिप्लव्यमध्यांर्थं पादं पादाय वारिणि’
इत्यमरः । अर्चयित्वा एजयित्वायेश्वरसाधनाय सखीभ्यां जयाविजयाभ्यां समेतां
प्रयतां विवरां तनूजां सुतां समाविदेशाङ्गापादामास ॥

प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः शुश्रूषमाणां गिरिशोऽनुमेने ।
विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः ॥ ५९ ॥

प्रत्यर्थीति ॥ गिरिशः शिवः समाधेः प्रत्यर्थिभूतामपि । शुश्रूष-
पेति समासः । श्रोतुमिष्ठलीं शुश्रूषमाणां सेवमानाम् । सेवका हि सेव्ये
दत्तकणी भवन्ति । इष्ठायें सम्प्रव्ययः । ‘क्षाङ्कुस्तृष्टां सनः’ इत्यामनेष-
दम् । तां पार्वतीमनुमेनेऽङ्गीचकार । न प्रतिष्ठावालिशमिप्रायः । न चैतावता

भीत्य कविद्विकार इत्याक्षमः । भीत्यदेवाथोन्तरम्यासेनाह—विक्षारेति ।
विकाशम् प्रहुतेरम्यथात्वस्तु हेतौ शीर्संविचाकाविकारये सति विचमानेऽपि
येवा येतांसि न विकिवम्ते न विहृतिं नीयन्ते त एव चीराः । ‘विकिवम्ते’
इति कर्मणि लट् ॥

शुश्रूषाप्रकारसेवाह—

अवचित्प्रलिप्युषा वेदिसंमार्गदक्षा
नियमविधिजलानां बहिषां चोपनेत्री ।
गिरिशम्पृष्ठचार प्रत्यहं सा सुकेशी
नियमितपरिखेदा तच्छुरश्चन्द्रपादैः ॥ ६० ॥

अवचित्प्रति ॥ सुकेशी शोभनमूर्धजा । ‘स्वाक्षरोपसर्जनादसंयोगोपवाद्’
इति तीर्थ । सा पार्वत्यविचित्रानि लुतानि विलिप्युषाणि पूजाकुमुमानि यथा सा ।
वेदेनियमवेदिकायाः संमार्गे संमार्जने दक्षा । नियमविधेनियमवेदिकार्माकुमुमावस्थ यानि
जलानि तेषां बहिषां कुशानां चोपनेत्रानेत्री सती । तस्य गिरिशम्पृष्ठसिंहस्त्रस्य
पादै रथिमभिः । ‘पादा रथम्प्रिकुरुयाजाः’ इत्यमरः । नियमितपरिखेदा
विवरितिपरिश्रमा सखाहस्यहनि प्रत्यहम् । ‘अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धि—’
इत्यादिना नियतार्थेऽव्ययीभावः । ‘नपुंसकादन्यतरस्याम्’ इत्यच्यत्ययः । गिरि-
शमुपवचार शुश्रूषांचके ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमङ्गिनाथस्त्रिविरचितया संजीविनीसमा-
हयया ल्वास्त्रया समेतः श्रीकाञ्जिदासकृती कुमारसंभवे महाकाष्म
उमोत्पत्तिर्नाम प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

तस्मिन्विप्रकृताः काले तारकेण दिवौकसः ।
तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायंभूवं गयुः ॥ १ ॥

तस्मिन्विति ॥ तस्मिन्काले पार्वतीशुश्रूषाकाले तारकेण तस्मिन्विप्रकृताः वद्यन-
स्त्रुतेण केवलित्प्रसुरेण विप्रकृता उपसृताः । दिवमोक्ष स्त्रीय येवांसि तिवौकसो
येवाः । ‘विवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे च’ इति विषः । चौरोऽप्युति ‘पहे इषोदृष्टिविज्ञा-
त्सापुः’ तुरं स्वरितं साहयत्यविभवतीति तुरासाहः । साहयत्यविभवतीति तुरासाहः ।
‘नहित्प्रविष्टि—’ इत्यादित्या दूष्यपदम् दीर्घः । अकृष्णियाहणे शारिपरिकृतस्तापि
अहणात् । शुश्रूषोपवचारस्तु शुश्रूषालक्ष्मावन्त इत्याच्छ्रृंग । चं तुरासाहं प्रेत्यम् ।

अजादितु स्वाहरुपत्वाभावात् । 'सहेः साहः सः' इति चतुं न भवति । पुरो-
धाय पुरस्कृत । स्वायंसुवो ग्रहण इदं स्वायंसुवम् । संज्ञापूर्वकविषेदनित्यत्वात्
'ओर्जुणः' इति गुणो न । धाम स्वानं यदुः । ग्रहलोकं ग्रहमुरित्यर्थः ॥

तेषामाविरभूद्वद्वा परिम्लानमुखश्रियाम् ।
सरसां सुसपद्मानां प्रातर्दीर्घितिभानिव ॥ २ ॥

तेषामिति ॥ परिम्लाना परिशीणा मुखश्रीमुखकान्तिवेणां तयोकानां तेषां
देवानां ग्रहा सुसपद्मानां मुकुलितारविन्दानां सरसां प्रातर्दीर्घितिमान्दूर्धं इता-
विरभूत । प्रकाशोऽभूदित्यर्थः । 'प्रकाशे ग्रादुराविः स्वात्' इत्यमरः । सूर्योऽप-
मानेन तेषां लानिहरणस्य सूचितम् । अन्नोपमालंकारः । लक्षणं तु—'स्वतः-
स्तिद्वेन संमतेन च धर्मतः । साम्यमन्वेन वर्णस्य वाच्यं चैकपदोपमा ॥'
इति ॥

अथ सर्वसं धातारं ते सर्वे सर्वतोमुखम् ।
वागीशं वागिभरधर्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे ॥ ३ ॥

अथेति ॥ अथाविभावानन्तरं सर्वे ते देवाः सर्वतः समन्ततो मुखानि यस्य
तं सर्वतोमुखम् । चतुर्मुखमित्यर्थः । वाचां विद्यानामीदां सर्वस्य जगतो धातारं
स्वष्टारं ग्राहाणं प्रणिपत्य नमस्कृत्व । अर्थादनपेताभिरधर्याभिः । अर्थयुक्ताभिरि-
त्यर्थः । 'धर्मपत्थर्यन्व्यायादनपेते' इति यत्प्रत्ययः । वागिभरस्तस्थिरे । गुणुद्धरि-
त्यर्थः । 'उपादेवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपवित्रिति वक्तव्यम्' इत्याभ्येनपदम् ॥

स्तुतिप्रकारमाह 'नमः' इत्यादिभिर्ददशभिः स्तुतैः—

नमस्त्रिमूर्तये तुम्यं प्राक्सृष्टेः केवलात्मने ।
गुणत्रयविभागाय पश्चाद्ग्रेदमुपेयुषे ॥ ४ ॥

नम इति ॥ हे भगवक्षित्यायाहार्यं व्याघ्रेयम् । सृष्टेः प्राक् । 'अन्यादात्—'
इत्यादिनाम्भूतपदयोर्गे पञ्चमी । केवलात्मन एकरूपाय । 'आत्मा चा इदमेक
एवाऽम आसीत्' इति श्रुतेः । 'निर्णिते केवलमिति त्रिलिङ्गं द्वेककृत्योः' इत्य-
मरः । पञ्चात्मूष्ठिप्रवृत्तिकाले । विभज्यतेऽनेति विभागः । गुणानां सर्वादीनां
श्रवमेव विभागो यस्य तस्मै । 'गुणः सत्त्वं रजस्तमः' इत्यमरः । मैदमुपाविम् ।
खट्टत्वादिकमित्यर्थः । उपेयुषे प्राप्तवते । 'उपेयविद्यानाम्भाननूचानश्च' इति
विपातः । अतपूर्वं त्रिमूर्तये ग्रहविणुष्ठदस्त्रिये तुम्यं नमः । 'नमःस्वत्ति—'
इत्यादिना चतुर्थी । उक्तं च—'नमो रजोजुषे स्फृटौ स्थितौ सत्त्वमयाय च ।
तमोरूपाय संहारे त्रिरूपाय स्वयंतुष्वे' इति ॥

यद्मोघमपामन्तरहम् बीजमज त्वया ।
अतश्चराचरं विश्वं प्रभवत्स्य गीयसे ॥ ५ ॥
यदिति ॥ न जायत इत्यजः । हे अज, अपां जलानामन्तस्तवया यद्मोघम-

ब्रह्मं शीजं शीर्यसुहं निशिसद् । 'मुक्तम्' इति पाठे विश्वामित्रवर्णः । 'मुक्तं तेजो-
रेतसी च शीजशीर्येन्द्रियाणि च' इत्यमदः । अतसे शीजाक्षराचरं स्वाचरणंगमा-
मक्षम् । समाहारे दृग्मैकवज्ञावः । विश्वं जगत् । उत्पत्तमिति शेषः । तत्स्य
विश्वस् । प्रभवत्वस्यादिति प्रभवः कारणं शीर्यसे । 'अद्विवाचरं विश्वं प्रसवत्वस्य
शीर्यते' इति पाठे अद्व इदं चराचरं विश्वं तत्स्य शीजस्य प्रसवो शीर्यते । लोक
इति शेषः । अत्र मनुः—'अप एव सप्तज्ञोदै तासु शीर्यमवासृजत् । तदद्विमभ-
वद्वैम सहस्रोषु समप्रभम् ॥' इति ॥

तिसूभिस्त्वमवस्थाभिर्महिमानमुदीरयन् ।

प्रलयस्थितिसर्गाणामेकः कारणां गतः ॥ ६ ॥

तिसूभिरिति ॥ एकः स्तुते: प्राङ्गेवलहर्वं तिसूभिरवस्थाभिस्त्वगुण्यमयीभिर्ह-
रिद्विवाचस्थलूपाभिर्महिमानं निजशक्तिमुदीरयन्द्वृक्षवन्मलमस्थितिसर्गाणामन्त-
स्थित्युपर्तीनां कारणां गतः । इदं 'पश्चाद्वसुपेतुरे' (२१४) इत्यस्य विवरण-
मतो न गतार्थत्वदोषोः ॥

भूतस्त्रिकर्त्तव्यसुक्त्वा यिधुनस्त्रिवर्यं मूर्तिमतो ब्रह्मणो भेदमाह—

श्रीपुंसावात्मभागौ ते भिन्नमूर्तेः सिसृक्षया ।

प्रसूतिभाजः सर्गस्य तावेव पितरौ स्मृतौ ॥ ७ ॥

श्रीपुंसाविति ॥ श्री च उमांश श्रीतुंसौ । 'अचतुर्-' इत्यादिनाच्चाप्ययान्ते
निपातः । तिसूक्षया स्वामिच्छया सिद्धमूर्तिर्द्विचाकृतविग्रहस्य ते तवात्मनो देहस्य
भागावात्मभागौ । 'आध्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनि' इति विश्वः ।
तावेव भागौ प्रसूतिभाज उत्पत्तिभाजः । सूज्यत इति सर्गस्त्रिवर्यः । निजस्त्रेविश्वर्यः ।
मतात् च पिता च पितरौ । 'पिता मात्रा' इत्येकशेषः । स्मृतौ । वृद्धेरिति शेषः ।
अत्र मनुः—'द्विधा कृत्वात्मनो देहमधेन पुरुषोऽभवत् । अधेन नारी तत्सां स
विराजमस्तुत्यमः ॥' इति ॥

स्वकालपैरिमाणेन व्यस्तरात्रिदिवस्य ते ।

यौ तु स्वमावबोधौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ ॥ ८ ॥

स्वकालेति ॥ स्वकालस्य परिमाणेन 'कृत्युग्मसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्चर्ते'
इत्युक्तरूपेण व्यस्तं विभक्तं रात्रिदिवं रात्र्यहवी यस्य तत्स्य । यद्यपि 'अचतुर्-'
आदिसूत्रेण रात्रौ च दिवा च रात्रिदिवमिति सप्तम्यर्थे शृण्ति इन्द्र इत्युक्तं वद्यादि
'दीपामन्त्यमहः', दिवामन्त्या रात्रिः' इत्यादिवदश्रादि प्रातिपदिकार्यवृत्तिर्वं कथंचि-
त्यवोगवक्तादाश्रयणीयम् । ते तत्वं यौ तु स्वमावबोधौ तावेव भूतानां प्रलयो-
दयौ संहारस्थी । यदाहुः—'बदा स देवो जागर्ति तदैव चेहते जगत् । बदा

१ भाषा॒ २ परिणामेन ३ यौ स्वप्रबोधौ तावेव; स्वमावबोधौ भूतानां तावेव.

खपिति जगतामा तदा सर्वं प्रलीयते ॥' हृति । एतच दैनं दिनस्तिष्ठताभिप्रा-
यं, महाप्रकाश अङ्गयो वर्षेभास्ते भासित्वाद् ॥

जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः ।

जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः ॥ ९ ॥

जगदिति ॥ हे भगवन्, त्वं जगद्योनिरयोनिस्त्वं खयमयोनिरनादिलादका-
इष्टकस्त्वम् । अन्तयतीत्यन्तः । पञ्चाश् । जगतोऽन्तजगतसंहृता त्वं निरन्तको
नित्यत्वादन्तरहितः । त्वं जगतामादिर्जगदादिः । स्येः प्रागपि सक्षिलथेः । अत-
एव त्वमनादिरादिरहितः । त्वं जगतामीशो नियन्ता त्वं निरीश्वरः । अनियम्य
हृष्येः । 'यतो वा इमासि भूतानि जायन्ते' इत्यादि शुतिरेवात्र प्रमाणम् । अङ्गा-
योनिरित्यादौ नन्तरुपुरुषाश्चयणे विरोधः । बहुवीहिणा तु तत्परिहार इति विरोधा-
भासालंकारः । यथाहुः—'विरोधे तु विरोधाभासः' इति ॥

तथ तु न प्रपञ्चस्येव जन्मतिरोधानज्ञानेषु परापेक्षेभ्याह—

आत्मानमात्मना वेत्सि सुजस्यात्मानमात्मना ।

आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयसे ॥ १० ॥

आत्मानमिति ॥ हे भगवन्, त्वमात्मानं लोकानुप्रहार्थं ब्रह्मस्येणोरिप्या-
दवितिं त्वस्त्रूपमात्मनैव वेत्सि जानासि । सर्वापि किया कर्तव्यार्थंज्ञानपूर्वि-
केति भावः । तथात्मानमात्मनैव । आत्मन्येवेत्यत्रापि संबद्धते । त्वस्मिन्देव
सूजसि । अविज्ञानमपि त्वमेवेत्यथेः । 'त्वे महिष्मि प्रतिष्ठितम्' इति श्रुतेः ।
कृतिना समर्थेन । इदं सर्वज्ञ संबद्धते । आत्मना स्वैर्वात्मन्येव प्रलीयसे त्वस्मि-
देव प्रलीनो भवति । लीयतेऽवादिकालतेरि लद । 'प्रहृत्यादिभ्य उपसंख्या-
मम्' हृति वार्तिकात्मवैत्रात्मनेति तृनीया । न हि ते प्रपञ्चस्येव ज्ञानोत्पत्तिलये-
षु परापेक्षेति फलितार्थः ॥

द्रवः संघातकठिनः स्थूलः सूक्ष्मो लैघुरुहः ।

व्यक्तो व्यक्तेतरशासि प्राकाम्यं ते विभूतिषु ॥ ११ ॥

द्रव इति ॥ त्वमित्यनुपञ्चते । हे भगवन्, त्वं द्रवः सरित्समुप्रविवद्वसा-
यमकोऽसि । संघातेन लिकिदसंयोगेन कठिनो महीधरादिवद् । स्थूल इन्द्रियप्रह-
णव्यो वटादिवद् । सूक्ष्मोऽतीनिद्रियः परमाणुदिवत् । लघुरूपतनश्चोर्य-
स्तुलादिवद् । गुरुहेमादिवदवचलनीयः । व्यक्तः कार्यरूपोऽसि । व्यक्तेतरः कारण-
रूपशासि । एवं विभूतिष्वगिमामिषु ते तद । प्रकामस्य भावः प्राकाम्यं व्यधा-
कामत्वम् ॥

उँडातः प्रणवो यासां न्यायेत्तिभिरुदीरणम् ।

१ अनन्तो जगदन्तकः; जगदन्तोऽप्यनन्तकः; २ जगदीशोऽप्यनीश्वरः; ३ शुह-
र्लक्षुः; ४ उद्गीषः;

कर्म यजुः फलं स्वर्गसासां त्वं प्रमवो गिराम् ॥ १२ ॥

उद्भात इति ॥ हे भगवन्, यासां गिरां बात्वासुदात उपकमः शणव औकारात्मकः । ‘ओकारात्मणौ सर्वौ’ इति । ‘स्वादभ्यादानसुदात आत्ममः’ इति चामरः । इदमुपसंहारस्याप्युपलक्षणम् । ‘श्रूणः मणवं कुर्यादादाक्ष्मे च सर्वतः । दहलेनः कृतं पूर्वं परस्तात् विशेषतः ॥’ इति लिङ्कपरिविहायो-चाँकः । वीथन्त एविर्थविशेषा इति न्यायाः स्वराः । उक्तं च—‘स्वर-विशेषादधंप्रतिपत्तिः’ । ‘वयेन्द्रशानुः स्वरतोऽपराजात्’ इति । यासां गिरां श्रिभिन्नवर्यैस्तात्त्वानुदात्त्वसरितैः स्वरैरुदीरणसुचारणम् । यासां कर्म । प्रतिपाद्यमित्यर्थः । यज्ञो ज्योतिषोमादिः न तु चैत्यवन्दनादिरिति भावः । फलं स्वर्गः । कर्मद्वारेरिति शेषः । कर्मस्वर्गौ ग्रहापर्वर्गोपलक्षणे । त्वं तासां गिराम् । वेदानामित्यर्थः । प्रभवत्यसादिति प्रभवः कारणम् । प्रजेता सर्वां च मतमेदेन ॥

सांख्यमतेन स्तुतवन्ति—

त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।

तद्वर्णिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥ १३ ॥

न्यामिति ॥ हे भगवन्, त्वां पुरुषस्त्वार्थो भोगापवर्गंहयस्तदर्थं प्रवर्तेत् इति पुरुषार्थप्रवर्तिनी तां प्रकृतिं चैत्यवन्दनं कूलकारणम् । ‘प्रकृतिः पञ्च-भूतेषु प्रबानं कूलकारणम्’ इति चावदः । आमनन्ति कथयन्ति । ‘ज्ञा अभ्यासे’ इति धातोर्लेद । ‘पाञ्चाध्यात्मास्याङ्गा—’ इत्यादिना भनादेवाः । प्रकृति-पुरुषसेदाग्रहणाप्रकृतिपुरुषाभेदव्यपदेशः । त्वामेव तां प्रकृतिं साक्षित्येन पदयतीति तद्वर्णिनमुदासीनं कृटसं पुरुषं विदुर्विदन्ति । ‘विदो लटो चा’ इति संज्ञादेशः । ‘अजामेकां लोहितशुक्रकृष्णाम्’ इति श्रुतिरत्र प्रमाणम् ॥

त्वं पितृणामपि पिता देवानामपि देवता ।

परतोऽपि परश्चासि विधाता वेष्टसामपि ॥ १४ ॥

त्वमिति ॥ हे भगवन्, त्वं पितृणामपि ज्ञात्वादीनामपि पिता । तेषामपि तर्पणीय इत्यर्थः । देवानामिन्नादीनामपि देवता । तेषामपि चजनीय इत्यर्थः । परतोऽपि परश्चासि । सर्वोत्तरोऽस्तीत्यर्थः । ‘इन्द्रियेभ्यः परा द्वारा अर्थेभ्यस्तद्य परं मनः । मनसश्च परा कुर्विन्दुरेतत्त्वा महाम्यहः ॥ महतः परमन्यकर्मव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषाकृ परं किंविष्टा काङ्क्षा सा परा गतिः ॥’ इति सर्वो-त्तरत्वामिन्नानन् । वेष्टसां दक्षादीनामपि विधाता ज्ञात्वा स्तुतवामिन्नानन् । वेष्टसां दक्षादीनामपि विधाता ज्ञात्वा ॥

त्वमेव हृष्यं होता च भोज्यं भोक्ता च शाश्वतः ।

‘वेदं च वेदिता चासि ज्याता व्येष्यं च यत्परम् ॥ १५ ॥

१ वेदं वेदविता; वेष्टस वेदिता.

त्वमेवेति ॥ शाश्वरिसदृशः शाश्वतः । शैविकोऽप्रत्ययः । यथा पि 'कालाद्वार' इति ठबपवादः । अतएव सूत्रकारस्यापि प्रयोगः—'वेदां च विरोधः शाश्वतिकः' इति । तथापि प्रयोगवाक्षारस्तातुरिति वामन इति । शाश्वतः प्रदुर्धुक्षः क्राश्वतस्त्वमेव । दूषत इति हृष्टं हविराज्यादिकम् । तुहोतीति होता वज्ञानान्तरासि । भोज्यमन्यवहार्यमन्तम् । 'भोज्यं भक्षे' इति निपातनात्कुलाभावः । भोक्ताजात्क्रासि । वेदं साक्षात्कार्यं वस्तु वेदिता साक्षात्कर्ता चासि । च्याता यर्ता च । वत्परं वस्तु ख्येयं तत्त्वासि । साक्षात्कारसाधनं भूतप्रत्ययक्षेष्वप्रवाहो च्यानम् ॥

इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा वैथार्थ्यं हृदयंगमाः ।

प्रसादाभिमुखो वेदाः प्रत्युत्तुवाच दिवौकसः ॥ १६ ॥

इतीति ॥ वेदा अहेति तेभ्यो देवेभ्यः । 'आत्मातोपदेशो' हृत्यपादानस्त्वप्तज्ञमी । यथार्थाः सत्या अतएव हृष्टं गच्छन्तीति हृदयंगमा अनोहराः । खण्डप्रकरणे 'गम्भेः सुप्त्युपमंलयानम्' इति खण्डप्रत्ययः । 'अहृद्विष्वदजन्तस्य मुमू' इति मुमानगमः । स्तुतीः लोकाणि श्रुत्वा प्रसादाभिमुखोऽनुप्राहप्रवणः सन् । दिवौकसो देवान्प्रत्युत्तुवाच ॥

अथ कविराह—

पुराणस्य कवेत्सस्य चतुर्मुखसमीरिता ।

प्रवृत्तिरासीच्छवदानां चरितार्था चतुष्टयी ॥ १७ ॥

पुराणस्येति ॥ द्रव्यगुणक्रियाजानिभेदेन चत्वारोऽवयवः यस्या इति चतुष्टयी चतुर्विधा । 'संस्काराय अवयवे तत्पृ' इति तत्पृ । 'टिड्डाणन्दू-चसच्' हृत्यादिना क्षीप । शब्दानां प्रवृत्तिर्देवरीप्रभुत्वा वानकृतिः । उत्तमं च—'वैखरी शब्दनिष्ठतिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा । श्रुतिर्तार्था च पश्यन्ती सूक्ष्मा वायानपायिनी' ॥ इति । पुराणस्य पुरातनस्य । पूषोदरादिवालवानुः । कवेः कवयितुसस्य ग्राहणशतुर्भिर्मुखैः समीरिता सती । 'तदितार्थ—' इत्यादिनोत्तरपदसमाप्तः । समाहारे चतुर्मुखीति त्वात् । चरितार्थान्वर्यासीद् । चतुर्मुखोऽवाणामाचातुर्विधं सफलमासीदित्यर्थः ॥

भगवानाह—

स्वागतं स्वानधीकारान्प्रभावैरवलम्ब्य वः ।

युगपद्युगवाहुभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥ १८ ॥

स्वागतमिति ॥ हे प्राज्यविक्रमाः प्रभूतपराक्रमा वेदाः । 'प्राज्यं भूरि प्रभूर्तं च' इति यादवः । स्वान्त्वकीयानधीकाराद्वियोगात् । 'उपसर्वात्म विनि—' इति वा दीर्घः । प्रभावैः सामन्वयैरवलम्ब्यात्प्राय । यथाविकारे स्वित्यापीत्यर्थः ।

तुगपत्तमकालं प्राप्तेभ्यः । तुगपत्तमस्या महकार्यमनुभीषत इति भावः ।
तुगाचाहुभ्यः । दीर्घवाहुभ्य इत्यर्थः । आजानुवाहुत्वं भावलक्षणम् । वो तुभ्यम्-
भ्यम् । ‘वहुवचनव वचनौ’ इति वसादेशः । ‘कर्मणा यमभिप्रैति—’ इत्यत्र कर्म-
पदेन कियाअहणासंवदानत्यस् । स्वागतं शोभनमागमनम् । काकुरत्रानुसंधेया ॥

किमिदं तुतिमात्मीयां न विभ्रति यथा पुरा ।

हिमक्षिण्टप्रेकाशानि ज्योतींशीव मुखानि वः ॥ १९ ॥

किमिति ॥ ‘बत्सा’ इत्युत्तरसोकीय (२२८) संबोधनमत्राप्यनुवाची-
यम् । हे बत्सा: पुत्रकाः, हिमेन नीहोरेण क्षिण्टप्रकाशानि मन्दप्रभाणि ज्योतींशि-
नक्षत्राणीव । ‘दीर्घिताराहुताशेषु ज्योतिः’ इति शास्त्रः । वो तुभ्याकं मुखानि
पुरा यथा पूर्वमिवात्मीयां शुतिं न विभ्रति । इदं किम् । किमित्यन्वनमित्यर्थः ।
किमिदमित्यनेन वाक्यार्थः परामृश्यते ॥

उत्तमेव प्रपञ्चयति सहस्रिः श्लोकैः—

प्रशमादर्चिषामेतदनुदीर्णसुरायुधम् ।

बृत्रस्य हन्तुः कुलिशं कुण्ठिताश्रीव लक्ष्यते ॥ २० ॥

प्रशमादिति ॥ अर्चिषां तेजसां प्रशमाजिवीणादनुदीर्णसुरायुधम् । अनुविन-
चित्रप्रभमित्यर्थः । पृथक्कुत्रस्य हन्तुरिन्द्रस्य कुलिशं वज्रम् । कुण्ठिता अश्रयो वस्य
नाकुण्ठिताश्रिति कुण्ठितकोटीव लक्ष्यते इत्यते ॥

किं चायमैरिदुर्वारः पाणौ पाशः प्रचेतसः ।

मध्येण हतवीर्यस्य फणिनो दैन्यमाश्रितः ॥ २१ ॥

किं चेति ॥ किं चायमैरिदुर्वारो रिपुदुर्पर्थर्यः प्रचेतसो वस्त्रात् । ‘प्रचेता
वस्त्रः पाशी’ इत्यमरः । पाणौ पाशो रज्जुरायुधविशेषः । मध्येण गाहृदेन हतवी-
र्यस्य प्रतिवदशक्ते: फणिनः सर्वस्य दैन्यं शोच्यत्वमाश्रितः । अत्र फणिनिहृदैन्यस्य
पाशेऽसंभवाहैन्यमिव हैन्यमिति कल्पनादासंभवहृसुसंवन्धो निदर्शनालंकारः ॥

कुबेरस्य मनःश्लयं शंसतीव पराभवम् ।

अपविद्वद्गदो वाहुर्भेशाख इव द्रुमः ॥ २२ ॥

कुबेरस्येति ॥ अपविद्वद्गदा त्वक्ता गदा येन सोऽपविद्वद्गदः । अतएव भगवान्सो
द्रुम इव स्थितः कुबेरस्य वाहुर्भेशाखस्यम् । द्रुःस्थेतुवाम्यमनसः शस्त्रावत्वमि-
त्यर्थः । पराभवम् । शाशुकृतमिति शेषः । शंसतीव कथयतीव । उक्षणवातुभाष-
यतीर्थर्थः । वाहौ मुख्यकथनसारंभवादिवक्षब्दोऽप्यत एष ॥

यमोऽपि विलिक्षन्धूमि दण्डेनात्मगितत्विषा ।
कुरुतेऽसिद्धमोषेऽपि निर्बाणालातलाषवम् ॥ २३ ॥

यम इति ॥ असं नाममिताः प्राप्ताः । असमिति मकारान्तमव्ययम् । तस्य
'द्वितीयाश्रितातीतपतितवतात्यस्त्रापापैः' इति समाप्तः । असमितास्तिव्यो चर्य
तेन निसेजस्केन दण्डेन यमोऽपि धूमि विलिक्षन्धमोषेऽपि । प्राप्तिभावः ।
अभिन्दृष्टे निर्बाणालातस्य शास्त्रोऽस्मुकश्य । अलातं नाम भूलेखनशालाका तस्य
यहाष्यवं हैवर्यं तरकुर्ते । 'अलातस्मुकं हेवम्' इति हलायुधः । 'निर्बाणेऽ-
वासे' इति निपातनाशिष्ठानस्वम् । अत्रापि लाघवमिव लाघवमिति कल्पनाशि-
दश्मालाकारः ॥

अमी च कथमादित्याः प्रतापक्षतिशीतलाः ।
चित्रन्यस्ता इव गंताः प्रकामालोकनीयंताम् ॥ २४ ॥

अमी इति ॥ प्रतापक्षत्वा सेजसां क्षयेण शीतला अमी आदित्याश्च । द्वाद-
शेति शेषः । कथम् । केन हेतुनेत्यर्थः । विश्रन्धस्ताशिव्रलिखिता इव । प्रकामम-
व्यन्तमालोकनीयतां दृश्यतां गताः प्राप्ताः ॥

पर्याकुलत्वान्मरुतां वेगभङ्गोऽनुमीयते ।
अम्भसामोघसंरोधः प्रतीपगमनादिव ॥ २५ ॥

पर्याकुलेति ॥ मरुतां वायूनाम् । सप्तसप्तानामिति शेषः । पर्याकुलत्वास्त्व-
मितित्वाद्वेतोर्वेगस्य भङ्गोऽम्भसां जलानां प्रतीपगमनात् । उत्तानावरोहादि-
स्थायः । ओघस्य संरोधः प्रवाहप्रतिवर्णन्ध इवानुमीयते ॥

आवर्जितजटामौलिलिम्बशशिकोटयः ।
रुद्राणामपि मूर्धानः क्षतहुंकारशंसिनः ॥ २६ ॥

आवर्जितेति ॥ आवर्जितेतु परिभवदुःखावनभ्रेतु जटानां मौलिलिम्बशशिकोटयः ।
विलिम्बन्धः संसिन्यः शशिकोटयश्चन्द्रेत्वा येषां ते तथोक्ताः । रुद्राणामपि ।
एकादशानामिति शेषः । मूर्धानः क्षत हुंकारं शंसन्तीति तथोक्ताः । हुंकारक्षत्व-
मुमापका हृत्यर्थः । हुंकारक्षका हि रुद्रा इति भावः ॥

लब्धप्रतिष्ठाः प्रथमं यूर्यं किं बलवत्तरैः ।
अपवादैरिवोत्सर्गाः कुरुत्व्याहृत्यः परैः ॥ २७ ॥

लब्धेति ॥ प्रथमं पूर्वं लब्धप्रतिष्ठा लब्धस्तिव्यतयः । लक्ष्यावकाशा इत्यस्याश्च ।
यूर्यं बलवत्तरैः पौरवादिरेकात्यवलत्तरैः । विरवकाहैरित्यपरश्च । परैः शाश्वति-
सर्गाः सामान्यशाश्वाणि 'मा हिंस्याम' इत्येवमादीनि । अपोद्यन्त एविरित्य-

१ आयाताः २ दर्शनः, दर्शनम् ३ अहंकार ४ न यज्ञस्य बलोदरैः

पश्चाद्: 'वामालभेद' इत्यादिविर्विदेषाच्चैरिव किं हृतव्याहृतयः हृतप्रसिद्ध-
व्याप्तः । हृतविवरसंकोचहृष्टवाचा इत्यन्वय । 'विवरसंकोच पूज वाचः' इत्य-
चार्यः । विवेषशास्त्राचाचेदिकहिंसापरिहारेण कौठिकमात्रे व्यवस्थापनाहिंसवसं-
कोच इत्यकलमतिशयहृष्टवाचाहनेन ॥

तद्भूत वत्साः किमितः प्रार्थयच्चं समागताः ।

मयि सृष्टिर्हि लोकानां रक्षा युध्माख्वचस्थिता ॥ २८ ॥

तदिति ॥ तत्त्वात्करणात् । हे वत्साः पुत्रकाः, 'वस्तस्त्वर्भकपुन्नाश्चोर्ध्वं
वत्सं तु वक्षसि' इति विचः । स्वयं वितामहत्याहृत्या इत्यामच्छयते । संक्षयागताः
समागता इतो मतः किं प्रार्थयच्चम् । किमिष्ठलेत्यर्थः । यूत् । लोकरक्षणे
यूपमेव कर्तार इत्याह—मयि लोकानां सृष्टिः । रक्षा युध्माख्वचस्थिता । अतस्मा-
दर्थमपि नात्ति मदयेत्यर्थः ॥

ततो मन्दानिलोद्भूतकमलाकरशोभिना ।

गुरुं नेत्रसहस्रेण नोदैयामास वौसवः ॥ २९ ॥

तत इति ॥ ततो भगवत्प्रभावस्तरं वास्तव हन्तो गुरुं बृहस्पतिं । 'गुरुं
गीष्यतिपित्राची' इत्यमरः । मन्दानिलोद्भूतो यः कमलाकरः स इव शोभत
इति सेन तथोकेन नेत्राणां सहस्रेण नोदैयामास वैरयामास । सहस्रग्रहणमा-
ख्यातिशयार्थम् । अतिमेषाणामपि प्रयत्नवशाद्विस्तन्दो न विरुद्धते ॥

स द्विनेत्रं हरेश्वर्षुः र्सहस्रनयनाधिकम् ।

वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्जलजासनम् ॥ ३० ॥

स इति ॥ हरेश्वरस्य । 'हन्तो दुर्घटवनो इरिः' इति हृलालुचः । सहस्राह-
यनेभ्योऽधिकं सहस्रनयनाधिकम् । तदगोचरदर्शित्वादिति भावः । द्वे नेत्रे यस्य
तद्विनेत्रम् । प्रसिद्धाङ्गक्षुब्दोऽयं विद्येष इत्यर्थः । चक्षुभ्युभ्युर्मृतः । चक्षुभ्युरोपस्य
प्रकृतोपयोगास्परिणामालंकारः । स वाचस्पतिः । कस्कादिष्वादलुकस्तत्वे ।
'पञ्चाः पतिपुत्र—' इत्यादिना सत्वमिति खार्यी । तत्र, हन्तोविषयत्वात् ।
आजलिः सन् । जलजासनं आहाणमिदमुक्ताच ॥

एवं यैदात्थं भगवन्नामृष्टं नः परैः पदम् ।

ग्रत्येकं विलियुक्तात्मा कर्थं न झासासि प्रभो ॥ ३१ ॥

एवमिति ॥ हे भगवन् वहुपौर्ववैसंपत्ति, यदात्थ 'हृतव्याहृतयः पैरः'
(२।२०) इति यद्वीचि । 'तुवः पञ्चानाम्' इत्यादिनगहावेशः । 'वर्तमान-
सार्वीचो वर्तमानवद्वा' इति वर्तमानवदोगः । वामवस्तु आन्तोऽयं प्रबोग

१ प्रार्थयच्चे, २ भूतानाम्, ३ चोदयामास; प्रेरयामास, ४ वृत्रहा, ५ द्विनेत्रः,
६ दशवक्षुःस्ताधिकम्, ७ यसा, ८ झासाति प्रतुरुः.

इत्यग्नः । आहैति भूते णलनामवदिति । आहेत्युपलक्षणम् । रोदेवं सत्यम् । नोऽस्माकं पदमविकारः पैरः शशुभिरासृष्टमाक्षिसम् । हे प्रभो, प्रख्येकं प्रति-
पुरुषं विनियुक्तात्मा प्रवेशितस्तरूपः । सर्वान्तर्यामीत्यर्थः । कथं न ज्ञात्वा स्ति न
वेत्सि । वत्सानेऽपि वचनभज्या भविष्यत्विदेशः प्रसिद्धः । ‘अपहृते ज्ञः’ ।
‘अकर्मैकाज्ञ’ इत्याभ्यनेपदविकरणः ॥

उक्तमेव प्रपञ्चवित्ति—

भैवल्लुब्धवरोदीर्णस्तारकाख्यो महासुरः ।

उपगुवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः ॥ ३२ ॥

भवदिति ॥ भवत्स्वतो लब्धेन वरेणोदीर्ण उद्गतः तारक इत्याख्या-
नामध्येयं चत्वारं तारकाख्यः । महानसुरो महासुरः । ‘सन्महृत्परमोत्तमोकृष्णः
पूज्यमानैः’ इति लक्ष्यरूपः । धूमकेतुरुपातविद्वेष इव लोकानामुपगुवायोपद्व-
दायोत्थित उत्पत्तिः ॥

पुरे तावन्तमेवास्य तेनोति रविरातपम् ।

दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते ॥ ३३ ॥

पुर इति ॥ भवत्यारकस्य पुरे रविः सूर्यस्वावन्तं तावन्मात्रमेवातपं
तेनोति । यावन्मात्रेण यावतैव । यावती मात्रा मितिर्यव्य यावन्मात्रं तेन वा ।
अत्यपरिभागेनेत्यर्थः । ‘मात्रा परिच्छदे । अप्ये च परिमाणे सा मात्रं
कात्म्येऽवधारणे’ इत्यमरः । दीर्घिकासु कीडावापीपु कमलानामुन्मेषो विकासः
साध्यते विष्णवाद्यते । कठोरकिरणोऽपि मन्दोपणः सर्वेव तदीत्या पुरे प्रकाशत
इत्यभिमायः ॥

सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रस्तं कलाभिनिषेवते ।

नादते केवलां लेखां हरचूडामणीकृताम् ॥ ३४ ॥

सर्वाभिरिति ॥ मन्द्रस्तं तारकं सर्वदा । कृष्णपक्षेऽपीत्यर्थः । सर्वाभिः
कलाभिनिषेवते । ‘कला तु दोषदो भागः’ इत्यमरः । केवलां हरचूडामणीकृतां
शिवशिरोमणीकृतां लेखां नादते न गृह्णाति ॥

व्यावृत्तगतिरुद्याने कुसुमस्तेयसाध्वसात् ।

न वाति वायुस्तत्पार्थं तालवृन्तानिलाधिकम् ॥ ३५ ॥

व्यावृत्तेति ॥ वायुः सेनस्य भावः कर्म वा स्तेयं चौर्यम् । ‘सेनाद्यक्षलोपयशः’
इति व्यथत्वयो नलोपयशः कुसुमानां स्तेयं तस्मात्सेयाभियोगादृष्टाद्वा साध्वसं
नयं तस्मादेवोद्याने व्यावृत्तगतिः । निवृत्तोद्यानसंचारः सञ्जित्यर्थः । सापेष्ठ-
ल्येऽपि गमकत्वात्समाप्तः । तत्पार्थं तत्समीपे । तालस्य बृन्मैरुद्युम्यते । तालस्येव

वृन्दमसेति वा सारुहून्तं तस्यालिङ्गाद्यजनसंचातपवनाद्विकं यथा तथा न वाति ।
‘ज्यजनं ताष्ठवृन्ताक्षौ’ इत्यमरः ॥

पर्यायसेवामुख्यं पुष्पसंभारतत्पराः ।

उद्धानपालसामान्यमृतवस्तमुपासते ॥ ३६ ॥

पर्यायेति ॥ क्रतवः वद्वसन्ताद्वः पर्यायसेवां क्रमसेवामुख्यं पुष्पाणां
संभारे संग्रहे तत्पराः । आमक्षाः सन्त इत्यर्थः । ‘तत्परे प्रसितासक्षौ’ इत्यमरः ।
उद्धानपालैहृष्यानाविहृतैः सामान्यं साधारणं यथा भवति तथा तं तारकमुपासते
सेवन्ते । शीतोष्णादिदोषप्रकाशनं तु तूर्षायास्तमित्यर्थः ॥

तस्योपायनयोग्यानि रक्तानि सरितां पतिः ।

कथमप्यम्भसामन्तरा निष्पत्तेः प्रतीक्षते ॥ ३७ ॥

तस्येति ॥ सरितां पतिः समुद्रलस्य तारकश्चोपयनानां प्राभृतानां योग्यानि ।
‘प्राभृतं तु प्रदेशनम् । उपायनम्’ इत्यमरः । रक्तान्यम्भसामन्तरा विष्पत्तेः परि-
पाकपर्यन्तम् । विकल्पादसमाप्तिः । कथमपि महता यज्ञेन प्रतीक्षते । कदा वा
परिपत्त्येरक्षियेकाग्रेण पालयनीत्यर्थः ॥

ज्वलन्मणिशिखाश्चैनं वासुकिप्रमुखा निशि ।

स्थिरप्रदीपतामेत्य भुजंगाः पर्युपासते ॥ ३८ ॥

ज्वलदिति ॥ किञ्चेति चार्थः । ज्वलन्यो मणीनां हिरोरकानां शिखा ज्वाळा
येषां ते वासुकिप्रमुखा भुजंगाः सर्पाः । सिद्धाश्च अव्यवन्ते । ‘भुजंगः सिद्धस-
र्पयोः’ इत्यमरः । निशि स्थिरप्रदीपतामणिवार्णदीपत्वमेत्यैनं तात्कं पर्युपासते परि-
कृत्य सेवन्ते ॥

तत्कृतानुग्रहपेक्षी तं मुहुर्दूतवहारितैः ।

अनुकूलयतीन्द्रोऽपि कैलपद्मविभूषणैः ॥ ३९ ॥

तत्कृतेति ॥ इन्द्रोऽपि सेन तारकेण कृतं तत्कृतमनुग्रहं प्रसादमपेक्षत इति
तयोक्तः सन् । मुहुर्दूतवहारितैर्दूतप्रापितैः कैलपद्माणां विभूषणैः । तथसूनैरि-
त्यर्थः । तं तारकमनुकूलयतीन्द्रं करोति ॥

इत्थमाराघ्यमानोऽपि क्षिभाति भुवनत्रयम् ।

शाम्येत्प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥ ४० ॥

इत्थमिति ॥ इत्थमुक्तमकारेण रविशशिपवनोद्विभुजंगमुखे नदैराराघ्यमा-
नोऽपि भुवनत्रयं क्षिभाति पीडयति । तथाहि । दुर्जनः प्रत्यपकारेण प्रतीकारेण व
शाम्येष्टुम्भान्तो भवेत् । उपकारेण तु न शाम्येत् । प्रत्युत प्रकृप्यतीति भावः ॥

^१ प्रहिताः । ^२ प्रत्यहम् । ^३ सर्वाङ्गम् । ^४ अत्युपकारेण.

तेनामरवधूहस्तैः सदयालूनशुचाः ।

अभिज्ञाश्छेदपातानां कियन्ते नन्दनद्वुमाः ॥ ४१ ॥

तेनेति ॥ तेन तारकेणामरवधूहस्तैः । सुकुमारैविति भावः । तेऽपि सद्यमा-
त्तुता अवतंसार्थं छिक्षा: पछुका येषां से नन्दनद्वुमाः । छेदात्म पाताम् छेदपाता-
त्तुता । अविज्ञानन्तीत्यभिज्ञाः । कृष्णोगात्मर्मणि वही । कियन्ते ॥

बीज्यते स हि संखुसः श्वाससाधारणानिलैः ।

चामरैः सुरवन्दीनां वाष्पसीकरवर्णिभिः ॥ ४२ ॥

बीज्यत इति ॥ हि यस्मात्काण्डाम्भस्त तारकः संखुसः सन् । श्वाससाधारणो
निष्काशसमानोऽनिलो येषां तैः ततोऽप्याखियसे निङ्ग्राभङ्गभवादिति भावः । वाष्प-
सीकरवर्णिभिः तासां छीणां रोदनसाधायमवसर इति भावः । सुरवन्दीनां सुरम-
ग्रहीणां संबन्धिभिः । ‘प्रश्नापश्चहौ बन्धाम्’ इत्यमरः । चामरैर्वीज्यते ॥

उत्पाद्य मेरुशङ्काणि भुज्ञानि हरितां खुरैः ।

आक्रीडपर्वतास्तेन कल्पिताः खेषु वेशमसु ॥ ४३ ॥

उत्पाद्यते ॥ तेन तारकेण हरितां सूर्योश्चानाम् । ‘हरितसूर्ये च सूर्योऽचे वर्णं
च हरिते विश्विति’ इति विश्वः । खुरैः शकैः भुज्ञानि चूर्णितानि । एतेन तेषामत्तौ-
ज्ञत्वं सूचितम् । मेरुशङ्काण्डुत्पाद्य स्वेषु वेशमसु । वेशस्विति बहुवचनेनाम्भ
भुवनत्रयनिवासः सूचितः । आक्रीडन्त एवित्याक्षीडाः । से च से पर्वताः
कल्पिताः कृताः ॥

मन्दाकिन्याः पयः शेषं दिग्वारणमदाविलम् ।

हेमाम्भोरुहसस्यानां तद्वाप्यो धाम सांप्रतम् ॥ ४४ ॥

मन्दाकिन्या इति ॥ सांप्रतं संप्रति मन्दाकिन्या भागीरथ्य दिग्वारणानां
द्विभाजानां मदैराक्षिलं कलुयं पयो जलमेव । शिष्यत इति शेषं विष्णम् । कर्मण्य-
प्रत्ययः । ‘त्रिव्यवन्वयोपद्युज्यते’ इति नपुंसकत्यम् । तदृष्टि कनककमङ्गानि क गता-
नीत्याह—हेमेति । हेमाम्भोरुहाप्यवेव सखानि तेषां तु तत्य वाप्यतद्वाप्य एव
धाम स्थानम् । सर्वोण्यप्युत्पाद्य स्वर्दीर्घिकास्तेव प्रतिरोपितवानित्यर्थः ॥

भुवनालोकनग्रीतिः स्वर्दीर्घिनर्नुभूयते ।

खिलीभूते विमानानां तदापातभयात्पथि ॥ ४५ ॥

भुवनेति ॥ तत्य तारकसाधापातसमाप्तेऽर्मवाद्विमानानां पवि खिलीभूते

अप्राप्तीभूते सति । 'ते लिङ्गशहते समे' इत्यमरः । लग्निभिर्देवैकुचननामाको-
कने प्रीतिर्वाजुभूते ॥

यज्ञविष्णिः संभूतं हव्यं विततेष्वच्चरेषु सः ।

जातवेदोमुखान्मायी मिष्ठतामाच्छिनति नः ॥ ४६ ॥

यज्ञविष्णिरिति ॥ यज्ञविष्णिवितदिष्टवितिः । 'यज्ञवा तु विधिनेष्वात्' इत्यमरः ।
'सुष्ठुप्तोऽकृतिपृष्ठ' इति कृतिपृष्ठव्ययः । विततेष्वच्चरेषु यज्ञेषु संभूतं दर्शं हव्यं
हविमार्यी भावावी । वीक्षावित्यादिनिप्रश्नव्ययः । स तारको नोड्याकं मिष्ठता
पश्यताम् । पश्यत्सु सत्स्वलव्ययः । 'वही चानादरे' इति वही । जातवेदा विष्णि-
रेष भुवं तथाजातवेदोमुखान्मायीच्छिनति । आहिष्म गुह्यतीर्थव्ययः ॥

उच्चैरुचैः श्रवास्तेन हयरसमहारि च ।

देहवद्धमिवेन्द्रस्य चिरकालार्जितं यशः ॥ ४७ ॥

उच्चैरिति ॥ किञ्चेति चार्यः । तेन तारकेणोच्चैरुत्तम उच्चैःश्रवा नाम हृ-
शकमिव हयरसमध्येषुः । 'हृं अहे मणावपि' इति विच्छिन्ति । वस्य मुञ्चत्वा-
तुयोक्षसे—देहवद्धं बद्धदेहम् । मूर्तिमदिव्यव्ययः । आहिताऽन्यादित्याचिह्नायाः
परलिपातः । चिरकालार्जितमिन्द्रस्य यश इवाहर्यपहृतम् ॥

तर्हि सामान्युपायासाद्र कथं न प्रयुक्त इत्यत्राह—

तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः कूरे प्रतिहतक्रियाः ।

वीर्यवन्त्यौषधानीव विकारे सांनिपातिके ॥ ४८ ॥

तस्मिन्निति ॥ कूरे धातुके । 'नृसंसो धातुकः कूर' इत्यमरः । तस्मिन्नुरे
नोड्याकं सर्व उपायाः संनिपातदोषश्चयस्य ग्रकोपजे सांनिपातिके विकारे
जवहादौ । 'संनिपाताम्' इति वक्त्यादृह । वीर्यवन्निति सारवस्त्वौवशानीव
प्रतिहतक्रिया विफलप्रयोगा भवन्ति ॥

तदेव प्रतिहतक्रियत्वमाह—

जयाशा यत्र चासाकं प्रतिशातोत्थितार्चिषा ।

हरिचकेण तेनास्य कण्ठे निष्कमिवैर्पितम् ॥ ४९ ॥

जयाशेति ॥ किञ्चेति चार्यः । नूनमनेन हरिचकेण वर्णं जेष्याम हस्ति च च
हरिचकेऽसाकं जयाशा विजयांसा । आसीदिति शेषः । प्रतिशातोत्थि-
श्चतिहत्योत्थितार्चिषोदूततेजसा तेन हरिचकेण विष्णोः मुदर्शनेमात्र तारकम
कण्ठे लिष्कमुरोभूषणमर्पितमिवेत्युक्षेषा । स्वयमेव निष्कमिव श्वितमित्यव्ययः ।
तारकशिरस्केदाय हरिणा चकं तद्यपि नहशकि जातमिति भावः ।
'साए शते सुवण्णोर्ना हेषुरोभूषणे पह्ले । दीनरेऽपि च निष्कोऽक्षी'
इत्यमरः ॥

१ पित्राम्, २ निष्कः, ३ अर्पितः.

तदीयास्तोयदेष्वद्य पुष्करावर्तकादिषु ।
अभ्यस्यन्ति तटाधातं निर्जितेरावता गजाः ॥ ५० ॥

तदीया इति ॥ अथ संप्रति निर्जिते ऐरावतो चैक्ते तयोक्ताः । तस्य तारक-
स्येमे तदीया गजाः पुष्करावर्तकाश्च नामादयो येषां तेषु लोक्येषु मेवेषु
तटाधातं वपकीडामभ्यस्यन्ति ॥

तदिच्छामो विभो स्थृं सेनान्यं तस्य शान्तये ।
कर्मचल्घच्छिदं धर्म भवस्येव मुमुक्षवः ॥ ५१ ॥

तदिति ॥ तत्त्वमाक्षारणात् । हे विभो स्वामिन्, मोक्षं भवं लकुमिच्छवो
मुमुक्षवो विरक्ता भवस्य संसारस्य शान्तये निवृत्ये कर्मेव बन्धस्तं छिनतीति
कर्मचल्घच्छिदं तं धर्ममिति । आत्मज्ञानहेतुमूलमिति शेषः । ‘तमैव विविक्षाति-
मृत्युमेति’ इति ज्ञानादेव मुक्तिः । तस्य तारकस्य शान्तये नाशाय । सेनां नय-
तीति सेनानीश्चमूपतिः । ‘सत्सूदिष्प’ इत्यादिना किप् । तं सेनान्यं कंचित्क्लह-
मिष्ट्यामः । वयमिति शेषः ॥

सेनानीसुष्टुः कलमाह—

गोप्तारं सुरसैन्यानां यं पुरस्कृत्य गोत्रमित् ।

प्रत्यानेष्यति शत्रुम्यो बन्दीमिव जयश्रियम् ॥ ५२ ॥

गोप्तारमिति ॥ सुरसैन्यानां देवतासेनानां गोप्तारं रक्षितारं यं सेनान्यं
पुरस्कृत्य पुरोधाय । ‘पुरोऽव्यथम्’ इति गतिवात् ‘नमस्तुरसोर्गत्योः’ इति
सकारः । गां पूर्खीं त्रायन्त इति गोप्तास्तानिभनतीति गोत्रमितिन्द्रो जयश्रियं
बन्दीमिव बन्दीहृतां क्षिविमिव शत्रुम्यः सकाशात्प्रत्यानेष्यति प्रत्याहरिष्यति ।
तं स्त्रृमिति पूर्वेण संबन्धः ॥

वचस्येवसिते तैसिन्ससर्ज गिरमात्मभूः ।

गर्जितानन्तरां वृष्टि सौभाग्येन जिगाय सॉ ॥ ५३ ॥

वचसीति ॥ तस्मिन्वाहैस्पत्ये वचस्यवसिते परिसमाप्ते सत्त्वात्मभूर्वृक्षा
यिरं वाच सप्तर्ज । जगादेवर्यः । सा गीः सौभाग्येन मनोहरवेन । ‘हज्जगसि-
न्वन्ने पूर्वपदव्य च’ इत्युभयपदवृद्धिः । गर्जिताद्वृजितस्य वानन्तरां प्रवृत्तं
वृष्टि जिगाय जितवती । गर्जितपरत्वाद्वृष्टेरिव तद्विज्ञापनफलत्वाद्वृद्धिः सुभग्न्व-
मिति भावः ॥

संपत्स्तते वः कामोऽयं कालः कश्चित्प्रतीक्ष्यताम् ।

न त्वस्य सिंदौ यासामि सर्वव्यापारमात्मना ॥ ५४ ॥

१ तटाधातान्, २ उपरते, ३ तस्य, ४ या, ५ सिंदौ.

संपत्स्यत इति ॥ अर्थं दो बुधार्कं कामो भवोरथः सेनानीरूपः संपत्स्यते सेप्त्यति । कश्चित्कियावपि करलः प्रतीक्षयताम् । हु र्किंतु तस्य सेनान्यः सिद्धौ विषय आमना स्वयं सर्गः सहिते व्यापासत्तं न यास्यामि । नाहं जड्यामीर्त्यर्थः ॥

कृत हृत्याकृष्णाह—

इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीनेत एवार्हति क्षयम् ।
विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् ॥ ५५ ॥

इत इति ॥ इवो मत्त एव प्राप्तश्रीलंभयोदयः स दैत्यसारकासुर इतो मत्त एव स्वयं नाशं नाहैति । तथाहि । अन्यो वृक्षसाचदासाम् । विषय वृक्षो विष-वृक्षोऽपि संवर्ध्य कुतश्चिल्कारणात्सम्यगवर्धयित्वा स्वयं छेत्तुमसांप्रतमनहैः । असां-प्रतमित्यबेन निपातेनाभिहितत्वाद्बृक्ष इति द्वितीयान्तो न भवति, अनभिहिते कर्मणि द्वितीयामित्यानाद् । यथाह वामनः—‘निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न विभक्तिः परिगणनस्य प्राप्यिकत्वाद्’ इति ॥

वृतं तेनेदमेव प्राप्यया चासै प्रतिष्ठुतम् ।
वरेण शमितं लोकानलं दग्धुं हि तत्पः ॥ ५६ ॥

वृतमिति ॥ प्राप्तपूर्वं तेनासुरेणेदमेव देवैरवध्यत्वमेव वृतं प्रार्थितम् । मया चासै तारकाय प्रतिष्ठुतं प्रतिज्ञातम् । ‘प्रत्याहृत्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता’ इति संव-दानत्वात्प्रत्युर्थी । कर्तव्यं चैतदित्याह—लोकान्दग्धुमलं शक्तम् । ‘पर्याप्तिवचनेष्व-लमर्थेषु’ इति तु सुन्प्रत्ययः । तस्य तपसत्तपो वरेण वरदानेन शमितं हि । मयेति शेषः ॥

संयुगे सांयुगीनं तस्मैवतं प्रसहेत कः ।
अंशादते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः ॥ ५७ ॥

संयुग इति ॥ संयुगे युद्ध उच्चतं ज्याप्तियमाणम् । संयुगे साधु सांयुगी-नम् । ‘प्रतिज्ञानादिभ्यः स्वयः’ इति स्वन्प्रत्ययः । तं तारकं लिषिक्तस्य कविरक्षेत्रे क्षरितस्य । ‘नीलः कण्ठे लोहितश्च केशोविति नीललोहित’ इति पुराणम् इति त्यामी । तस्य नीललोहितस्य खूजेंटे रेतसः शुक्ल्यांशादृतेऽशं लिनान्यः कः प्रसहे-ताभिभवेत् । ‘प्रसहनमभिमवः’ इति वृत्तिकारः ॥

कथमसावीष्टकारित्याह—

स हि देवः परं ज्योतिस्तमःपारे व्येवस्थितम् ।
परिच्छिङ्गप्रभावर्दिने मया न च विष्णुना ॥ ५८ ॥

१ वृतः २ अहम्; आदौ. ३ अशमितम्. ४ उच्चन्तम्; बुध्यन्तम्. ५ प्रतिष्ठितम्.

स हृति ॥ स देवो नीलकोहितस्तमसः परे परते न्यवश्चितं तमोगुणातीतं
परं ज्योतिः परमात्मा हि । अतद्व भया परिक्षितप्रभावर्द्धिरवगाहमहिमाति-
क्षयो च भवति । तथा विश्वाना च न । अतक्षासात्ताथ्यं नालीत्यर्थः ॥

संप्रति तदंशोत्पत्तात्पुण्यं दर्शयति—

उमारूपेण ते यूर्यं संयमस्तिमितं मनः ।

शंभोर्यत्प्रभमाकष्टुभयस्कान्तेन लोहवत् ॥ ५९ ॥

उत्तेऽति ॥ ते कार्याधिनो यूर्यं संयमस्तिमितं समाधितिव्यं शंभोर्मेन उमारू-
पेणोमासौन्दर्येण । ‘रूपं स्वभावे सौन्दर्यं नाणके पशुशब्दयोः । ग्रन्थाशृणी नाट-
कादावाकारस्तोक्योरपि ॥’ हृति विद्यः । अथस्कान्तेन माधिविशेषेण । ‘कस्कावितु-
च’ हृति सकारः । लोहवद्योधात्मुप्रिव । ‘तेन तुर्वर्णं किया चेद्वतिः’ हृति वति-
प्रस्तयो मृग्यः । आकृत्माहर्तुं यत्प्रभमुशुका भवत ॥

नव गत्यन्तरमस्तीत्याह—

उमे एव क्षमे वोदुमुमयोर्बाजिमाहितम् ।

सा वा शंभोस्तदीया वा भूर्तिर्जलमयी मम ॥ ६० ॥

उत्ते हृति ॥ उमयोः शंभोर्मेम चाहितं निषिर्कं शीजं तेजो घोडुं सोडुं सा
बोमा शंभोरक्ष्मूर्तेस्तस्येन तदीया जलमयी भूर्तिर्जलमयी मम । उत्ते एव क्षमे न तृती-
येक्षयः । काशाद्यो हृष्ट्वार्थं न त्वन्यार्थं । एतदेवोद्याहुतेत्यमेव व्याक्षवातं गण-
व्याक्ष्याने । अत्र दीपकालंकारः । प्राकरणिकयोरस्मामहेष्वप्राकरणिकयोर्बहुजल-
मूर्त्योऽप्यन्यस्य गम्यत्वात् । यथाह भोजराजः—‘प्रस्तुतानामग्रस्तुतानां चौपन्यस्य
गम्यत्वे दीपकम्’ हृति । नचेव तुल्योमिता तस्याः केवलप्रस्तुतविषयस्वेन केव-
लाप्रस्तुतविषयत्वेन चोरयानादिति ॥

तस्यात्मा शितिकण्ठस्य सैनोपत्यमुपेत्य वः ।

मोक्ष्यते सुरवन्दीनां वैणीर्वीर्यविभूतिभिः ॥ ६१ ॥

तस्येऽति ॥ तस्य शितिकण्ठस्याद्यमूर्तेरात्मा । उत्र हत्यर्थः । ‘आत्मा वै पुण-
मामाति’ हृति मृते । वो मुम्पाकं सेनापतेभावः सैनापत्यम् । ‘पलन्तमुरोहिता-
दिष्यो यज्ञः’ हृति यज्ञत्वयः । उपेत्य प्राप्य दीर्घविभूतिभिः शौर्यसंपत्तिभिः मृत-
वन्दीनां वैणीर्वीर्यते विश्वंसयिष्यति । तारकामुरं हनिष्वतीति भावः ॥

इति व्याहृत्य विशुधान्विश्वयोनिस्तिरोदधे ।

मनस्याहितकर्तव्यास्तेऽपि देवां दिवं ययुः ॥ ६२ ॥

इतीति ॥ विश्वस्य योनिः करणम् । ‘योनिः छीणं भगस्याने कारणे ताङ्किके
पणे’ हृति देवयन्ती । विशुधान्वुरानिति व्याहृत्याभिवाच तिरोद्योद्योद्योहितवान् ।
से देवा अपि मनस्याहितं कर्तव्यं यैसे तथोक्ताः सन्तो दिवं स्वर्गं ययुः प्राप्युः ॥

१ सोडुम् २ सैनापत्यम् ३ वैणीर्वीर्यविभूतिभान् ४ प्रति.

तत्र निवित्य कंदर्पमगमत्पाकशासनः ।
मनसा कार्यसंसिद्धौ त्वराद्विगुणरंहसा ॥ ६३ ॥

तज्जेति ॥ पाको नाम कश्चिद्भूतकल्प शासन इन्द्रक्षत्र हरवित्ताकर्णेणहुम्ने
कंदर्प निवित्य । साधकत्वेनेति शेषः । कार्यसंसिद्धौ त्वरयौत्सुखेन । द्वौ गुणै
यस तद्विगुणं द्विरात्मचं रहो वेगो यस तेन तथोक्तेन । ‘गुणस्तु त्रिवित्ताव्याहितो-
भित्तामुखतम्भु’ इति वैअवन्ती । मनसागमम् । सम्मारेत्यर्थः । गमेत्तुह ।
हृषिक्षाकलेरकादेशः ॥

अथ से ललितयोपिद्वूलताचारुशङ्करं
रतिवलयपदाङ्के चापमासज्य कप्ठे ।
सहचरमधुहस्तन्यसत्त्वाकृताकुरासः
शतमखमुपतस्ये प्राञ्जलिः पुण्यघन्वा ॥ ६४ ॥

अथेति ॥ स्वरणानन्तरम् । स स्वत्र इत्यर्थः । पुण्यं धनुर्देव स पुण्यघन्वा
कामः । ‘वा संज्ञायाम्’ इत्यानह । ‘ललितं त्रिजु सुन्दरम्’ इत्यमरः । ललितादाः
सुन्दरी योगितो भुवौ लते इव चारणी शङ्के कोटी यस्य तत्त्वोक्तं चापम् । राति
स्वरप्रिया । ‘रतिः स्वरप्रिया’ इत्यमरः । तसा वलयपदानि कक्षणस्थानान्वृ-
शिर्हृष्टं यस्य स तथोक्ते कण्ठ आसज्य लग्नित्वा । चापकण्ठविशेषणाम्यां शङ्कौरै-
निवेदिष्वुवनैकवीरस्य शृङ्खारवीरोपकरणेषु तुल्यरसत्वं व्यज्यते । सहचरस्य सक्तु-
र्मधोवसन्तरस्य हृते न्यते चृताकृतमेवाक्षं यस्य स तथोक्तः प्राञ्जलिः कृताअङ्गिः
सन् । शतमखमिन्द्रमुपतस्ये संगतवान् । संयतिकरणायांदामनेपदम् । अत्र ‘स्वना-
वोक्तिरसौ चाह यथावद्वसुवर्णनम्’ इति । मालिनीकृतमेवत्—‘ननमयथयुतेऽ-
मालिनी ओमिलोकैः’ इति लक्षणात् ॥

इति श्रीमन्महोपाध्यायकोलाचलमहिनाधसूरिविरवित्या संजीविनीसमा-
र्थया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारदेव यमाकाम्भे
ब्रह्मताक्षात्कारो नाम द्वितीयः सर्गः ।

तृतीयः सर्गः ।

तसिन्मधोनस्त्रिदशान्विहाय सहस्रमध्यां युगपत्यपात ।
प्रयोजनायेष्वित्या प्रभूर्णां प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥ १ ॥

१ कर्मसंहितिः; कार्यसंहितिः; कार्यसंहितिः. २ सुकलित. ३ शार्दूल. ४ पुण्यकेतुः.

तस्मिन्निति ॥ भद्रोन इन्द्रस्याक्षां सहस्रं त्रिरात्रूरा दश परिमाणमेषामिति
विदशान्देवान् । ‘संस्थयाऽन्यथासाक्षात् राशिकसंख्याः संख्येये’ हति बहुवीहिः ।
‘बहुवीहौ संख्येये—’ हति इच्छत्यः । उक्तांस्थास्तु च लिहृतिः । लिहृत्य लक्ष्यवा-
तस्मिन्कामे सुगतपत्पापात । सहजेणाशिक्षित्रद्वास्त्रीहित्यादरातिशयोक्तिः । ननु सुन्धि-
इपरिवितानेकसुरपरित्यागेन भगवतो महेन्द्रस्य कथमकाण्डे तस्मिन्कषित्यक्ष-
पात इत्याशक्त्याथान्तरं च्यत्यति—प्राचो यूजा प्रभूणामाशितेषु सेवकेषु विद्येये
गौरवमादरः प्रयोजनापेक्षितया कार्यार्थित्वेन हेतुना चलं चञ्चलम् । फलताजाः
प्रभवो न हु गुणताजा हति भावः ॥

स वासवेनासरतसंनिकृष्टमितो निषीदेति विस्तुष्टभूमिः ।
भर्तुः प्रसादं अतिनन्द्य मूर्झा वकुं भिथः प्राक्रमतैवमेनम् ॥२॥

स इति ॥ स कामो वासवेनेन्द्रेणासत्य सिंहासनस्य संलिङ्गां संलिहितमा-
सनसंनिकृष्टं यथा तथा । शेषवच्छायां समाप्तः । कृष्णोगलक्षणया तु न । ‘न
लोकाव्ययतिष्ठाक्षलयेत्तुनाम्’ हति पष्ठीनिपेचात् । इतो निषीदेहोपविदोति विस्तु-
ष्टभूमिर्दत्तावकाशः सद् । भर्तुः स्वामिनः प्रसादमुद्भवं मूर्झा प्रतिनन्द्य संभाव्य
मिथो रहस्ति । ‘मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि’ इत्यमरः । एनमिन्द्रमेवं वक्ष्यमाणप्रका-
रेण वकुं प्राक्रमतोपकान्तवान् । ‘प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्’ इत्यात्मनेपदम् ॥

आज्ञापय ज्ञातविशेषं पुंसां लोकेषु यत्ते करणीयमति ।
अनुग्रहं संसरणप्रवृत्तमिच्छामि संवर्धितमाज्ञया ते ॥ ३ ॥

आज्ञापयेति ॥ हे पुंसां ज्ञातविशेषं ज्ञातसार । ज्ञातुंविदेषेवर्यः । सापेक्ष-
त्वेऽपि गमकत्वासत्यमाप्तः । आज्ञापय । तदिति शेषः । उत्तरवाक्ये यच्छब्दप्रयो-
गात् पूर्ववाक्ये तत्त्वब्रह्मयोगितर्वन्धः । किं तदित्याह—लोकेषु ते तथ यत्कर-
णीयं कर्तव्यमस्ति । संसरणेन प्रवृत्तमुद्धर्षं ते तदानुग्रहं प्रसादमाज्ञया निषो-
गेन संवर्धितं वृद्धिं गमितमिच्छामि । संसरणकृतमनुग्रहं केनविदियोगेन वर्धय ।
कषित्कर्मणि नियुक्तव्येत्यर्थः । अन्यथा भे नास्ति परितोष हति भावः । तुमुद्भ-
न्तवाठे गिरेण यज्ञः कार्यः ॥

न च मे किंविदसाध्यमसीत्याह—

केनाभ्यस्थूया पैदकाह्लिणा ते नितान्तदीर्घं जनिता तपोमिः ।
यावद्भवत्याहितसाध्यकस्य मत्कार्मुकसास्य निदेशवर्ती ॥ ४ ॥

केनेति ॥ पैदकाह्लिणा स्वाराज्यकामेन केन पुंसा नितान्तदीर्घं जनिता प्रभूतैङ्क-
पोभिस्ते तथाभ्यस्थूयेभ्यौ जनिता । तं ब्रूहीति शेषः । किमर्थम् । यावद्यतः स
भवद्वर्धोहितसाध्यकस्य संहिताणस्यास्य मत्कार्मुकस्य निदेशे वर्तत इति निषेश-

१ निषट्, २ अतिनन्द्य, ३ संवर्धितम्, ४ फलकाह्लिणा.

वस्त्रांशकाशो भवति । अविलम्बेनैव भविष्यतीत्यर्थः । ‘वर्तमावसामीप्ये वर्तमा-
नवद्वा’ इति लद् ॥

संग्रहि चतुर्वर्णे मोक्षमविकृत्याह—

असंभवतः कल्पव मुक्तिमार्गं पुनर्मवक्षेत्रभयात्प्रपञ्चः ।
बद्धश्चिरं तिष्ठतु सुन्दरीणामारेचित्तचतुरैः केटाखैः ॥ ५ ॥

असंभवत इति ॥ तत्वासंभवतः कः पुनर्मवः पुनर्मवित्तिः । संसार इति यादवः ।
तत्र ये क्षेत्राः जन्मजरामरणादयस्तेभ्यो भव्यान्मुक्तिमार्गं प्रपञ्चसं वद । यतः
सोऽन्यारेचित्ताभिरेकक्षेत्रे विवित्ताभिर्भूमित्तुरैः सुन्दरीणां कटाक्षीबद्धश्चिरं
तिष्ठतु । आरेचित्तलक्षणं तु—‘साकुबोलैलिताक्षेपादेकस्या एव रेचित्तम् । तयो-
र्मैलसमुद्देशेषं कौटिल्याङ्कुर्णि विदुः ॥’ इति ॥

धर्मार्थाविकृत्याह—

अध्यापितसोशनसापि नीतिं प्रयुक्तरागत्रैणिधिर्द्विष्टते ।
कस्यार्थधर्मौ वद पीडयामि सिन्धोस्तटावोष इव प्रवृद्धः ॥६॥

अध्यापितस्येति ॥ उशनसा शुकेण नीतिं नीतिशास्त्रमध्यापितस्यापि ।
अपशास्त्राच्छुक्रशिष्याणामप्यध्यत्वं गम्यते । ‘मतिबुद्धि—’ इत्याविना हिकर्मकावि-
द्धातोर्थ्यन्तात्प्रधाने कर्मणि कः । ‘अप्रधाने दुहादीनां षष्ठ्यते कर्तुश्च कर्मणः’
इति वचनावः । ते द्विप्रस्तव शत्रोः कस्यार्थधर्मौ प्रयुक्तः प्रहितो रागो विवाभि-
क्षाय एव प्रणिधिर्दृष्टो येन सोऽहम् । ‘प्रणिधिः प्रार्थने चरे’ इति यादवः । प्रवृद्ध
ओषः प्रवाहः सिन्धोर्नेत्रास्तटाविव पीडयामि वद ॥

काममविकृत्याह—

कामेकपलीत्रितदुःखशीलां लोलं मनश्चारुतया प्रविष्टाम् ।
नितम्बिनीमिच्छासि मुक्तलज्जां कण्ठे स्वयंग्राहनिषक्तवाहुम् ॥७॥

कामिति ॥ एकः पतिवैस्ता: सैकपली पतिव्रता । ‘नितं सपद्यादिषु’ इति
ठीप । तस्या वतं पातिव्रतं तेन दुःखशीलां दुःखस्तमावाम् । दद्वतामित्यर्थः ।
‘शीर्ँ स्वभावे सदृते’ इत्यमरः । चारुतया सुन्दरस्वेन हेतुना लोलं मनस्वविक्षितं
प्रविष्टां कां नितम्बिनीं मुक्तलज्जां सर्तीं कण्ठे स्वयंग्राहनिषक्तवाहुम् । स्वयं गृहा-
तीति स्वयंग्राहा । ‘विभाषा प्राहः’ इति षप्तत्वयः । नव जलाशर एव ग्राह इति
गियमः । जलचरे ग्राह एवेति निवभाविति । स्वयं ग्राहा च सा निषक्तवाहुम्
तां च वाभूतामिच्छसि । स्वदृष्टे पतिव्रतामपि व्रताङ्गुणविष्यामीत्यर्थः । एतदेवद्वय
पारद्वयिकवाहुम् । तथा च छ्रुतिः—‘अहस्यायै जारः’ इति ॥

१ आरोपितः । २ विलक्ष्मैः । ३ प्रणिधे ।

शिविधा नायिका स्वर्णीया परकीया साक्षात्पाणी देति । तत्र परकीयां प्रसू-
कम् । इतरे प्रव्याह—

कथासि कामिन्दुरतापराधात्पादानतः कोपनयावधूतः ।

यस्याः करिष्यामि द्वाजुतापं प्रवालशब्द्याश्चरणं शरीरम् ॥८॥

कथेति ॥ हे कामिन्दुरतुक, सुरतापराधात् । अन्यासङ्गादित्यर्थः । पादानतः
प्रणतः सन् । कोपनया कोपनशीलया कथा शिवावप्तसिरस्फुटोऽसि । सत्याः
शरीरं द्वाजुतापं गाहपत्यात्पमत पूर्व प्रवालशब्द्याश्चरणं करिष्यामीति ॥

प्रसीद विश्वाम्यतु वीर बज्रं शरैर्मदीयैः कतमः सुरारिः ।

विभेतु मोषीकृतवाहुवीर्यः स्त्रीभ्योऽपि कोपस्फुरिताधराम्यः ९

प्रसीदेति ॥ हे वीर, प्रसीद प्रसादो मत । बज्रं कुलिदं विश्वाम्यतु । उद्धस्ता-
मित्यर्थः । मदीयैः शैर्मोषीकृतवाहुवीर्यो विफलीकृतभुजशक्तिः कतमो दैत्यदान-
वादितु यः कश्चन सुरारिः । ‘वा बहूर्ना जातिपरिप्रक्षे दत्तमच्’ इति दत्तमच्य-
त्यर्थः । कोपेन स्फुरिताधराम्यः स्त्रीभ्योऽपि विभेतु । किञ्चु वस्तुम्यं पुंम्य इत्यर्थः ।
सहजीतः सर्वतो विभेतीति भावः । ‘भीत्रायांनां भयहेतुः’ इत्यपादानत्यापञ्चमी ॥

तत्र प्रसादात्कुमासुधोऽपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।

कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेवैर्यन्युतिं के मम घन्विनोऽन्ये ॥१०॥

तथेति ॥ किं बहुना, तत्र प्रसादाद्कुमासुधोऽप्यतिदुर्बलाङ्गोऽप्यह-
मेकं मधुं वसन्तमेव सहायं लब्ध्वा पिनाकः याणी यस्य स पिनाकपाणिः । ‘प्रह-
रणायेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ’ । तस्य हरस्यापि । हरः पिनाकी चेत्यतिदारुण इति
भावः । वैर्यन्युतिं वैर्यहारिं कुर्याम् । कर्तुं वाकुपामित्यर्थः । ‘काङ्क लिङ् च’
इति शक्यार्थं लिङ् । अन्ये घन्विनो घनुर्सूतो मम के । न केऽपीत्यर्थः । किञ्चाप्तदः
कुसाद्याद् । ‘कुसाप्रभवितकेषु ल्लेपे किञ्चाप्तद इप्पते’ इति शाश्रतः ॥

अथोरुदेशाद्वतार्य पादमेकान्तिसंभावितपादपीठम् ।

संकलिपतार्ये विश्रुतात्मशक्तिमास्पण्डलः काममिदं चमावे ॥११॥

अथेति ॥ अथ साक्षात्क्षयश्चव्यानन्तरमास्पण्डलः सहस्राक्षात्पाद-
माङ्गाम्याक्षमणेन संभावितं पादपीठं वर्तित्यस्तथा तथादतार्यं संकलिपतार्ये
हरस्याकर्वणहपे विषये विश्रुतात्मशक्तिम् । ‘कुर्यां हरस्यापि—’ (३।१०)
इत्यादिना प्रकटीकृतस्त्रामर्थं कामं सारमिदं वक्ष्यमाणं चभावे ॥

१ सहस्रापराधः । २ अकान्ति । ३ संकलिपतेऽप्ये ।

सर्वं सखे त्वद्युपपञ्चमेतदुभे ममात्रे कुलिशं भवांश्च ।
वज्रं तपोबीर्यमहत्सु कुण्ठं त्वं सर्वतोगामि च साधकं च ॥ १२ ॥

सर्वेसिति ॥ हे सखे । सखे इति संबोधनं गौरकार्यं । सर्वमेतत्तद्युपपञ्चं
लिखत् । मम कुलिशं वज्रं भवांश्चोमे ममे । तत्र वज्रं तपोबीर्येण तपोबलेन
महसु प्रतिबलेतु कुण्ठं प्रतिबद्धप्रसरम् । यदमच्च सर्वतोगामि च साधकं च ।
तापसेष्वप्यकुण्ठमित्यर्थः ॥

अवैमि ते सारमतः खलु त्वां कार्ये गुरुण्यात्मसमं नियोग्ये ।
व्यादिक्षयते भूधरतामवेष्यं कुण्डेन देहोद्धृहनाय शेषः ॥ १३ ॥

अवैमीति ॥ हे सखे, ते सारं बलमवैमि वेति । अतः स्वस्वतप्त्वात्मसमं
मनुष्यं त्वां गुरुणि महति कार्ये 'तस्मै हिमाद्रे:'—(३ । १६) इति कल्पमाये
नियोग्ये । 'स्वराशन्तोपस्त्वांतिति वक्ष्यम्' इति वार्तिकावात्मनेपदनियमः ।
तथाहि । सारपरीकार्यांकं एव सर्वत्र नियोग इत्याह—कुण्डेन विष्णुना ।
भरतीति धरः । पचाशष्टि । मुत्रो धरो भूवरस्तथ भावस्त्रां भूषरताम् ।
भूचरणकिमित्यर्थः । अवैक्ष्य ज्ञात्वा । शेषः सर्पराजो देहोद्धृहनाय खदेहमुद्दो-
दुम् । 'कियाथोपपदस्य'—इत्यादिना चतुर्था । व्यादिक्षयते नियुक्षयते । शोषशारी
हि भगवान् ॥

नियोगाङ्गीकारं सिद्धवक्तुमाह—

आशंसता बाणगतिं वृषाङ्के कार्यं त्वया नः प्रतिपञ्चकल्पम् ।
निबोध यज्ञांश्चुजामिदानीमुच्चैर्दिष्यामीप्सितमेतदेव ॥ १४ ॥

आशंसतेति ॥ वृषाङ्के हरे बाणगतिं बाणप्रसरमाशंसता कल्पता । 'कुर्यां
हरस्यापि विनाकपाणे:' (३ । १०) इत्यादिनेति शेषः । त्वया नोऽमारं कार्यं
प्रतिपञ्चकल्पमङ्गीहृतप्रायम् । 'ईयदसमाहै—' इत्यादिना कल्पयत्ययः । कल-
मेतदृढ आह—हृदानीमुच्चैर्दिष्यां यज्ञांश्चुजां वृषाङ्कांश्चुजां
देवानाम् । एतेन द्विष्णुस्यज्ञानागत्वं सूचयते । ईन्दितमासुमिष्टमेतदेव हरे
बाणप्रयोगरूपमेव निबोध । हरायत्तं कुर्यात्तेवर्थः । 'कुर्व बोधने' इति धारो-
लोद । अत्र 'आशंसता ब्राह्मणमानेन' इति नाथन्यादयानमनाथव्यादयानम् ।
आशूपूर्वोः शास्त्रिशंसत्योरिष्ठार्थत्वे आरम्नेपदनियमात् । यात्तजार्थस्वसाप्रा-
माणिकत्वात् । 'कुर्यां हरस्यापि—' (३ । १०) इत्यप्रानयोरभावावयोगावेति ॥

किं तत्कार्यं कर्यं वा तस्य हरायत्तत्वं कुतो वा मदपेक्षेत्यग्राह—

अभी हि वीर्यप्रभवं भवस्य जयाय सेनान्यमुशनित देवाः ।
स च त्वदेकेतुनिपातसाध्यो ब्रह्माङ्गभूत्रैक्षणि योजितात्मा ॥ १५ ॥

१ अर्थमन् । २ ब्रह्मनिवोजितात्मा.

अमी इति ॥ हि यसादमी देवा जयाय क्षमुजयार्थं भवस्य हरस्य
वीर्यप्रभवं तेजः संभूतं सेनान्यं सेनापतिसुशन्ति कामयन्ते । ‘वक्ष कान्तौ’ इति
चातोल्लंद । ब्रह्मणां सधोजातादिमङ्गाणामङ्गानां हृदयादिमङ्गाणां शुः स्वानं
ब्रह्माङ्गम् । कृतमङ्गाण्यात् हृत्यर्थः । ब्रह्मणि निजतर्पे ‘वेदसत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्म’
हृत्युभयत्राप्यभरः । योजितात्मा नियमितवित्तः । मङ्गान्यात्पूर्वकं ब्रह्म व्याधिः-
त्यर्थः । स भवत्त्वदेकेषोत्तमैकवाणस्य निपातेन साध्यः । अनन्यसाध्योऽप्य-
मसिष्ठवसर इति भावः ॥

तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तनूजां येतात्मने रोचयितुं यतस्य ।
योषित्सु तदीर्थनिषेकभूमिः सैव क्षमेत्यात्मभूयोपदिष्टम् ॥ १६ ॥

तस्मा इति ॥ यतात्मने नियतवित्ताय तस्मै भवाय । ‘रूप्यथोनां ग्रीव-
माणः’ इति संप्रदानत्वात्तुर्थ । प्रयतां हिमाद्रेतनूजां पार्वतीं रोचयितुं
यतस्य । भवितव्यं चात्र पार्वतैवेत्याह—योषित्सु खीमु मध्ये । ‘यतक्ष निधां-
रणम्’ इति सप्तमी । क्षमा शक्ता तस्य हरस्य वीर्यं रेतसत्य निषेकः क्षरणं तस्य
भूमिः स्त्रेण सा पार्वतैवेत्यात्मभूवा ब्रह्मणोपदिष्टम् । ‘उमे एव क्षमे बोद्धम्’
(२१०) इत्यादिनोऽक्षमित्यर्थः ॥

सपीदानीं संनिकृहैव तस्येत्याह—

गुरोर्नियोगाच्च नगेन्द्रकन्या स्थाणुं तपस्यन्तमधित्यकायाम् ।
अन्वास्त इत्यप्सरसां मुखेभ्यः श्रुतं मया मत्प्रणिधिः स वर्गः १७

गुरोरिति ॥ नगेन्द्रकन्या पार्वती च गुरोः पितृनियोगाच्छासनादविद्य-
कार्यां हिमाद्रेष्वर्जन्मभूमौ । ‘भूमिरूप्यर्थमधित्यका’ इत्यमरः । ‘उपाधिभ्यां त्वक-
शासनां रुद्धयोः’ इति त्वक्नमत्ययः । तपस्यन्तं तपश्चान्तम् । ‘कर्मणो रोमन्य-
तपोभ्यां चर्तिचरोः’ इति क्यद्वप्त्ययः । ततः शतृप्रत्ययः । स्थाणुं रुद्धमन्वास्ते ।
उपासा इत्यर्थः । इतीदं मयाप्सरसां मुखेभ्यः श्रुतम् । न चैतदैतिहासाक्रमिः-
त्याह—स वर्गः सोऽप्सरसां गणो मत्प्रणिधिर्भेदं गृहचरः । ‘प्रणिधिः प्रार्थने
चरे’ इति यादवः ॥

तद्वच्छ सिद्ध्ये कुरु देवकार्यमर्थोऽयमर्थान्तरभाव्य एव ।
अपेक्षते प्रत्ययमुत्तमं त्वां वीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाम्बः ॥ १८ ॥

तदिति ॥ तत्त्वात्मसिद्ध्यै कार्यसिद्ध्यर्थं गच्छ देवकार्यं कुरु । आशिषि
रुद्ध । अत्यमर्थः प्रयोजनमर्थान्तरभाव्यः कारणान्तरसाभ्य एव । तत्त्वं कारणान्तरं
पार्वतीसंवानमिति भावः । ‘अर्थः प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तुषु । अभि-
खेये च शब्दानां कृच्छा चापि प्रयोजने’ इति विश्वः । तथापि वीजसाध्योऽप्सरो
वीजाङ्कुर उदयाङ्कुरपत्ते प्रागम्ब इव त्वामुत्तमं प्रत्ययं चरमं कारणमपेष्टुते ।

१ वित्तात्मने. २ प्रत्ययसङ्कलन्धौ.

‘प्रथयोऽवीनश्चपयश्चाविचासहेतुऽु’ इत्यमरः । तस्मादिक्षिण्ये तत्र चरमसह-
कारित्वादनन्यसाध्योऽप्यभये इति भावः ॥

तंसिन्मुराणां विजयाभ्युपाये तवैव नैभाव्यगतिः कृती त्वम् ।
अप्यप्रसिद्धं यशसे हि पुंसामनन्यसाधारणमेव कर्म ॥ १९ ॥

तस्मिन्निति ॥ सुराणां विजयाभ्युपाये जप्तस्योपायमूले तस्मिन्हरेऽप्यगति-
रक्षप्रसरस्त्वैव नाम । नामेति संभावनायाम् । अन्येषां तु संभावनापि बालीति
भावः । अतस्वं कृती कृतमस्यास्तीति कृती कृतार्थः । तथाहि । अप्रसिद्धम-
प्यनन्यसाधारणमेव कर्म पुंसां यशसे हि । इदं तु प्रसिद्धमसाधारणं चेत्यति-
वक्षस्त्वरमिति भावः ॥

प्रोत्साहनार्थं सौहित्य—

सुराः समभ्यर्थयितार एते कार्यं त्रयाणामपि विष्टपानाम् ।

चापेन ते कर्म न चातिहिंसमहो बतासि सृष्ट्यायवीर्यः ॥ २० ॥

सुरा इति ॥ एते सुराः समभ्यर्थयितारो यावितारः । कार्यं प्रयोजनं
त्रयाणां विष्टपानामपि संदर्भिः । सर्वेषांकार्यमित्यर्थः । कर्म ते तत्र चापेन । न
त्वन्येनेति भावः । अतिहिंस्यमतिघातुकं च न । अहो बत इति संबोधने ।
‘अहो बतानुकम्पार्था सेवे संबोधनेऽपि च’ इति विश्वः । अथवा अहो आश्रये ।
बतेत्यामध्यगे संतोषे चेति । ‘बतामज्ञानसंतोषेदानुकोशविस्तये’ इति
विश्वः । सृष्ट्यायवीर्योऽप्याश्रयविकल्पोऽसि । ‘आश्रवं सृष्ट्यायं च’ इति
नानार्थकोशः ॥

मधुश्च ते मन्मथ साहचर्यादसावनुकोऽपि सहाय एव ।

संभीरणो नोदयिता भवेति व्यादिश्यते केन हुताशनस्य ॥ २१ ॥

मधुरिति ॥ हे मन्मथ, असौ मधुश वसन्तोऽपि ते साहचर्यास्त्वाहचरत्वा-
देवानुकोऽप्यप्रेरितोऽपि सहायः सहकार्येव । तथाहि । संभीरणो वायुहु-
ताशनसाम्भेनोदयिता प्रेरको भवेति केन व्यादिश्यते । अत्र मधुसंभीरणयोह-
किमन्तरेण सहायताकरणं सामान्यर्थम् । स च वाक्यद्वये वस्तुप्रतिवस्तुभावेन
पृथक्कुर्दिष्ट इति प्रतिवस्तुप्रभालंकारोऽप्यम् । तदुकम्—‘यत्र सामान्य-
निर्देशः पृथग्वाक्यद्वये यदि । गम्भीरप्रयाकृता सा व्याप्रतिवस्तुप्रभा-
मता’ ॥ इति ॥

तथेति शेषामिव भर्तुराङ्गाभादाय मूर्खा मदनः प्रतस्ये ।

ऐरेवतास्फालनकर्कशेन इस्तेन पर्यर्थं तदङ्गमिन्द्रः ॥ २२ ॥

तथेति ॥ तथादिवति भर्तुः स्फालिनः शेषामिव प्रसादवक्ता मालामिव ।

१ अस्मिन्, २ काम, ३ संभीरणयोदयिता; संभीरणः प्रेरिता. ४ दिवारणा.

‘मात्रादाक्षिण्यिनांस्वरूपे लोचेति कीर्तिः’ इति विदः । ‘मात्राक्षाक्षातादिद्वये
स्त्री शेषा’ इति वैज्ञानीकेशाचौ । आज्ञां मूर्खादाव शिरसा गृहीत्वा मद्भवः
प्रत्यस्ये । ‘समवशिभ्यः स्वः’ इत्यात्मनेषदद्य । इन्द्र ऐशव्रतास्तकाङ्गनेन प्रोत्सा-
हनायेन ताङ्गनेन कर्केन पहचेण हलेन तद्वं महनदेहं पश्यत्ते । हस्तस्पर्शेन
संभावयामासेत्यथः । ‘शेषामिवाज्ञाम्’ इत्यत्र साधकवाक्यक्रमाणाभावादुपमो-
ध्येयायोः संदैहसंकर इति । यदि भर्त्रं शेषापि द्रष्टा तदा तामाज्ञामिवेत्युपमा ।
अथ न द्रष्टा तर्हि शेषात्मेनोध्येयिता । शेषादानं तु संदिग्धमिति ॥

स माधवेनाभिमतेन सख्या रत्या च साशङ्कमनुप्रयातः ।

अङ्गव्ययप्रार्थितकार्यसिद्धिः स्याप्वाभ्रमं हैमवतं जगाम ॥ २३ ॥

स इति ॥ स मदनोऽभिमतेन श्रियेण सख्या सुहृदा माधवेन वसन्तेन रत्या
सदेव्या च साशङ्कं संकटमापतितमिति सभयमनुप्रयातः सन् । तथाङ्गस्य
व्ययेनापि प्रार्थिता कार्यसिद्धियेन स तयोऽकः । शीतर्वं सूख्यापि सर्वथा देवकार्यं
साधयिष्यामीति कृतमित्यथः संवित्यर्थः । हैमवतं हिमवति भवं स्थाणो रुद-
स्याश्रमं जगाम ॥

तसिन्वने संयमिनां मुनीनां तपःसमाधेः प्रतिकूलवर्ती ।

संकल्पयोनेरभिमानभूतमात्मानमाधाय मधुर्जजृम्भे ॥ २४ ॥

तसिन्विति ॥ तसिन्वने स्थाप्वाभ्रमे संयमिनां समाधिमतां मुनीनां
तपः समाधेकाप्रातायाः प्रतिकूलं बर्तत इति प्रतिकूलवर्ती विरोधी मधुर्जसम्भवः
संकल्पयोनेर्भूतमात्मानभूतम् । गर्वहेतुमूरुमित्यर्थः । कार्यकारणयोरस्मै-
दोपचादः । आत्मानं निजं स्वरूपमाधाय संविधाय जजृम्भे ग्रादुर्बभूत । वसन्त-
धर्मान्वयवर्तयामासेत्यथः ॥

वसन्तधर्मानाह—

कुबेरेणुसां दिशमृष्णरङ्गमौ गन्तुं प्रदृत्ते समर्यं विलङ्घय ।

दिग्दक्षिणा गन्धवहं मुखेन व्यलीकनिश्चासमिवोत्सर्ज ॥ २५ ॥

कुबेरेति ॥ उण्णरङ्गमौ सूर्ये साहसिके च नाथके समर्यं दक्षिणायनकाळं
संगमकाळं च विलङ्घयकाञ्चे व्यतिकम्बु त्रुतिरेण केनशिद्विक्षितां च । दिशमृष्णीर्ची रुदिक्षाभिसां कांविश्चायिकां च ।
गन्तु चलिर्तुं संगम्बुं च प्रवृत्ते सति दक्षिणा दिग्दक्षिण्यवर्ती नाथिका च
मुखेनाभ्रमागेन वक्षेण च । वहतीति वहः । पचाश्च । गन्धस्य चहं गन्धवह-
भनिलं व्यलीकेन तुःखेन निश्चासर्तं व्यलीकनिश्चासमिव । ‘तुःखे वैलक्ष्ये व्यली-
कमविष्यास्त्वार्थवस्तुतोः’ । इति वैज्ञानी । उत्सर्जे प्रवर्तयामास । समर्तैरि-
समयोऽनुहनेन पराङ्मासंगतिं प्रवृत्ते सति जिष्यो वाक्षिण्यावर्तिविद्वा तु वाक-

विशेषस्तीति भावः । उत्तराद्यगे सति मण्डयनिलाः प्रवृत्ता इति वाच्यार्थः । अप्रोत्येकालंकारः । न च समासोकिरेतेवमुग्रेकानुपविष्टेति शक्तिव्यम् । केवल-विशेषणसामर्थ्यादेवाप्रस्तुतमतीतौ सोचित्वाते । अत्र तु दक्षिणेति विशेषसामर्थ्यादपि नायिका प्रतीयते । न च स्त्रेषु एव प्रकृताप्रकृतविषयः, उभयस्त्रेषु विशेषज्ञानाङ्गीकारात् । तस्माच्छब्दशसिद्धिमूलोऽयं व्यविः । स च अलीकनिश्चासरूप-वेतनवर्मसंभावनार्थं दक्षिणस्त्रा विशेषो नायिकवा सहमेवमासादवद्वज्ञमेवलक्षणा-सिद्धाद्यक्षुपजीविनी विशेषसमिक्षेति वाच्योद्योक्षां निर्वैहसीति वाच्यसिद्ध्यक्षमूल-इत्युपश्यामः ॥

असूत सधः कुसुमान्यशोकः स्फन्द्यात्प्रभृत्येव सपषुवानि ।

पादेन नायैक्षत सुन्दरीणां संयर्कमासिज्जितन्पुरेण ॥ २६ ॥

असूतेति ॥ अशोको दृश्यविशेषः सधः स्फन्द्यात्प्रभृत्येव । स्फन्द्यात्प्रभृत्येत्यर्थः । भाव्यकारवचनात्प्रभृतियोगे पञ्चमीति कैवदः । भाव्यं च ‘भूलात्प्रभृत्यग्राहृत्य लक्षणुवन्ति’ इति ‘कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहावयणी भासे’ इत्यादि । सपषुवानि कुसुमान्यसूत । उभयमव्यजीजनवित्यर्थः । आसिज्जितो नूपुरो वस्त्र सेन । स्त्रिअधातोः ‘अकर्मक—’ इत्यादिना कर्तविरुद्धः । सुन्दरीणां पादेन संयर्क ताढनं नायैक्षत । ‘सन्तुपुरवेण चीवरणेनाभिताडनम् । दोहदं वदशोकस्य ततः पुण्योद्गमो भवेत्’ इति । तथाहि—‘पादाहतः प्रमदया विकसत्वशोकः शोकं जहाति वकुको मुखसीधुसिक्षः । आलोकितः कुरवकः कुरुते विकासमालोहित-मिलक उत्कलिको विभाति’ इति ॥

सधः प्रवालोद्रमचारुपत्रे नीते समाप्तिं नवचूतवाणे ।

निवेश्यामास मधुद्विरेफाभामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥ २७ ॥

सध इति ॥ मधुवैसन्त एवेतुकारः प्रवालोद्रमाः पछुवाकुरा एव चाहणि पत्राणि पक्षा वस्त्र तस्मिन् । ‘पञ्चं वाहतपक्षयोः’ इत्यमदः । नवं चूतं चूतकुसुमं तदेव वाणस्त्रिमित्वचूतवाणे समाप्तिं नीते सति सधो मनोभवस्य अन्वितो नामाक्षराणीक हिरेकान्नमराङ्गिवेश्यामास निदधौ । अत्र प्रवालपत्र इत्याचेकदेशादिवर्तिरूपकं मधोरितुकारत्वस्यं वक्षामाक्षराणीवेत्युद्योक्षावा निपित्तमित्येकदेशादिवर्तिरूपकोर्यापितेयसुप्रेक्षा ॥

वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स चेतः ।

प्रायेण सामर्थ्यविधौ गुणानां परामुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः २८

वर्णेति ॥ कर्णिकारं कर्णिकारकुसुमम् । ‘अववेच च प्राप्योदयित्वृष्टेभ्यः’ इत्युत्पत्त्य तद्विवरणं ‘पुण्यमूलेतु वहुलम्’ इति लुह । पूर्वमन्धत्रापि द्रष्टव्यम् । वर्णप्रकर्षे वर्णोल्कर्षे सत्यापि निर्गन्धतया हेतुना चेतो दुनोति स वर्यतापवद् ।

१ निर्गन्धलिति.

‘છદ કો’ હતિ ભૂતાર્થે છદ । તથાહિ । પ્રાયેણ વિશ્વસુઃ વિધાનુઃ યજુસિર્ગુણાન્ના
સામાજાદિકી સાક્ષાત્કારસેપાદુનનિબિદે પરાયુક્તી । સર્વત્રાપિ વસુનિ કિંચિતૈકલં
સેપાદુચતિ । યથા કાન્ત્રે કલાહુઃ । મતઃ કાર્ણિકારેડિપિ નૈર્ગર્વં પુણ્યત ઇતિ માઃ ।
સામાજાનેન વિશેષસમર્થનાર્થોऽધ્યાત્રાત્મયાસોઽલ્લકારઃ ॥

बालेन्दुवक्राण्यविकासभावाद्भुः पलाशान्यतिलोहितानि ।

सधो वै सन्तेन समागतानां नखशतानीव वनस्थलीनाम् ॥२९॥

बालेभिद्धिति ॥ अविकासभावाद्विर्बिकासस्थान्मुक्तभावादेतोर्चालेन्दुरिव
चक्राण्यतिलोहितान्यतिरक्षावि पलाशानि र्दिशुकतुष्पाणि । ‘पलासे र्दिशुकः पर्णः’
इत्यमरः । वसन्तेन पुंसा समाग्रतानां संगतानां वनस्पतीनां शीणां सधः सधो
दत्तानि । पुराणेष्वतिलोहित्याभावादिति भावः । नस्त्रक्षतानीव वभुः । अत्र वस-
नत्यस वनस्पतीनां च विशेषणसाधारणयात्यक्ष्यवहारप्रसीते: समासोक्तिलाव-
दुक्तिः । ‘नस्त्रक्षतानीव’ इति आतिख्यरूपेष्वेष्टा वक्षत्वलैहित्यगुणनिमित्ता जागर्ति ।
सा च नाथक्ष्यवहाराश्रितसमासोक्तिगार्भंष्वेवोत्तिहत इत्युभवोरेककालतैव ।
‘विशेषणसाधारण्याद्वाप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिरिघ्यत’ इति हि लक्षणम् ॥

ਲਮਦ੍ਰਿਰੇਫਾਜ਼ਨਮਕਿਚਿਤੁ ਸੁਖੇ ਮਧੁਸ਼੍ਰੀਸ਼ਿਲਕੁ ਪ੍ਰੇਕਾਸ਼ਯ ।

रागेण चालारुणकोमलेन चूतप्रवालोष्टमलंचकार ॥ ३० ॥

लोकेति ॥ मतुषीर्षसन्तुष्टकमीलंगद्विरेका पूजाज्ञनभक्तयः कलालं च वास्तवा-
भिद्धिश्रं विश्रवणं तिलकं पुष्पविशेषमेव तिलकं विशेषकम् । मुखं प्रारम्भस्थिर-
चेष्टा मुखे वक्ते प्रकाशय प्रकटस्य यालाखणकोमलेन बालाकसुम्बद्रेण रागेगारुण्यज्ञा-
सेनेव लाक्षारामोण चूतप्रवाल एवौहसं चूतप्रवालोहमलंकार प्रसाधयामास ।
अत्र रूपकालंकरः ॥

मृगाः प्रिंथालद्वमञ्जरीणां रजःकणैर्विमितद्विपाताः ।

मदोद्धताः प्रत्यनिलं विचेहर्वनस्थलीर्मर्मरपत्रमोक्षाः ॥ ३१ ॥

मृगा इति ॥ प्रियालहुमा राजादनवृक्षाः । 'राजादनः प्रियालः स्थान्' हत्य-
मः । तेषां मञ्जर्यस्तासां रजः कौरीर्विशिताः संजातविज्ञा एषीनां पाताः प्रक्षादः येषां
से तथोक्तः मदोद्धाता मृगाः प्रत्यनिलमनिलाभिमुखं मर्मरा मर्मरकवचवन्तः पश्च-
मोक्षा जीर्णपर्णपाता वासु ता वनस्पतीर्विषेषुर्वनप्रदेशेषु चरणित आ । 'देशका-
लाध्वगम्भयाः कर्मसंज्ञा द्वाकर्मणाश्' इति चरते: सकर्मकवचम् ॥

चूताङ्गुराखादकषायकण्ठः पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज ।

मनस्विनीमानविधातदध्यं तदेव जातं बचनं सरस्य ॥ ३२ ॥

चूताकुरेति ॥ चूताकुराणामास्त्रावेष कवायकप्ठो इक्कण्ठः । ‘इसभावपर्ये
रके कवायः’ हति केवायः । पुमान्कोकिलः उंस्कोकिलः । उंग्रहणं प्राणहन्त्याको-
रकार्यं शू । मतुरं चूक्तेति वच्चकृत्यनसेव ननस्तिनीनां मानसिचाते रोषनिरासे
दशं अरत्व वचनं मानं लक्षतेवाक्षावचनं जातम् । कोकिलकृत्यनस्तान्तरं
स्मरणसा इव मानं जहुरित्यर्थः ॥

हिमव्यपायाद्विशदाधराणामां पाण्डरीभूतमुखच्छवीनाम् ।
सेदोद्रमः किंपुरुषाङ्गनानां चक्रे पदं पत्रविशेषकेषु ॥ ३३ ॥

हिमेति ॥ हिमस्य व्यपायादपगमाद्विशदा नीकजा अधरा ओष्ठा यासां
तासामापाण्डरीभूतमुखच्छवीनाम् । कुङ्कुमपरिहारादिति भावः । किंपुरुषाङ्ग-
नानां पत्रविशेषकेषु पत्रवचनासु सेदोद्रमः पदं चक्रे । चमोद्यात्मेदोद्रमोऽभू-
वित्यर्थः । विशदाधरत्वं मधुचिङ्गाद्वाहित्यादिति भावः । हेमन्तेषु नायां विम्बो-
षेषु मधुचिङ्गां शीतमयाद्वर्तीति प्रसिद्धम् ॥

तपस्तिनः स्थाणुवनौकसस्तामाकालिकां वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम् ।
प्रयत्नसंस्तम्भतविक्रियाणां कथंचिदीशा मनसां बभूः ॥ ३४ ॥

तपस्तिन इति ॥ स्थाणोर्बन्मोक्षे येषां ते तपस्तिनस्त्रित्या मुनयः । समा-
नकाल आशन्वावस्ता आकालिकीम् । अकालभवत्वाकुरुत्यनन्तरदिनाशिनीभिरि-
त्यर्थः । ‘आकालिकाद्यन्तवचने’ हति समानकालादिकद्ग्रस्तयः प्रहुतेरकाल
आदेशाश्रम निषातितः । ‘टिक्काणम्—’ इत्यादिना क्लीए । केविदकालाद्वैदध्यात्मा-
दिव्याद्वार्थे उग्नित्याहुः । तामाकालिकां मधुप्रवृत्तिं वीक्ष्य प्रयत्नेन संस्तम्भत-
विक्रियाणां निष्टदविकराणां ममसां कथंचिदीशा निष्टमारो बभूः ॥

तं देशमारोपितपुष्पचापे रतिद्वितीये मदने प्रपञ्चे ।
काष्ठागत्तेहरसानुचिद्धं द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवृत्वः ॥ ३५ ॥

तस्मिति ॥ अरोपितमधिज्ञं कृतं पुष्पचापं चेत तस्मिन्नक्षत्रिद्वितीया वस्त्र
तस्मिन्नक्षत्रितिसहाये मदने तं देशं स्थाण्वाद्वर्त्यं प्रपञ्चे प्राप्ते सति द्वन्द्वानि स्थावरागि
जंगमानि च मिथुनाग्नि काष्ठोत्कर्षः । ‘काष्ठोत्कर्षं स्थितौ विषि’ इत्यमरः । तरं
गतो यः चेह इत्याधननिवृत्यनः प्रेमापरनामा ममताभिमानः । ‘प्रेमा ना
ग्रियता हार्दं प्रेम चेहः’ इत्यमरः । स एव रम्भेनानुचिद्धं संषृकं भावं रसायन्त-
र्कारभावं क्रियया कार्यभूतया चेष्टया विवृत्वः प्रकटीयकुः । यज्ञारचेष्टा-
प्रावर्तेन्मेवर्थः ॥

ताक्षेषा भावं ‘मतु’ इत्यादिभिर्वातुर्भिः—

मधु द्विरेकः कुमुमेकपात्रे पपौ प्रियां स्थामनुवर्तमानः ।
शुभ्रेण चं स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्ठयत छण्णसारः ॥ ३६ ॥

मध्यिति ॥ द्वौ रेखौ वर्णविक्रोषी यस्य स हिरेफो अमरः । उपचारातदवर्षे-
उपि हिरेफ उत्पत्ते । यथाह कैवटः—‘काष्ठवर्मेणाप्यर्थस्य व्यपदेशो इत्यते ।
यथा अमरशब्दस्य हिरेफलाहृदेषो अमरः’ इति । कुसुममेवैकं साधारणं पार्श्वं
तविभान्मधु मकरान्मधु । ‘मधु मधे तुष्टरसे’ इति विच्छः । सां प्रिया भृङ्गी-
मनुवत्तमानोऽनुसरन्यपौ । तत्पीतदेवं पपाविश्वर्थं । कृष्णआत्मौ सारः शश-
लङ्घ कृष्णासारः कृष्णमृगः । ‘वर्णो वर्णेन’ इति समाप्तः । स्पर्शेन स्पर्शसुखेन
निमीलिताक्षरौ सूर्यी शुक्रेणाकण्ठूयत भर्वितवान् । ‘कण्ठूरिभ्यो यह’ इति यह ।
ततः कर्त्तरि लक्ष ॥

ददौ रंसात्पुजरेणुगन्धि गजाय गण्डूषजलं करेणः ।

अर्धोपमुक्तेन विसेन जायां संभावयामास रथाङ्गनामा ॥ ३७ ॥

ददाविति ॥ रसादतिरागाक्षरेणुः करिणी । ‘करेणुरिम्यां स्त्री नेमे’ हृत्यमरः । पक्षज्ञायत इति पक्षजं तस्य रेणुः पक्षजरेणुस्य गन्धोऽस्यास्तीति पक्षजरेणुगन्धिं गण्डबधलं मुखान्धर्धतब्दलं गजाय ददौ । रथाक्लनामा चक्रवाकोऽप्य चयातयो-पभुकेनार्धजग्धेन विसेन जावां संभावयामास । स्वजग्धशेषं ददावित्यर्थः ॥

गीतान्तरेषु श्रमवारिलेखैः किञ्चित्समुच्छ्वसितपत्रलेखम् ।

पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं किंपुरुषश्चुच्छ्वे ॥ ३८ ॥

गीतान्तरेष्विति ॥ किंपुरुषः किंवारिलेशः स्वेदोदयिन्दुभिः
किंचिदीपस्मुच्छासिता विभूषिताः पश्चलेषा यत्त तत् । उष्णाणामासवो मर्त्यं
पुष्णासवः । पुष्णोऽवमधित्पर्यः । वसन्ते स धूकस्य संभवात्प्रवासितमिति
केवित् । तेनाधूर्णितान्यामुच्छास्ताभ्यां जेत्राभ्यां शोभत इति तथोक्तं प्रियामुखं
गीतान्तरेषु गीतमध्येषु चुक्ष्यते चुक्ष्यत ॥

पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनाम्यः स्फुरत्प्रवान्दौषुभनोहराम्यः ।

लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुर्विनब्रशास्त्राभुजवन्धनानि ॥ ३९ ॥

पर्याप्तेति ॥ पर्याप्ताः समझाः पुण्यस्तुतका युव स्तना बासां ताम्भ्यः । 'स्व-
ज्ञाक्षोपसर्जनादसंयोगोपधात्' इति विकल्पात्र ढीप् । स्फुरन्तः प्रवाहाः पहुवा
एवौषास्त्वं र्मीनो हराम्भ्यो लता पूव वज्ज्वाम्भ्यः खकाशातरवोऽपि । लिङ्गादेव
पुंस्त्वं गम्भते । चिन्धाः शास्त्रा पूव मुजार्ण्वं अभ्यनाम्भ्यापुः । तामिरालिङ्गिता
इत्यर्थः । स्थावराणामपि मदनविकारोऽमूर्किमुतान्येषामिति भावः । एवम्
तारुकतानामपि चेतनत्वादुक्तम् । यथाह मनुः—'अन्तःसंज्ञा भवस्येते सुख-
दुःखसम्बिन्दाः' इति । अत्र कृपकार्णकाः ॥

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽसिन्हरः प्रसंख्यानपरो वभूव ।

आत्मेश्वराणां नहि जातु विज्ञाः समाधिमेदप्रभवो भवन्ति ४०

श्रुतेति ॥ अस्मिन्द्वये यसम्भाविभीवकाले भगवान्हरः शुक्लास्तरोनीतिरपि ।
विष्वाङ्गानागानभाकर्णवचपीत्यर्थः । प्रसंख्यानपर आत्मानुसंधानपरो चभूतः ।
सत्याहि । जात्मनश्चित्तसेवयाणां नियन्तृणाम् । चक्षिनामित्यर्थः । विहृत्यन्त एमि-
रिति विद्वाः प्रस्तूहा । घञ्येऽक्रमत्यर्थः । जातु कदाचिदपि समाविभेदे समाविभ-
जन्ते भ्रमवः समर्था न भवन्ति ॥

लतागृहद्वारगतोऽथ नन्दी वाभग्रकोष्टापितहेमवेत्रः ।

मुख्यापितैकाङ्गुलिसंज्ञयैव मा चापलायेति गणान्वयनैवीतु ॥४१॥

लतेति ॥ अथ लतागृहद्वारं गते वामे प्रकोष्टेऽपितहेमवेत्रो भारितहेमदण्डो
नन्दी नन्दिकेश्वरः । 'नन्दी भृङ्गिरित्सुषिद्वन्निनो नन्दिकेश्वरे' इति कोऽसः ।
मुखेऽपितायाः सरोषविश्वस्तिमितावलोकं निहताया एकसा अङ्गुलेष्वर्जन्व्याः
संज्ञासा सूक्ष्मयैव । 'संज्ञा स्वावेतना नाम हस्तांश्चार्थसूचना' इत्यमरः । गणा-
न्वयन्तर्यापिताय चापलं करुं मा भवतेति । 'कियार्थोपपत्त्य—' इत्यादिना
चतुर्थी । यनैवीक्षितवात् ॥

न केवलं गणा एव विनीताः, फिनु जरायुजादिचतुर्विधं प्राणिजातमपीत्याह-

निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेफं मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम् ।

तुच्छासनात्काननमेव सर्वं चित्रापितारम्भमिवावतस्ये ॥४२॥

निष्कम्पयेति ॥ निष्कम्पवृक्षम् । इवसुजिजोपलक्षणम् । निभृतद्विरेफं निष्कल-
भृक्षम् । स्वेदजोपलक्षणमेतत् । मूकाण्डजं निःशब्दपक्षिसरीसूपादिकम् । एतेना-
प्यजन्मातिरुक्ता । शान्तमृगप्रचारम् । जरायुजोपलक्षणमेतत् । सर्वमेव काननं
तच्छासनात्काननम् जरायुजाया चित्रापितारम्भं चित्रलिखितारम्भमिवावतस्ये । 'नृग-
वाया जरायुजाः । स्वेदजाः कृमिदंशायाः पक्षिसर्पाद्योऽप्यज्ञाः । उद्धिदस्त्व-
गुह्मायाः' इत्यमरः ॥

दृष्टिप्रपातं परिहृत्य तस्य कामः पुरःशुक्रमिव प्रयाणे ।

प्रान्तेषु संसर्कनमेरुशास्त्रं च्यानास्पदं भूतपतेविवेश ॥ ४३ ॥

दृष्टिप्रयातमिति ॥ कामः प्रयाणे यात्रायां शुरोगतः शुक्रो अस्मिन्द्वये तं
पुरःशुक्रं देवसमितिः । 'प्रतिशुक्रं प्रतिशुक्रं प्रत्यङ्गरक्षमेव च । अपि शक्तसमो राजा
इतस्म्यो निवर्तते ॥' इति प्रतिसेष्यात् । तस्य दृष्टिप्रपातं दृष्टिप्रपातं परिहृत्य प्रान्तेषु
पार्श्वदेशेषु संसर्का अन्योन्यसंसृष्टा नमेष्ठाणां सुरुचुनागामां शास्त्रा चल तत् ।
तिरोष्णानयोग्यमिति भावः । भूतपतेः शिवस्य च्यानास्पदं समाविस्थानम् ।
'आस्पदं प्रतिशाशाम्' इति निषातः । विवेश ॥

सदेवदारुद्धमवेदिकायां शार्दूलचर्मव्यवधानवत्याम् ।

आसीनभासजश्चरीरपातस्त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श ॥ ४४ ॥

स इति ॥ आसन्नकारीरपात आसन्नमुख्यः स कामः शारूलवर्णणा व्यवधान-
चत्वाद् । व्याग्रवद्मीस्तुतापामित्यर्थः । 'मोक्षव्याप्त्यावर्भवर्मणि' इति प्राशस्त्वादिति
भावः । देवदातुमयेदिकाचामासीनमुपविष्टं संवगिनं समाधिनिहं त्रियन्वकं
किनेत्रं ददृशे । केचिलाहसिका: 'त्रिलोचनम्' इति देहुः । अव्यवकमित्युक्ते पादपू-
रणव्यापासाधियवकमिति पादपूरणाद्यमित्यकादेशशङ्कान्दसो महाकविप्रयो-
गादमित्युक्तेरहीकृतः ॥

तमेव देवं पश्यति: शोकैर्वर्णयति—

र्पयक्षुबन्धस्थिरपूर्वकायमृज्जायतं संनमितोभयांसम् ।

उत्तानपाणिद्वयसंनिवेशात्प्रफुल्लराजीवमिवाङ्गमध्ये ॥ ४५ ॥

पर्यक्षुस्ति ॥ पर्यक्षुबन्धेन वीरासनेन स्थिरपूर्वकायं निश्चलोत्तरार्थमृज्जायतन्त्र-
ज्ञायतत्तं संनमिताउभावसौ यस्य तं तथोक्तम् । बृन्तिविषये उभयाद्वयान उभ-
यद्वयाद्वयोग इत्युक्तं कैयटेन । उत्तान ऊर्ध्वतलो यः पाणिद्वयस संनिवेशः
संस्थानं तसादङ्गमध्ये प्रफुल्लराजीवं पङ्कजं यस्य तमित्र स्थितम् । वीरासने
वसिष्ठः—‘एकं पादमयैकसिन्चन्वस्योरौ तु संस्थितम् । इतरसिंलैयैवोरुं वीरा-
सनमुदाहृतम् ॥’ इति । तथा योगसारे—‘उत्तानिते करतले करमुक्तानितं परम् ।
आद्यायाङ्गागतं कृत्वा ध्यायेष्यत्वस्य सोऽमृतरम् ॥’ इति ॥

मुजंगभोञ्जद्वजटाकलापं कैर्णविसक्तद्विगुणाक्षसूत्रम् ।

कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां कृष्णत्वचं ग्रन्थिमर्तीं दधानम् ॥ ४६ ॥

मुजंगमेति ॥ मुजंगमेनोऽक्षद् उत्तमव्य बहू जटाकलापो येन तं तथोक्तम् ।
कण्ठविसक्तम् । कण्ठविसक्तीत्यर्थः । अतएव द्विगुणं द्विराहृतमक्षसूत्रमक्षमाला
यस्य तं कण्ठप्रभाणां सङ्गेन मिथ्येन विशेषनीलामतिनीलां ग्रन्थिमर्तीं बन्धन-
युक्तां कृष्णत्वचं कृष्णमूर्खाजिनं दधानम् ॥

किञ्चित्प्रकाशस्तिमितोग्रतारैर्भूविक्रियायां विरेतप्रसङ्गैः ।

नेत्रैरविस्पन्दितपङ्गमालैर्लैर्धीकृतप्राणमधोमयूखैः ॥ ४७ ॥

किञ्चिदिति ॥ किञ्चित्प्रकाशा ईश्वरकाशाः लिपिता निश्चला उप्राश ताराः
कनीनिका येषां तैः । ‘तारकाक्षणः कनीनिका’ इत्यमरः । भूविक्रियायां भूविशेषे विर-
तप्रसङ्गैः प्रसक्तिरहितैरविस्पन्दितपङ्गमालैरालितपङ्गपङ्गनिरधःप्रसूता मयूखा
येषां तैरधोमयूखैर्नेत्रैः । विनेश्वराहृहुवधनम् । लक्षीकृतप्राणं नासाग्रविनिष्ट-

१ त्रिलोचनम्, २ ददृशः; आचद्, ३ कण्ठविसक्त, ४ मृगत्वचम्, ५ विगत, ६ लक्षीकृत.

द्विषित्यर्थः । ‘करणान्यवहिष्कृत स्पाणुविभिरलामकः । आसानं हृष्टे चाचे-
चासाग्रन्धस्त्वोचनः ॥’ इति योगसारे ॥

अद्विषिंसंरम्भमिवाम्बुद्वाहमपामिवाधारमनुत्तरंगम् ।

अन्तश्चरणां मरुतां निरोधाभिंवातनिष्कम्पमिव प्रदीपम् ॥४८॥

अद्विष्टीति ॥ अन्तश्चरणांत्यन्तश्चरासेषां मरुतां ग्राणादीनां निरोधादेतो-
रद्विषिंसंरम्भमिवामानवर्षसंब्रमस्मुद्वाहमिव लितम् । एतेन ग्राणिरोधः
मूचितः । अनुत्तरंगमनुज्ञतवरंगमपामाधारं हृष्टमिव लितम् । एतेनापानकी-
रोधः सूचितः । तथा निवाते निर्वातदेशो निष्कम्पं निवार्णं प्रदीपमिव लितम् ।
एतेन शेषवाणुनिरोधः सूचितः । ‘निवातावाऽभ्यावातौ’ इत्यमरः ॥

कपालनेत्रान्तरलङ्घमार्गेऽर्ज्योतिःप्रोहैरुदितैः शिरसः ।

मृणालसूत्राधिकसौकुमार्यां वालस्य लक्ष्मीं गळपयन्तमिन्दोः ॥४९॥

कपालेति ॥ कपालनेत्रान्तरलङ्घकरोटिनेत्रविषयेण लक्ष्ममार्गैः शिरसो
ब्रह्मरन्त्रात् । पञ्चम्यास्तसिद्ध । उदितैरुद्धैर्ज्योतिःप्रोहैसेजोऽग्नैरसृष्टालसूत्राधिकं
गौकुमार्यं मार्दवं यसासां वालस्येन्दोः शिरश्चन्द्रस्य लक्ष्मीं गळपयन्तम् ॥

मनो नवद्वारनिषिद्धवृत्ति हृदि व्यवस्थाप्य समाधिवश्यम् ।

यमक्षरं क्षेत्रविदो विदुत्तमात्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् ॥५०॥

मन इति ॥ नवम्यो द्वारेभ्यो निषिद्धा निवार्तिता वृत्तिः संचारो यस्य
तत्त्वोक्तम् । समाधिना प्रणिधानेन वश्यं बद्धंगतम् । यस्यत्वयः । ‘प्रणिधानं
समाधानं समाधिश्च समाधयः’ इति हृलायुधः । मनो हृदि हृदयाख्येऽविष्टाने
व्यवस्थाप्य । तथा च वसिष्ठः—‘यतो निर्वाति विषयान्यस्मिन्नीव प्रलीयते ।
हृदयं तद्विजानीयान्मनसः लितिकारणम् ॥’ इति । क्षेत्रविदः क्षेत्रज्ञः
पुरुषः यं न क्षरत्तीत्यक्षरमविनाशिनं विद्विदिन्ति । ‘विदो उठो चा’ इति
प्रेर्णुस् । तमात्मानमात्मनि स्वक्षिप्तवलोकयन्तं साक्षात्कुर्वन्तम् । स्वातिरेकेण
परमायमनोऽभावाद्विति भावः ॥

सारस्तथा भूतमयुग्मेन्नैं पश्यमदूरान्मनसा प्यवृत्प्यम् ।

नालक्ष्यत्साध्वससम्भवतः स्तरं शरं चायमपि स्वहस्तात् ॥५१॥

सारेति ॥ शरः कामस्तथाभूतं ष्वांकरूपं मनसाप्यवृत्प्यमयुग्मेन्नैं विष-
माक्षमवूरात्पश्यन् । साध्वसेन सच्चहस्तो विश्वपाणिः सन् । स्वहस्तामर्जुनं शरं
चायमपि चापं च नालक्ष्यत्वा विवेद । भीतो मुखतीति भावः ॥

निर्वाणभूयिष्टमथास्य वीर्यं संधुष्टयन्तीव वपुर्गुणेन ।

अनुग्रयाता वनदेवताम्यामदृश्यत स्थावरराजकन्या ॥ ५२ ॥

निर्वाणेति ॥ अथ निर्वाणेन नाशेन शूर्यिं निर्वाणभूयिष्ठम् । नष्टप्राप्तिस्यर्थः । अत आत्म वीर्यं बलं विगुणेन सौन्दर्येन संबुद्धवन्तीव पुनरुत्तीवयन्तीव खिला बनवेवताभ्यां सच्चीभूतभ्यामनुप्रयातामुगला स्थावराजकन्वा पार्वत्याद्यत इह ॥

तामेवाह चतुर्भिः—

अशोकनिर्भर्तिसतप्रवरागमाकृष्टहेमधुतिकर्णिकारम् ।

मुक्ताकलापीकृतसिंदुवारं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ॥ ५३ ॥

अशोकेति ॥ अशोकपुष्पेण निर्भर्तिसतासिरसकृताः पश्चात्मा येन तत्थोक्तम् । आकृष्टहेमधुतीन्याहृतस्वर्णमरणवर्णानि कर्णिकाराणि चर्मिलतधोक्तम् । मुक्ताकलापीकृतानि सिन्धुवाराणि निर्गुणीकृत्यानि वसन्तात् । ‘सिन्धुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुणीन्द्राणिकेत्यपि’ इत्यमरः । वसन्तपुष्पाभ्येवाभरणं वहन्ती ॥

आवर्जिता किंचिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम् ।
पैर्यासपुष्पस्तवकावनग्रा संचारिणी पल्लविनी लतेव ॥ ५४ ॥

आवर्जितेति ॥ स्तनाभ्यां डिविद्रावजितेवेवदानमितेव । तरुणार्कस्य रागे इव रागो यस्य तत् । वालाकांशगमित्यर्थः । उपमानपूर्वपदो बहुवीहित्यरपदलोपम् । वासो वसानाच्छादयन्ती । अतएव पैर्यासपुष्पस्तवकावनग्रा पल्लविनी किसकलयवती संचारिणी लतेव । स्थितेति शेषः ॥

स्ततां नितम्बादवलम्बमाना पुनः पुनः केसरदामकाञ्चीम् ।

न्यासीकृतां स्थानविदा सरेण मौर्वी द्वितीयामिव कार्मुकस्य ५५

कस्तामिति ॥ स्थानविदा निषेपयोग्यस्थानवेदिना सरेण न्यासीकृतां निषेपीकृताम् । कर्मणि प्रभवतीति कार्मुकं धनुः । ‘कर्मण उक्तव्’ इत्युक्तप्रत्ययः । तस्य द्वितीयां मौर्वीमिव खिलाम् । अत्र हि न्यासा मौर्वुचरत्र हरवैरनिर्वातनायोपशुज्यत इति भावः । नितम्बास्ततां चितिरां केसरदाम बकुलमाला सैव काञ्ची वां पुनः पुनः पुनरवलम्बमाना हस्तेन धारयन्ती ॥

सुगन्धिनिश्चासविषुद्धतृष्णां विम्बाघरासञ्चरं द्विरेफम् ।

प्रतिक्षणं संत्रमलोलदृष्टिर्लिलारविन्देन निवारयन्ती ॥ ५६ ॥

सुगन्धीति ॥ सुगन्धिनिश्चासैविषुद्धतृष्णाम् । विम्बतुम्बोऽधरो विम्बाघरः । ‘हृतौ अच्यपदलोपः खाल’ इति वामनः । तस्यासञ्चरं सैनिकृष्टचरं द्विरेफं मूर्ङ्गं प्रतिक्षणं सञ्चमेष कोळदृष्टिर्लिलासौरी सती लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥

१ सिन्धुवारम् २ द्वितीयपुष्प ३ पुष्पकाञ्चीम् ४ द्वितीयमौर्वीमिव ।

तां शीघ्रं सर्वावदवानवदां रतेरपि हीषदमादवानाम् ।

जितेन्द्रिये शूलिनि पुण्यचापः स्वकार्यसिद्धिं पुनराशैश्चंसे ॥५७॥

तामिति ॥ सर्वावदवेष्वदवदामगाङ्गाम् । ‘अवधापण्य—’ इति निपातः । रते: कामकलब्रह्मापि हीषदं कजालिमित्समादधानाम् । न्यूनवामावहन्तीमित्यर्थः । तां पार्वतीं शीघ्रं पुण्यचापः कामो जितेन्द्रिये । दुर्जवेऽपीत्यर्थः । शूलिनि शिखे विषये स्वकार्यसिद्धिं पुनराशैश्चंसे चकये । पूर्वं ‘साम्यसप्तश्चाहसः’ (१.५९) इत्यादिना कार्यसिद्धेऽप्यूलितत्वाभिधानादिः पुनरित्युक्तम् ॥

मैविष्यतः पत्युरुमा च शंभोः समाससाद अतिहारभूमिष् ।

योगात्स चैन्तः परमात्मसंज्ञं दृष्ट्वा परं ज्योतिरुपारराम ॥५८॥

भविष्यत इति ॥ उमा च भविष्यतः पत्युः शंभोः अतिहारभूमि द्वारदेशं समाससाद । ‘शी द्वार्द्धारं प्रतीहारः’ इत्यमरः । स संभुव्यान्तः परमात्मेति संशा यस्य तत्परं मुख्यम् । ‘परं दूरान्मुख्येतु’ इति यादवः । ज्योतिर्द्वारा साक्षात्कृत्य योगाध्यामात् । ‘योगः संनहनोपायपृथ्यानसंगतिसुकिषु’ इत्यमरः । उपारसामोपातः । ‘न्यायपरिमितो रमः’ इति परस्येषदम् ॥

ततो भुजंगाधिपते: फणाग्रैरथः कथंचिद्वृतभूमिभागः ।

शनैः कृतप्राणविमुक्तिरीशः पर्यङ्गवन्धं निविदं विभेद ॥५९॥

तत इति ॥ ततो भुजंगाधिपते: होक्ष्य फणाग्रैरथो भूमेरथः कथंचिदिति-यज्ञेन एतो भूमिभागः स्तोपवेशनभूमागो यस्य स तथोक्तः । बायुधारणाहितला-वदलिमूर्त्या भगवतो गुह्यवादिति भावः । शनैः कृता प्राणानां प्राप्तिरुद्धानां विमुक्तिः पुनः संचारो यज्ञे स कृतप्राणविमुक्तिरीशो निविदं दृढं पर्यङ्गवन्धं वीरा-सनं विभेद विधिलीक्षकार ॥

तस्मै शशंस प्रणिपत्य नन्दी शुशूपया शैलसुतामुपेताम् ।

प्रवेशयामास च भर्तुरेनां अूष्मेषमात्रार्त्तुमतप्रवेशाम् ॥ ६० ॥

तस्मा इति ॥ अथ नन्दी तस्मै भगवते । कियाग्रहणाकृत्यर्थः । प्रणिपत्य नम-स्कृत्य शुशूपया सेवया निमित्तेनोपेताम् । सेवार्थमागतामित्यर्थः । शैलसुतां शशंस निवेदयामास । भर्तुः स्वामिनो भूषेषमात्रेण अूष्मेषवामुमतप्रवेशामङ्गी-कृतप्रवेशायेनो शैलसुतां प्रवेशयामास च ॥

तस्माः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वं स्वहस्तलूनः शिशिरात्यथस ।

व्यक्तीर्यत व्यम्बकपादमूले पुण्योक्त्यः पलुवभङ्गभिशः ॥६१॥

१ पुण्यकेतु. २ लक्ष्मीसिद्धिम्. ३ आशशंस. ४ उपासितुं या च विनाकपाणिम्.
५ अन्तर्गतम्. ६ अजुमित.

तस्या इति ॥ वस्ता: पार्वता: सर्वीन्द्रां पूर्वोक्ताम्बां लहुलेन दृश उपचितः
पहुषमङ्गुभित्तः किसलयशकलमित्तः शिशिरालयस्य वसमतस्य संवदम्भी पुण्योक्तव्यः
पुण्यशक्तः । ‘हलादाने चेरत्तेष्वै’ इति अन्वितयत्वाक्तव्यीनामर्थं प्रामाणिकः प्रयोगा
इति वहुभः । अस्त्रकपादमूले पणिपातपूर्वं नमस्कारपूर्वं व्यक्तीर्थं विक्षितः ॥

उमापि नीलालकमध्यशोभि विस्तंसयन्ती नवकर्णिकारम् ।

चकार कर्णच्युतपलुवेन मूर्झा प्रणामं वृषभध्वजाय ॥ ६२ ॥

उभेति ॥ उमापि नीलालकानां मध्ये शोभत इति तत्त्वोक्तम् । अलकमध्यस्त-
मित्यर्थैः । नवकर्णिकारं विस्तंसयन्ती कर्णाच्युतं पहुषो यस्य तेन मूर्झा वृषभध्व-
जाय प्रणामं चकार । किवाग्रहणास्त्वंप्रदानत्वम् ॥

अनन्यभाजं पतिमामुहीति सा तथ्यमेवामिहिता भवेन ।

न हीश्वरब्याहृतयः कदाचित्पुष्टन्ति लोके विपरीतमर्थम् ॥ ६३ ॥

अनन्येति ॥ सा कृतप्रणामा देवी भवेन हरेण । अन्यां न भजतीति तस्मन-
न्यभाजम् । ‘मजो विवः’ इति विक्षितयः । सर्वेनाङ्गो हृतिमात्रे पूर्वपदस्य पुंड-
आवः । पतिमामुहीति तथ्यं सत्यमेवामिहितोक्ता । उत्तरत्र स्थैर्यं संभवाविति
भावः । अभिद्धातेष्वैवर्यस्य दुहुविश्वादप्रभाने कर्मणि कः । तथाहि । ईश्वरब्या-
हृतयोः महापुरुषोक्तव्यः कदाचिदपि लोके सुवने । ‘लोकस्तु सुवने जने’
इत्यमरः । विपरीतं विसंवादित्वमर्थमित्यर्थं न पुण्यनित । न बोध्यमतीत्यर्थः ॥

कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य पतङ्गवद्विमुखं विविशुः ।

उमासमक्षं हरवद्वलक्ष्यः शरासनज्यां मुहुराममर्थं ॥ ६४ ॥

काम इति ॥ कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्योमासंनिधानादयमेव बाणप्रयोग-
समय इति शार्करा पतङ्गेन तुल्यं पतङ्गवद्वलभवत् । ‘समौ पतङ्गवालमौ’ इत्य-
मरः । ‘तेन तुल्यं किया चेद्वति’ इति विक्षितयः । वद्विमुखं विविशुः प्रवेष्ट-
प्रिच्छुः । विशेषे: सर्वानुदुप्रत्ययः । उमाया: समक्षमक्षणः समीपसुमासमक्षम् ।
‘अव्ययीभावे शारपूत्रतिभ्यः’ इति समासान्तोऽध्यत्ययः । हरे वद्वलक्ष्यः सन् ।
शरासनस्य यथा मौर्वी मुहुराममर्थं परामृष्टवान् ॥

अथोपनिन्ये गिरिशाय गौरी तपस्त्विने ताग्रलचा करेण ।

विशोषितां भानुमतो मयूरसैर्मन्दाकिनीपुष्करवीजमालाम् ॥ ६५ ॥

अथेति ॥ अथ गौरी । तपोऽस्त्रालीति तपस्त्री । ‘अस्त्रायामेवास्त्रो विनिः’
इति विनिप्रत्ययः । तस्मै तपस्त्विने गिरिशाय ताग्रलचा रक्तवर्णेन करेण भानु-
मतोऽनुमतो मयूरसैर्विषोपितां मन्दाकिन्याः पुष्करवीज पश्चानि तेषां वीजानि
तेषां भालां जपमालिकामूष्पविन्ये समर्पितवती ॥

प्रतिप्रहीतुं प्रणयिप्रियत्वाभिलोचनस्तामुपचक्रमे च ।

संमोहनं नाम च पुष्पधन्वा धनुष्यमोर्धं समवत्त वाणम् ॥६६॥

प्रतिप्रहीतुमिति ॥ विलोचनश्च प्रणयिप्रियत्वादर्थिप्रियत्वात्मामध्यमार्दां
प्रतिप्रहीतुं स्तीकर्त्तुमुपचक्रमे । पुर्खं धनुर्धन्वं स पुष्पधन्वा कामश्च । ‘वा संज्ञा-
याम्’ इत्यनकादेशः । संमोहनेऽनेति संमोहनं नाम । नामेति प्रसिद्धौ । मोर्धं
वाणं सावकं धनुषि समवत्त संहितवान् ॥

हरस्तु किञ्चित्परिलुप्तवैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

उमामुखे विम्बफलाधरोष्टे व्यापारयामास विलोचनानि ॥६७॥

हर इति ॥ हरस्तु हरोऽपि चन्द्रोदयारम्भेऽम्बुराशिरिव किञ्चिदीवरपरिलु-
प्तवैर्यः न तु प्राकृतजनवदत्यन्तलुप्तवैर्यं इति भावः । विम्बफलतुम्बोऽधरोष्टे
यस्य तक्षिलमुमामुखे विलोचनानि व्यापारयामास । विभिरपि होचनैः सामि-
लाषमद्राक्षीदिव्यर्थः । एतेन भगवतो इति भावोदय उक्तः ॥

विवृष्ट्वती शैलसुतापि भावमङ्गैः स्फुरद्वालकदम्बकल्पैः ।

साचीकृता चारुतरेण तस्यौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥६८॥

विवृष्ट्वतीति ॥ शैलसुतापि स्फुरद्वालकदम्बकल्पैर्विकसत्कोमलनीपसदैः ।
पुलकितैरित्यर्थः । ‘ईचदसमाही—’ इत्यदिना कलपप्रत्ययः । अङ्गैभावं रत्यास्यं
विवृष्ट्वती प्रकाशयन्ती चारुतरेण पर्यस्तविलोचनेन श्रीहाविभ्रान्तजेत्रेण मुखेना-
साचि साचि संपद्यमाना साचीकृता तिर्यकृता । ‘तिर्यगर्ये साचि तिरः’ इत्य-
मरः । तस्यौ । हिया मुखं साचीकृत्य स्थितेत्यर्थः । न केवलं हरस्तैव देव्या
अन्युदितो इति भावः ॥

अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः पुनर्बैशित्वाद्वलवृभिगृह्य ।

हेतुं स्वचेतोविकृतेऽर्द्धशुर्दिशामुपान्तेषु सप्तर्ज इष्टिम् ॥६९॥

अथेति ॥ अथामुमानि नेत्राणि यस्य सोऽयुग्मनेत्रविज्ञेत्रो वैशित्वाजिते-
निद्रयत्वादिन्द्रियक्षोभं पूर्वोक्तमिन्द्रियविकारं पुनर्बैलवहृदं निगृह्य निवार्यं स्वचे-
तोविकृतेः स्वविज्ञिकारस्य हेतुं कारणं द्विद्वयंहुमिष्ठशुर्दिशामुपान्तेषु इष्टि-
सप्तर्ज प्रसारयामास ॥

स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टि न तांसमाकुञ्जितसव्यपादम् ।

ददर्श चक्रीकृतचारुचापं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥७०॥

स इति ॥ स भगवान्दक्षिणापाङ्गे निविष्टा स्थिता मुष्टिर्यस्य तं न लोकासमा-
कुञ्जितः सव्यपादो यस्य तस्म । आलीढारुपस्थानके स्थितमित्यर्थः । चक्रीकृत-
चारुचापं मण्डलीकृतसौभ्यकोदण्डं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनि मनोभवं ददर्श ।

आठीडकक्षणमाह वादवः—‘खालानि धन्विनां पश्च तत्र वैशाखमजियाम् । वित्स्पत्तरगौ पादौ मण्डलं लोरणाङ्गति ॥ समानौ खालसपदमाणीं पद्मभ्रतः । दक्षिणं वाममकुम्भय प्रत्यालीढं विषयेभ्यः ॥’ इति ॥

तपःपरामर्शविष्णुदमन्योर्भूभज्ञदुष्टेष्यमुखस्य तत्त्वं ।

स्फुरभुदर्थिः सहसा तृतीयादक्षणा कृशानुः किल निष्पात ७१

तप इति ॥ तपःपरामर्शेन तपस आस्कन्दनेन विष्णुदमन्यो ग्रन्थदकोपस्य अभम्भेन तुष्येकर्त्तुर्दर्शं मुखं यस्य तत्त्वं हरस्य तृतीयादक्षणः स्फुरभुदीप्यमान उदर्थिरुद्गतज्ञालः कृशानुरुपिः सहसातर्किंतमेव । ‘अतर्किंते तु सहसा’ इत्य-भरः । निष्पात किल निष्क्राम सलु ॥

क्रोधं प्रभो संहर संहरेति यावद्द्विरः खे मरुतां चरन्ति ।

तावत्स वहिर्मवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं भदनं चकार ॥ ७२ ॥

क्रोधमिति ॥ हे प्रभो स्वामिन्, क्रोधं संहर संहर निवर्तय निवर्तय । ‘चापले द्वे भवत इति चक्षव्यम्’ इति वार्तिकेन द्वित्यम् । ‘संप्रसेण वृत्तिश्च-पलम्’ इति काशिका । इत्येवं मरुतां देवानां गिरो यावः खे व्योग्नि यावद्व-रन्ति प्रवर्तीन्ते तावत्ताकालमेव भवस्य नेत्राजन्म्य यस्य स भवनेत्रजन्ममा । ‘अवउयो चहुव्याहिर्व्यचिकरणो जन्माशुत्तरपदः’ इति वामनः । स वहिर्मदनं भस्मावशेषो यस्य तं भस्मावशेषं चकार । वदाहेष्यर्थः ॥

तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।

अज्ञातभर्तुव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्भूव ॥ ७३ ॥

तीव्रिति ॥ तीव्राभिषङ्गप्रभवेणातिदुःसहाभिभवसंभवेन । ‘अभिषङ्गस्वभि-भवे सङ्ग आकोशनेऽपि च’ इति वैजयन्ती । इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां वृत्ति च्यापरं संस्तम्भयता प्रतिवृत्तता मोहेन मूर्च्छया कठी । रतिर्भूदनभार्थी मुहूर्त-मज्जातं भर्तुव्यसनं भर्तुनाशो यथा सा तथोक्ता सतीं कृतोपकारेव भूव । यहसा तुःस्तेनिपाताम्नुसूक्ष्मेष्यर्थः । मोहेन दुःखसंवेदनाभावात्तस्योपकारक-त्वोक्तिः ॥

तमाशु विम्बं तपसस्तपस्ती वनस्पतिं वज्र इवावभज्य ।

स्त्रीसंनिकर्त्तुं परिहर्तुमिच्छञ्चन्तर्दर्शे भूतपतिः सभूतः ॥ ७४ ॥

तमिति ॥ तपस्ती तपेनिष्ठो भूतपतिः शिवसप्तसो विष्णुमन्तराथभूतं तं काममाशु व्यापोऽशनिर्वैनस्पतिं वृक्षमिवावभज्य भृक्षत्वा स्त्रीसं-निधानं परिहर्तुमिच्छन् । तस्यानर्थंहेतुत्यादिति भावः । सभूतः सगणः सङ्ग-न्तर्दर्शे ॥

१ परिहर्तुकामः सोऽन्तर्दर्शे.

शैलात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं
व्यर्थं समर्थ्य ललितं वपुरात्मनश्च ।
सख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा
शून्या जगाम भवनाभिसुखी कथंचित् ॥ ७५ ॥

शैलात्मजेति ॥ शैलात्मजा पार्वतप्युच्छिरस उच्छतिहिरसो महतः पितुर-
भिलाषं हरो वरोऽस्तिति मनोरथं ललितं सुन्दरमात्मनो वपुश्च व्यर्थं निष्कर्णं
समर्थं विचार्यं सख्योः समक्षं पुर इति च हेतुनाधिकं जातलज्जा । समानजनसम-
क्षमवमानस्यातिदुःसहादिति भावः । शून्या निरूपसाहा सती कथंचिकुण्डेण
भवनस्याभिसुखी जगाम ॥

संपदि मुकुलिताक्षीं रुद्रसंरभमीत्या
दुहितरमनुकम्प्यामद्विरादाय दोर्म्याम् ।
सुरगज इव विभ्रत्पविनीं दन्तलम्पां
प्रतिपथगतिरासीद्वेगदीर्घीकृताङ्गः ॥ ७६ ॥

संपदीति ॥ सपथद्विर्हिमवान्ददस्य संरभमात्मोपाक्षीत्या । 'संरभमः संभ्रमे
कोपे' इति विश्वः । मुकुलिताक्षीं निमीलितनेत्राम् । 'बहुवीहौ मक्ष्यदणोः स्वाक्ष-
र्यवृ' इति व्याप्तयः । 'विहौरादिभ्यश्च' इति चौषट् । अनुकम्पितुमर्हामनुकम्प्याम् ।
'अहलोर्णर्थं' इति व्याप्तयः । दुहितरं दोर्म्यामादाय दन्तमोर्लम्पां पविनीं
नलिनीं विभ्रतसुरगज इव वेगेन रथेण दीर्घीकृताङ्गं आयतीकृतशरीरः सन् ।
पम्भाने प्रति गता मार्यानुमारिणी गतिर्थस्य स प्रतिपथगतिरासीत् । पम्भा-
नमनुसृत्य जगामेत्यर्थः ॥

इति धीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमहिनाधसूरिविरचितया संजीविनीसमा-
ह्यया व्याख्यया समेतः थीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये
मदनदहनो नाम तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

—~~~~~—

मूर्णिता शतिरित्युक्तम् । संप्रति तदृतान्त्रमेवाह—
अथ मोहपरायणा सती विवशा कामवधूर्विषोधिता ।
विधिना प्रतिपादयिष्यता नवैषध्यमसह्यवेदनम् ॥ १ ॥
अथेति ॥ अयानन्तरं मोहो मूर्ढा परमयनमाश्रयो यस्याः सा मोहपरायणा

१ अथ स. २ शीर्धीकृतात्मा.

मोहेकशरणा सती । ‘परावणमभिप्रेते तत्परे परमाश्रमे’ इति भाद्रः । विवशा
मूढत्वादिष्ठेष्टा कामवध् रतिः । असहा कुःसहा वेदना चम्पिलतथोक्तम् ।
दिवधाया गतभर्तृकावा भावो वैश्वदृ । नवं च तद्वैष्वदृ चेति नववैष्वदृ ।
नवग्रहणं हुःसहत्वायोतनार्थम् । प्रतिपादिविष्वतानुभावविष्वता । किमार्थं कि-
मार्थां लहू । विविधाने दैवेन । ‘विविधिधाने दैवे च’ इत्यमरः । विवोधिता ।
वैष्वदृष्टानुफलोऽयं विधिरिति भावः । अस्मिन्सर्गे वियोगिनीहृत्तानि—‘विष्वे
ससजा गुरुः समे समरा लोऽय गुरुर्वियोगिनी’ इति लक्षणाद् ॥

अवधानपरे चकार सा प्रलयान्तोन्मिष्टे विलोचने ।

न विवेद तयोरत्तम्योः प्रियमत्यन्तविलुप्तदर्शनम् ॥ २ ॥

अवेति ॥ सा रतिः प्रलयान्ते मूर्खांवसाने । ‘प्रलयो न इष्टेष्टता’ इत्यमरः ।
उद्दिमिष्टे उन्मीलिते विलोचने । अवधानं परं प्रधानं ययोऽवधानपरे द्विः-
क्षयावहिते चकार । द्रष्टव्याभावात् न विवेदेत्याह—नेति । प्रियं काममत्तुम्-
योस्तृप्तिः न गतयोः । नित्यविदक्षमाणयोत्तिर्थः । तयोर्लोचनयोः । दर्शनक्रिया-
येक्षया संबन्धे पष्टी । अत्यन्तविलुप्तं दर्शनं खलोचनयोः करणयोर्यस्य कर्मभूतस्य
तमत्यन्तविलुप्तदर्शनं सन्तं न विवेद न शातवती । प्रियनाशापरिज्ञानाहितक्षां-
चक्र इति ताप्तर्थार्थः ॥

अयि जीवितनाथ जीवसीत्यभिधायोत्थितया तथा पुरः ।

ददशे पुरुषाकृति क्षितौ हरकोपानलभस्म केवलम् ॥ ३ ॥

अयीति ॥ अयीति प्रभे । ‘अयि प्रश्नानुनययोः’ इति विभः । अयि जीवि-
तनाथ, जीवसि प्राणिपि कविदित्यभिधायोत्थितया तथा रत्या पुरोऽप्येति क्षितौ पुरु-
षस्माकृतिरिवाकृतिर्थस्य तपुरुषाकृति केवलमेकं हरकोपानलभस्म ददशे ददम् ।
न तु उरुष इति भावः ॥

अथ सा पुनरेव विहृला वसुधालिङ्गनभूसरस्तनी ।

विललाप विकीर्णमूर्धजा समदुःखामिव कुर्वती खलीम् ॥४॥

अथेति ॥ अथ भक्तदर्शनानन्तरं उनरेव विहृला विहृला वसुधालिङ्गनभूस-
रस्तनी वसुधालिङ्गनेन वितिलुप्तेन भूसरवर्णौ स्तनौ कुर्वती यस्याः सा
तथोक्ता । ‘स्वाङ्गाषोपसर्जनादसंबोगोपधात्’ इति छीर् । विकीर्णमूर्धजा
विकीर्ण विक्षिप्ता मूर्धजाः केवा यस्याः सा तयोक्ता सा रतिः स्वलीं वनभू-
मिम् । तत्रत्यान्प्राणिन इत्यर्थः । ‘जानपदकुण्डगोणस्थल—’ इत्याहिना छीर् ।
समदुःखां स्वतुत्यक्तोक्तं कुर्वतीव विललाप परिदेवितवती । ‘विलापः परिदेव-
नम्’ इत्यमरः ॥

उपमानमभूद्विलासिनां करणं यत्तव कान्तिमत्तया ।

तदिदं गतमीदशीं दशां न विदीये कठिनाः खलु लियः ॥५॥

उपेति ॥ तत्र यत्करणं गाङ्गाम् । ‘करणं साधकतयं सैत्रगात्रेन्द्रियेष्यपि’
इत्यमरः । कान्तिमत्तया सौन्दर्येण हेतुना विलासिनां विलसनशीकानाम् ।
‘वौ कपलस—’ इत्यादिना चिनुण्यत्ययः । उपमीयते येन तदुपमानमभूत् ।
तत्करणमिदमीदशीं दशामवस्थां गतम् । भस्मीभूतमिलर्थः । तत्यापि न विदीये
न विदीर्णा भवामि । कर्तविरुद्ध । तथाहि । लियः कठिनाः खलु । कठिनत्वाद-
विदीर्घमाणत्वमिल्यर्थः । कारणात्कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । ‘षीरसेशारिरीं
दृष्टिरितिर्गोवृष्टमालिता । मिलत्वं तथालापो विलास इति कीर्तिः ॥’ इति ॥

क तु मां त्वदधीनजीवितां विनिकीर्थं क्षणमिक्षसौहृदः ।

नलिनीं क्षतसेतुबन्धनो जलसंघात इवासि विहृतः ॥ ६ ॥

केति ॥ हे प्रिय, क्षतसेतुबन्धनो भग्नसेतुबन्धो जलसंघातो जलौष्ठो नलि-
नीमिव । जलौष्ठायत्तजीविताप्रिति शेषः । त्वदधीनजीवितां त्वदायत्तप्राणां मां
क तु विनिकीर्थं कुत्र वा निक्षिप्य क्षणमिक्षसौहृदः क्षणतत्कसौहृदः सन्
विहृतः पलायितोऽसि । सेतुसौहृदयोः स्थितिहेतुत्वेन साम्यम् । सुहृदो भावः
सौहृदम् । युवादित्वादप्यत्ययः । ‘हृदयस्य हृषेष्वद्यदण्लासेतु’ इति हृदादेशः ।
अणि हृजावाक्ष ‘हृजगसिन्धनन्ते पूर्वपदस्य च’ इत्युभयपदवृद्धिः । हृजूतस्या-
विवधाने तुभयपदवृद्धिः स्यात् । यथा सुहृदो भावः सौहृदमिति । तदेवाह
वामनः—‘सौहृददौहृदशब्दावनणि हृजावाक्ष’ इति ॥

कृतवानसि विप्रियं न मे प्रतिकूलं न च ते मया कृतम् ।

किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥ ७ ॥

कृतेति ॥ हे प्रिय, त्वं मे मम विप्रियमपियं कृतवाज्ञासि । मया च ते तत्र
प्रतिकूलमपियं न कृतम् । अकारणं निष्कारणमेव । परस्परापकाररूपकारणा-
भावेऽपीत्यर्थः । कियाविशेषणमेतत् । विलपन्त्यै त्वद्वर्णार्थिन्या अपीति भावः ।
रतये किं कर्थं दर्शनं न दीयते । कियाप्रहणावत्तुर्थः ॥

विप्रियमाशङ्कते—

सरसि सर मेखलागुणैरुत गोत्रस्त्वलितेषु बन्धनम् ।

च्युतकेशरदूषितेक्षणान्यवतंसोत्पलतादनानि वा ॥ ८ ॥

सरसीति ॥ हे सर, गोत्रस्त्वलितेषु नामव्यत्यासेषु । ‘गोत्रं नाष्ट्यचले
कुले’ इति विचः । मेखलागुणैर्बन्धं चरन्तुत सरसि वा । ‘विकल्पे किं
किमूलं च’ इत्यमरः । च्युतकेशरं ज्ञापकिञ्चकैर्वृष्टिते हैक्षणे येषु तान्वयतंसोत्पल-

तादनानि । सच्चिलेषेषदाङ्गनानीश्वर्यः । अरसि च । अपकारमाणादित्यदर्श-
मिति भावः ॥

इदये वससीति मतिप्रियं यद्वोचत्तदैषि कैतवम् ।

उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥ ९ ॥

इदय इति ॥ इदये वससीति अरबाक्षानुवादः । इत्येवंस्तं मतिप्रियं यद्वोच उक्तवानस्ति । शूलो छुडि 'वच उम्' इत्युमागमः । तत्कैतवमैषि मित्येति अन्ये । इदं वचनमुपचारपदं परस्य रञ्जनार्थं यदसत्त्वमाश्वर्णं स उपचारसत्यं पदं स्थानम् । कैतवस्थानमिति आवत् । न चेत्वमनङ्गोऽशरीरः । कथं रतिरक्षता-
उविनष्टा । आश्वयनाशेऽन्याभितमविनष्टमिति विरोधादिति भावः ॥

न च मे कश्चिद्दिवारः किंतु लोकः शोच्यत इत्याह—

यरलोकनवप्रवासिनः प्रतिपत्स्ये पदवीमहं तव ।

विधिना जन एष वश्चितस्त्वदधीनं खलु देहिनां सुखम् ॥ १० ॥

परलोकेति ॥ परलोकं प्रति मवप्रवासिनोऽवित्रप्रोपितस्य । अनेनानुगम-
नकालान्तिपातः सूच्यते । तत्र पदवीर्मा ग्राप्तिपत्स्ये । स्वामनुगमिष्यामी-
स्यर्थः । अतो मे नास्ति विचार इति भावः । किंतु विधिना दैवेनैष जनो लोको
वश्चितः प्रसारितः । देहिनां सुखं त्वदधीनं त्वद्यथीनं खलु । अधिशब्दस्य शौ-
षण्डादित्यात् 'ससमी शौण्डैः' इति समाप्तः । 'अशुसरपदाद्' इति त्वप्रत्ययः ।
सुखमम्यत्रापि सुखप्रदाभावे कुतः सुखमिति भावः ॥

तदेवाह—

रजनीतिभिरवगुणिते पुरमार्गे घनशब्दविकृताः ।

वसतिं प्रिय कामिनां प्रियास्त्वद्दते प्रापयितुं क ईश्वरः ॥ ११ ॥

रजनीति ॥ हे प्रिय, रजनीतिभिरेणावगुणित आद्वते पुरमार्गे घनशब्द-
विकृता गर्जितमीताः प्रियाः कामिनां वसतिं प्रापयितुं त्वद्दते त्वां बिना ।
'अन्वादादितरते—' इत्यादिना पश्चमी । क हैश्वरः शक्तः । न कश्चिद्विलभ्यः । न
हि कामान्धानां भीतिरसीनि भावः ॥

नयनान्यरुणानि धूर्णयन्वचनानि स्वलयन्पदे पदे ।

असति त्वयि वारुणीमदः प्रमदानामधुना विडम्बना ॥ १२ ॥

नयनानीति ॥ अरुणालि नयनानि धूर्णयन्वचनामयन् । तथा पदे पदे प्रतिप-
दम् । वीप्सायां द्विहङ्किः । वचनालि स्वलयन्विपर्यासयन्प्रमदानां वारुणी-
मदो मध्यमदोऽधुना त्वस्यसति विडम्बनानुकृतिमात्रम् । मदनाभावे मदस्य
लिप्षकलत्वादिति भावः । तथा च शिशुपालवचे—'तां मदो दिवितसंगमभूयः'
(१० । ३३) इति ॥

अवगम्य कथीकृतं वपुः प्रियबन्धोस्तव निष्फलोदयः ।

बहुलेऽपि गते निशाकरस्तुतां दुःखमनङ्ग मोह्यति ॥ १३ ॥

अवगम्येति ॥ हे अनङ्ग अशारीर, प्रियबन्धोः प्रियसस्त्व तव वपुः शरीरं कथीकृतमकथा कथा संपद्यमानं कृतं शब्दमात्राविशिष्टमवगम्य ज्ञात्वा निष्फलोदयः तरीप्याभावादुदीपनवैफल्यमिति भावः । निशाकरस्त्वान्दो बहुले कृष्णपदे गतेऽपि ततुतां काश्च दुःखं यथा तथा कृच्छ्राम्भोक्षयति । हृष्या हृदिरिति दुःखयित्पद्म इत्यर्थः ॥

हरितारुण्यारुदन्धनः कल्पुंस्कोकिलशब्दद्वचितः ।

वद संग्रति कस्य वाणतां नवचूतप्रसवो गमिष्यति ॥ १४ ॥

हरितेति ॥ हरितं चाहमं च । 'वर्णो वर्णेन' इति तरपुरुषः । हरितारुण्यारुदन्धनं दृष्टं पुरुषं यस्य म तथोक्तः । कलेन भुजुरेण पुंस्कोकिलशब्ददेन पुरुषकोकिलनादेन मूर्खितोऽनुमापितश्च । चूतच्छविणकार्यत्वात्कलशब्दस्येति भावः । नवचूतप्रसवो नवचूतकुमुमं संग्रति कस्य वाणतां शरत्वं गमिष्यति वद । अन्यस्य पुष्पवाणस्याभावादिति भावः ॥

अलिपङ्किरनेकशस्त्वया गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता ।

विरुतैः करुणस्वनैरियं गुरुशोकामनुरोदितीव मास् ॥ १५ ॥

अलीति ॥ एवयानेकशो बहुशो धनुषः कामुकस्य गुणकृत्ये मौर्खिकार्ये गुणवकर्मणि च नियोजिताधिकृनेयमलिपङ्किः करुणस्वनैर्दीनस्वनैर्विरुतैः कृजितैर्गुरुशोकां दुर्भंडुःखाय । 'गुरुस्तु गीष्पती श्वेते गुरी पितरि दुर्भे' इति शब्दाणवः । मामनुरोदितीव । उपसर्गात्सकर्मकल्पम् । 'हृदादिभ्यः सावधानुके' इतीडागमः ॥

प्रतिपद्य भनोहरं वपुः पुनरप्यादिश तावदुत्थितः ।

रतिदृतिपदेषु कोकिलां मधुरालापनिसर्गपण्डिताम् ॥ १६ ॥

प्रतिपद्येति ॥ लावस्तुनपि भनोहरं वपुः शरीरं प्रतिपद्य प्राप्योदित्यतः सन् । मधुरालापेषु प्रियोकिषु निसर्गपण्डितां स्वभावप्रगल्भानि कोकिलां रतिदृतिपदेषु सुरतदूतीस्यानेप्वादिशाश्चाप्य । प्रगल्भानामेव दैत्याधिकार इति भावः । कीवन्तस्यापि दूतीशब्दस्य छन्दोभङ्गभवाद्वृत्तः । 'अपि मार्ण मर्ण कुर्याच्छन्दोभङ्गे त्वजेद्विरम्' इति केवित् । 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलप्रहणाद्वृत्त इति वहुभः ॥

शिरसा प्रणिपत्य याचितान्युपगूढानि सवेपथूनि च ।

सुरतानि च तानि ते रहः सर संस्मृत्य न शान्तिरस्ति मे ॥ १७ ॥

शिरसेति ॥ हे सार, शिरसा प्रणिपत्य वाचितानि सबेष्यनि सकल्यानि
‘भित्तोऽधुष्ट’ इत्युच्चात्मयः । सारिवकान्तरोपलक्षणमेतत् । ‘कुम्भप्रलयरो-
माज्ञाः स्वेदो वैवर्यवेष्यू । अष्टु वैस्वर्यमिल्लद्वौ सारिवकाः परिकीर्तिः ॥’ इति ।
उपगूढान्वयलिङ्गानि च । नमुसके भावे तः । तात्पुत्रभूतप्रकाशाणि रह एकान्ते
सुरतानि च संस्कृत में शान्तिनांकिति । अब समावकर्त्तुक्वचं दुर्घटं समानकिशा-
वेक्षालीति केचित् ॥

रचितं रतिपण्डित त्वया स्वयमज्ञेषु ममेदमार्तवम् ।

घ्रियते कुमुमप्रसाधनं तव तच्चारु वपुर्न दृश्यते ॥ १८ ॥

रचितमिति ॥ हे रतिपण्डित रतिकुशल, त्वया ममाहेष्ववव्यवेषु स्वर्यं रचि-
तं ऋतुरत्य प्राप्त आर्तवं वासन्तम् । ‘ऋतोरण्’ इत्यप्रत्ययः । कुमुमप्रसाधनं
पुष्पाभरणमिदं घ्रियते ऽवतिष्ठते । ‘धृष्ट अवस्थाने’ इति धातोस्तीदादिकारकर्त्ति
लद् । तव तप्रसाधकं चारु सुन्दरं वपुस्तु न दृश्यते ॥

विदुषैरसि यस्य दारुणीरसमासे पैरिकर्मणि स्मृतः ।

तमिमं कुरु दक्षिणेतरं चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥ १९ ॥

विदुषैरिति ॥ दारुणैः कृदः । श्राणान्तिके कर्मणि नियोगादिति भावः ।
विदुषैर्देवैः । अनभिज्ञत्वं च ध्वन्यते । यस्य भज्ञरणस्य परिकर्मणि प्रसाधने ।
‘परिकर्मण प्रसाधनम्’ इत्यमरः । असमासे सति स्मृतोऽसि तमिमं दक्षिणेतरं वामं
मे चरणं निर्मितरागं रचितलाक्षारागं कुर्वद्वागच्छ ॥

अहमेत्य पतञ्जलर्त्तमना पुनरङ्गाश्रयणी भवामि ते ।

चतुरैः सुरकामिनीजनैः प्रिय यावत्त विलोभ्यसे दिवि ॥ २० ॥

अहमिति ॥ अहं पतञ्जलर्त्तमना शलभमागेण । अक्षिप्रवेशनेत्यर्थः । ‘पतङ्गः
शलमे चाप्नो भास्योरेऽके शरे खोगे’ इति वैज्ञानी । पृथगात्य पुनर्सोऽङ्गाश्रयम्भु-
सङ्गवार्तिनी भवामि संप्रत्येव भविष्यामि । ‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा’ इति
लद् । हे प्रिय, दिवि स्वर्गे चतुरैः सुरकामिनीजनैरप्सरोगैर्यांवज्ञ विलोभ्यसे ।
विलोभ्यिष्यसे । ‘यावत्युरानिपातयोर्लहृ’ इति लद् ॥

मदनेन विनाकृता रतिः क्षणमात्रं किल जीवितेति मे ।

वचनीयमिदं व्यवस्थितं रमण त्वामनुयामि यद्यपि ॥ २१ ॥

मदनेनेति ॥ हे रमण, त्वामनुयामि यद्यप्यनुयामिष्याम्येव । वर्तमानसा-
मीप्ये वर्तमानवद्वा’ इति लद् । ‘यद्यपीत्यवधारणे’ इति केशवः । किंतु रतिमेव-
नेन विनाकृता । विषोजिता सतीत्वर्थः । सुपुष्पेति समासः । क्षणमात्रं जीविता
किलेतीदं वचनीयं विन्दा मे मम व्यवस्थितं विवरमसूत् ॥

१ विदुषैरस्त्वमन्तः. २ प्रतिकर्मणि.

क्रियतां कथमन्त्यमण्डनं परलोकान्तरितस्य ते भया ।

सममेव गतोऽस्यतर्कितां गतिमङ्गेन च जीवितेन च ॥ २२ ॥

क्रियतामिति ॥ परलोकेऽन्तरितस्य अवहितस्य । मृतस्येत्यर्थः । ते तब
मवान्त्यमण्डनं कर्यं केन प्रकारेण क्रियताम् । क्रियतामित्यत्र कामाचारे लोद
बोध्यः । हुतदग्धस्य ते यत्येष्ठमण्डनमपि न संभवतीत्यर्थः । कुतः । अङ्गेन च
जीवितेन च समं सौन्दर्यात्कितामविचारितां गतिं गतोऽसि । इह स्वतंशरीरमपि
नास्ति कस्य मण्डनमिति भावः ॥

ऋगुतां नयतः सरामि ते शरमृतसङ्गनिष्ठणधन्वनः ।

मधुना सह ससितां कथां नयनोपान्तविलीकितं च यत् ॥ २३ ॥

ऋगुतामिति ॥ शरमृतामाजंवं नयत उत्सङ्गे लिषणमङ्गगतं भनुर्वस्य
तस्य । 'भनुवस्य' इत्यनकादेशः । ते तब मधुना वसन्तेन सह । 'भनुर्वस्ये वसन्ते
च चैवे च' इति विश्वः । ससितां कथामालापं तथा यज्ञयनोपान्तविलोकितमपा-
ङ्गीक्षणम् । न इत्यनुष्ठः । तत्र सरामि ॥

क तु ते हृदयंगमः सखा कुसुमायोजितकार्षुको मधुः ।

न खलूश्चरुषा पिनाकिना गमितः सोऽपि सुहृदतां गतिम् ॥ २४ ॥

केति ॥ हृदयं गच्छनीति हृदयंगमो हृष्टः । खच्चप्रकरणे 'गमे: मुम्पुपसंख्या-
नम्' इति खलूप्रत्ययः । 'अहर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुमागमः । ते तब सखा
कुसुमैरायोजितमारवितं कार्षुकं येन स कार्षुकलिमाता भनुर्वसन्तः क तु क वा ।
गत इति शेषः । अथवा सोऽप्युपरुषा तीव्रकोपेन पिनाकिनेश्वरेण सुहृदा मदनेन
गतां प्राप्ती गतिम् । भस्मतामित्यर्थः । न गमितः खलु न प्रापितः किम् । 'विश्वा-
सानुनये खलु' इत्यमरः ॥

अथ तैः परिदेविताक्षरैर्हृदये दिग्बधश्वरैरिवाहैतः ।

रतिमभ्युपपत्तुमातुरां मधुरात्मानमदर्शयत्पुरः ॥ २५ ॥

अथेति ॥ अथ तैः परिदेविताक्षरैर्विलोकयन्वैर्हृदये दिग्बधश्वरैर्विषयित्समुखैः
श्वरिवाहैतः सन् । 'विद्वाके दिग्बधश्वरैः' इत्यमरः । मधुर्वसन्त आतुरामापारां
रतिमभ्युपपत्तुमनुग्रहीतुम् । आश्वासयित्तुमित्यर्थः । 'अभ्युपपत्तिरत्तुमः' इत्य-
मरः । आत्मानं पुरोऽदर्शयत् । आविरमूलित्यर्थः ॥

तमवेक्ष्य रुदोद सा भृशं स्तैनसंबाधमुरो जघान च ।

स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारामिवोपजायते ॥ २६ ॥

तमिति ॥ सा रतिस्तं मधुमवेक्ष्य दृष्टा भृशं रुदोद । स्तैनी संबाध्य स्तन-

१ निष्ठः; निष्क. २ विलोकितानि च. ३ दिग्बधः. ४ इवार्दितः. ५ गुरु-

संबाधम् । ‘परिकृशमनो च’ इति प्रसुद् । द्वये जघान ताहितवती च । तथा हि । स्वजनस्याप्रतो दुःखं विशृणुमपसारितं द्वारं कपाटं यस्य उद्दिष्टेऽपजायत आदिर्भवति । उच्छृङ्खलं प्रवर्तत इत्युपेक्षाभिप्रायः ॥

इति चैनमुवाच दुःखिता सुहृदः पश्य वसन्त किं स्थितम् ।
तंदिदं कणशो विकीर्यते पवनैर्भस्त्र कैपोतकर्तुरम् ॥ २७ ॥

इतीति ॥ दुःखमस्याः संजातं दुःखिता । संजातदुःखेत्यर्थः । तारकादित्यादित्यः । सा इतिरेम वसन्तमित्युवाच च । चकारः पूर्वोक्तमसुष्ठुपार्थः । हे वसन्त, पश्य सुहृदस्वत्सत्यम् किं स्थितं किमुपरिणितं तंदिदं कपोतकर्तुरं पारावतशब्दं कणशशूरीभूतम् । अल्पार्थाच्छस्यत्यर्थः । भस्त्र पवनैर्भिकीर्यते विक्षिप्यते । पश्य भस्त्रीभूतसे सुहृदित्यर्थः ॥

अयि संप्रति देहि दर्शनं सर पर्युत्सुक एष माधवः ।
दयितास्वनवस्थितं नृणां न खलु प्रेम चलं सुहजने ॥ २८ ॥

अयीति ॥ अयि सर, संप्रति दर्शनं देहि । एष माधवो वसन्तः पर्युत्सुकस्वदर्शनोक्तिः । स्वामध्यनाहृतवतोऽस्य को माधव इत्याशृणुषाह—नृणां पुरुषाणां दयितासु प्रेमानवस्थितमस्थिरम् । चलमित्यर्थः । सुहजने प्रेम तु न चलं स्थलु ॥

ईश्वाः सुहृदः कति न सन्तीत्याशृणु न कोऽपीत्याह—

अगुना ननु पार्श्ववर्तिना जगदाज्ञां ससुरासुरं तव ।

विसतन्तुगुणस्य कारितं धनुपः पेलवपुष्पपत्रिणः ॥ २९ ॥

अमुनेति ॥ ननु भद्रन, पार्श्ववर्तिना सहचरेणामुना वसन्तेन ससुरासुरं सुरासुरसहितं जगद्विसतन्तुगुणस्य दृष्ट्यालसूत्रमौर्विकस्य पेलवानि कोमलानि तुष्णां व्येव पश्चिमो वाणा यस्य तत्त्वं धनुषं आज्ञां कारितम् । जगदाज्ञा कारितेत्यर्थः । ‘हकोरन्धतरस्याम्’ इति जगतः कर्मत्वम् ॥

गत एव न ते निवर्तते स सखा दीप इवानिलाहतः ।

अहमस्य दशेव पश्य मामविष्वद्वयैसनेन धूमिताम् ॥ ३० ॥

गत इति ॥ स ते सखाऽनिलाहतो वायुदावितो दीप इव गत एव न निवर्तते । अहमस्य दीपायमानस्य दशा वर्तितिव । तिष्ठामीति हेतुः । ‘दशा वर्तीयवस्थामां वस्त्रान्ते स्युदेशा अपि’ इति विश्वः । कुतः । अविष्वद्वयैसनेन सोऽुमशाक्यदुःखप्रकर्त्तेण धूमितां संजावत्त्रूमां मां पश्य । धूमवत्त्वाशृणुदीपदशासाम्यं धूमश्व व्यसनमेवेत्यर्थः ॥

१ तंदिदं, २ प्रकीर्यते, ३ कपोतपाण्डुरम्, ४ कोमल; पेलव, ५ व्यसनप्रधूमिताम्.

विधिना कृतमधैशर्तं ननु मां कामवधे विमुक्षता ।
जैनपायिनि संश्रेयद्वये गजमये पतनाय चल्लरी ॥ ३१ ॥

विधिनेति ॥ ननु वसन्त, कामवधे भद्रनवधे मां विमुक्षता चर्जयता ।
अमारथतेत्यर्थः । विधिना दैषेन । विशसति हिन्सीति विशसो चातुकः ।
पचाश्य । विशसस्य कर्म वैशासम् । युगावित्वादप्रत्ययः । अधैशरासमधैशरः
कृतम् । 'अथो वा पृथ आत्मनो वरपक्षी' इति श्रुतेः । पत्तुः स्वस्य चाक्षया अ-
पि भूतयोरेकपदार्थव्याभिप्राप्तेणार्थोऽहिः । तथा चेकदेशवधे वैशान्तरस्यापि वध-
नियमनान्मामपि विधिरप्त्वेव हतवानिति तात्पर्यम् । एतदेवोपपादयति—
अनयादिव्यनपायित्वेन विश्वेते संश्रेयद्वये गजमये सति चल्लरी
लक्षणा पतनाय । भवतीति शेषः । पतितुमेव साऽङ्गमित्यर्थः । 'तुमर्याह भावव-
चनात्' इति चतुर्थी ॥

संप्रत्यनन्तरकर्तव्यं प्रार्थयते—

तदिदं क्रियतामनन्तरं भवता वन्धुजनप्रयोजनम् ।
विधुरां ज्वलनातिसर्जनान्ननु मां ग्रापय पैत्युरन्तिकम् ॥ ३२ ॥

तदिति ॥ तत्त्वसाकारणादुक्तप्रकारेण । अन्यथापि मरणस्यादव्यंभावादि-
त्यर्थः । अनन्तरं भवते दं वक्ष्यमाणं वन्धुजनप्रयोजनं वन्धुकृत्यं क्रियताम् ।
प्रार्थनायां लोट । तदेवोपदिशति—ननु वसन्त, विधुरो विवशां मां ज्वलना-
तिसर्जनादप्तिवानात्पत्तुरन्तिकं प्रापय । अप्तिप्रवेशानं कारयत्यर्थः ॥

कर्तव्यशायमर्थः स्त्रीणामित्याह—

शशिना सह याति कौमुदी सह मेषेन तँडित्प्रलीयते ।

प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति प्रतिपक्षं हि विचेतनैरपि ॥ ३३ ॥

शशिनेति ॥ कौमुदी अन्दिका शशिना सह याति । शशिन्यस्यामिते स्वयं
नश्वतीत्यर्थः । तत्त्वस्त्वादामिनी मेषेन सह प्रलीयते प्रणश्यति । कर्तृरि लद ।
प्रमदाः छियः पतिवर्त्म यच्छन्तीति पतिवर्त्मेगाः पतिमार्गानुगामिन्य इत्येव-
द्विचेतनैः । अविवेकिभिरतीत्यर्थः । नाथस्तु 'पृथग्जनैः' इति पपाठ ।
प्रतिपक्षं शातम् । 'अलबणा यवागृः', 'अनुदरा कन्या' इतिवद्यक्षस्यावभिप्राप्तेण
विचेतनैरपीति निर्देशः । पतिवर्त्मगा इत्यत्र स्मृतिः—'आर्तं सुविते इष्टा
प्रोपिते मलिना कृता । सृते त्रिवेत वा पस्ती सा खी हेया पतिव्रता ॥' इति ॥

अमूलैव कथायितस्तनी सुभगेन प्रियगात्रभसना ।

नवपलुवसंस्तरे यथा रचयिष्यामि तनुं विभवसौ ॥ ३४ ॥

अमूलेति ॥ अमूला उरोवर्तिना सुभगेन शोभनेन प्रियगात्रभसनैव ।

१ अनधापि हि. २ संश्रिता हुमे. ३ अर्दुः. ४ विलीयते.

एवकारो भण्डवान्वतरनिष्टुत्यर्थः । कवाचितस्ती रतिवस्ती । ‘रागे क्वाचे कशयोऽक्षी निर्यासे सौरमे रसे’ इति वैजयन्ती । नवपञ्चवसंकरे चथा नवपञ्चवतक्षण इव विभावसौ बहू तनुं शरीरं रचयिष्यामि । निषासामीत्यर्थः ॥

**कुमुमास्तरणे सहायतां बहुशः सौम्य गतस्त्वमावयोः ।
कुरु संप्रति तावदाशु मे प्रणिपाताञ्जलियान्वितश्चिताम् ॥३५॥**

कुमुमेति ॥ हे सौम्य साथो, त्वमावयो रतिपञ्चवाणयोर्बहुशो बहुवारं कुमुमास्तरणे उपशश्यने सहायतां यतः । संप्रति प्रणिपाताञ्जलिना याचितः । अञ्जलिपूर्वकं प्रार्थितः सचित्यर्थः । आशु मे चितां काष्ठचयं कुरु कुरुत्व । यथेह तथामुत्रोपकर्तव्यं गित्रेषोत्यर्थः ॥

**तदनु ज्वलनं मदर्पितं त्वरयेर्दक्षिणवातवीजनैः ।
विदितं खलु ते यथा सरः क्षणमप्युत्सहते न मां विना ॥३६॥**

तदन्विति ॥ तद्विताकरणमन्वनन्तरं मध्यपितं मदर्पितं ज्वलनमाप्ति दक्षिणवातवीजनैर्मैलयमाकृतसंचारणैस्त्वरये । त्वरितं ज्वलयेर्लक्ष्यः । त्वराहेतुमाह—ते तव विदितं खलु । ‘मतिकुदिपूजार्थेभ्यश्च’ इति वर्तमाने कः । तथोगाल-संरि षट्ठी । यथा येन प्रकारेण सरो मां विना क्षणमपि नोस्सहते न हृष्यति तथा त्वया ज्ञातमेवेत्यर्थः ॥

**इति चापि विभाय दीयतां सलिलस्याञ्जलिरेक एव नौ ।
अविभज्य परत्र 'तं भया सहितः पासति ते स बान्धवः ॥३७॥**

इतीति ॥ अपि चेतेवं विभाय कुरुत्वा नावावाभ्यामेक एव सलिलस्याञ्जलीर्दीयताम् । तमञ्जलिं स ते बान्धवः सखा सरः परत्र परलोके भया सहितोऽविभज्य पासति ॥

**परलोकविघौ च माधव सरमुद्दिश्य विलोलपञ्चवाः ।
निवयेः सहकारमञ्जरीः प्रियचूर्तप्रसवो हि ते सखा ॥३८॥**

परलोकेति ॥ किंच हे माधव चसन्त, परलोकविघौ पिण्डोदकादिकर्मणि अरमुद्दिश्य विलोकाः पञ्चवा यासु ताः सहकारमञ्जरीञ्चतवञ्जरीनिवयेदेहि । हि यसाक्षात्कारणाते सखा सरः प्रियाचूर्तप्रसवा यस्य स तयोऽकः ॥

**इति देहविमुक्तये स्थितां रतिमाकाशभवा सरस्वती ।
शकरीं हृदशोषैविकृत्वां प्रथमा दृष्टिरिवान्वकम्भ्यत् ॥३९॥**

इतीति ॥ इति देहस्य विमुक्तये शरीरस्य विसर्गाय स्थिताम् । कृतविक्रया-गिति वावद् । रतिमाकाशभवा सरस्वत्यवारीत वाग्ग्रदशोषविकृत्वां इदस्य

१ यन्मया, २ विहलाम्, ३ बन्धकम्पत.

जलाधारस्य शोणेण त्रिहृष्टा शकर्ता प्रोहीम् । ‘प्रोही हु शकरी द्वयोः’ इत्य-
महः । प्रथमा कृष्णवर्षमिवान्वकम्पयदत्तुकम्पितवती । सदयमुवाचेत्यर्थः । ‘कृपा
दयात्मुकम्पा स्वाद’ इत्यमरः ॥

कुसुमायुधपति दुर्लभत्वं भर्ता न चिराङ्गविष्यति ।

शृणु येन स कर्मणा गतः शुलभत्वं हरलोचनार्चिषि ॥ ४० ॥

कुसुमेति ॥ हे कुसुमायुधपति रते, तब भर्ता चिराङ्गिर्द दुर्लभो म-
नविष्यति । किंत्वचिरमेव सुलभो भविष्यतीत्यर्थः । किंच शृणु । तत्कर्मेति
शेषः । येन कर्मणा स ते भर्ता हरलोचनस्यार्चिर्जर्दला । ज्वाला भासो म-
नुस्तुर्चिं ॥ इत्यमरः । तस्मिन्व्यालभत्वं पतङ्गस्वं गतः । ‘समौ पतङ्गशङ्कमौ’
इत्यमरः ॥

तदेव कर्मोपाच्छेष—

अभिलाषमुदीरितेन्द्रियः स्वसुतायामकरोत्प्रजापतिः ।

अथ तेन निगृह्य विक्रियामभिशसः फलमेतदन्वभूत ॥ ४१ ॥

अभिलाषेति ॥ उदीरितेन्द्रियः भेरितेन्द्रियः । अरेणेति शेषः । प्रजापति-
त्रेहा स्वसुतायां सरस्वत्यामभिलाषमुदीरितामकरोत् । अथ तेन प्रजापतिना
विक्रियामिन्द्रियविकारं निगृह्य निरुद्धामभिशसः सन् । एतरकर्लं दाहात्मकं स्व-
र्कर्मफलमन्वभूत ॥

शापावविरपि तेनेवोक्त इत्याह क्षोकद्वयेन—

परिणेष्यति पार्वतीं यदा तपसा तत्प्रवणीकृतो हरः ।

उपलब्धसुखस्तदा सरं वपुषा खेन नियोजयिष्यति ॥ ४२ ॥

इति चाह स धर्मयाचितः सैरशापावविदां सरस्वतीम् ।

अशनेरमृतस्य चोभयोर्विशिनश्चाम्बुधराश्च योनयः ॥ ४३ ॥

परिणेष्यतीति ॥ इतीति च ॥ धर्मेण धर्मास्यप्रजापतिना वाचितः
प्रार्थितः स भगवान्वद्वा । तपसा कारणेन तस्यां पार्वतीं प्रवणीकृतोऽभिमुखी-
कृतो हरः शिवो यदा पार्वतीं परिणेष्यत्युद्वयति तदेवपलब्धसुखः प्राप्तानन्दः
सन् । अरं कामं खेन वपुषा नियोजयिष्यति संगमयिष्यति । इत्येवं सरशा-
पस्यावविदामवसानदायिनीं सरस्वतीं वाचं चाह । एवं शापावविभृत्युक्तवाजि-
त्यर्थः । ननु तथा कुदस्य कथमीद्वारा जानितरत आह—वशिनो वित्तेन्द्रिया-
आम्बुधराश्चाशनेरमृतस्य चेत्युभयोर्योनयः प्रभवाः । वक्षिप्तेऽशान्वयूतशब्दौ
कोपग्रसादपरौ । अन्यत्र वैशुताऽम्बुदकपरौ । युग्मकम् ॥

१ हरलोचनार्चिवाम्, २ स योजयिष्यति, ३ सरशापान्तभवाम्.

तदिदं परिरक्ष शोभने भवितव्यप्रियसंगमं वपुः ।
रविपीतजला तपात्यये पुनरोधेन हि युज्यते नदी ॥ ४४ ॥

तदिति ॥ हे शोभने, तत्सारकारणाऽवितव्यो भवितव्यप्रियसंगमो वल
संस्थोक्तमिदं वपुः परिरक्ष । तथाहि । रविपीतजला नदी तपात्यये प्राहृषि ।
'प्राहृद तपात्यये' इति हलायुधः । पुनरोधेन प्रकाशेण युज्यते संगम्भर्ते हि ॥

इत्थं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपं
मन्दीचकार मरणव्यवसायबुद्धिम् ।
तत्प्रत्ययाच्च कुसुमायुधबन्धुरेना-
माश्वासयत्सुचरितार्थपदैर्वचोभिः ॥ ४५ ॥

इन्थमिति ॥ इत्यमनेन प्रकारेणादृश्यरूपं किमपि भूतं कथित्याणी ।
'मुक्ते क्षमादाकृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिपु' इत्यमरः । रतेम्भदनदाराणां मरण-
व्यवसायबुद्धिं मरणोद्योगबुद्धिं मन्दीचकार । निवारयामासेत्यर्थः । 'मूढाल्पा-
पदुलिमीर्ग्या मन्दाः' इत्यमरः । अथ कुसुमायुधबन्धुर्बसन्तश्च तद्यत्यवाच्चस्मि-
न्मूले विश्वासात् । 'प्रत्ययोऽधीनशपयज्ञानविश्वासहेतुपु' इत्यमरः । एनां रति
मूषु चरितार्थानि पदानि येषां तैर्वचोभिर्वाच्यैराश्वासयत् । सर्वथा ते देवना-
प्रसादाप्रियसंगमो भवित्यनीत्यादिवचनैरस्या दुःखमपाचकारेत्यर्थः ॥

अथ मदनवधूरुपभूवान्तं व्यसनकृशा पैरिपालयांवभूव ।
शशिन इव दिवातनस्य लेखा किरणपरिक्षयधूसरा प्रदोपम् ४६

अथेति ॥ अथानन्तरं व्यसनेन दुःखेन कृशा मदनवधू रतिरुपभूवान्तं विष-
द्वयधिं किरणपरिक्षयेण धूसरा मलिना दिवातनस्य दिनभवत्य । 'सायंचिरम्'-
इत्यादिना व्युप्रत्ययः । शशिनभ्यन्दस्य लेखा प्रदोपं रतिमिव परिपालयांवभूव
प्रनीत्यांशके । पुष्पिताग्रावृत्तम्—'अयुग्मि नयुगरेफतो यकारो युग्मि च नजौ
जरगाक्षु पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात् ॥

इति श्रीमन्भासहोपाध्यायकोलाचलमङ्गिनाधसूरिविरचितया संजीविनीसमा-
ख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे
महाकाव्ये रतिविलापो वाम चतुर्थः सर्गः ।

पञ्चमः सर्गः ।

—→—

तथा समक्षं दहता मनोभवं पिनाकिना भश्मनोरथा सती ।
निनिन्दं रूपं हृदयेन पार्वती प्रियेषु सौभाग्यफला हि चाहता ॥१॥

तथेति ॥ पर्वतस्तथात्यं किं पार्वती तथा तेन प्रकारेणाहयोः समीपे समक्षं पुरतः । ‘अब्द्यं दिभक्षिसमीपसमृद्धि—’ हृदयादिनाभ्ययीभावः । मनोभवं भश्मयं दहता भसीकुर्वता पिनाकिनेश्वरेण भग्नः खण्डितो मनोर्नयोऽभिलापो यस्याः सा तथोक्ता सती हृदयेन मनसा रूपं सौन्दर्यं लिनिन्द । विक्षेपं रूपं यद्वरमनोहरणाय नालमिति गर्हितवनीत्यर्थः । युक्ते चैतदिलाह— तथाहि । चाहता सौन्दर्यं प्रियेषु पतिषु विषये सौभाग्यं प्रियवाहृत्यं कठं यस्याः सा तथोक्ता । सौन्दर्यस्य तदेव कठं यद्वर्त्सौभाग्यं लभ्यते । नो चेद्विफलं तदिति भावः । अस्मिन्स्तरे वंशस्यं वृत्तम्—‘जतौ तु वंशस्यसुदीरितं जरी’ इति लक्षणात् ॥

इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपतां समाधिमास्याय तपोभिरात्मनः ।
अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः ॥२॥

इयेषेति ॥ सा पार्वती समाधिमेकाग्रतामास्यावलम्ब्य तपोभिवैष्यमाण- नियमैः करणभूतैरात्मनः स्वस्यावन्ध्यरूपतां सफलसौन्दर्यं कर्तुमियेवेच्छति यत । तपसा शिवं वशीकर्तुमुषुकेत्यर्थः । अन्धयथ ततोऽन्धप्रकारेण कथं वा तदूचम- वाप्यते । किं तदूचम् । तथाभृता विधा प्रकारो यस्य तत्थाविधं प्रेम चेहः चेनार्थोऽङ्गहरा हरस्य भवेदिति भावः । तादृशः पतिष्ठ । यो भृत्युच्चव इति भावः । द्वयमेव खलु शीणामपेक्षितं यद्वर्त्सौभाग्यं जीवद्वर्त्कवं चेति । तत्प- तपश्चैकसाध्यमिति निश्चिकायेत्यर्थः । अत्र मनुः—‘यदुष्करं यदुरापं यदुर्मं यं दुखरम् । तपसर्वं तपसा प्राप्यं तपो हि दुरतिकमम् ॥’ इति ॥

निश्चन्द्र्यं चैनां तपसे कृतोदमां सुतां गिरीशं प्रतिसक्तमानसाम् ।
उवाच मेना परिरम्य वक्षसा निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥ ३ ॥

निश्चन्द्र्येति ॥ मेना मेनका च गिरीशप्रतिसक्तमानसां हरासकचित्तां तपसे तपश्चरणाय कृतोदमां कृतोद्योगां सुतां निश्चन्द्र्यं कृत्वैनां पार्वतीं वक्षसा परिरम्यालिङ्गम् महतो मुनिव्रतात्पसो निवारयन्तुवाच । मुनिव्रतादिलक्ष्य यथपि मुनिव्रतस्य मेनकाया अनीप्तिवत्वात् ‘वारणार्थानामीप्तिः’ इति नापाद्युत्तरं तथापि कृतोदमाभिमिति मानसप्रवैशोक्तवात् ‘भूवमपाद्योपादानम्’

१ त्रिये हि । २ गिरीशं प्रति सक्त; त्रिवेत्रं प्रति उक्त.

इत्यपादानलभेत् स्वात् । पथाह भास्यकारः—‘वच मिथ्या संशाध्य निवर्तते तद् ध्रुवमपादेऽपादानमिति प्रसिद्धम्’ इति ॥

सामान्यनिषेधसुवक्त्वा विशेषनिषेधमाह—

मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क वत्से क च तावकं वपुः । पदं सहेत अमरस्य पेलवं शिरीषपुष्टं न पुनः पतञ्जिणः ॥ ४ ॥

मनीषिता इति ॥ हे वत्से, मनस ईरिता हृष्टा मनीषिताः । वाकमध्यादि-स्वास्पादुः । देवताः शश्यादयो गृहेषु सन्ति । एवं ता आराधयेति हेषः । तपः क । उवेदं तावकम् । ‘युपमद्यमादोरन्यतरस्यां खल्ल’ इत्यग्रलयः । ‘तावक-ममकादेवकचने’ इति तवकादेशः । वपुष्ट क । तथाहि । पेलवं मृदुलं शिरी-षपुष्टं अमरस्य भृङ्गश्च पदं पदस्त्वर्तिं सहेत । पतञ्जिणः पुनः पक्षिणस्तु पदं न सहेत । अतिसौकुमार्यादिव्योपमोगमोगयं ते वपुनं दावणतपःक्षमसिलर्थः । अत्र दृष्टान्तालंकारः ॥

इति धृवेच्छामनुशासती सुतां शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् । क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः पयश्च निज्ञाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥५॥

इतीति ॥ इत्येवमनुशासत्युपदिशन्ती मेना धृवेच्छां स्थिरत्ववसायो सुर्ता पार्वतीमुद्यमादुद्योगात्पोलक्षणाच्छिवन्तु निवारयितुं न शशाक समर्था नाभृत् । तथाहि । ईप्सितार्थं हृष्टार्थं स्थिरनिश्चयं मनो निज्ञाभिमुखं पयश्च कः प्रतीपये-प्रतिकूलयेत् । प्रतिनिवर्तयेद्वित्वर्थः । निज्ञप्रवर्णं पय इत्यार्थाभिनिविष्टं मनो दुर्वारमिति भावः । अत्र दीपकानुप्राणितोऽर्थान्तरन्यासालंकारः ॥

कदाचिदासवसखीषुखेन सा मनोरथह्यं पितरं मनसिनी । अयाचतारण्यनिवासमान्मनः फलोद्यान्ताय तपःसमाधये ॥ ६ ॥

कदाचिदिति ॥ अथ कदाचिन्मनसिनी स्थिरवित्ता सा पार्वती मनोरथ-ज्ञमभिलाषाभिश्च पितरं हिमवन्तमासशसख्यासप्तसखी सैव मुखमुपायः । ‘मुखं लिःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि’ इति विशः । तेन फलोदयः फलोद्यस्तिरन्तो-ऽविविष्य स तस्मै तपःसमाधये तपोनियमार्थमान्मनः स्वस्यारण्यनिवासं वनवा-समयाचत । ‘दुष्काच्’ इत्यादिना द्विकर्मकलयम् ॥

अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा । प्रजासु पश्चात्प्रथितं तदाख्यया जगाम गौरीशिखरं शिखण्डिमत् ॥

अथेति ॥ अथ गौर्यनुरूपेण योग्येनाभिनिवेशेनाग्रहेण तुष्टतीति तथोक्तेन गरीयसा पूज्यतमेन गुरुणा पित्रा कृताभ्यनुज्ञा तपः कुर्विति कृतानुमतिः सती पश्चातपः सिंहसुत्तरकाळं प्रजासु जनेषु तदाख्यया तस्या गौर्याः संज्ञया प्रशितम् ।

गौरीशिशरमिति प्रसिद्धमित्यर्थः । शिखण्डमव् । न तु हिंसापाणिप्रभुतमिति भावः । शिखरं शङ्कं जगाम यदौ ॥

चिमुन्य सा हारमहार्यनिश्चया विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।
बबन्ध बालारुणवश्च वलक्लं पयोधरोत्सेषविशीर्णसंहति ॥ ८ ॥
‘चिमुन्येति ॥ अहार्यनिश्चयाऽनिवार्यनिश्चया सा गौरी विडोलामिक्काभिर्य-
हिमिः प्रतिसरैः प्रविलुप्तं प्रमुण्ठं चन्दनं सूनामतगतं येन तं तथोक्तं हारं मुक्कावर्णी
चिमुन्य विहाय बालारुणवश्च बालार्कपिङ्कलं पयोधरस्योः सूनयोक्त्सेषेनोक्त्सायेन
चिमीर्णा विघटिता संहतिरमववसंस्केषो यस्य तथोक्तं वलक्लं कण्ठलमिति सूनो-
तरीयभूतं बबन्ध । भारत्यामासेत्यर्थः ॥

यथा ग्रसिद्धैर्मधुरं शिरोहृहैर्जटामिरप्येवमभूत्तदाननम् ।
न पद्मपद्मेणिभिरेव पङ्कजं सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥ ९ ॥

यथेति ॥ तस्या देव्या आननं तदाननं प्रसिद्धैर्भूतिते । ‘प्रसिद्धौ रूपात्-
भूतिर्ती’ हत्यमरः । रोहन्नीति रहा । ‘हयुपचज्ञाप्रीकिहः कः’ हति कप्रलयः ।
शिरसि रहासैः शिरोहृहैर्मधुरं यथा मधुरं प्रियमभूत् । ‘स्वादुप्रियौ तु मधुरौ’
हत्यमरः । जटामिरप्येवं मधुरमभूत् । तथाहि पङ्कजं पर्यं पद्मपद्मेणिभ्रमर-
पद्मिरेव न किंतु सह शैवलासङ्गेन सशैवलासङ्गमपि । ‘तेन सहेति तुल्ययोगे’
हति बहुवीहिः । प्रकाशते । शैवलेनापि शोभत एवेत्यर्थः ॥

प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां ब्रताय मौडीं त्रिगुणां बभार याम् ।
अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तथा सरागमस्या रसनागुणास्यदम् ॥ १० ॥

प्रतीति ॥ सा देवी प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे कृतरोमविक्रियां वाहन्याकृतरोमाङ्गो
त्रिगुणां त्रिरात्रातां यां मौडीं मुञ्जमर्णी मेलकलां ब्रताय तपसे बभार । तदेव
पूर्वं प्रथमं यस्य तत्पूर्वं यथा तथा लिबद्धया तथा मौड्यात्मा देव्या रसना-
गुणस्यास्पदं स्वानं जघनम् । सह रागेण सरागं सलोहितमकारि कृतम् । सौकृ-
मायांतिक्षयादिति भावः ॥

विसृष्टरागादधराचिवर्तिः स्तनाङ्गरागारुणिताच कन्दुकात् ।
कुचाङ्गुरादानपरिक्षताङ्गुलिः कुतोऽक्षम्बृतप्रणयी तथा करः ॥ ११ ॥

विसृष्टेति ॥ तथा देव्या विसृष्टरागात्यक्षलाक्षारसरञ्जनादधराच्चरोहाद्विर्भु-
वर्तिः । ‘विसृष्टरागात्’ हति एठे निवर्तन्ते लक्षलाक्षारागात् । रागत्यागेन
विषयोजनत्वादिति भावः । तथा स्तनाङ्गरागेणारुणितावद्युगीकृतात् । परत-
समये तस्य स्तनशोरुपरोधादिति भावः । कन्दुकाच विवर्तितः । कुचाङ्गुरागा-
मादानेन क्षवनेन परिक्षता त्रणिता अकुलयो यस्य स तयोऽक्तः करः पापिरक्ष-
सूत्रप्रणव्यक्तमालासहचरः कृतः ॥

महार्हश्यापरिवर्तनच्युतैः स्वकेशपुष्टैरपि या स दूयते ।
अशेत सा बाहुलतोपधायिनी निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥ १२ ॥

महार्हैति ॥ महानहौं सूर्यं वस्या: सा महार्हा अेहा या शब्दा तस्मै परिवर्तनेन लुप्तनेन च्युतैभैः: स्वकेशपुष्टैरपि या देवी दूयते च हित्यते च । उष्णाचिक्षौकुमार्यादिति भावः । सा देवी बाहुलतासुपवत्त उपधानी-करोतीति बाहुलतोपधायिनी सती केवले संसारणरहिते स्थण्डिले भूमावेदाक्षेत शमितवती । यथा निषेदुषीपविष्टा च । ‘कमुञ्च’ इति कसुः । ‘उगिलञ्च’ इति छीप् । भूमावेद शयनादिव्यवहारो न जातुपरीत्यर्थः ॥

पुनर्ग्रहीतुं नियमस्या तथा द्वयेऽपि निषेप इवार्पितं द्वयम् ।
लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥ १३ ॥

पुनरिति ॥ नियमस्या ब्रतस्या तथा देव्या द्वयेऽपि द्वयं पुनर्ग्रहीतुं पुनरानेतुं निषेपोऽर्पितमिव निषेपत्वेनार्पितं किमु । कथित् । ‘द्वयीषु’ इति प्रामादिकः याठः । कुत्र द्वये किं द्वयमर्पितमिलाह—तन्वीषु लतासु विलास यत्र चेष्टितं विलासचेष्टितं हरिणाङ्गनासु विलोलदृष्टं चलकरावलोकितं च । ब्रतस्यादां तस्यो तयोरदर्शनाङ्गतादिषु दर्शनाशार्पितमिवेत्युप्रेक्षा न तु वस्तु-तोऽर्पणमस्तीति भावः ॥

अतन्द्रिता सा स्वयमेव बृक्षकान्धटस्तनप्रस्त्रवैर्यवर्धयत् ।
गुहोऽपि येषां प्रथमासजन्मनां न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ १४ ॥

अतन्द्रितेति ॥ सा देवी स्वयमेवातन्द्रितासंज्ञाततन्द्रा सती । तारकादिस्वादितच्चर्यः । बृक्षकान्धटस्तनपृक्षान् । ‘अह्वे’ इत्यल्पार्थं कप्रत्ययः । यद्यचेव स्त्रीनौ स्योः प्रसूतपूर्वमिर्ब्बवर्धयत् । गुहः कुमारोऽपि प्रथमासजन्मनां प्रथमलक्षणमन्मनाम् । अप्यजातानामित्यर्थः । येषां बृक्षकाणां संबन्धित पुत्रवात्सल्यं पुत्रप्रेम नापाकरिष्यनि । उत्तरङ्ग कुमारोदयेऽपि न तेषु पुत्रवात्सल्यं लिपिर्विष्यत इत्यर्थः ॥

अरण्यवीजाञ्जलिदानलालितास्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः ।
यथा तदीर्थैर्नर्यनैः कुतूहलात्पुरः सखीनाममिमीत लोचने ॥ १५ ॥

अरण्येति ॥ अरण्यवीजानो नीवारादीनामललयस्तो दानेन छालिता हरिणाम् तस्यां देव्यां तथा विशश्वसुर्विक्षम्य जामुः । ‘समी विक्षम्भविक्षासौ’ इत्यमरः । यथा कुतूहलादौसुक्ष्यात्तदीर्थैर्हरिणसंवन्धमिर्ब्बनैर्नेत्रैः करणैः । स्त्रीयो कोचने सखीनां तुरः पुत्रः । अरेन तेषां संबन्धसहखसुकम् । अमिमीत । अक्षिपरिमाणताइतम्भज्ञानाय भानं चकारेत्यर्थः । केचित्तु सा पार्वती

तदीयैनेत्रैः कुरुहलायुरोऽग्ने वर्तमानादां सखीमां छोचते अस्मिन्नित व्रतस्तत्वं-
कालमन हृष्टात् । 'माह माने' इत्यक्षाद्वातोर्लङ् । इयमेव चलु विशासत्य वरा-
काहा यदक्षिणीडनेऽपि न क्षुभ्यन्तीति भावः ॥

तपःप्रभावमाह—

कृताभिषेकां हुतजातवेदसं त्वगुत्तरासङ्घवतीमधीतिनीम् ।
दिव्यक्षवस्तामृष्योऽम्युपागममङ्ग धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ॥१६॥

कृतेति ॥ कृताभिषेकां हुतजातवेदसं हुतजातवेदसं हुताभिकाम् । कृतहोमा-
मित्यर्थः । त्वचा बक्षणेनोत्तरासङ्घवतीमुत्तरीयवर्ती त्वगुत्तरासङ्घवतीम् । अपीड-
मसा अस्तीत्यवीतिनीं स्तुतिपाठादिकृत्यतीम् । 'इष्टादिम्यदम्' इतीतिप्रत्ययः । तर्त
देवीं दिरक्षबो त्रिष्टुपिष्ठव धर्मवो मुनवोऽम्युपागममस्तुपागाताः । नवात्र कलि-
ष्टसेवाद्वय इत्याह—धर्मवृद्धेषु वयो न समीक्ष्यते न प्रमाणीकियते । सति
धर्मन्यैष्ट्वे नयोऽयैष्ट्वं न प्रयोजकमित्यर्थः । तथा च मदुः—'न तेन तुदो भवति
येनास्य पलितं शिरः । यो वा युवाप्यवीयानलं देवाः स्थविरं विदुः ॥' इति ॥

विरोधिसच्चोज्जितपूर्वमत्सरं द्वैरभीष्टप्रसवार्चितातिथि ।
नवोट्जाभ्यन्तरसंभृतानलं तपोवनं तच बभूव पावनम् ॥ १७ ॥

विरोधीति ॥ विरोधिः सर्वैर्गोव्याश्रादिमिहज्जितपूर्वमत्सरं लक्ष्य-
वैरम् । हिंसारहितमित्यर्थः । द्वैरभीष्टप्रसवेष्टफलेनार्चिताः पूजिता अतिथयो
वस्तिसत्तयोर्कम् । नवानामुट्जानां पर्णशाळानामभ्यन्तरेषु संभृताः संविता
अनला अज्ञयो वस्तिसत्तयोकं तच तपोवनम् । पावयतीति पावनं बभूव ।
अहिंसातिविसकारान्निपरिचर्चाभिर्जगत्पावनं बभूवेत्यर्थः ॥

यदा फलं पूर्वतपःसमाधिना न तावता लभ्यममंस्त काहित्यम् ।
तदानपेक्ष्य स्वशरीरमार्दवं तपो महत्सा चरितुं प्रचक्रमे ॥ १८ ॥

यदेति ॥ सा देवी यदा यस्मिन्काले तावता तावद्यमाणेन पूर्वतपःस-
माधिना पूर्वेणानुष्टुपीयमानप्रकारेण तपेनिवमेन कालितुं फलं लभ्यं लङ्घुं
शक्यं नामेत्तु । अशक्यममंसेत्यर्थः । तदा तत्काले । भविक्षम्येनेत्यर्थः । स्वश-
रीरस मार्दवं सूदुरवं सौकुमार्यमनपेक्ष्यादिगणव्य महाश्वरं तपश्चरितुं साधयितुं
प्रचक्रमं उपचक्रमे ॥

कूमं यथौ कन्दुकलीलयापि या तया मुनीनां चरितं व्यगाद्यत ।
ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितं सूदु प्रकृत्या चै ससारमेव च ॥ १९ ॥

कूमभिति ॥ या देवी कन्दुकलीलया कन्दुककीटयापि कूमं यथौ रक्तानि
प्राप तया देव्या मुनीनां चरितं तीव्रं तपो व्यगाद्यत प्रविष्टम् । अत्रोदेष्टते—

भ्रुवमस्ता वपुः काञ्जनपदोन् सुवर्णकमलेन लिभिंतं घटितम् । अतएव प्रहृत्या
पश्चस्तभावेन सृष्टु च सुकुमारमपि काञ्जनस्तभावेन सत्सारं च कठिनमेव । तथा
च चदुपादानकल्पादेष्या वपुषः सुकुमारस्यापि तीव्रतयःक्षमत्वमित्युत्थेक्षार्थः ॥
शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्मुजां शुचिसिता मध्यगता सुमध्यमा ।
विजित्य नेत्रप्रतिधातिनीं प्रभामनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥२०॥

शुचाविति ॥ शुचौ ग्रीष्मे शुचिसिता विशादमन्दहासा सुमध्यमा पार्वती
ज्वलतां दीक्षिमलां चतुर्णां हविर्मुजाभास्त्रीनां मध्यगता सती । नेत्रे प्रतिहन्तीति
ती नेत्रप्रतिधातिनीं प्रभां सावित्रं तेजो विद्रिल न विद्यतेऽन्यत्र हरिष्यस्तः
सानन्ददृष्टिः सती सवितारं सूर्यमैक्षत ददर्श । ‘ग्रीष्मे पश्चात्प्रिमध्यस्तो वर्णंसु
स्वचिद्गलेश्यः’ इति आरणात् । पश्चात्प्रिमध्ये तपश्चाचारेत्यर्थः । तत्र सवितैव
पञ्चमोऽस्मिः—‘अस्मिः सविता सवितैवास्मिः’ इति औतलिङ्गात् ॥

तथातितसं सवितुर्गमस्तिभिर्मुखं तदीयं कमलश्चियं दृघौ ।

अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः शनैः शनैः श्यामिकया कृतं पदम् २१

तथेति ॥ सवितुः सूर्यस्त गमस्तिभिः किंतौस्तथा पूर्वोक्तप्रकारेणातितसं संवत्सं
तस्या हृदं तदीयं सुखं कमलश्चियं कमलस्य शोभां दृघौ ग्राप । यथा रवितापात्क-
भर्तुं न ग्रायति प्रस्तुत विकसति तथा तदीयं सुखमासीदिति भावः । किंत्वस्त
सुखस्य दीर्घयोरपाङ्गयोः केवलं नेत्राम्बतयोरेव शनैःशनैर्मन्दमन्दं ह्यामिकया
काञ्जिना पर्वं स्थानं कृतम् । तयोः सौकुमार्यांदित्यर्थः ॥

अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं रसात्मकस्तोदुपतेश्च रशमयः ।

बभूव तस्याः किल पारणाविधिर्वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाँधनः २२

अयाचितेति ॥ अयाचितोपस्थितमपार्थितोपनतं केवलमग्नूदकं रसात्मक-
स्यामृतमयस्योद्भूनां नक्षत्राणां पतिश्रान्द्रस्तात्य रशमयश्च तस्याः पार्वत्या पारणाविति-
विरम्यवहारकर्म बभूव । तावन्मात्रासाधनकोऽभुवित्यर्थः । साध्यसाधनयोरमेदेन
स्वपदेशः साधनानन्तरस्याहृष्टयः । किंतेति ग्रसिदौ । वृक्षाणां या वृत्तिर्जीवनो-
पावकाश्चितिरिक्तं साधनमुपायो यस्य स तथोक्तः पारणाविधिर्वृक्ष जीवतीति प्रसिद्धम् । अभिवकापि ताव-
न्मात्रमवालभवतेत्यर्थः ॥

निकामतसा विविधेन वक्षिना नभश्चरेणोन्धनसंसृतेन सां ।

तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवैर्षुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्ध्वगम् ॥२३॥

निकामेति ॥ विविधेन पञ्चविधेनेत्यर्थः । नभश्चरेण सेवयेण । आदिष्वः-

१ तथाभितसम्; तथापि तसम्. २ वृक्षवृत्तिः. ३ साधनम्. ४ च.

येणेत्यर्थः । हृष्टनसंभूतेन काषायसिद्धेन वहिना निकाममस्यन्तं तदा साम्बिका तपात्यये ग्रीष्मान्ते । प्रायूषीत्यर्थः । नवैर्वारिभिरुक्तिता सिका सती सुवा पञ्चाङ्गितस्या सहोर्णगम्भैर्प्रस्तरमूष्माणं आप्यमसुश्रृत् । 'ग्रीष्मोत्थवाप्यमूष्माणर्थं' इति वादवः ॥

स्थिताः क्षणं पक्षमसु ताडिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
वलीपु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोद्बिन्दवः २४

स्थिता इति ॥ उदकस्य विन्दव उद्बिन्दवः । 'मन्यौदन-' हृत्यादिनोदक-शब्दस्योदावेशः । प्रथम उद्बिन्दवः । प्रथमविशेषणाद्बिन्दूनां विरलत्वं बहुवचनां-प्राप्तिविरलत्वं च गम्यते । तथा च विरलवनाऽप्यन्तरामवयोर्निर्वाहः । तस्याः पार्वत्याः पक्षमसु नेत्रोक्तमसु क्षणं स्थिताः स्थितिं गताः । स्थिता हृत्यनेन पक्षमर्णा साम्बृद्धं क्षणमिति चूर्णयं च गम्यते । अनन्तरं ताडितो व्यधितोऽधर ओङो यैन्ते तथोक्ताः । एतेनाधरस्य मार्दवं गम्यते । ततः पयोधरयोः स्तनदोरस्सेष उपरिभागे निपातेन पतनेन चूर्णिता जर्जरिताः । कुचकाठिन्यादिति भावः । तदनु वलीपूदरे तस्यासु स्खलिताः । निष्ठोऽप्ततत्वादिति भावः । हृत्यं चिरेण न तु शीर्म् । प्रतिबन्धवाहुष्मादिति भावः । नाभिं प्रपेदिरे प्रविष्टा न तु निर्जन्मुः । प्रतेन नाभेगांगीर्मीर्यं गम्यते । अत्र प्रतिवदमर्थं वस्त्रात्परिकदालंकारः ॥

शिलाशयां तामनिकेतवासिनीं निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु ।
व्यलोक्यन्मिपितैस्तडिन्मर्यैमहातपः साक्ष्य हृव स्थिताः क्षपाः २५

शिलाशयामिति ॥ निरन्तरासु नीरन्त्रास्वन्तरवातवृष्टिषु । न निकेते गृहे वसतीत्यनिकेतवासिनीम् । अनावृतदेशवासिनीमित्यर्थः । शिलाशयां शेषत इति शिलाशयां शिलातलज्ञायिनीम् । 'अधिकरणे शेषे' इत्यच्चरत्यः । र्ता पार्वतीं साक्षाहृष्टा साक्षी । 'साक्षाहृष्टरि संज्ञायाम्' इतीतिप्रत्ययः । तस्य कर्म साक्षं महातपसः साक्षे स्थिताः क्षपास्तडिन्मर्यैविषुद्घैरप्यन्मिपितैरवलोकनैर्व्यलोकयद्विव । इवेति चक्षुषा विलोकनमेवोपेक्षयते । साक्षं तु 'आदिव चन्द्रावलिलोऽनलक्ष शौर्यमिरपो हृदयं चमक्ष । अहक्ष रात्रिश्च उभे च संप्ये धर्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥' इति ग्रमाणसिद्धत्वान्नोपेक्षयमित्यत्तु संघेयम् ॥

एवं वर्षासु विहितं तपःप्रकारासुस्त्रवा संप्रति द्वैमन्ते तपश्चरणप्रकारमाह—
निनाथ सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः सहस्रात्रीरुदवासतत्परा ।
परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाक्योः पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावति ॥२६॥

निनायेति ॥ सा पार्वती । उत्किरन्ति क्षिपन्तीत्युत्किरा । 'हगुपचक्षा-' हृत्यादिनां कः । अत्यन्तं हिमानामुत्किरा अविला यासु ताः सहस्रात्रीः पौष-

रात्रीः । 'पीते तेष्वहस्ती हौ' इत्यमरः । उद्वके चास उद्वासः । 'पिंचासवाह-
नश्चितु च' इत्युदावेशः । उद्वासे तत्परा जासक्त तथा परस्परमाकमिद्यन्दोष्य-
माक्षेषिणि पुरोऽये विद्युके विरहिणि । विद्योर्यं प्राप्त इति चावद् । चक्रवाकी च
चक्रवाकम् चक्रवाकी तयोऽप्यक्रवाकयोर्मिथुने इन्द्रे कृपावती सती निधाव ।
तुःस्तु कृपालुखं महातां स्वभाव इति चक्रवाकमिथुने कृपा च तु कामित्येति
वाच्यानवकाशः । 'अप्सु चासस्तु तेमन्ते क्रमस्ते वर्षेभेदः' इति मङ्गः ॥

मुखेन सा पश्चसुगन्धिना निशि ग्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।
तुषारवृष्टिक्षतपश्चसंपदां सरोजसंधानमिवाकरोदपाम् ॥ २७ ॥

मुखेनेति ॥ सा पार्वती लिखि रात्री पश्चसुगन्धिना सुरमिणा । 'गन्ध-
स्तेत्' इत्याविनेकारः । ग्रवेपमानः कम्पमानोऽधर ओष्ठ एव पत्रं दक्षं तेन
शोभत इति तथोकेन मुखेन तुषारवृष्टया तुहिनवर्णेण लक्षता नाशिता । पश्चसंपदो
चासां तासामपां सरोजसंधानं पश्चसंघटनमकरोदिव । इत्युत्प्रेक्षालंकारः ।
पश्चान्तरं तुहिनेनोपहन्यते तन्मुखपश्चं तु न तथेति व्यतिरेकालंकारे व्यञ्यत
इत्युभयोः संकरः ॥

स्वयं विशीर्णद्वुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा तपसस्तथा पुनः ।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां बदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः ॥ २८ ॥

स्वयमिति ॥ स्वयं विशीर्णनि स्वत्तद्युतानि द्वुमपर्णान्येव वृत्तिर्जवनं यत्य
तत्य भावस्तता तपसः परा काष्ठा परमुलयोः हि । 'काष्ठोऽक्षं स्थितौ द्विषि'
इत्यमरः । तथा देव्या पुनर्लक्षण्यवर्तेनमप्यपाकीर्णमपाकृतम् । अतः पर्णोपाक-
रणादेतोः । प्रियं बदतीति प्रियंवदा । 'प्रियवहो वदः स्वच्छ' इति स्वप्तलयः ।
'अर्द्धिं बदज्ञनतत्य मुम्' इति मुमागमः । तां पार्वतीं पुराविदः पुराणज्ञासाप-
करणसमयेऽविद्यानां पर्णंभक्षणं यत्याः सापर्णेति बदन्ति । नामान्तरसमुद्भ-
वार्णश्चकारः । अत्र 'अपर्णाम्' इत्यपाठः । इतिशब्दाभिहिते द्वितीयानुपपत्तेः ।
यथाह वामनः—'निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः परिगणनस्य प्राप्य-
क्तवाद्' इति । स्वयं प्रियंवदा: परेषामपि प्रियवादभाजनानि भवन्तीति भावः ॥
मृणालिकापेलंवमेवमादिभिर्वतेः स्वैर्मङ्गं ग्लर्येनन्त्यहर्निशम् ।
तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं तपस्विनां दूरमधश्चकार सा ॥ २९ ॥

मृणालिकेति ॥ मृणालिकापेलं वप्त्वानीकन्दकोमलं स्वं स्वकीयमङ्गं शरी-
रमेष्वुक्षश्चकारतोवाप्त्वान्निमध्यवास्तवतमादिर्येषां तैर्यतैरहश्च लिशा चाहनिशम् ।
समाहारे इन्द्रैकवजावः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ग्लपवन्ती कर्शमन्ती सा
पार्वती कठिनैः क्लेशसहैरित्यर्थः । शरीरैरुपार्जितं संपादितं तपस्विनामृणीर्ण

तपो दूरमस्तुमध्यकार तिरस्कार । अतिशिष्य इत्यर्थः । तपस्त्रिभिरप्येवं
तपः कर्तुं न शक्यत इति तात्पर्यार्थः ॥

अैथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग्ज्वलश्चिव ब्रह्मयेन तेजसा ।
विवेश कथिज्ञिलस्तपोवनं शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥३०॥

अथेति ॥ अथानन्तरमजिनं कृष्णमूरगत्वक् । आषाढः प्रयोजनमस्तेतावादः
पालगाशादण्डः । ‘पालाशो दण्ड आषाढः’ इत्यमरः । ‘विशास्त्वाशाढादप्यमन्तर-
ष्टयोः’ इत्यप्रत्ययः । तयोर्धरक्षयोः प्रगल्भवावज्ञीदृशचनो ब्रह्मयेन वैदि-
केन तेजसा । ब्रह्मवचेसेनेत्यर्थः । ज्वलश्चिव स्थितः । इवशब्दो निर्बोरणार्थः ।
कथिदनिर्दिष्टो जटिलो जटावान् । ब्रह्मचारीति शेषः । मिष्ठादित्वा विलच्छपत्यः ।
शरीरबद्धो बद्धसरीरः । शरीरवालित्यर्थः । वाहिताङ्गादिषु पाठासामुः । प्रथ-
माश्रमो यथा ब्रह्मचर्याश्रम हृत । यथाशब्दं हवार्थे । तपोवनम् । देव्या इति
शेषः । विवेश प्रविष्टवान् ॥

तमातिथेयी बहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।
भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥३१॥

तमिति ॥ अतिथिषु साम्यातिथेयी । ‘पृथ्यतिथि’ इत्यादिना दम्पत्ययः ।
‘दिङ्गुणम्’ इत्यादिना छीए । पार्वती तं ब्रह्मचारिणं बहुमानपूर्वया । बहुमानः
पूर्वो यस्यास्त्वया । गौरवपूर्वयेत्यर्थः । सपर्ययार्थया । ‘सपयोचोर्हणाः समाः’ इत्य-
मरः । प्रत्युदियाय प्रत्युजागाम । कथं समानेऽपि तस्याकाशी प्रतिपतिरत
आह—साम्ये सत्यपि निविष्टचेतसां स्थिरचित्तानां वपुर्विशेषेषु व्यक्तिविशेषेष्व-
तिशयितं गौरवं यासु ता अतिगौरवा अतिगौरवसहिताः क्रियाद्वेषा भवन्ति ।
प्रवर्तन्ते इत्यर्थः । साधवो न साम्याभिनिवेशिन इति भावः ॥

विधिप्रयुक्तां परिगृह्या सत्क्रियां परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।
उमां स पश्यन्तुजुनैव चक्षुषा प्रचक्रमे चक्षुमनुजिहतक्रमः ॥३२॥

विधीति ॥ स ब्रह्मचारी विधिना प्रयुक्तमनुहितां सत्क्रियां पूजां परिगृह्य
स्त्रीहृत शरणं परिश्रमं विश्रामं च विनीय नाम । नामेत्यपरमार्थः । अद्योमास्त्रु-
नैव विलासरहितेनैव चक्षुषा पश्यन्तुजिहतक्रमोऽप्यक्षोवितपरिपाठीकः सन् ।
वकुं प्रचक्रमे प्रारेते ॥

अैपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं जलान्वयं प्रानविधिक्षमाणि ते ।
अैपि स्वशक्तया तपसि प्रवर्तते शरीरमाद्यं स्वतु धर्मसाधनम् ॥३३॥

*३३—३० लोकयोर्मध्ये प्रक्षिप्तोऽयं दद्यते—

मुराः संमुद्दीप्त्य नगेन्द्रकन्याया कृतं तपः संभुवशक्रियाक्षमम् ।

यथाचिरे तं प्रणिपत्य दुःखिताः पर्ति चमूनां मृतमाजिहेतुम् ॥ १ ॥

१ प्रतिगृह्य । २ अथि । ३ अथि । ४ अथि । (१ तदुद्दीप्त्य । २ हेतवै ।)

अपीति ॥ अश्रापिशब्दः पश्ये । किंदार्थं होमादिकर्मानुष्टानार्थम् । समिधश्च
कुशाङ्ग समिक्षकशम् । 'जातिरप्तिनाम्' इति दृढैकवज्ञावः । सुलभमपि सुलभं
कवित् । जलानि ते तद ज्ञानविधिहमाणि ज्ञानकिद्यायोग्यात्मपि कवित् । किंच
ज्ञानाच्छन्या निजसामध्यानुसारेण तपसि प्रवत्तेऽपि । देहमपीडयित्वा तपव्वरसि
कविदित्यर्थः । युक्तं च नामैतत् यज्ञाच्छरीरमार्थं खलु घर्मसाधनम् । घर्मसु
कावेन वाचा तुरुषा धनादिना च बहुभिः साम्यते तेषु च वपुरेव मुख्यं साधनम् ।
सति देहे घर्मार्थकाममोक्षलक्षणाश्रुतुर्वर्णाः साम्यन्ते । अतएव 'सततमात्मान-
मेव गोपयीत' इति भ्रुतिः ॥

अंपि त्वदावर्जितवारिसंभृतं प्रवालमासामनुवन्धि वीरुधाम् ।
चिरोज्जितालक्तकपाटलेन ते तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥३४॥

अपीति ॥ त्वयावर्जितेन स्तिकेन वारिणा संभृतं जनितमासां वीरुधां छतानां
प्रवालं पहुवमनुवन्धपदनुस्थृतं किम् । यथवालं चिरोज्जितविक्रालदलक्तो
कूक्षारागो येन तत्त्वापि पाठलम् । स्वभावरक्षमित्यर्थः । तेन चिरोज्जितालक्त-
पाटलेन ते तद दन्तवाससाधरेण । 'ओष्ठाधरौ तु इदन्धश्चौ दशनवाससी'
इत्यमरः । तुलां साम्यमारोहति । गच्छतीत्यर्थः । अत्र तुलाशब्दस्य सादृश्यवा-
चित्वात्तदोगेऽपि 'तुल्यार्थं तुलोपमान्याम्-' इति न तृतीयाप्रतिपेक्षसत्र सूत्रे
सदृशवाचिन एव प्रहणादिति ॥

अंपि प्रसर्णं हरिणेषु ते मनः करस्यदर्भप्रणयापहारिषु ।
य उत्पलाक्षि प्रचलैर्विलोचनैस्तवाक्षिसांदृश्यमिव प्रयुज्जते ॥३५॥

अपीति ॥ करस्यान्दर्भान्तरप्रयेन खेहेनापहरन्तीति ते तथोक्तेषु । सापरा-
घेत्विति भावः । 'करस्यदर्भप्रणयापहारिषु' इति पाठे दर्भाणां प्रणयेन प्रायंते-
वापराद्विषु हरिणेषु विषये ते मनः प्रसर्णमपि न क्षुभितं किम् । सापराघेत्विति
न कोपितर्थं तपस्विभिरिति भावः । इ उत्पलाक्षि, ये हरिणाः प्रचलैश्चलै-
र्विलोचनैर्वैस्तवाक्षिसादृश्यं प्रयुज्जत इवाभिनयन्तीत । प्रसर्णत्वान्दृशगतेनापि
त्वद्व्ययैः साम्यसुप्रयामीति भावः । 'उत्पलोपचलैः' इति पाठान्तर उत्पलक-
प्रचलैः भावानयेन द्रव्यानयनमिति न्यायेन क्षिप्यमाणोत्पलचलैरित्यर्थः ॥

यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।
तथाहि ते श्वीलमुदारदश्येन तपविनामप्युपदेशतां गतम् ॥३६॥

यदिति ॥ इ पार्वति, रूपं सौम्याहृतिः पापवृत्तये पापाचरणाय न भवतीति
यदुच्यते । लोकैतिति शेषः । तद्वचो न व्यभिचरति न स्खलतीत्यव्यभिचारि
सत्यम् । 'यश्राकृतिस्त्रुतुणाः', 'न सुरूपाः पापसमाचारा भवन्ति' इत्यादयो
लोकवादा च विसंबादमासादयन्तीत्यर्थः । किमिति ज्ञायते—तथाहि । इ

उदारदक्षने आयताक्षिः । मुरुपे इत्यर्थः । अथवोद्धतज्ञाने । लिङ्केकवदीत्यर्थः ।
ते तद शीर्णं सदृशम् । ‘शीर्णं स्वभावे सदृशे’ इत्यमरः । तपस्तिनामप्युप-
दिश्वतेऽनेनेत्युपदेशः प्रवर्तकं प्रमाणं तत्त्वामुपदेशतां गतं प्राप्तम् । मुनयोऽपि
त्वा धीर्घं सदृशे प्रवर्तन्त इति भावः ॥

विकीर्णसप्तर्थिवलिप्रंहासिभितथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्चयैः ।
यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलैर्भीधरः पावित एष सान्वयः ॥३७॥

विकीर्णेति ॥ एष महीधरो हिमवान् । सह च ते अत्यवश सप्तर्थः ।
‘दिवसंख्ये संज्ञायाम्’ इति समाप्तः । विकीर्णः पर्वतैः सप्तर्थाणां संबन्धिभिर्बलिगिः
पुष्पोपहारैः प्रहसन्ति ये तथोक्तिद्वैऽन्तरिक्षाम्बुद्यगाङ्गैः सलिलैस्तथा न पावितः ।
अनाविलैरकल्पैस्त्वदीयैश्चरितैर्यथा सान्वयः सपुत्रपौत्रः पावितः पवित्रीकृतः ॥

अनेन धर्मः सविशेषमध्य मे त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भौविनि ।
त्वया मनोनिर्विषयार्थकामया यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥३८॥

अनेनेति ॥ हे भाविनि प्रशान्ताभिप्राये, अनेन कारणेन धर्मः सविशेषं
सानिशयमध्य मे । त्रयाणां धर्मकामार्थाणां वर्गस्तिवर्गः । ‘त्रिवर्गो धर्मका-
मार्थैत्यनुवर्गः समोक्षकैः’ इत्यमरः । तत्र सारः श्रेष्ठः प्रतिभाति । यथसात्का-
रणान्मनसो निर्विषयार्थकामौ यस्यास्तया ख्वयैको धर्म एव प्रतिगृह्य स्वीकृत्य
सेव्यते । यत्वयार्थकामौ विहाय धर्मं पुचावलभितः, अतः सर्वेषां नः स
श्रेयालिनि प्रतिपथत इत्यर्थः ॥

संप्रति मनोरथं जिज्ञासुः प्रस्तौति—

प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना न मां परं संप्रतिपत्तुमर्हसि ।
यतैः सतां संनतगात्रि संगतं मनीषिभिः सासपदीनमुच्यते ॥३९॥

प्रयुक्तेति ॥ आत्मना त्वया प्रयुक्तः कृतः सत्कारविशेषः पूजातिशयो यस्त
तं मां परमन्यं संप्रतिपत्तुमवगन्तु नाहंसि । हे संनतगात्रि संनताक्षिः । ‘अङ्ग-
गात्रकण्ठेभ्यः’ इति वक्तव्यान्तीर् । यतः कारणामनस ईयिभिर्मनीषिभिर्कि-
द्विक्षिः । शक्तव्यादित्वास्तात्पुः । सतां संगतं सलयं सहभिः पद्मैरापद्यत इति
सासपदीनं सप्तपदोक्तारणसाप्यमुच्यते । तत्त्वावयोस्त्वकृतसत्कारप्रयोगादेव
सिद्धभित्यर्थः । ‘सासपदीनं सलयम्’ इति निपातनास्तात्पुः ॥

अतोऽत्रैः किंचिद्वर्तीं बहुक्षमां द्विजातिमावादुपपन्नचापलः ।
अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥

अत इति ॥ हे तथोधने, अतः सर्वादेतोरत्र प्रस्तावे बहुक्षमाम् । बहुक्षि-

१ प्रवाहिभिः २ भाविनि ३ यथा ४ अथ ५ प्रतिगोप्तुम्

सहाय्, चहूँ कामावतीम् । भवतीं त्वं हिजातिभावाऽग्राहणत्वाकुपपद्मापलः
सुखमवाल्लोऽप्य जनः । स्वयमित्यर्थः । किञ्चित्प्राणं मनो दद्य स किञ्चित्प्राणमनः
मष्टकामः । 'तु कामनसोरपि' इति भक्तालोपः । रहस्ये भवं रहस्यं गोप्यं न
चेत्यतिभुजमईति ॥

प्राक्षरसाह—

कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेष्टस्त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः ।
अपृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वपस्तपःफलं स्थात्किमतः परं बद ॥ ४१ ॥

कुल इति ॥ प्रथमस्य वेष्टसो हिरण्यगर्भस्तु कुलेऽन्ववाये प्रसूतिशृणतिः ।
'वज्ञार्थं हि मया सहो हिमवानच्छ्वलेष्वाः' इति ग्रामपुराणवचनात् । वपुः
शरीरं त्रिवाणां लोकानां सौन्दर्यमिवोदितमेकत्र समाहृतम् । ऐश्वर्यंसुखं संपर्णसु-
खमस्त्रियमन्वेषणीयं न भवति । किंतु सिद्धमेवत्यर्थः । वयो नवम् । वौवन-
मित्यर्थः । अतः परमतोऽन्यत्विक तपःफलं स्थापद । अस्मि चेदिति शेषः । न
किञ्चिदस्तीत्यर्थः ॥

भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहान्मनस्तिनीनां प्रतिपत्तिरीहडी ।
विचारमार्गप्रहितेन चेतसा न दद्यते तत्र कुशोदरि त्वयि ॥ ४२ ॥

भवतीति ॥ दुःसहास्तोऽुमशक्यादलिष्टाऽन्नादिकृतादपि भनस्तिनीनां धीर-
ग्नीणामीर्द्वी तपश्चरण्यलक्षणा प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिः । 'प्रनिपत्तिस्तु गौवरेव । प्राप्तो
प्रवृत्तो ग्रामाहम्ये' इति केशवः । भवति नाम । नामेति संभावनायाम् ।
विचारमार्गं प्रहितेन चेतसा विचेन तदनिष्टं च । हे कुशोदरि, त्वयि न दद्यते ।
विचार्यमाणे तदपि नास्त्वस्त्रिभावितरवादित्यर्थः ॥

अलिष्टाभावमेव प्रपञ्चवति—

अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना सुभू कुतः पितुर्गृहे ।
परामिमशोः न तवास्ति कः करं प्रसारयेत्पद्मगरलसूचये ॥ ४३ ॥

अलभ्यते ॥ हे सुभू, इयं त्यदीयाकृतिर्मूर्तिरलभ्यो लब्धुमनहः क्षोकेन
भवतीत्यमानजेन दुःखेनभिभवत्यनितरस्कारो यस्याः सा तथोक्ता । दद्यते इति
शेषः । असंभावितश्चायमर्थं इत्याह—पितुर्गृहे विमाननावभानः कुतः । न
संभावयत् एवेत्यर्थः । 'सुभूः कुवस्तातगृहेऽवमाननम्' इति पाठान्तरकरणं तु
साख्यसमेव । उक्तोपतिसंभवात् । अन्यत्रपि 'सुभू त्वं कुपितेत्यपास्तमशने
त्यक्ता कथा शोविताम्' इत्यादिप्रयोगदर्शनाद्वृश्यवृत्ते पादादौ जगणभङ्ग-
सङ्गादेतरं गोष्ठीमिः । न चान्यसामाजीवीत्याह—परामिमशोः परधर्येण तु
तत्र नाश्नि । पश्यरक्षसूचये फणिशिरोमणिशलाकां ग्रहीतुमित्यर्थः ।
'किवार्थोपद्रव्यं च कर्मणि स्वानिनः' इति चतुर्थी । करं हस्तं कः प्रसारयेत्

१ लब्धुदरि. २ परामिमशोः.

सुम्, इति भूषणदत्तोवस्त्रानीवस्त्रात् ‘नेवकुवस्त्रानावकी’ इति नदीसंज्ञापतिषेधात् ‘अन्यार्थमोहेस्वः’ इति इत्यत्वं नाहि । सेव इत्यः प्रामाणिक इति केचित् । अन्ये हु ‘अप्राणिजासेवारज्ञादीगाम्’ इत्यन्न ‘भलाबृः’, ‘कर्कधृः’ इत्युकारान्तादप्यूक्तप्रत्यक्षमुदाजहार भाष्यकारः । एतका-देव ज्ञापकागतचिदूकारान्तस्याऽप्यूक्तत्वान्तर्दीत्ये इत्यस्त्रमित्याहुः । अतएवाह वामनः—‘उकारादप्यूक्तप्रकृतेः’ इति ॥

किमित्यपाख्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्षकशोभि वल्कलम् । वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥४४॥

किमित्यति ॥ हे गौरि, किमिति केन हेतुना यौवने त्वयाभरणान्यपाख्यिहाय । कृदत्य भावो वार्षकम् । मनोऽविद्यावादूप्यत्ययः । ‘वार्षके कृदसंधाते कृदत्ये कृदकर्मणि’ इति विद्यः । तत्र शोभत इति वार्षकशोभि वल्कलं धृतम् । प्रदोषे रजनीमुखे स्फुटाः । प्रकटाशन्द्रमारकाश यस्याः सा स्फुटचन्द्रतारका विभावरी रात्रिरुणाय सूर्योदय कल्पते यदि अरुणं गर्नु कल्पते किम् । वद ब्रह्महि । ‘कियार्थोपयदत्य—’ इत्यादिना चतुर्थी । कीर्त्यमानशाशाङ्कालारेके ग्रहोपय यद्यरुण उद्देनि ततो विभूषणापहारेण तब वल्कलधारणं संघटत इति भावः ॥

तपःप्रथोजनं निशकर्तुमाह—

दिवं यदि प्रार्थयसे बृथा श्रमः पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः । अथोपयन्तारमलं समाधिना न रत्नमन्विष्यति सृग्यते हि तद् ४५

दिवमिति ॥ दिवं स्वर्गं प्रार्थयसे कामयसे भ्रवि तर्हि अमलापवरणप्रवत्सो वृथा निष्कलः । यदि स्वर्गार्थं तप्यसे ततः असं मर कार्यीः । कुतः । तब पितु-हिंमवतः प्रदेशा देवभूमयः स्वर्गपदार्थाः । तत्रत्वा हृष्यर्थः । अथोपयन्तारं वर्त प्रार्थयसे तर्हि समाधिना तपसालम् । न कर्तव्यमित्यर्थः । तिवेष्यस्य निषेषं प्रसि करणत्वात्तीया । तथाहि । इवं कर्तुः । नास्मिष्यति न सृग्यते । ग्रहीतारमिति शेषः । किंतु तद्वकं सृग्यते ग्रहीतुभिरिति शेषः । न हि वरार्थं त्वया तपसि वर्तितव्यं किंतु तेनैव त्वदर्थमिति भावः ॥

वरवाचकाक्षरभवणानन्तरमेव देव्या उप्योच्छासमालक्ष्य प्रभेषु च प्रस्तुतर-मनुपलभ्य स्वयमेषाशाङ्काह—

निवेदितं निःशसितेन सोष्मणा मनस्तु मे संशयमेव गाहते । न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ४६

निवेदितमिति ॥ सोष्मणा निःशसितेन निःशसवाद्युना निवेदितम् । चिन्तानुभावनोप्योच्छासेन ते वरार्थित्वं सृष्टिमित्यर्थः । तर्हि किं प्रश्नस्य-नेनेत्याह—मनस्तु तथापि मे संशयमेव गाहते प्रार्थोति । कुतः । ते ततः ।

‘कुमारानां कर्तृते चा’ हृति यही । प्रार्थयित्वा ग्राह्येतिुमर्ह एव च इत्यते ।
प्रार्थितदुर्लभः प्रार्थितो चो दुर्लभः स कर्त्त भविष्यति । नास्तेवेत्यर्थः ॥

अथ पतिप्रार्थेनामेव सिद्धवक्तुवाह—

अहो स्थिरः कोऽपि तत्वेपितो युवा चिराय कणोत्पलशून्यतां गते ।
उपेक्षते यः क्षुधलम्बिनीर्जटाः कपोलदेशो कलमाग्रपिङ्गलाः ॥४७॥

अहो हृति ॥ अहो चित्रम् । तत्वेपित आमुमिदो युवा कोऽपि स्थिरः
कठिनः वर्तत इति शेषः । कुतः । यो युवा चिराय चिरायभृति कणोत्प-
लशून्यतां गते प्राप्ते कपोलदेशो गणदस्यले क्षुधाः हितिलबन्धना अतएव
लम्बित्वक्ताः क्षुधलम्बिनीः कलमाः क्षालिक्षिण्यालेषामग्राणि तदृष्टिकुला जटा
उपेक्षते । यस्त्वामीच्छां इष्टा न व्यथते स नूनं वज्रहृदय इत्यर्थः ॥

मुनिवैतस्त्वामतिभात्रकर्षितां दिवाकरापुष्टविभूषणास्पदाम् ।
शशाङ्कलेखामिव पश्यतो दिवा सचेतसः कस्य मनो न दूयते ॥४८॥

मुनिवैतरिति ॥ मुनिवैत्रान्द्रायणादिमिरसिमात्रमत्यन्तं कर्षितां कृती-
कृतां दिवाकरेण सूर्येणामुष्टानि दावानि वातातपसंस्पर्शाम्बुद्धवाच इयामीकृतानि
विभूषणास्पदानि भूषणस्थानानि चक्षाकां तथोक्ताम् । अतएव दिवाहनि
शशाङ्कलेखामिव लितां त्वा पश्यतः सचेतसो जीवतः कस्य धुंसो मनो न दूयते
न परितप्ते । अति तु सर्वत्यैवेत्यर्थः ॥

अवैमि सौभाग्यमदेन वशितं तव प्रियं यश्चतुरावलोकिनः ।
करोति लक्ष्यं चिरमस्य चक्षुषो न वक्तमात्मीयमरालपक्षमणः ४९

अवैमीति ॥ तव प्रियं चक्षुम् सौभाग्यमदेन मैत्र्यदर्शनवेण कर्त्री । वशितं
विप्रलब्धमवैमि वेति । यः प्रियश्चतुरं मधुरमवलोकत इति चतुरावलोकिनो-
शालपक्षमणः कुटिलरोमः । ‘अरालं वृजिनं जिहाम्’ इत्यमरः । अस्य त्वदीयस्य
चक्षुष आरमीयं वक्तं सुखं चिरं लक्ष्यं विषयं न करोति । इटिपथं न गच्छनी-
त्वर्थः । तदेयं गर्वेण हतो लिप्कलात्मलाभो जात इति भावः ॥

कियचिरं श्राम्यसि गौरि विद्यते ममापि पूर्वाश्रमसंचितं तपः ।
तदर्थं भागेन लभस्य काङ्क्षितं वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ५०

कियदिति ॥ हे गौरि, कियत्क्रियामाणकम् । किमवधिकमित्यर्थः । चिरं
श्राम्यसि लपस्याति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ममापि पूर्वाश्रमः ग्रथमाश्रमो
ग्रहाश्चर्याश्रमसत्र संवितं संपादितं तपो विद्यते । अर्थात्तासौ भाग्यल रोन तत्त्वं तप-
मोऽर्थमागेनैकदेशेन काङ्क्षितमित्यं वरमुपवन्तारं छमस्व । तं चरं साधु सम्बन्धे-
विनु शान्तुमिच्छामि । यस्यसौ योग्यो भवति तदा ममापि संमतिरिति भावः ॥

१ बन्धनीर्जटा, कपोलदेशो; बन्धलम्बिनीर्जटा: कपोले,

इति प्रविश्यामिहिता द्विजन्मना मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ।
अथो वदस्तां परिपार्थवर्तिनीं विवर्तितानञ्जननेत्रमैषत ॥ ५१ ॥

इतीति ॥ इतीत्यं द्विजन्मना द्विजेन प्रविश्यान्तर्गत्वा । आप्तवद्विश्यमुद्भव-
वदेत्यर्थः । अभिहितोक्ता सा पार्थिती मनोगतं हृदिस्यं वर्त शंसितुं वर्कुं न शशाक
समर्था नाभूत् । कज्जयेति शेषः । अथोऽनन्तरं परिपार्थवर्तिनीं वदस्तां सर्वां
विवर्तितं विचालितमनञ्जनं व्रतवशाद्विवितकज्जलं नेत्रे विशिष्टमन्तर्गते तत्त्वैषक्त ।
नेत्रसंक्षयैव प्रस्तुतर्व आचर्याचकारेत्यर्थः ॥

सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं निबोध साधो तव चेत्कुतूहलम् ।
यदर्थमभ्योजमिवोष्णवारणं कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ॥ ५२ ॥

सखीति ॥ तस्याः पार्थिता हृत्यं तदीया सखी वदस्ता तम् । ‘वर्णः प्रशास्तः’
इति क्षीरस्तामी । सोऽस्तास्तीति वर्णिनं व्रश्चारिणम् । ‘वर्णाद्विश्यचारिणि’ हृती-
निप्रलयः । उवाच ब्रूते य । किमिति । हे साधो विद्वन्, तव कुतूहलं चेत् ।
ओहुमस्तीति शेषः । सहिं निबोधावगच्छ । आकर्णयेत्यर्थः । ‘कुरु अवगमने’
इति धातोभौताविकाङ्गोद । ओतर्थं किं उदाह—यज्ञे हामायेदं वदर्थम् ।
‘अर्थेन सह निवलसमाप्तः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या’ इति वार्तिकलिप्यमा-
तिक्याविशेषणम् । एतमा पार्थितामभोजं पश्चमुष्णवारणमातपश्चमिव वपुः शरीरं
तपःसाधने कृतम् । तपःप्रमूर्तिकारणमुच्चते शूयतामित्यर्थः ॥

‘इत्यानःसङ्करणं जागरः कृशात्तरतिः । हीत्यागोऽमाद्यमूर्खान्त्वा इत्यन्त-
दशा दशा ॥’ इति । तत्रात्माः काञ्चिदहशाः क्रममनादस्तैव भोजयते ‘इत्यम्’
इत्यादिभिः पद्मिः श्लोकैः—

इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रियश्चतुर्दिग्गीशानवमत्य मानिनी ।
अरुपहार्यं भद्रनस्य निग्रहात्पिनाकपाणिं पतिमासुमिच्छति ॥ ५३ ॥

इयमिति ॥ मानिनीन्द्राणीप्रभृतीरतिशयद्य वर्तितव्यमित्यभिमानवतीयं
पार्थितव्यशिक्षियोऽधिकेशब्दान्महेन्द्रप्रभृतीनिन्द्रादीर्घतस्युपां दिशामीशानिन्द्रयमव-
रुणकुवेरान् । ‘तद्वितार्थं’ इत्यादिनोत्तरपदसमाप्तः । अवमत्यावद्य भद्रनस्य
निग्रहाद्विवैषणादेतोः । अकामुकव्यादित्यर्थः । रूपेण सौन्दर्यं दृश्येण वशीकर-
णीयो न भवतीत्यरुपहार्यं पिनाकः पाणी वस्तु तं पिनाकपाणिं हरम् । ‘महर-
णायेभ्यः परे निष्ठासहस्रौ भवतः’ इति सातु । पर्ति भत्तौरमासुमिच्छति ।
यतेन संकल्पावस्था सूचिता ॥

असहस्रुंकारनिवर्तितः पुरा पुरांरिमप्राप्तसुखः शिलीषुखः ।
इमां हृदि व्यायतपातैमविष्णोद्विशीर्णमूर्तेरपि पुष्पघन्वनः ॥ ५४ ॥

अस्त्वेणि ॥ उरा पूर्वमसदेन सोदुमशक्येन दुङ्करेण रौद्रेण विवर्तितः । अतएव पुरार्थं हरमपाहमुखोभ्याप्तकलो लिङ्गीर्णमूर्तयेनद्वरीरसापि पुष्टपञ्चनः कामल्य लिङ्गीसुखो अथ इयां पार्वतीं हृषि व्यायतः । सुदूरावगाह इति वाचत् । लादपात्प्रभारो वसिन्कमेभि तत्त्वाक्षिणीदक्षीत् । दग्धदेहस्यापि मार्गणो लग्नः । सदुः सर्वत्र वाचते' इति भावः । अनेन 'विशृणवतीं शैलसुतापि भावम्' (३ । ६८) इत्यत्रोक्तं चक्षुःप्रतिमनःसङ्गात्यमवस्थाद्वयमनन्तराक्ष-स्वोप्योगित्वान्त्य काङ्क्षावस्था सृचिता ॥

तदाप्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।

न जातु बाला लभते स निर्वृतिं तुषारसंघातविलातलेष्वपि ॥५५॥

तदेति ॥ तदेति च्छेदः । तदाप्रभृति । तत भास्त्रेत्वयः । सप्तम्यर्थस्यापि दाप्रत्ययल्य पञ्चम्यर्थं लक्षणा प्रभृतियोगे पञ्चमीनियमात् । पितुर्गृहे उम्मदनो-तक्षमन्मथा ललाटिकालकारो ललाटिका निलकः । 'कर्णललाटात्कनलंकरे' इति कन्तव्ययः । तस्याश्चनेन धूसरा धूसरवर्णं अलकाश्चर्णकुन्तला वस्याः सा तथोऽप्ता बाला पार्वती जातु कदाचिद्यते तुषारसंघातास्तुषारघनात् एव शिलालासां तलेष्वपरिभागेभ्यपि निर्वृते सुखं न लभते स । एतेनारत्यवसंज्ञाविषयविद्वेषावस्था द्वादशावस्थापक्षे संज्ञवरत्र व्यञ्जयते ॥

उपाचवर्णं चरिते पिनाकिनः सवाण्यकण्ठस्त्वलितैः पदैरियम् ।

अनेकशः किंनरराजकल्प्यका वनान्तसंगीतसखीररोदयत् ॥५६॥

उपाचतेर्ति ॥ पिनाकिनः शंभोश्चरिते त्रिपुरविजयादिचेष्टित उपाचवर्णं प्रारब्धगीतकमे । 'गीतकमे स्तुता चेदे वर्णेशब्दः प्रयुक्तयते' इति इलायुधः । सवाण्ये गद्योदे कण्ठे स्तवलितैविकीर्णः पदैः सुसिङ्गन्तरूपः करणीः । वनान्ते संगीतेन निमित्तेन सखीर्वयवाः किंनरराजकल्प्यका अनेकशो बहुशोऽरोदयदक्षुभोक्ष-मकारयत् । हरचरितगानज्ञितमदनवेश्वामेनो वीक्ष्य किंनयोऽपि रुद्धुरिति भावः । अत्र वर्णस्त्वरुक्तलक्षणकार्योऽकला पुनः पुनस्तकारणीभूतमूर्च्छावस्थाप्रादुभावो व्यञ्जयते व्यञ्जयते । सखीरेवनानुपपत्तेरिनि । द्वादशावस्थापक्षे तु प्रलाप-वस्था च व्यञ्जयते । 'प्रलापो गुणकीर्तनम्' इत्यालंकारिकाः ॥

त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्यवृद्ध्यत ।
कनीलकण्ठ व्रजसीत्यलक्ष्यवागसत्यकण्ठापिंतवाहुवन्धना ॥५७॥

त्रिभागेति ॥ किंचेति चार्यः । विष्वयत इति शेषः । कर्मणि घट् । त्रिव्योऽभागेभ्यः शेषास्त्रविशिष्टासु यद्या रात्रेविष्वामत्वेन प्रसिद्धवान्तीयो भागविभागः । संस्कारवदस्य वृत्तिविषये पूरणार्थेत्वमिष्यते । वथा 'शतांशः', 'सहस्रांशः' इति । त्रिभागः शेषो वास्तवं तामु निशासु क्षणं क्षणमात्रं भेदे

^१ विषुभ्यते.

निर्विद्य भीषणित्वा सहसा सद्यः । हे नीलकण्ठ, क्षम्बजसि कुत्र गच्छसीखलक्ष्मा
निर्विद्या धारवद्यन् वस्त्राः सा तथोक्ता । तथाऽसये मित्याभूते कष्टेऽपितं बाहु-
वन्धनं वस्त्राः सा तदा सर्वी स्वभुव्यत विद्वद्वती । एतेव जागरोन्मादौ सूचितौ ॥

स्वग्रसादैवप्रतिकृतिदर्शनतदक्षस्त्वपाद्याक्षवारो विरहिणो विनोदाः ।
तत्र स्वग्रसंदर्शनसुवस्त्रा प्रतिकृतिदर्शनमाह—

यदा बुधैः सर्वगतस्त्वभुव्यसे न वेत्सि भावस्थमिमं कर्थं जनम् ।
इति सहस्तोऽल्लिखितश्च मुग्धया रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥५८॥

यदेति ॥ यदा यत् इत्यर्थः । यदेति हेताविष्युक्त्वा गणव्याख्यानेऽस्योऽ-
हृतरक्षात् । सर्वं तु धैर्यमीचिभिः सर्वगतः सर्वव्यापीत्युव्यसे । तत्र इत्यध्याहारः ।
भावे रत्याख्ये तिष्ठतीति भावस्थम् । त्वद्यनुरागिणमित्यर्थः । हमं जनम् ।
इममित्यात्मनिवेदः । कर्थं न वेत्सि न जानासीति भुव्यया मूढया । अकिञ्चि-
त्करश्चित्रगतोपालम् इत्यजानानयेत्यर्थः । तथा स्वहसेनोऽल्लिखितश्चित्ते लिखित-
चन्द्रशेखरो रहस्येकान्ते । सर्वीभावसमझमित्यर्थः । उपालभ्यत साधिष्ठेष-
मुक्तम् । उक्तसमुच्चयार्थंअकारः । यथपि रहसीषुकं तथापि सर्वीसमझकरणा-
हृतज्ञायागो व्यज्यत एव ॥

यदा च तस्याभिगमे जगत्पतेरपश्यदन्यं न विधि विचिन्वती ।
तदा सहासाभिरनुज्ञया गुरोरियं प्रपञ्चा तपसे तपोवनम् ॥५९॥

यदेति ॥ जगत्पतेरस्यविगमे प्राप्तावन्यं विधिमुपार्थं विचिन्वती
मुग्धयमाणा यदा नापश्यत्तदेयं पार्वती गुरोः पितुरुक्त्यासाभिः सह तपसे
तपश्चरितुं तपोवनं प्रपञ्चा प्राप्ता ॥

द्वुमेषु सख्या कुतजन्मसु स्वर्यं फलं तपःसाक्षिषु दैष्मेष्वपि ।
न च प्रोहाभिमुखोऽपिंदृश्यते मनोरथोऽस्याःशशिमौलिसंश्रयः ६०

द्वुमेष्विति ॥ सख्या पार्वत्या स्वर्यं कुतं जन्म येषां तेषु । स्वर्यं रोपिते-
पिवत्यर्थः । तपसः साक्षिषु साक्षाद्वृद्धव्येषु द्वुमेष्वपि फलं दृष्टं लब्धम् ।
जनितमित्यर्थः । अस्त्राः पार्वत्या शशिमौलिसंश्रयचन्द्रशेखरविषयो मनोरथसु
प्रोहाभिमुखोऽकुरोऽमुखोऽपि न दृश्यते । 'प्रोहस्वकुरः' इति वैजयन्ती ।
वर्यं रोपितदृक्षफलकाळेऽन्यस्य नाकुरोदयोऽप्यस्ति । फलाशा तु
शूरापालेत्यर्थः ॥

न वेधि स ग्रार्थितदुर्लभः कदा सर्वीभिरस्त्रोतरमीक्षितामिमाम् ।
तपःकुशामभ्युपपत्स्यते सर्वीं वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ॥ ६१ ॥

नेति ॥ प्रार्थितः समुर्खेभः प्रार्थितुर्खेभः स देवतापः कुशी तपसा कुशी
झीणामतपद् सर्वीभिरत्मोत्तमशुश्रवानं यथा भवति तयेश्चितामिती गः सर्वी
तस्मेन्द्रसाक्षमहेणानाकृष्णा क्षती पीडितात् । ‘कृहिर्वै तद्विद्वातेऽवधाहावग्रही
समौ’ इत्यमरः । अवग्रहो वर्यपतिवर्ष्य इत्यर्थः । सीती कृष्णमुखम् । ‘सीता
लाङ्गूलपद्मितः’ इत्यमरः । कृष्ण वासव इव । ‘वासवो कृत्रहा कृष्ण’ इत्यमरः ।
कदाभ्युपपत्तते कदात्मग्रहीव्यति न वेदिः । अत्र वाक्यार्थः कर्म । तद्विद्वाहक्षता-
मित्यत्रावग्रहक्षतामित्यनेनैव गतार्थत्वे तत्पदस्य वैयर्थ्योपसेक्षदिति भिन्नं पदं
वैशीत्यस्य कर्मेति युक्तमुत्पत्त्यामः ॥

अगृहसङ्घावमितीज्ञितज्ञया निवेदितो नैषिकसुन्दरस्तथा ।

अयीदमेवं परिहास इत्युमामपृच्छदव्यज्ञितहर्षलक्षणः ॥ ६२ ॥

अगृहेति ॥ इक्षितज्ञया पार्वतीहृदयाभिज्ञया । ‘इक्षितं हृष्टो भावः’ इति
सज्जनः । तथा गौरीसरथेत्येवमगृहसङ्घावं प्रकाशितसदमित्यपार्यं यथा तथा निवेद-
ितो ज्ञापितो निष्ठा मरणमविर्यस्य स नैषिको यावज्जीवग्रहक्षतामी सुन्दरो
विलासी । नैषिकश्चासी सुन्दरक्षेति तथोक्तः । द्वयोरन्वतरस्य विशेषणरविवक्षायां
विशेषणसमातः । किंतु नैषिकव्यविशेषणेन काभित्यविरोधः । अथवा देवस्य-
लौकिकमहिमस्वादुभयं तारिकमिति न विरोधः । अव्यज्ञितं हर्षलक्षणं सुख-
रागादि हर्षेण्ड्रं यत्य तथाभूतः सन् । अयि गौरि । अयीनि कोमलामध्यणे ।
इदं त्वस्त्वीभावितमेवम् । सत्यं क्विमित्यर्थः । परिहासः केलिर्वाँ । ‘द्रवकेलि-
परिहासाः’ इत्यमरः । इत्येवमुमामपृच्छत्पृष्ठवान् ॥

अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलौ समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।

कथंचिद्द्रेसनया भिताक्षरं चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥

अथेति ॥ अयानन्तरमद्रेसनया पार्वती मुकुलीकृताङ्गुलौ संयुक्तीकृताङ्गुलौ ।
अग्रशामी हस्तक्षेति समानादिकरणसमाप्तः । ‘हस्ताग्रहस्तोर्गुणशुणिनोभेदा-
मेदाद्’ इति वामनः । तस्मिन्क्षणहन्ते स्फटिकानामक्षमालिकां नपमालिकामर्पय-
न्त्यामुकुली कथंचिन्महता कषेन चिरव्यवस्थापितवाहु चिरेण स्तीकृतवाहु ।
पृतेन लज्जोपरोधो च्यज्यते । भिताक्षरं परिभितवर्णं यथातथाभाषत वभाषे ॥

किमुवाचेत्याह—

यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया जनोऽयमुच्चःपदलङ्घनोत्सुकः ।

तपः किलेदं तदवामिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥

यथेति ॥ हे वेदविदो वर वैदिकक्षेत्र, त्वया यथा श्रुतं सम्यक्षुतम् ।
क्षुतार्थमेवाह—अयं जनः । सत्यमित्यर्थः । उच्चःपदस्य विवक्षाभृपोद्वतस्था-
नस्य लङ्घन आक्षमणे उत्सुकः । किमत्राकुरुक्षमित्यत्राह—इदं तपसादवासेक्ष-

स्वोदैः पद्मासे: ग्राहेः साधनं किल । किलेण्ठीके । अतिरुद्धरणादसाधकम्—
वेत्यर्थः । तर्हि सञ्जयतामिल्लाशङ्कृ दुराकाः मां न मुख्तीलाक्षेनाह—भनो—
रथाकां कामाकामदर्शिरविषयो न विच्छे । न हि सदाकिपर्याङ्गोचनया कामाः
प्रवर्तेन्द्र इति भावः ॥

अथाह वर्णा विदितो महेश्वरस्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तते ।
अमङ्गलाभ्यासर्वतिं विचिन्त्य तं तवानुशृतिं न च कर्तुमुत्सहे ॥६५॥

अथेति ॥ अथ वर्णा ब्रह्मचारी । ‘वर्णिनो ब्रह्मचारिणः’ इत्यमरः । आह ।
उवाचेत्यर्थः । ‘आहेति भूतार्थे लटप्रयोगो भानितमूलः’ इत्याह भामनः ।
किमिल्लाह—महेश्वरो महादेवो विदितः । मदा ज्ञायत इत्यर्थः । बुद्ध्यर्थेत्वा—
द्वासैमाने क्षप्रत्ययः तद्योगात्पद्धी च । येन त्वं ग्रामभूमबोरया कुतेति भावः ।
पुनरेव त्वं तसीश्वरमर्थयसे तदर्थिन्देव तत्कामैव प्रवर्तते । तत्प्रभावमनुभूदा-
षीति भावः । अनुसरणे को दोषस्त्राह—अमङ्गलाभ्यासेऽमङ्गलाचारे रतिर्वस्त
तं यथोक्तमीश्वरं विचिन्त्य विचार्य तवानुशृतिमनुसरणं कर्तु नोस्तहे । नानुमन्तुं
शक्तोमीत्यर्थः ॥

अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं तु ते करोऽयमामृक्तविवाहकौतुकः ।
करेण शं भोवैलयीकृताहिना सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥६६॥

अवस्तुनि तुष्टप्रस्तुनि निर्बन्धोऽमिनिवेशः परं प्रधानं
यस्यास्त्वया: संकुद्धिरवस्तुनिर्बन्धपरे पार्वति, आमुक्तमासजितं विवाहे चक्रात्मुक्तं
हस्तसूत्रं तथस्य स तेऽयं करः । ‘कौतुकं मङ्गले हर्वे हस्तसूत्रे कुदृढले’ इति
शाश्वतः । वक्तीयीकृताहिना भूषणीकृतसर्पणं शंभोमर्हादेवस्य करेण करणभूनेन ।
सदेव प्रथमं तथस्यमम् । अपरिचितत्वादितिभयंकरमिति भावः । तच तद्वलम्बनं
ग्रहणं चेति कथं तु सहिष्यते । न कथंविदिपि सहिष्यत इत्यर्थः । अपतो यज्ञादि
तदूरऽवतिष्ठतां प्रथमं करमह एव दुःख इति भावः ॥

त्वमेव तावत्परिचिन्त्य स्वयं कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।
वधूदुद्धर्लं कलहंसलक्षणं गजाजिनं शोणितविन्दुवर्णं च ॥ ६७ ॥

त्वमेवेति ॥ हे गौरि, त्वमेव स्वमात्रमना । तावदिति भावार्थे । यावत्प्रार्थ
विचारपीयं तावत्प्रामिल्यर्थः । इदमेवोदाहृतं च गणव्याख्याने । परिचिन्त्य
पर्याङ्गोचय । किमिति । कलहंसलक्षणं कलहंसविद्वाय । ‘चिङ्गं लक्षम च
लक्षणम्’ इत्यमरः । वस्त्रा नवोदाया दुकूलं वधूदुकूलम् । वधूः चूपा
नवोदा ची’ इति विश्वः । तथा शोणितविन्दुवर्णतीति यथोक्तम् । आर्घ-
मिल्यर्थः । गजाजिनं च कृतिवासम् । तस्मिनाकिन इत्याक्षयः । एते कदाचिजा-
त्वपि योगं संगतिमर्हतो चक्राहंतः किम् । एतत्वमेव विन्दवेति शूर्वणाभ्यवः ।

पाणिप्रहणकाले बभूवहोर्विकान्तग्रन्थिः किषते । हृतिवाससा पाणिरीहने तु
दुक्षलधारिण्याकाव कथं संघटित्वत् इति भावः ॥

चतुष्कुण्डप्रकरावकीर्णयोः परोऽपि को नाम तेवानुमन्यते ।

अलक्तकाङ्क्षानि पदानि पादयोर्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥६८॥

चतुष्केति ॥ चतुष्के गृहविशेषे चः पुण्यप्रकरावकीर्णयोर्घ्यत्वयोः ।
कुसुमास्तृतदिव्यमवनभूसंचारोविवशोरित्यर्थः । तब पादयोरलक्षकाङ्क्षानि लाक्ष-
रज्जितानि पदानि पादाकाराणि पादन्यासचिह्नानि । ‘पदं शब्दे च काव्ये च
च्छसायापदेशयोः । पादतचिह्नयोः’ इति विश्वः । विकीर्ण विशिष्टाः केशाः
शब्दविरोहा यासु तासु विकीर्णकेशासु । ‘अतस्य तत्र दृष्टं च’ इति वचनात् ।
‘स्त्राङ्क्षोपसर्जनादसंयोगोपचात्’ इति विकल्पान्त्र कीदृ । परेतभूमिषु प्रेतभूमिषु ।
इमशानेऽव्यत्यर्थः । परोऽपि शाश्वरपि को नामानुमन्यते । न कोऽपीत्यर्थः । नामेति
कुलसायाम् । विनाकपाणिग्रहणे तत्त्वं परेतभूसंचारित्वेन साहृदयोत्तवापि तत्त्वं
संचारोऽवश्यंभावीति भावः ॥

अयुक्तरूपं किमतः परं वदं त्रिनेत्रवक्षः सुलभं तवापि यद् ।

स्तनद्वयेऽस्मिन्हरिचन्दनास्यदे पदं चिताभसरजः करिष्यति ॥६९॥

अयुक्तेति ॥ अनेत्रवक्षः । अयमकालिङ्गनमित्यर्थः । तब तत्संविधितया
सुकमभपि सुपार्णं च । भवतीति शेषः । तदेति देषे वही । ‘न लोकाव्यय-’
इत्यादिना क्रोधलक्षणवद्या निरेषात् । अतःपरमस्याभिनेत्रवक्षेलाभादन्ध-
दयुक्तरूपमत्यन्तानुकूल फिर वद । न किञ्चिदित्यर्थः । ‘प्रशंसायां रूपण्’ इति
रूपत्वयः । कुनः । वद्यसाकाराणादूरिचन्दनास्यदे हरिचन्दनस्यास्यदे स्वान-
भूते चिन्हानद्वये चिताभस्य इमशानभस्य तदेव रजश्चूर्णं कर्तुं । पदं करिष्यति
पदं विदाव्यति । भर्तुभैवत्त्वं भस्माङ्ग्रामादिति भावः ॥

इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना यदूदया वारणराजहार्यया ।

विलोक्य बृद्धोऽक्षमधिष्ठितं त्वया महाजनः सेरमूखो भविष्यति ७०

इयमिति ॥ इयं च से तदु पुरत आदावेवान्मा विडम्बना । परिहास
हृत्यर्थः । का सेत्यत्राह—उदया परिणीतया । वहे: कर्मणि तः । वारणराजहार्यया
त्वयापिष्ठितमारुदं बृद्धोऽक्षम् । ‘अचतुर्’ इत्यादिना निपातः ।
विलोक्य महाजनः साधुजनः सेरमूखः चित्तमूखो भविष्यन्तुपहस्तिष्यति यत् ।
इयमिति पूर्वेण संबन्धः । योरेति ‘नमिकविष्टवजस-’ इत्यादिना रप्रत्ययः ॥
द्रुयं गतं संप्रति शोचनीयता समागमप्रार्थनया पिर्वाकिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ७१

१ अनुमस्यते । २ भवेत् । ३ अहिते । ४ कपलिनः ।

इत्यमिति ॥ पिनाकिन ईश्वरस्य समाप्तमप्राप्यनवा प्राप्तिकामनवा । किंवद्भावेति होषः । संप्रति द्वयं शोचनीयतां शोच्यत्वं गतम् । किं तदाह—सा आगेव इत्यिरोगता । अत्र सेति प्रसिद्धार्थेऽकाङ्क्ष वर्णक्षब्दायेत्ता । तदुक्तं काम्बप्रकाशे—‘प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थेवयस्तप्तक्षो व्युपादानं नापेक्ष्टे’ इति । कान्तिमनी । नित्ययोगे मतुप् । कलावत्तमन्त्रवद कला घोड़शो भागवास्य लोकस्य नेत्रकौशुरी । नेत्रानन्दितीत्यर्थः । एवं च कान्तिमतीत्येत्र-कैमुदीत्वविशेषणयोऽभवत्त्रायात्यन्वयः । प्रागेकेव शोच्या । संप्रति तु त्वमध्य-परेति द्वयं शोच्यमिति पिण्डितार्थः । शोच्यत्वं च निकृष्टाध्ययणादिति भावः ॥

‘कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् । बान्धवाः कुलपीच्छन्ति मिष्ठाणमितरे जनाः ॥’ इति छोकानामाभाषणम् । तत्र किञ्चिद्रुपि नालीत्याह—
वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिग्म्बरत्वेन निवेदितं चमु ।
वरेषु यद्गालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यत्तमपि त्रिलोचने ॥७२॥

वपुरिति ॥ वपुत्तावदस्य विरूपाणि विकृतकृपाण्यहीनि नेत्राणि यस्य लहूरूपाक्षम् । ‘वहुनीहौ सरव्यक्षणोः स्वाक्षर्यत्वं’ इति वर्णवत्यर्थः । वर्णपर्यं च विनेश्वरादिति शीरस्यामी । अतो न सौन्दर्यवार्तारीत्यर्थः । अलक्ष्यमज्जातं जन्म यस्य तस्य भावसन्ना । कुलमपि न ज्ञायत इत्यर्थः । ‘अलक्षिता जनिः’ इति पाठे जनिहत्यत्तिरकदिता न ज्ञाता । ‘जनिहत्यत्तिरकद्यः’ इत्यमरः । वमु वित्तं दिग्म्बरत्वेनैव निवेदितम् । नालीति ज्ञापितमित्यर्थः । यदि वित्तं भवति तदा कथं दिग्म्बरो भवति । अतो शेषं निर्धनोऽयमिति । किं बहुना है बालमृगाक्षि पाक्षेति, वरेषु बोद्धु । ‘वरी जामात्कोडारी’ इति विशः । यद्गपविशादिकं मृग्यते कन्यातद्वयुभिर्विवद्यते तत्रिलोचने व्यवहके व्यक्तम् । एकमपि समस्तं नाभूद्यते भावः । अस्ति किम् । नास्त्वेष्यत्यर्थः ॥

निवर्तयासादसदीप्सितान्मनः क तद्विवर्त्त्वं क च पुण्यलक्षणा ।
अंपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी शमशानशूलस्य नै यूपसत्क्रिया ॥७३॥

निवर्तयेति ॥ असादसदीप्सिताद्विनिष्टमनोरथाभ्यमो निवर्तेय निवारय । सा शूक्राक्षा विधा प्रकारो यस्य स तथोक्तः । अमङ्गलशील इत्यर्थः । क । महद-न्तरमित्यर्थः । पुण्यलक्षणा प्रशस्तमारवविहृता त्वं च क । अतो न तवायमहै इत्यर्थः । तथाहि । साधुजनेन । ‘साधुर्वाङ्मुखिके चाहौ सज्जने चामिथेवत्’ इति विशः । शमशानशूलस्य शमशानभूमिनिखातस्य वच्यशङ्कोवैदिकी वेदोक्ता । यूपो नाम पशुवास्तवनसाधनभूतः संस्कृतवारुपिशेषकाल सरिक्या प्रोक्षणाम्नु-क्षणादिसंस्कारो यूपसत्क्रिया नापेक्ष्यते नेष्यते । यद्या शमशानशूले यूपसत्क्रिया न किम्यते तथा त्वमपि तस्मै न घटस इति तात्पर्यार्थः ॥

इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि प्रवेषमानाधरलक्ष्यकोपया ।
विशुद्धितं भूलतमाहिते तथा विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥७४॥

इतीति ॥ इत्येकंकारेण द्विजातौ द्विजे प्रतिकूलवादिनि सति प्रवेषमानेन
चञ्चलेनाधरेणाधरोहेन कृष्णोऽनुमेयः कोपः कोषो चत्वार्थोक्तमा तथा
पार्वत्योपान्तकोहिते प्रान्तरके विलोचने विशुद्धिते कुटिलिसे भूष्टो चर्मिं-
खतथा । सभूमझमित्यर्थः । तिर्यग्साच्चाहिते निहिते । अनादरातिर्यग्नी-
क्षयतेर्थः ॥

उवाच चैनं परमार्थतो हरं न वेत्सि नूनं यत एवमात्रम् ।
अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विषन्ति मन्दाधरितं महात्मनाम् ॥५

उवाचेति ॥ अथैनं ब्रह्मचारिणमुकाव च । किमिति । परमार्थतत्त्वतो
हरं न वेत्सिन आनासि नूनम् । कृतः । यतो मामेवमुक्तया रीत्यात्थ ब्रवीषि ।
'मुक्तः पञ्चानामादितः' इति रूपसिद्धिः । अज्ञानादेवायं शिष्टाच्छवस्त्रवेत्या-
शबेनाह—मन्दा मृदाः । 'मृदाच्चापुनिभावयथा मन्दाः' इत्यमरः । लोकसा-
मान्यमित्यजलसाचारणं न भवतीत्यलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं तु चौधकारणकं
महात्मनां चरितम् । द्विषन्ति हेत्यपरिज्ञानानाहृष्यन्ति । विद्रांसस्तु कोऽन्यत्र
हेतुरस्तीति वद्यु भवन्ति इत्यर्थः ॥

संग्रहति 'अमङ्गलाभ्यासरतिम्' (५।६५) इत्यगुरुकं दूषणजातम् 'विष्वामी-
कारपरेण' इत्यादिभिः यद्यमिः क्षोकैः परिहृतुमारभते—

विष्वप्रतीकारपरेण मङ्गलं निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।
अगच्छरण्यस्य निराशिपः सतः किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः ॥६

विष्वदिति ॥ विष्वप्रतीकारपरेण । अनर्थपरिहारार्थिनेतर्थः । 'उपसर्गस्य
घन्यमतुष्ये वदुक्तम्' इति दीर्घः । भूरिसमुत्सुकेनैवर्थकामेन वा भङ्गके
गन्धमाल्यादिकं निषेव्यते । शरणे रक्षणे साधुः चारण्यः । 'तत्र साधुः' इति
यथात्थायः । 'क्षारं गृहरक्षिक्रोः' इत्यमरः । जगतः चारण्यस्य अगच्छरण्यस्य
निराशिपो निरभिक्ताच्यस्य सतः दिवस्य । 'आशीर्वदगदंह्रायां विभवाक्यानिला-
पयोः' हृति शाश्वतः । आशया दृष्ट्योपहता दूषितात्महृतिरन्तःकरणवृत्तिर्देवां
तैरेभिर्मङ्गलैः किम् । वृथेतर्थः । पूर्वं मङ्गलमित्येववचनस्य अत्यनिप्राण्य-
स्यादेभिरिति वदुष्वचनेन परामर्शो न विषेव्यते । इष्टाचाहवनिहृष्यपरिहारार्थिनो
हि मङ्गलाचारविवरणः । तदु भवासंसद्य तु यथाकर्थं विदास्तम् । को दोष
इत्यर्थः । एतेन 'अमङ्गलाभ्यासरतिम्' (५।६५) इत्युक्तं मस्तुकम् ॥

¹ भूलतया.

अकिञ्चनः सन्प्रभवः स संपदां त्रिलोकनाथः पितृसत्त्वगोचरः ।
स मीमरूपः शिव इत्युदीर्घते न सन्ति याथार्थविदः पिनाकिनः ॥

अकिञ्चनेति ॥ स हरः । न विद्यते किञ्चन इत्यं यस्त्रोऽकिञ्चनो दरिष्टः
सन् संपदां प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । पितृसत्त्वगोचरः इमशानाभ्यः
सन् ब्रह्माणां लोकानां नाथः । ‘तदितार्थं’ इत्यादिनोक्तरपदसमाप्तः । स
देवो मीमरूपो भयंकराकारः सन् शिवः सौम्यरूप इत्युदीर्घत उच्यते । अतः
पिनाकिनो हरस्त्र यथा भूतोऽथां यथार्थसत्यं भावो याथार्थं तत्त्वं तत्य विद्वो न
सन्ति । लोकोक्तरमहिष्ठो लिङ्गेवस्त्र यथाकर्त्त्वविदवस्त्रानं न दोषादेति भावः ।
एतेन ‘अवस्तुनिर्बन्धपरे’ (५ । ६६) इति परिहतं वेदितम्यम् ॥

देवस्त्र लौकिकमलौकिकं च प्रसाधनं नास्तीत्यादेनाह—

विभूषणोऽत्रासि पिनद्वभोगि वा गजाजिनालभिं दुकूलधारि वा ।
कपालि वा स्नादेवतेन्दुशेखरं न विश्वमूर्तेनवधार्यते वपुः ॥ ७८ ॥

विभूषणेति ॥ विश्वं मूर्तिर्थस्तेति विश्वमूर्तेन्दुमूर्तें शिवस्य वपुः शरीरं
भूषणोऽत्रासत् इति भूषणोऽत्रासि स्यात् । पिनद्वभोग्यामुक्तसु जंगमं वा स्यात् ।
पिनद्वेति नहतेरपित्यांकर्मणि एः । ‘वष्टि भागुरिरङ्गापमवाप्योरुपसर्गयोः’
इत्यकारलोपः । गजाजिनालभिं स्यात् । अथवा दुकूलधारि स्यात् । कपालम-
स्यासीति कपालि विश्वादितःकपालशेखरं वा स्यात् । इन्दुशेखरं वा स्यात् । नाथ-
धार्यते न निधीर्थते । सर्वं संभवतीत्यर्थः । एतेन ‘त्वमेव तावत्’ (५ । ६०)
इनि शोकोक्तं प्रत्यक्तमिति हेयम् ॥

‘अयुक्तरूपं किमतःपरं वद’ (५ । ६९) इनि शोकोक्तं प्रस्ताव—

तदद्वसंसर्गमवाप्य कल्पते भ्रुवं चिताभस्त्र रजोविशुद्धये ।

तथाहि नृत्याभिनयक्रियाच्युतं विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसां ७९

तदिति ॥ तत्र शिवस्याङ्गं तत्त्वं संसर्गमवाप्यात्मात्मा चिताभस्त्रैव रजो-
विशुद्धये कल्पते । अर्हं पर्यग्नोतीर्थः । अलमर्थयोगात् ‘नमःखलिस्त्वाहा—’
इत्यादिना चतुर्थी । भ्रुवं शोधकत्वम् । प्रमाणसिद्धमित्यर्थः । प्रमाणमेवाह—
तथाहि । प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । नृत्ये ताण्डिके योऽभिनयोऽर्थात्याकचेष्टाविशेषः च
एव शिवा तदा निषिद्धेन च्युतं पतितम् । चिताभस्त्रात् इति शेषः । अम्बरौ-
कसां देवानां मौलिभिर्विलिप्यते विषयते । अम्बुदं चेत्कथमिन्द्रादिभिर्विषयते-
थापतिरुमानं वा प्रमाणमित्यर्थः ॥

यद्युक्तम् ‘शिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु’ (५ । ७२), ‘इत्यं च सेऽन्या पुरतो
दिङ्मन्दना’ (५ । १०) इत्यादि च तत्रोत्तरमाह—

असंपदत्तस्य चृष्णेण गच्छतः प्रभिष्ठादिग्वारणवाहनो चृषा ।

करोति पादावृपगम्य मौलिना विनिद्रमन्दातरजोरुणाङ्गुली ॥८०॥

१ स लोकवादः । ३ अथ चन्द्रशेखरम् । ३ संसर्वम् । ४ निळपत्ते.

आसंपद इति ॥ प्रभिको महस्तावी विगवाणो विवगजो वाहने वस्त सः ।
ऐरावतेनोह इत्यर्थः । वृषा देवेन्द्रोऽसंपदो दविद्रुत्य वृषेण गच्छतो तृष्णभास्तुल
तस्मेवरस्य पादौ भौलिना मुकुटेनोपगम्य । प्रणस्येत्यर्थः । विलिङ्गाणां विकसि-
ताणां मम्बाराणां कल्पतरक्षुमारां रजोभिः परागैरणा अङ्गुलयो वयोलौ
तथोक्ते करोति । विगगजारेहिणामिन्द्रादीनामपि वन्धस्येऽदुमौलेः किं संपदा
द्वापारोहणे वा को दोष इत्यर्थः ॥

बहुकं 'बुधिरूपाङ्गमलक्ष्मजन्मता' (५ । ७२) इति तत्रोत्तरमाह—

विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना त्वयैकमीश्च प्रति साधु भाषितम् ।
यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं कर्थं स लक्ष्यग्रभवो भविष्यति ॥१॥

विवक्षतेति ॥ च्युतात्मना नष्टस्वभावेनातएव दोषं दूषणं विवक्षता
बक्षुमिद्दुनापि व्ययेन प्रयेकम् 'अलक्ष्यजन्मता' इत्येतदेकम् । वच इत्यर्थः ।
साधु भाषित सद्वयुक्तम् । कुतः । यमीश्वरमात्मभुवोऽपि ब्रह्मणोऽपि । 'ब्रह्म'-
त्मभूः सुरज्ञेषुः' इत्यमर्हः । कारणमामनन्मत्युदाहरन्ति । विद्वांस्य इति शेषः ।
'पाप्त्रामात्माज्ञादाप्त्' इत्यादिना मनदेशः । स ईश्वरः कथं लक्ष्यग्रभवो
लक्ष्यजन्मा भविष्यति । अनादिनिधनस्य भगवतः कारणशङ्खाकलङ्घन नान्विष-
यत इत्यर्थः ॥

अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।
ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥८२॥

अलमिति ॥ अथवा विवादेन कलहनालम् । त्वया यथा येन प्रकारेण स
इत्यर्थः भुतोऽप्यांशं कर्त्तव्येन तथाविधस्तावद्वकार एवास्तु । सम मनस्वव्येष्वे
भावः शङ्खार युक्तोऽकृतीयो रस आलाद्यो यस्य तत्तथा स्थितम् । तथाहि ।
कामकृतिः स्वेच्छात्मवहारी वचनीयमस्थानसङ्कापवादं नेत्रते न विचारयनि ।
न हि स्वेच्छासंचारिणो लोकापवादाद्विभ्यनीति भावः ॥

निवार्यतामालि किमप्यर्थं बदुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तसादपि यः स पापमाङ् ॥८३॥

निवार्यतामिति ॥ हे आलि सखि । 'आलिः सखी वयसा च' इत्यमर्हः ।
स्फुरितोत्तराधरः स्फुरणभूयिहोष्टोऽप्य बदुमाणवकः पुनः किमपि विवक्षुर्वैकु-
मिच्छुः । त्रुवः सच्चन्तादुप्रत्ययः । निवार्यताम् । सर्वे वकुमेव कर्थं न ददासी-
त्वाह—तथाहि । यो महतः पूज्यानपभाषतेऽपवदति न केवलं स पापभाग्यवति ।
किन्तु तसादपभाषमाणास्पुरुषायः शृणोति सोऽपि पापभाङ् । भवतीति शेषः ।
अत्र स्मृतिः—'गुरोः प्राप्तः परीवादो न भोतस्यः कर्थंक्षम । कर्णी तत्र
पिधारात्म्ये गम्भीर्ये वा ततोऽन्यतः ॥' इति ॥

संविति गम्भीरप्रकाशवते—

इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी चचाल बाला स्तुनभिज्ञवल्कला ।
सरूपमास्याय च तां कृतस्मितः समाललम्बे बृष्टराजकेतनः ॥८४॥

इत इति ॥ अथवेतोऽन्यद्व गमिष्यामीति वादिनी बदस्ती सनाम्यरे विजयवल्कला
रम्यवशार्कुचलक्षणीरा बाला पार्वती चचाल । बृष्टराजकेतनो बृष्टमध्यवज्ञ त्वंहय-
मास्याय निष्प्रमाणित्वं कृतस्मितः सत् तां पार्वतीं समाललम्बे जग्नाह ॥

तं वीर्यं वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-

निष्ठेपैषाणाय पदमुदृतमुद्दृहन्ती ।

मार्गचिलब्धयतिकराकुलितेव सिन्धुः

शैलाधिराजतनया न यदौ न तस्यौ ॥ ८५ ॥

तमिति ॥ तं देवं वीर्यं वेपथुमती कम्पवती सरसाङ्गयष्टिः शिवगात्री ।
महादेवदर्शनेन देशाः सात्विकभावोदय उक्तः । निष्ठेपैषाणायाम्बद्ध विष्यासायो-
द्धुतमुक्तिक्षं पदमुद्दिष्टमुद्दृहन्ती शैलाधिराजतनया पार्वतीं नार्गेऽचलक्षणं विष्टि-
करेण समाहस्या । अवरोद्धनेनेति यावत् । आकुलिता संभविता सिन्धुर्वंदीद ।
'देशे नदविशेषेऽक्षीं सिन्धुर्नां सरिति शिवाम्' इत्यमरः । न यदौ न तस्यौ
लज्जयेति भावः । वसन्तातिळकाबृत्समेतत् ॥

अद्यप्रमृत्यवनताङ्गि तवासि दासः

क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रभौलौ ।

अह्नाय सा नियमजं कुममुत्ससर्ज

क्षेत्रः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥ ८६ ॥

अद्येति ॥ चन्द्रभौलौ शिवे । हे अवनताङ्गि पार्वती, अद्यप्रमृति । अक्षा-
हिनादारम्बेत्यर्थः । प्रमृतिकोगाद्येति सहस्र्यर्थवाचिना पञ्चम्यर्थो लक्षपते । तत्
तपोभिः क्रीतः । 'दास दाने' । इसते आरम्भन् ददातीति दासोऽमीति वाचिनि
वदति सर्ति । सा देव्यह्नाय सपदि । 'क्षत्राक्षटित्यअसाह्यय त्राक्षाङ्गु सपदि बृष्टम्'
इत्यमरः । नियमजं तपोजन्यं कुमं क्षेत्रमुत्ससर्ज । फलप्राप्या क्षेत्रं विसक्षारे-
त्यर्थः । तथाहि । क्षेत्रः फलेन क्षासित्या पुनर्नवतां विधत्ते दूर्जवदेवाङ्गिष्ठितामा-
पादवर्तीत्यर्थः । सफलः क्षेत्रो न क्षेत्र इति भावः ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथस्त्रिविरचितया संजीविनीसमा-
ख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृती कुमारसंभवे महाकाम्बे
तपःफलोदयो नाम पञ्चमः सर्वः ।

षष्ठः सर्गः ।

अथ विश्वात्मने गौरी संदिदेश मिथः सखीम् ।

दाता मे भूभृतां नाथः प्रभाणीकियतामिति ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ देवदेवानुप्रहानन्तरं गौरी पर्वती विश्वात्मा स्वरूपं यत्येति । विश्वस्त्रामेति च । विश्वात्मने विश्वाव मिथो रहस्यि । ‘मिथोऽन्योन्यं रहस्यं’ इत्यमरः । सखीं संदिदेशातिससर्ज । कियवामाक्रयोर्गोऽपि संप्रदावत्वाचातुर्धा । किमिति । भूभृतां नाथो हिमवान्मे भम दाता सः प्रभाणीकियतामिति । शान्त्वेष प्रभाणीकियतामित्यर्थः । श्राव्यनाथां छोद । विश्वा दीपमानान्याः परिप्रहो भम महामनुभव इति भावः ॥

तथा व्याहृतसंदेशा सा बहौ निभृता प्रिये ।

चूत्यहित्रिवाभ्याशे मधौ परभृतोन्मुखी ॥ २ ॥

तथेति ॥ तथा सखा । सखीमुखेनेत्यर्थः । व्याहृतसंदेशोक्तव्याखिका प्रिये हरविवेचे निभृता विश्वला । परमासकेत्यर्थः । सा गौरी । मधौ वसन्ते निभृता विश्वा परभृतया कोकिलयोन्मुखी मुखरा परभृतोन्मुखी । मुखशब्देनाभिभाषणव्यापारो लहस्ते । तथा च परभृतानुखेन व्याहृतस्तीत्यर्थः । परभृतेति कियाशब्दविश्वात्माम् ‘आतेरकी—’ इति छीघ्यतयो न भवति । तवेत्युपसेवत्य व्यक्त्वादुपमानवाचि परभृताशब्दस्य समाप्तः सोढव्यः । अववा भृतरम्यम् । संपदाविष्वाकिंश्च । परमैर्भृत्यस्त्रामेति व्यासेन व्याशवेदम् । पदमञ्चरीकारस्तु परैर्भित इति कर्मणि किमाह । चूत्यहित्रिवाभ्याशेवाभ्याशेऽनितके बहौ । ‘सदेशाभ्याशासविघ्समर्यादिस्वेशवत् । उपकण्ठानितकाभ्यर्णाभ्याशा अप्यमितोऽव्ययम्’ इत्यमरः ॥

स तथेति ग्रतिशाय विसूज्य कथमप्युमाम् ।

ऋषीङ्गोतिर्मयान्सस्त ससार सरशासनः ॥ ३ ॥

स इति ॥ स प्रकृतः । शालीति शासनः । बहुलग्रहणात्मेति ल्पद् । अरम शासन इत्यरसायेति ग्रतिशाय । तथा करिष्यामीत्युक्तवेत्यर्थः । उर्मा कथमपि हृष्ट्वेण विसूज्य । तत्र गाढानुरागत्वादिति भावः । ज्योतिर्मयांलेजो-रूपान्ससुर्वीनहिरःप्रभृतीन्सकार स्मृतवान् ॥

ते प्रभामण्डलैव्योम घोतयन्तस्तपोधनाः ।

सारुन्धतीकः सपदि प्रादुरासन्पुरः प्रभोः ॥ ४ ॥

त इति ॥ वे वप पृथ भन्न वेण ते तपोधनाः सपुर्वः प्रभामण्डलैक्षेजः-
उल्लैव्योमाकारं घोतयन्तः प्रकाशपन्तः । अरुन्धता सह वर्णन्त इति साद-

व्यतीकाः सम्भाः । 'नदृतम्' इति कृप् । सपदि ग्रन्थोरीवारस्तु पुरः उरोभागे
ग्रामुरासन्नकरक्षा बन्धुः ॥

इतः परं चक्रमिः क्षेकलानेव मुक्तीन्द्रियं यति—

आमुतात्मीरमन्दारकुमोत्करवीचिषु ।

व्योमगङ्गाप्रवाहेषु दिश्नागमदगन्धिषु ॥ ५ ॥

आमुता इति ॥ उक्तिरन्ति विक्षिपन्तीस्तुतिकरा । 'हुपम्' इत्यादित्य
कप्रथमः । तीरे ये मन्दाराः कल्पवृक्षालेखाः कुमुमानामुरिकरा वीचपसरंगा वेचां
तेषु दिश्नागानां दिग्गजानां मदगन्धो वेचिति तथोकेषु व्योमगङ्गाप्रवाहेष्वा-
काशगङ्गालोतःसामुताः ज्ञाताः ॥

मुक्तायश्चोपवीतानि विप्रतो हैमैवलक्लाः ।

रत्नाक्षसूत्राः प्रवज्यां कल्पवृक्षा इवाधिताः ॥ ६ ॥

मुक्तेति ॥ मुक्तानां मौखिकानां अज्ञोपवीतानि । मुक्तमयानीत्यर्थः । विप्रतो
दधानाः । हेममयानि लक्लकानि वेचां ते हैमैवलक्लाः । रत्नमयान्यहसूत्राणि
वेचां ते रत्नाक्षसूत्राः । प्रवज्यां प्रवज्यनम् । 'वजयज्जोभौवे रथम्' इति नवप् ।
आधिताः कल्पवृक्षा इति लिपिताः । अत्र चतुर्थांभमयानि प्रवज्याकाढयेन
वानप्रस्थाश्चमो लक्ष्यते । 'जहुः परिग्रहीडां प्राजापत्याक्षापस्तिनः' (६ । ३४)
इति सप्तवीकरणाभिभानाद् । 'सुतविन्यस्तुपवीक्षया वामुगतोऽपि सन्' इति
वानप्रस्थस्योभयथा अवरणात् ॥

अधःप्रस्थापिताश्चेन समावर्जितकेतुना ।

सहस्ररक्षिमना साक्षात्सप्रणाममुदीक्षिताः ॥ ७ ॥

अध इति ॥ अधःप्रस्थापिताश्चेन । सूर्यमण्डलोपरिवर्त्वात्सर्विक्षणमण्डलस्तेति
भावः । समावर्जितकेतुना तन्मण्डलाधातशक्तया नामित्रवज्जेन सहस्ररक्षिमना
सूर्येण साक्षात्स्वयमेव सप्रणाममुदीक्षिताः । गमनास्तुज्ञादानरम्भमातिर्थः ।
भगवतः सूर्यसाप्युपस्था इति भावः ॥

आसक्तवाहुलतया सार्धमुदृतया शुवा ।

महावराहदंशायां विश्रान्ताः प्रलयापदि ॥ ८ ॥

आंसकेति ॥ उनः किंविदाः । प्रलयापदि कल्पान्तसंकट आसक्तवाहुल-
तया । दंशायामिति शेषः । उद्भूतया । दंश्वेति शेषः । शुवा सार्धं वरण्या सह
महावराहदंशायां विश्रान्ताः । महाप्रलयेऽप्यविनाशिन इतर्थः ॥

सर्वशेषप्रणयनादिश्वयोनेरनन्तरम् ।

पुरातनाः पुराविद्विर्वातार इति कीर्तिताः ॥ ९ ॥

सर्वेति ॥ विश्वदोनेप्रेषणोऽबन्नतरं सर्वज्ञोपलय प्रगायनात् । अहस्यावसिष्टव्यहैः करणादेतोरित्यर्थः । पुराणवेदिभिर्यांसादिभिः पुराणना चातार इति कीर्तिः । विश्वदोनेरिति संबन्नमात्रे वही । तस्मानन्तरभिति भास्ये दर्शनात् । अपादानत्वविक्षयात् तु पञ्चमीः अयमदःशब्दो (?) यथाक्षडवाहृतादनन्तरस्वेति यावदरभाष्ये दर्शनात् । तथा 'अथादो चर्मजिङ्गस' इत्यत्र 'अथ केवाव्ययनाद-नन्तरम्' इत्याचास्याः । कविक्ष 'पुराणपञ्चापादानदनन्तरम्' इति । यद्यम्बन्धनापि द्रष्टव्यम् ॥

प्राक्तनानां विशुद्धानां परिपाकमुपेयुषाम् ।

तपसामुपभुजानाः फलान्यपि तपस्विनः ॥ १० ॥

प्राक्तनानामिति ॥ प्राक्तनानां जन्मान्तरभवानां विशुद्धानां लिमेलानां परिपाकं फलदानोऽमुखवसुपेयां गतानां तपसां फलान्यमुपभुजानां भवि तपस्विनस्तपेनिहोः । प्रारब्धभोगिनो विशुद्धाव्येति भावः । कुलकम् ॥

तेषां मध्यगता साध्वी पत्युः पादापितेक्षणा ।

साक्षादिव तपःसिद्धिर्वभासे बहुरूचती ॥ ११ ॥

तेषामिति ॥ तेषामृदीजां मध्यगता साध्वी पतिवता । अतएव पत्युर्वलि-इत्य पादयोरपितेक्षणा लिपिष्टदृष्टिरूचती साक्षात्पत्यक्षा तपःसिद्धिरिव तेषां भेदेति शेषः । तेषां मध्यगतेति लिङ्गवचनादिसाम्यादियमुपमा । बहु भूयिहं वभासे भाति स्य ॥

तामगौरवमेदेन मुर्नीश्चापश्यदीश्वरः ।

स्त्रीपुमानित्यनास्यैषा वृत्तं हि महितं सताम् ॥ १२ ॥

तामिति ॥ इत्यर्थे भगदांस्तामरूपतीं मुर्नीश्चापश्यदीश्वरमेदेन समानप्रतिपत्त्याप्य-इत्यहृष्टवान् । न चाप्यमविवेक इत्याह—हि यस्यात्कीं पुमांश्चेत्यानास्या स्त्रीपुसमेदो न लिपिः । किंतु सतां साधूनां वृत्तं चरित्रमेव महितं पूज्यम् । 'गुणाः पूजास्थानं गुणितु न च लिङ्गं न च वयः' इति भावः ॥

तदर्शनादभूच्छंभोर्भूयोन्दारारथमादरः ।

क्रियाणां खलु धर्म्याणां सत्पत्यो मूलकोरणम् ॥ १३ ॥

तदिति ॥ उहस्तनादहन्तीदर्शनाच्छंभोर्दर्शनं परिप्रार्थ्यमाश्रो मूलान्वदु-तरोऽभूत । ननु दाराः कुत्रोपयुज्यन्त इत्यत्राह—धर्म्याणां धर्माद्वपेतानाम् । 'कर्मपत्त्यर्थम्यापादवयेते' इति यत्पत्त्यवः । क्रियाणानामित्यादीनां सत्यः पतिवताः पहयः सत्पत्यः । 'पत्तुनां यज्ञसंयोगे' इति ठीरे नकारम् । मूल-कारणं स्तु ॥

धर्मेणापि पदं शर्वे कारिते पार्वतीं प्रति ।

पूर्वापराधभीतस्य कामसोच्छ्रुतिं मनः ॥ १४ ॥

धर्मेणेति ॥ धर्मेण दारसंजिष्ठकालकणेनापि कल्पां । शर्वे ईशे पार्वतीं प्रति पदं कारिते सति । ‘हकोग्रन्थवतरस्याम्’ इति शर्वसागिकर्तुः कर्मत्वम् । पूर्वापराधभीतस्य कामस्य मन उच्छ्रुतिम् । पुनरुक्तीवकावकाशो भवतीति सप्रस्पाकाममूलित्यर्थः ॥

अथ ते मुनयः सर्वं मानवित्वा जगद्गुरुम् ।

इदमूरुरनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वचः ॥ १५ ॥

अथेति ॥ अयानूचानाः साङ्गेवदप्रवक्ताः । ‘अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोस्तु वः’ इत्यमरः । ‘उपेयिवानवाचाननूचानव्याप्तिः’ इति निषातः । ग्रीष्मा कण्टकिताः पुलकितास्वचो येषां ते तथोक्ताः । ते सर्वे मुनयो जगद्गुरुं हरं मानवित्वा पूजयित्वेदं वक्ष्यमाणमृक्षुः ॥

यद्ब्रह्म सम्यगाश्रातं यदग्नीं विधिना हुतम् ।

यच्च तस्म तपस्तस्य विषफ्कं फलमद्य नः ॥ १६ ॥

यदिति ॥ ब्रह्म वेदः । ‘वेदस्तावं तपो ब्रह्म’ इत्यमरः । सम्यक्षिष्ठप्रयत्नेऽक्षमाज्ञातमधीतमिति यद् । अग्नौ विधिना हुतमिति यद् । तपश्चान्द्रावणादिकं वह्यमिति च यत्स्वाध्यवनेऽयातपोरुपस्य । आश्रमत्रयसाध्यस्य कृत्यस्यापि कर्मण इत्यर्थः । समुश्शावामिग्रावकमेकवचनमम्बयाकृत्यान्वयप्रसङ्गात् । न च न दुसैकं कवचावः, अनपुंसकेति निषमाणः । कलं कर्त्यमच्य नोऽसाकं विषफ्कम् । सुनिष्पत्तमित्यर्थः । कर्मणि वः । ‘पक्षे वः’ इति निष्पत्तस्य वत्वम् ॥

तदेव फलमाह—

यदध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्वया ।

मनोरैथस्याविषयं मनोविषयमात्मनः ॥ १७ ॥

यदिति ॥ वयस्यास्कारणाज्ञागतामध्यक्षेणाग्निपेन त्वया वर्चं मनोरैथस्याग्निलापस्याविषयमगोचरमात्मनः स्वस्य मनोविषयं मनोदेशमारोपिताः प्रापिताः । तस्माद्विषफ्कं फलमिति पूर्वेण संबन्धः । सकलजगदन्वेष्यस्य भगवतोऽपि वयमन्वेष्या भवाम् इति परमोक्त्वा वयमिति भावः ॥

तदेवोपपादवति—

यस्य चेतसि वर्तेयाः स तावत्कृतिनां वरः ।

किं पुनर्ब्रह्मयोनेर्यस्तव चेतसि वर्तते ॥ १८ ॥

यस्येति ॥ यस्य जनस्य चेतसि वर्तेयाः । येव शर्वस्य इत्यर्थः । स तावत्कृ

१ प्रथमे, २ प्रणिपद्म, ३ अध्यपद्म, ४ विश्वोनेः.

एव कृतिमां कृतहृत्यानीं वरः वेष्टः । ब्रह्मणो वेदश्च वेदसो वा योनैः कारणस्य ।
यद्वा वेदप्रमाणकर्त्तव्य चेतसि चो वर्तते । तथा सर्वतः हस्तर्थः । किं पुनः ।
स कृतिनां वर इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

सत्यमर्काच्च सोमाच्च परमध्यासहे पदम् ।
अद्य तूष्णीस्तरं ताम्यां सरणानुग्रहात्तव ॥ १९ ॥

सत्यमिति ॥ अर्कास्यूर्याच्च सोमाकष्णदात्त एत्युर्थः पदं स्यानमध्यासहे
तिष्ठामः । वयमिति शेषः । सत्यम् । ‘अविद्याहृत्यासां कर्म’ इति कर्मत्वम् ।
जय तु तव कर्तुः । सरणमेवानुग्रहः प्रसादस्तसादेतोः । ताम्यासर्वेन्मुम्या-
मुष्णीस्तरमस्युर्थं पदम् । अध्यासहे इति संबन्धः । उत्तरमिति इत्यप्रकर्त्तव्या-
सामुग्रहवदः ॥

त्वत्संभावितमात्मानं बहु मन्यामहे वयम् ।
प्रायः प्रत्ययमाधचे स्वगुणेषु तमादरः ॥ २० ॥

त्वदिति ॥ वरं तथा संभावितं सलृतं त्वसंभावितमात्मानमात्मस्वरूपं
महाविकं यथा तथा मन्यामहे । तथाहि । उत्तमादरः सर्वपुरुषकर्तुकः सलृतः
स्वगुणेषु विषये प्रायेण भूषा प्रत्ययं विश्वासमात्मते जनयति । सर्वश्चापि महा-
जनपरिग्रह एव पूज्यताहेतुरित्यर्थः ॥

या नः ग्रीतिर्विरूपाक्ष त्वदनुध्यानसंभवा ।
सा किमेवेष्टते तुम्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥ २१ ॥

येति ॥ हे विरूपाक्ष, त्वदनुध्यानसंभवा त्वत्कर्तुकस्तरणजन्मा कोऽस्माकं या
ग्रीतिः सा ग्रीतिस्तुम्यं किमावेष्टते किमर्थं विवेष्टते । तथाहि । देहिना प्राणिना-
मन्तरात्मान्तरात्मयति । सर्वेन्द्रियाणां त्वयास्तत्त्वीतिरनावेदितापि ज्ञानवत् एव
यत्कलो न कुद्योधनं संभवतीति भावः ॥

साक्षाद्वृष्टोऽसि न तुनर्विषस्त्वां वयमञ्जसा ।
प्रसीद कथयात्मानं न धियां पथि वर्तसे ॥ २२ ॥

साक्षाद्विदिति ॥ हे देव, साक्षाद्वत्वेण रष्टोऽसि । भजसा तु नक्षत्रवस्तु
त्वा वर्तन न विष्टः । इत्यमानस्य रूपत्वात्तत्त्वादिति भावः । अतः प्रसीद-
नुगृहण । आत्मानं निजस्वरूपं कथय । न चाकवितं तत्सुकोषमित्याह—विर्या
तुदीमां पवि न वर्तसे । अतस्त्वयैव त्वदूरं कथनीयमित्यर्थः ॥

तारिकं रूपं तावदाकां, च इत्यमानमपि रूपं तत्त्वतो रूपवितुं शक्यमित्याह—

१ तसात्, २ आस्थायते, ३ वो विष्टः पुनः.

किं येन सृजसि व्यक्तमुत येन विमर्शि तत् ।

अथ विश्वस्य संहर्ता भागः कतम एष ते ॥ २३ ॥

किमिति ॥ हे देव, एष इष्टमानसे भागो भूर्तिः किं येन भागेन अवक्ष प्रपञ्चं सृजसि सः । यत्सदोर्नित्यसंबन्धात्सर्वत्र तत्त्वद्वयोऽस्याहार्थः । उत येन भागेन तत्त्वाकं विमर्शि पालयति स वा । अय यो भागस्य विश्वस्य संहर्ता स वा । किमाद्यः संदेहे । कतमः । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरेष्वर्यं कतमो भाग-सहुच्चतामित्यर्थः ॥

ननु हर इत्येवं निजश्वास्त्वयमयं संशायस्त्राह—

अथवा सुमहत्येषा प्रार्थना देव तिष्ठतु ।

चिन्तितोपश्चितांसावच्छाधि नः करवाम किम् ॥ २४ ॥

अथवेति ॥ अथवा हे देव, सुमहती । गुह्यत्वमत्वादतिलुक्तेष्वर्यः । एषा प्रार्थना निजरूपनिरूपणप्रार्थना तिष्ठतु । किंतु चिन्तितेन चिन्तिता एवोपश्चितां-चिन्तितोपश्चितांसावच्छाध्याज्ञाय र्य किं करवाम । प्रार्थनायां लोहू । अकमप्रस्तुतेन, प्रस्तुते तावलियुक्तेष्वर्यः ॥

अथ मौलिगतस्येन्द्रोर्विशदैर्दशनांशुभिः ।

उपचिन्तन्यभां तन्वां प्रत्याह परमेश्वरः ॥ २५ ॥

अथेति ॥ अथ परमेश्वरो मौलिगतस्येन्द्रोलभीमल्पाम् । कलामात्रत्वादिति भावः । प्रज्ञां कान्ति विशदैः गुह्यैर्दशनांशुभिरूपविष्वस्वर्यवर्णप्रत्याह । प्रस्तु-वाचेष्वर्यः ॥

विदितं वो यथा स्वार्थो न मे काश्चित्प्रवृत्तयः ।

ननु भूर्तिभिरत्थाभिरित्यभूतोऽस्मि सूचितः ॥ २६ ॥

विदितभिति ॥ हे मुनवः, काश्चिदपि से प्रहृतयो व्यापाराः स्वार्थो न भव-नित यथा तथा वो युध्माकं विदितम् । वाक्यार्थः कर्म । तु चर्यत्वादैत्यमाने कर्त्तव्योगात्यही । प्रवृत्तिपारार्थे प्रमाणमाह—अष्टाभिर्भूर्तिभिरित्यभूतं हमं प्रकारं परार्थप्रवृत्तिरूपं प्राप्तः । ‘भू प्राहो’ इति धारोः कर्तृति कः । सूचितो ज्ञापि-तोऽस्मि । मत्स्वर्गित्वेष्या स्वपारार्थं मनुसेवनित्यर्थः ॥

सोऽहं तृष्णातुरैर्वृष्टिं विद्युत्वानिव चातकैः ।

आरिविप्रकृतैर्देवैः प्रदूर्ति प्रति याचितः ॥ २७ ॥

सोऽहमिति ॥ स परार्थप्रवृत्तिरहं तृष्णातुरैश्वातकैर्वृष्टिं विद्युत्वाम्बेद इष्टारि-विप्रहृष्टैः जातुरीढितैर्देवैः प्रदूर्ति पुत्रोत्पादनं प्रति याचितः । याचतेर्षुहावित्याद-प्रवाने कर्मचिकः ॥

अत आहर्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने ।
उत्पत्तये हविर्भोकुर्यजमान इवारणिम् ॥ २८ ॥

अत इति ॥ अतः सुरप्रार्थितस्याकेतोरात्मने पुश्टाप । उत्तमसुखादयितु-
मित्यर्थः । ‘किवायोपपदस्य’ इत्यादिना चतुर्थी । पार्वतीं यजमानो यदा । ‘पूर्ण-
यजोः शानन्’ इति शानप्रस्तवः । हविर्भोकुर्यजेष्वपत्तये इति मिमम्बन्धनदाह-
विशेषमित्व । ‘निर्मम्बद्यदाहयि स्वरणिईयोः’ हत्यमरः । आहर्तु संप्रदीतुमिच्छामि ॥

तामसदर्थे युष्माभिर्याचितव्यो हिमालेयः ।

विक्रियायै न कल्पन्ते संबन्धाः सदनुष्ठिताः ॥ २९ ॥

तामिति ॥ अस्मदर्थेऽस्मदप्योजने लिपिते सति युष्माभिर्याचितव्यां पार्वतीं हिमा-
लयो द्विमवान्वाचितस्यः । याचेद्वृद्धादित्यादप्रधाने कर्मयि तत्त्वप्रस्तवः ।
आवश्यकं वैतत्रित्याह—सक्षिः सगुह्यैरनुष्ठिताः संघटिताः संबन्धां यौनाद्यो
विक्रियायै वक्तव्योपत्याद्यनाय न कल्पन्ते न पर्यामुखमिति । न समर्था इत्यर्थः ।
अलमर्थयोगाचातुर्थी ॥

न चाहं लौल्यादित्यमिच्छामि किंनु देवोपकाशयः । यदेवं लिखिलदेवेषु
विद्यमानेषु हिमगिरेः शिलाभूतस्य कन्यापरिणयेच्छा कथमित्युक्ते स एव मे
स्त्राव्यसंबन्धोऽत्रभवान्विहमवानित्याह—

उच्चतेन स्थितिमता धुरमुद्गहता भ्रुवः ।

तेन योजितसंबन्धं वित्त मामप्यवक्षितम् ॥ ३० ॥

उच्चतेनेति ॥ उच्चतेन प्रांगुला प्रसिद्धेन च स्थितिमता प्रतिष्ठावता भ्रुवो
चुरं भारमुद्गहता । लिंबाहकेषोत्तर्यः । तेन हिमवता योजितः संबन्धो
यौनसंबन्धो वस्त्र तं भामप्यवक्षितमव्यामोहितं वित्त जानीत । ‘विद शाने’
इति धारोलेष्ट ॥

तर्हि स किं वाच्य इत्याशङ्काह—

एवं वाच्यः स कन्यार्थमिति वो नोपदिश्यते ।

भवत्प्रणीतमाचारमामनन्ति हि साधवः ॥ ३१ ॥

एवमिति ॥ कन्यार्थं कन्याप्रदानाय स हिमवानेवं वाच्य इति वो
युष्माम्बं नोपदिश्यते । कुरुः । हि चकासाध्यो विहूसो भवङ्गिः प्रणीतं स्तूनि-
रूपेण लिपद्यमाचारमामनस्त्युपदिशमिति । न हि स्वयमुपदेष्टारः परोपदेशमये-
क्षम्य इत्यर्थः ॥

आर्याप्यरुन्धती तत्र व्यापारं कर्तुमर्हति ।

प्रायेणीवंविषे कार्ये पुरंत्रीणां प्रगल्भता ॥ ३२ ॥

आर्थिति ॥ आर्या पूज्याकृष्णलपि तत्र विवाहकृते ज्ञापारं साहस्र्यं कर्तुम-
ईति । तथाहि । प्रावेष प्रातुर्देवीविष्णुवाचेऽन्नं विवाहविकारेऽन्नं । दुर्बृद्ध इत्यर्थः ।
उरुंगीणां कुदुमिवनीवासम् । 'सात्तु कुदुमिवनी' । 'उरुंगी' इत्यमरः । प्रगाम्भिर
चामुर्दम् । चीमधानेतु कल्पेतु चीणामेव घटनापाटवमिति भावः ॥

तत्प्रयातौषधिप्रस्थं सिद्धये हिमवत्पुरम् ।

महाकोशीप्रपातेऽसिन्संगमः पुनरेव नः ॥ ३३ ॥

तदिति ॥ तत्प्रस्थाकारणादोषधिप्रस्थं नाम हिमवत्पुरं हिमवत्तरं सिद्धये
कार्यसिद्धार्थं प्रयात गच्छत । महिम्नुरोषर्तिनि । महाकोशी नाम तत्प्रस्था
कालिकार्थी तथाः प्रपाते शृगावेष । सा नदी यत्र यतति उषिष्ठित्यर्थः ।
'प्रपातस्थतटे शृगुः' इत्यमरः । नोऽस्माकं पुनः संगमः । अस्तित्वं शेषः ।
भवत्समागमं प्रतिपादयत्तद्यमिहैव निवासामीत्यर्थः ॥

तसिन्संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे ।

जहुः परिग्रहीडां प्राजापत्याल्लैपस्तिनः ॥ ३४ ॥

तसिन्धिति ॥ संवसिनां योगिनामाद्ये तसिक्षीचरे परिणयोन्मुखे विवाहो-
स्तुके जाने सति प्रजापतेरिमे प्राजापत्याः । महापुश्च इत्यर्थः । तपसिनो मुनयः
परिग्रहैः पक्षीसिङ्गादाम् । गार्हस्थ्यलिमित्तामित्तर्थः । 'पक्षीपरिवनादानमूल-
आपाः परिग्रहाः' इत्यमरः । जहुस्तलजुः । जहातेर्लिटि रूपम् । न हि समान-
गुणदोत्तेतु वीठागमोऽस्तीति भावः ॥

ततः पैरमभिस्त्युक्त्वा प्रतस्ये मुनिमण्डलम् ।

भगवानपि संप्राप्तः प्रथमोहिष्टमार्सपदम् ॥ ३५ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं मुनिमण्डलं मुनिसमूहः परमभिस्त्युक्त्वा ओमिस्त्युक्त्वा ।
अनुमन्त्यर्थः । अन्यथमेतत् । 'ओमेवं परमं मतम्' इत्यमरः । प्रतस्ये । भग-
वानीश्वरोऽपि प्रथमोहिष्टं पूर्वसंकेतिवमास्पदं स्थानं महाकोशीप्रपातं संप्राप्तः ॥

ते^१ चाकाशभसिस्याममुत्पत्य परमर्थयः ।

आसेदुरोषधिप्रस्थं मनसा समरंहसः ॥ ३६ ॥

त इति ॥ मनसा समरंहसो मनस्तुव्यवेगासो परमर्थयत्त । पूर्वस्तोकोक्ते-
श्वरसमुच्चार्याभकारः । अस्तिवच्छयामं भीलमाकाशं सं प्रायुत्पत्तीविप्रस्थं
हिमवत्पुरमासेहुः । सथाः प्रायुरित्यर्थः ॥

इतः परं दशमिः स्तोकोक्तेष्वधिप्रस्थमेव वर्णयति—

अलकाभतिवाहैर्व वसतिं वसुर्संपदाम् ।

स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेतोपैनिवेशितम् ॥ ३७ ॥

^१ सत्त्वके, ^२ तपोधनाः, ^३ प्रमाणम्, ^४ आथमम्, ^५ अथ, ^६ इति, ^७ विनिवेशितम्.

स्मृतेदिविरिति ॥ पत्र तुरे विद्या तुवानो भूमेदिविस्मृतमङ्गविदिः सकन्त्या जोड
वेतु तैकेलितान्वद्वृहितवैकामि वेतु तैः सीणां कोपैर्मनालयैरप्रलापादार्थिन् आ
प्रसादं प्रसादपर्वन्वमर्थिनो वाचकाः कृताः । न तु शत्रुकोपैरिति भावः ॥

संतानकतद्वचायासुसविद्याधराध्वगम् ।

यस्य चोपवनं वाह्यं गन्धवद्वन्धमादनम् ॥ ४६ ॥

संतानकेति ॥ किञ्चेति चार्थः । संतानकतद्वचायासु सुषा विद्याधरा
देवताविद्योवाक्ष पूर्वधग्ना वस्तिस्तथोक्त गन्धवद्वन्धवादं गन्धमादनो मादम
मिरिर्वस्य पुरुष्य बहिर्भवं वाह्यसुपवनमारामः । संतानकतद्वचायेतत्र पूर्वपदार्थ-
वाहुल्यसंभवेऽपि 'शत्रुभवद्वचायम्', 'हस्तुचायम्' इतिवरसमयंचायानिष्पत्तेकाद-
येक्षामावाक्ष 'छाया वाहुस्ये' इति नयुंसक्तवं नात्मीत्यनुसंधेयम् । अत्र 'गन्ध-
वद्वन्धमादनम्' इत्यागन्तुकः पाठः । ग्राचीनपाठस्तु 'सुगन्धिर्वान्धमादनः' इति
मुलिकान्वतः । अतएव हीरसामिना 'गन्धमादनमन्वे च' इत्यत्र गन्धेन मादव-
तीति गन्धमादन इति उपाख्याय प्रबोगे च पुणिकृता इत्यत इत्याशादेनोर्धं
'सुगन्धिर्वान्धमादनः' इति कालिदास इति ॥

अथ ते मुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरम् ।

स्वर्गाभिसंधिसुकृतं वञ्चनाभिव भेनिरे ॥ ४७ ॥

अथेति ॥ अथ ते दिवि भवा दिव्या मुनयो हिमवतं हरं हैमवतं पुरं प्रेक्ष्य
स्वर्गाभिसंधिना स्वर्गोदेशं यस्तुकृतं ज्योतिष्ट्रोमादनृष्टानं तत्स्वर्गाभिसंधिसुकृतं
वञ्चना भ्रातराणामिव भेनिरे । हिमवतगरमवेद्य स्वर्तस्य पुष्यफलतं वदता
वेदेन वर्यं विप्रलङ्घा इत्यर्थः । स्वर्गाद्यतिरमणीयमिति भावः ॥

ते सद्गति गिरेवेगादुन्मुखद्वाःस्यवीक्षिताः ।

अवतेरुजटाभारीलिखितानलनिश्चैलैः ॥ ४८ ॥

त इति ॥ लिखितानलनिश्चैलैः । चित्रगतज्वलननिष्पन्दैरिति वेनप्रक-
चौक्तिः । जटाभारीलिखितालैः मुनयः । द्वारि लिङ्गन्नीति द्वाःस्या द्वारपा-
लकाः 'पतीहरे द्वारपालद्वाःस्यद्वाःस्थितदर्थका.' इत्यमरः । उन्मुखैरुच्यमु-
खैर्द्वाःस्वर्णवीक्षिताः सन्ततः । न तु विनिवारिता इत्यर्थः । गिरेहिंमवतः सद्गति
वेगाद्यवतेस्वरक्तीर्णवत्तमः ॥

गगनादवतीर्णा सा यथावृद्धपुरस्तरा ।

तोयान्तर्मास्करालीव रेजे मुनिपरम्परा ॥ ४९ ॥

गगनादिति ॥ गगनादवतीर्णवरूपा वथावृद्धं वृद्धानुकमेण स्थिता: पुर-
स्तरा अप्रेत्तरा वस्ता सा तयोक्त । अनुपसर्जनायिकारात्र छीप् । सा मुनि-

१ सुगन्धिगन्धमादनम्. २ तत्त्वे. ३ निश्चलः.

परम्परा मुनिपक्षिलोबान्तस्तोदाभ्यन्तरे भास्कराली प्रतिविदिवतार्कपक्षिरिच रेते ।
यतेज मुनीनां तेजस्तिवेऽपि मुख्यसंदर्शनं सूचयति । भास्कराणां भूषित्य-
संभाषणार्थं तोदान्तरित्युक्तम् । अतपृथ बहुत्वस्तिविद्व ॥

तानध्यानधर्ममादाय दूरात्प्रत्युदयौ गिरिः ।

नमयन्सारगुहमिः पादन्यासैर्वसुंघराम् ॥ ५० ॥

तानिति ॥ गिरिहिमवानधर्ममर्थार्थं जलमादाय सारगुहमिरन्तःकारदुर्भैः
पादन्यासैर्वसुंघराम् नमयन्सारगुहमिः प्रापन् । अर्थमाहन्तीत्याध्यानपूज्यान् । दण्डादि-
स्वासप्रत्ययः । ताम्बुलीमूरात्प्रत्युदयौ ॥

संप्रति हिमवन्तमेव जंगमस्यावररुपद्वयसावारैर्विशिनहि—

धातुताप्राप्तरः प्रांशुर्देवदारुदृहदृजः ।

प्रकृत्यैव शिलोरस्कः सुव्यक्तो हिमवानिति ॥ ५१ ॥

धात्विति ॥ धातुताप्ताङ्गोऽधरो यस्य स तथोऽः । अन्यत्र धातुरेव ताङ्गो-
अधरो यस्य । प्रांशुरुदृजः । उमयत्रापि समानम् । देवदारुदृहन्तो मुजौ यस्य
स तथोऽः । देवदारुदृहन्तो मुजौ यस्येत्यन्तव्र । प्रकृत्या यस्यावैव
शिलापदुरो यस्य स शिलोरस्कः । शिलैवेत्यन्तव्र । 'उरःप्रमृतिभ्यः कप्' इति
कप् । अतो हिमवानिति सुव्यक्तः । वर्तमाने कः । सर्वं स पृथायं हिमवानिति
तद्वर्त्मप्रत्यभिश्चानादवारित इत्यथः ॥

विधिप्रयुक्तसंत्कारैः स्वर्यं मार्गस्य दर्शकः ।

स तैराक्रमयामास शुद्धान्तं शुद्धकर्मभिः ॥ ५२ ॥

विधीति ॥ स हिमवानिविग्न शास्त्रेष्य प्रयुक्तसङ्कारैः कृवार्थैः शुद्धकर्म-
भिरदुर्घरितैः । शुद्धान्तप्रवेशार्हैरित्यर्थः । तेमुलिभिः स्वर्यं मार्गस्य दर्शय-
तीति दर्शको दर्शयिता सद् । पश्यतेर्व्यन्ताव्यप्त्यवयः । शुद्धान्तमन्तःपुरमाक-
मयामास । प्रवेशयामासेत्यर्थः । अत्र कठमेरगस्यर्थस्यात् 'गतिकुद्दि-' इत्यादिना
तैरित्यस्य न कर्मत्वम् ॥

तत्र वेत्रासनासीनान्त्योदासनपरिग्रहः ।

इत्युवाचेश्वरान्वाचं प्राञ्जलिर्भूषंरेश्वरः ॥ ५३ ॥

तत्रेति ॥ वेत्रं तताविशेषः । तत्र शुद्धान्ते वेत्रासनासीनान्त्येजमयविद्वरोप-
विद्वानीश्वरान्त्यभूमुलीभूषरेश्वरो हिमवान्कृतासनपरिग्रहः । उपविष्टः सत्प्रियर्थः ।
प्राञ्जलिः कृवालिः सद् । इत्येवं वाचमुवाच ॥

अपमेषोदयं वर्षमदृष्ट्युसुमं कलम् ।

अतकिंतोपपञ्चं वो दर्शनं प्रतिमाति मे ॥ ५४ ॥

१ उत्त्वारान्, २ देशकः, ३ तत्र, ४ नीचासन, ५ शुषितीश्वरः,

अयेति ॥ अतर्कितोपश्चमविवाहितदेवोपगतम् । अत्यन्तासंभावितमित्यर्थः । वो युष्माकं दर्शनमप्येषोदर्शं वर्षननञ्चा हृषिकथाऽद्वृण्डं कुमुमं वस्त्र तत्पथोर्कं कलं च तम्भे प्रतिभासते । अतिखुर्कंभलाभः संहृत इत्यर्थः । अत्र मेषोदर्शकुमुम-रूपकारणयोरभावेऽपि वर्षकलरूपकार्यं वोरुदधानिधानाद्विभावना । मुलिदर्शनस्य विशिष्टवृत्तिरेव च रूपणाद्वृपकारणंकारभेस्युभयोः संसृष्टिः ॥

मूढं शुद्धमिवात्मानं हैमीभूतमिवायसम् ।

भूमेर्दिवमिवारूढं मन्ये भवदनुग्रहात् ॥ ५५ ॥

मूढमिति ॥ भवदनुग्रहादात्मानं मां भूष त्रुदि विना कृतं शुद्धमिव मूढो मूस्त्वा वो शुद्धवांसमिव । कर्तरि चः । आवसमयोविकारं हैमीभूतम् । आष-सत्वं विहाय सौवर्णत्वं प्राप्तमिवेत्यर्थः । भूमेर्भूलोकाद्विव सर्वगमारूढमिव मन्ये । शानरूपस्थानान्यथा मे परमुक्तव्यमत्त इति भावः ॥

अद्यप्रभृति भूतानामधिगम्योऽसि शुद्धये ।

यदध्यासितमर्हद्विस्तद्वितीर्थं प्रेचक्षते ॥ ५६ ॥

अयेति ॥ अद्यप्रभृतीत आरभ्य भूतानां प्राणिनां शुद्धयोऽधिगम्योऽसि । शुक्लर्थिनां तीर्थभूतोऽस्मीत्यर्थः । भवदागमनादिति शेषः । हि यस्मात् । यदर्हमिति: सप्तिरध्यासितमधिष्ठितम् । शुष्टमिति यावत् । तत्तीर्थं प्रेचक्षते । ‘निषानागमयोक्तीर्थंमृषिजुषजले गुरु’ इत्यमरः ॥

अवैमि पूतमात्मानं द्वयेनैव द्विजोत्तमाः ।

मूर्धिं गङ्गाप्रपातेन धाँतपादाम्भसा च वः ॥ ५७ ॥

अवैमीति ॥ हे द्विजोत्तमाः, आत्मानं मां द्वयेनैव पूतं शुद्धमवैवगच्छामि । केन । द्वयेन । मूर्धिं गङ्गाप्रपातेन मन्दाकिनीपातेन, वो युष्माकं धीतयोः क्षालितयोः पादयोरुभसा च । गङ्गाजलवस्थादाम्भसः पादनत्वमित्यौपर्यं गम्यते । तत्त्वं ‘प्रस्तुतप्रस्तुतयोः’ इति दीपकालंकारः । ‘प्रेषः प्रियतरास्थानम्’ इति लक्षणात्येयोलंकार इति केचित् ॥

जङ्गमं प्रैष्यभावे वः स्थावरं चरणाद्वितम् ।

विभक्तानुग्रहं मन्ये द्विरूपमणि मे वपुः ॥ ५८ ॥

जङ्गममिति ॥ हे मुनयः, द्विरूपं जंगमस्थावरात्मकत्वाद्विप्रकारकमणि मे चरुदिभक्तानुग्रहं विभज्य कृतप्रसादं मन्ये । कुतः । जङ्गमं वपुवो युष्माकं प्रैष्य-भावे कैकवें । श्यातमिति शेषः । ‘मादूहोदोऽवैष्येषु द्विरूपकम्ब्यः’ इति त्रुदिः । ‘नियोज्यकिकरप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकः’ इत्यमरः । स्थावरं चपुश्चरणाद्वितम् । अवसेव हि महाननुग्रहो दासजनस्य वक्त्रमेषु नियोजनं मूर्धेनि पादन्त्वासप्तेति तात्पर्यार्थः ॥

१ प्रवक्ष्यते. २ प्रैष्यभावेन. ३ विरूपम्; द्विरूपम्.

भवत्संभावनोत्थाय परितोषाय मूर्छते ।

अंपि व्यापदिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥ ५९ ॥

भवद्विति ॥ व्यापा दिगन्ता चैक्षणि व्यापुदिगन्तानि । महान्तरीत्यर्थः । मे ममाङ्गानि भवत्संभावनोत्थाय युत्पदनुग्रहजन्माय मूर्छते व्यापुवसे परितोषाय न प्रभवन्ति न पर्याप्तुवन्ति । अलमध्येयोगाच्छतुर्थः । यथा महात्मापि मद्राप्रेणु न माति तथा मे हयां वर्षत इत्यर्थः ॥

न केवलं दरीसंस्यं भास्तां दर्शनेन वः ।

अन्तर्गतमपास्तं मे रजसोऽपि परं तमः ॥ ६० ॥

नेति ॥ भास्तां तेजस्त्वानां विवस्तां च वो युध्माकं दर्शनेन केवलं दरी-संस्यं गुहागतं तमो ध्वान्तरूपमेव नापास्तम् । किंतु मेऽन्तर्गतमश्वदामगतं रजसो रजोगुणात्परमनन्तरं तमोऽङ्गाचरूपमप्यपास्तम् । रजस्तु पादम्बासैरेवा-पालमिति भावः । प्रसिद्धैर्मास्त्वदिव्यादां तमोऽपास्तने, पूर्विस्त्वान्तरमपीति व्यतिरेको व्यज्यते ॥

कर्तव्यं वो न पश्यामि स्वाच्छेत्कि नोपेष्यते ।

मन्ये भत्पावनायैव प्रस्थानं भवतामिहैः ॥ ६१ ॥

कर्तव्यमिति ॥ कर्तव्यं कार्यं वो युध्माकं न पश्यामि । निःस्पृहत्वादिति भावः । अथ स्वाच्छेत्येत यदि कि नोपेष्यते कि नाम न संभवति । सर्वं सुलभमेवत्यर्थः । अथवा किमत्र प्रयोजनचिन्तयेत्याह—भत्पावनायैव भवतामिह विषये प्रस्थानम् । इमं देशमुद्दिष्येदं प्रयाणमित्यर्थः । मन्ये तर्क्यामि ॥

तथापि तावत्कार्यिश्चिदाङ्गां मे दातुमर्हथ ।

विनियोगप्रसादा हि किंकराः प्रभविष्युषु ॥ ६२ ॥

तथापीति ॥ तथापि भवतां निःस्पृहत्वेऽपि कर्मिश्चित् । कर्मणीति शेषः । आङ्गामिदं कुर्वित्यावेषं तावदिदार्ती मे महां दातुमर्हथ । मदनुग्रहक्षेति भावः । हि यसाचिककरा भूत्याः । प्रभवन्तीति प्रभविष्णवसेषु प्रभुषु विषये । ‘भुवन’ इतीर्थ्युपत्यवयः । विषेषेण निषेषो विनियोगः प्रेषणमेव प्रसादोऽनु-ग्रहो येषां ते तथोक्तः । अन्यथा स्वस्वामिभावो विष्कल हति भावः ॥

एते वयमभी दाराः कल्येयं कुलजीवितम् ।

ग्रूत येनात्र वः कार्यमनास्या वास्तवस्तुषु ॥ ६३ ॥

एत इति ॥ कि बहुता, एते वयमभी दारा इयं कुलस्य जीवितं प्राप्तिषुलां परमप्रभास्पदमित्यर्थः । कल्या । अत्रैषां मध्ये वेन जनेन वः कार्यं प्रयोजनं मूलं । तमिति शेषः । वेन सोऽपि दीपत इति भावः । स्वहिरप्यादिकं तु न

१ अविष्याप्त. २ उपदिश्यते. ३ शहै. ४ इतम्.

जे गच्छमिलाह—चाहायसुषु कनकरत्ताविष्वनामसाचादः । प्रसञ्जप्राप्तिमेवेऽपि
नम्भमास इत्यते । अदेवं न किञ्चिद्वलीति भावः ॥

इत्यूचिवांस्तमेवार्थं गुहामुखविसर्पिणा ।

द्विरिव प्रतिशब्देन व्याजहार हिमालैयः ॥ ६४ ॥

इतीति ॥ इत्युचिवामुखदात् । वचोः क्षमुप्रत्ययः । हिमालयो हिमवान्युहानी
मुखेषु विवरेषु विसर्पतीति तथोकेन प्रतिशब्देन तमेव पूर्वोक्तमेवार्थं हित्रिवारम् ।
'द्विरिचक्षुभ्यः सुच' इति सुष्प्रत्ययः । व्याजहार बभावे ॥

अथाङ्गिरसमग्रप्यमुदाहरणवस्तुषु ।

अथयो नोदयामासुः प्रत्युवाच स भूधरम् ॥ ६५ ॥

अथेति ॥ अथावन्तरमूष्यम् उदाहरणामि कथाप्रसङ्गात् एव वस्तुम्यांसेषु अथ
नवतीत्यग्नीलामप्रयां प्रगच्छमम् । 'सत्यद्विष्य-' इत्याविना किं च 'अप्रामाण्डो
वक्षतेरिति वक्षम्यम्' इति गत्यम् । अङ्गिरसं नामर्ये नोदयामासुः प्रतिवक्षुं
प्रेत्यामासुः । सोऽङ्गिरा भूधरं हिमवन्तं प्रत्युवाच ॥

उपपश्चमिदं सर्वमतः परमपि त्वयि ।

मनसः शिखराणां च सदृशी ते समुच्छतिः ॥ ६६ ॥

उपपश्चमिति ॥ इवम् 'एते वयममी द्वारा:' (६।६३) इत्याशुकं सर्वमतः
परमतोऽङ्गिरकमपि त्वय्युपर्यां युज्यते । तथाहि । ते मनसः शिखराणां च समुच्छतिः
सदृशी । शिखराणीव मनो महोऽतमित्यर्थः । किं नाम दुष्करमुच्छतचिचानामिति
भावः । प्रसुताप्रस्तुतयोर्मैः शिखरयोरौपम्यस्य गम्यत्वादीपकार्त्तकारः ॥

स्थाने त्वां स्थावरात्मानं विष्णुमाहुत्तेथा हि ते ।

चराचराणां भूतानां कुक्षिराधारतां गतः ॥ ६७ ॥

स्थान इति ॥ त्वां स्थावरात्मानं स्थावरहृषिणं विष्णुमासुः । 'स्थावराणां
हिमालयः' इति गीतावचनाद् । स्थाने दुक्षम् । दुक्षोऽव्ययमेवत् । 'मुके हैं
सांप्रतं स्थाने' इत्यमरः । तथा हि । ते तव कुक्षिराधाराणां जगमस्थावरहृषिणां
मूतानां पुष्पिष्ठादीनामाचारतां गतः । तदेव विष्णोः कुक्षिरेवंभूत इति भावः ॥

गामधास्तक्यं नागो मृणालमृद्मिः फणैः ।

आ रसातलमूलात्मवालम्बिष्यथा न चेत् ॥ ६८ ॥

गामिति ॥ नागः शेषाहिमृणालमृद्मिर्विसकोमैः फणैर्गो तुवं कथम-
धास्तक्यादेव । तदमा रसातलमूलात्माकपर्यन्तम् । विक्षपादसमाप्तः । नाचा-

१ उक्षान् २ दीरि ३ हिमाचलः ४ चोदयामासुः, प्रेत्यामासुः,
५ यनीषिणः ६ सदृशीः

असिवत्यसाक्षेत्यादैर्योदयकल्पवा यदि । एवद्वलम्बनादेव मुजगराजोऽपि शुरुं
भिर्भूत्यर्थः । अत्र किम्यातिपत्यभावाहृष्टप्रथोविद्विलः ॥

अच्छिङ्गामलसंतानाः समुद्रोर्ध्यनिवारिताः ।

पुनन्ति लोकान्पुण्यत्वात्कीर्तयः सरितश्च ते ॥ ६९ ॥

अच्छिङ्गेति ॥ अच्छिङ्गा अविच्छिङ्गा अमलाश्च संतानाः प्रवन्धाः प्रवाहाश्च
आसां तासायोक्तः समुद्रोर्ध्यभिरसिवारिताः । पासगमनादृष्टःप्रवेशादेति भावः ।
ते तत्र कीर्तयः सरितश्च गङ्गादृष्टः पुण्यत्वात्पवित्रत्वाङ्गोक्तान्पुनन्ति पावरन्ति ।
लोकपावनाः खलु पुण्यक्षोक्ता हृति भावः । केवलमकृतविषयस्तुल्यवोगितालंकारः ॥

यथैव श्लाघ्यते गङ्गा पादेन परमेष्ठिनः ।

प्रभवेण द्वितीयेन तथैवोच्छिरसा त्वया ॥ ७० ॥

यथैवेति ॥ गङ्गा भागीरथी । प्रभवत्यसादिति प्रभवसेन कारणेन परमे
तिष्ठीति परमेष्ठिनो विष्णोः । परमे किम्यत्ययः । ‘तत्पुरुषे कृति चहुलम्’
इत्युल्लः । ‘—परमेष्ठहिर्दिव्यधिम्यः स्यः’ हृति पवस् । पादेन चरणेन यथैव
श्लाघ्यते प्रशस्यते तथैव हृतीयेन प्रभवेणोच्छिरसा त्वया श्लाघ्यते । हरिचरणव-
तीर्थस्यापि सीर्थं भूतस्त्वमिति भावः ॥

तिर्थगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमा हरेः ।

त्रिविक्रमोद्यतस्यासीत्स तु स्वाभाविकस्तवे ॥ ७१ ॥

तिर्थगिति ॥ तिर्थगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापकः । सर्वेन्द्राचीत्यर्थः । महिमा
महस्वं हरेविंश्चोक्तिषु विक्षेप्यदृष्टस्य सत आसीत् । त्रिविक्रमोद्यतस्यास्ति कदाचि-
देव न तु सर्वेदत्यर्थः । तत्र तु व्यापको महिमा स्वाभाविकः । त्रिस्तिद्वादृत्यर्थः ॥

यज्ञभागमुजां मध्ये पदमातस्थुषा त्वया ।

उच्चहिरप्मयं शङ्कं सुमेरोर्वितयीकृतम् ॥ ७२ ॥

योक्तेति ॥ यज्ञभागमुजामिन्द्रादीनां मध्ये पदमातस्थुषा निहितवता त्वयो-
बैलस्तं हिरप्मय विकारो हिरप्मयम् । ‘दाण्डिनायनहासिनायन-’ इत्या-
दिलिपातनात्सापुः । सुमेरोः शङ्कं दिलस्तम् । प्राचार्यं च व्यन्दते । ‘शङ्कं
प्राचार्यसान्वोद्ध’ इत्यमरः । वित्तयीकृतं व्यर्थीकृतम् । तत्र यज्ञभागाभावादिनि
भावः । अस्तु तस्तद्वादे ग्रमाणम्—‘हिमवतो हस्ती’ हृति श्रुतिः ॥

काठिन्यं स्वावरे काये भवता सर्वमर्पितम् ।

इदं तु ते भक्तिनग्नं संतामाराधनं वपुः ॥ ७३ ॥

१ निवारिताः, २ लोकम्, ३ प्रभवेण, ४ च, ५ तथा, ६ अर्हदारामनम्.

काठिन्यमिति ॥ भवता सर्वं काठिन्यम् । अनश्वस्मित्यर्थः । स्वावरे
स्थिरे कावे । शिलानव इत्यर्थः । अर्पितं न्यस्तम् । सदामहेतामाराघनं पूजा-
साधनं त इदं ब्रह्म अप्यमित्यर्थः । अक्षिनन्दन् । काठिन्यलेखोऽप्यत्र नास्त्व-
क्षया नश्वत्वासंभवादित्यर्थः । तथा चासाधारणं इत्यन्यते ॥

तंदागमनकार्यं नः शृणु कार्यं तवैव तत् ।
श्रेयसामुपदेशात्मु वयमेत्रांश्चमौगिनः ॥ ७४ ॥

तदिति ॥ तत्साक्षोऽस्माकमागमेनस्य कार्यं प्रदोजनं शृणु । तरकार्यं च
तवैव न त्वस्माकमित्यवधारणार्थं पूषकारः । वयं तु श्रेयसामुपदेशाद्व एवं-
उपभागिनः । एवमेवात्र फलभाग्यमुपदेशात् इति भावः ॥

कर्यमेवाह—

अणिमादिर्गुणोपेतमस्पृष्टपुरुषान्तरम् ।
शब्दमीश्वर इत्युच्चैः सार्वचन्द्रं विभर्ति यः ॥ ७५ ॥

अणिमेति ॥ यः संभुरणिमादिर्गुणोपेतमणिमादिभिरश्वभिर्गुणवाच्य भूतैरपेतम् ।
अहैकर्यवाचकमित्यर्थः । अतएवास्तु पुरुषान्तरं येन तं स्थोर्कं पुरुषान्तरस्या-
नभिधायकम् । तस्यैवंवरुणाणवादित्यर्थः । उच्चैः परममीश्वर इति शब्दम् । निश्च-
यदेश्वरशब्दमित्यर्थः । सार्वचन्द्रमर्थचन्द्रयुक्तम् । अर्थचन्द्रं चेत्यर्थः । विभर्ति ॥

कलितान्योन्यसामर्थ्यैः पृथिव्यादिभिरात्मभिः ।
येनेदं श्रियते विश्वं धूर्येयानभिवाध्वनि ॥ ७६ ॥

कलितेति ॥ येन शंभुना कलितं इतिसंग्रहादिश्वस्तुगुणसंपादितमन्योन्य-
सामर्थ्यं परस्परसहकारस्यं यैस्योक्तैः । स्वस्वरूपसामर्थ्यमन्योन्यावेषमेवेति
भावः । पृथिव्यादिभिरात्मभिः । अष्टाभिर्मूर्तिभिरित्यर्थः । इदं व्यक्तं विश्वं धूरं वह-
न्तीति धुर्येयैः । ‘धूरो वहुकौ’ इति व्याख्ययः । अध्वनि यानं रथ इव श्रियते ॥

योगिनो यं विचिन्नन्ति क्षेत्राभ्यन्तरवर्तिनम् ।
अनावृचिभयं यस्य पदमाहुर्मनीषिणः ॥ ७७ ॥

योगिन इति ॥ योगिनोऽध्यात्मवेदिनः क्षेत्राभ्यन्तरवर्तिनं शरीरान्तरारं
सर्वभूतान्तर्वामित्यर्थः । परमाभ्यस्त्वरूपिणमित्यर्थः । ‘क्षेत्र पक्षीशरीरयोः’ इत्य-
मरः । यं शंभुं विचिन्नन्ति सुग्रायन्ते । मनीषिणो विद्वांसो यस्य शंभोः पर्द-
श्वानमविद्यमानमाहुते । एव शंभुः संसारापत्तेभवं यत्र तत्त्वाभूतमाहुः ॥

१ यथा; यत्. २ तथा. ३ च. ४ अपि. ५ भाजिनः. ६ गुजोत्थानम्.
७ कलिताः. ८ यस्य. ९ शार्वते.

स ते दुहितरं साक्षात्साक्षी विश्वस कर्मणाम् ।

शुणुते वरदः शंभुरसत्संक्रामितैः पदैः ॥ ७८ ॥

स इति ॥ विश्वस जगतः कर्मणा साक्षी दृष्टा । ‘साक्षाद्वृद्धि संज्ञायाम्’ हृतीनिपत्त्यः । वरानिष्टान्ददातीति वरदः । ‘आतोऽमुपसर्गे कः’ हृति कपत्तयः । स पूर्वोक्तः शंभुरसत्संक्रामितैः पदैरसामु लिङ्गेतिर्वाक्यैस्ते दुहितरं साक्षा-
दृष्टुते । असम्मुखेन स्वयमेव वाचत इत्यर्थः ॥

तमर्थमिव भारत्या सुतया योकुर्महसि ।

अशोच्या हि पितुः कन्या सङ्कर्त्तुप्रतिपादिता ॥ ७९ ॥

तमिति ॥ ते शंभुं भारत्या वाचार्थमिथेवमिव सुतया दुहित्रा योकुं संघ-
टयितुमहसि । अत्र वाचार्थयोरुत्तमानत्वसामर्थ्याचिछवयोर्नित्ययोरो विश्वक्षित
इत्युक्तम् । ‘वाचार्थविवरं संपृक्तम्’ (रुद्धवंही १ । १) इत्यवापि । तथाहि सङ्कर्त्ते
प्रतिपादिता दृता कन्या पितुरसोच्या ॥

गुणान्तरमप्याह—

मावन्त्येतानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

मातरं कल्पयन्त्वेनामीशो हि जैगतः पिता ॥ ८० ॥

याचन्तीति ॥ स्थावराणि चराणि च मावन्त्येतानि भूतानि । सन्तीति शेषः ।
सर्वाणि भूतानीत्यर्थः । एनां ते दुहितरं मातरं कल्पयन्तु । हि वसादीशो
जगतः पिता । पितृदरेषु मातृभावो न्याय्य इति भावः ॥

प्रणम्य शितिकण्ठाय विषुधास्तदनन्तरम् ।

चरणौ रञ्जयन्त्वस्याश्चूडामणिमरीचिभिः ॥ ८१ ॥

प्रणम्येति ॥ विजुधा देवाः शितिकण्ठाय शिवाय प्रणम्य तदनन्तरं नील-
कण्ठमणिमानन्तरमस्त्राण्णौ चूडामणिमरीचिभी रञ्जयन्तु । ईश्वरपरिप्रहाद-
स्तिरुदेवतावन्ना भवतिवर्त्यर्थः ॥

उमा वधूर्भवान्दाता याचितार इमे वयम् ।

वरः शंभुरलं द्येष त्वत्कुलोद्भूतये विधिः ॥ ८२ ॥

उमेति ॥ उमा वधूः । भवान्दाता । इमे वर्य याचितारः प्रार्थकाः । शंभु-
र्लं वरो बोद्धा । एष विविरेषा सामझी त्वत्कुलसोद्भूतय उच्छ्रवायात्म एवासु हि ।
‘नमःस्वसिस्याहास्याः’ इत्यादिना चतुर्वर्षा ॥

अस्तोत्रुः स्तूपमानस वन्द्यस्यानन्यवन्दिनः ।

सुतासंबन्धविधिना भव विश्वगुरोर्गुरुः ॥ ८३ ॥

अस्तोत्रुरिति ॥ स्ववमन्यस्तोता न भवतीत्यस्तोतुः किंतु स्तूपमानस सर्व-

^१ संकरितैः, ^२ सङ्कर्त्ते, ^३ जगताम्.

सुखस्य वन्द्यस्तु जगद्गुरुस्स स्वयमन्यं न वन्दत् हृत्यनम्यवन्दिनो लिङ्गुरोदेवस्य
सुतासंबन्धितिवा चौनसंबन्धावस्थेन गुहर्भेद । यो नाम्यं स्तौति न वन्दते
वस्त्रापि त्वं सुखो वन्द्यत्रेत्यहो तद्वा भाग्यवत्तेत्यर्थः ॥

एवंवादिनि देवाणैः पार्थेऽपितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥ ८४ ॥

एवमिति ॥ देवर्षीचिह्नरसेवनवादिनि सति पार्वती रितुः पार्थेऽधोमुखी
सती । लज्जयेति शेषः । लीलाकमलपत्राणि गणयामास संचलयौ । लज्जावशा-
स्कमलदृष्टगणनाव्याजेन हर्षं गुणोपेत्यर्थः । अनेनावहिरथाकृष्णः संचारी भाव
उक्तः । तदुक्तम्—‘अवहित्या तु लज्जादेहं पर्यकारागोपनम्’ इति ॥

शैलः संपूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत ।

प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुदुम्बिनः ॥ ८५ ॥

शैल इति ॥ शैलो हिमवान्संपूर्णकामोऽपि । वार्तुं छत्निश्चमोऽपीत्यर्थः ।
मेनामुखमुदैक्षत । उचितोत्तरजिज्ञासयेति भावः । तथाहि । प्रायेण कुदुम्बिनो
गृहस्थाः कन्यार्थेषु कन्याप्रबोजनेषु गृहिण्येव नेत्रं कार्यज्ञानकारणं येवा ने
तथोक्ताः । कलशप्रभानवृत्तय इत्यर्थः ॥

मेने मेनापि तत्सर्वं पत्युः कार्यमीप्सितम् ।

भवन्त्यन्यभिच्चारिष्यो भर्तुरिष्टे पतिव्रताः ॥ ८६ ॥

मेन इति ॥ मेनापि पत्युर्हिमालयस्तत्सर्वमीप्सितं कार्यं मेनेऽपीत्यकार ।
तथाहि । पतिरेव वृत्तं यासो ता मर्तुरिष्टेऽपीप्सिते न विद्यते व्यभिचारो यासां
ता अन्यभिच्चारिष्यो भवन्ति । भर्तुर्चित्ताभिप्रायज्ञा भवन्तीति भावः ॥

इदमत्रोत्तरं न्याय्यमिति बुद्ध्या विसृश्य सः ।

आददे वचसामन्ते भङ्गलालंकृतां सुताम् ॥ ८७ ॥

इदमिति ॥ स हिमवान्वचसामन्ते मुनिवाक्यावसानेऽत्र मुनिवाक्य इत्यसु-
चरक्षेषुके वक्ष्यमाणं दानमेव न्यायं न्यायाद्वनपेतमुत्तरमिति बुद्धा वित्तेन विसृश्य
विचिन्त्य भङ्गलं यथा तथालंकृतां भङ्गलालंकृतां सुतामाददे हस्ताम्यां विग्राह ॥

एहि विश्वोत्तमने वत्से भिक्षासि परिकल्पिता ।

अर्थिनो गुनयः प्राप्तं गृहमेविफलं मया ॥ ८८ ॥

एहीति ॥ हे वत्से उत्त्रि, एहागच्छ । त्वं विश्वात्मने विश्वाय विक्षा परि-
कल्पितासि निदिलासि । ‘रक्षादिस्तम्बपर्यन्तं सर्वं भिक्षा तपस्तिनः’ इति वच-
नादिति भावः । अर्थिनो वाचितारो गुनयः । मया गृहमेविनो गृहस्त्रस्त कलं
प्राप्तम् । इह परत्र च तारकत्वात्प्राप्ते कन्यादानं गार्हस्त्वयस्त कलमित्यर्थः ॥

एतावदुक्त्वा तनमाश्रीनाह महीधरः ।

इयं नमति वः सर्वाङ्गिलोचनवधूरिति ॥ ८९ ॥

एतावदिति ॥ महीधरो हिमवाञ्छनवासेवावल्पौकसुस्तवर्णीनाह—किमिति ।
इयं लिलोचनवधूरित्यम्बकपली वः सर्वाङ्गमतीति । लिलोचनवधूरिति सिद्धवद-
भिजानेनाविप्रतिष्ठां तानमिति स्त्रयति ॥

ईप्सितार्थक्रियोदारं तेऽभिनन्द गिरेर्वतः ।

आशीर्भिरेघयामासुः पुरःपाकाभिरम्बिकाम् ॥ ९० ॥

‘ईप्सितार्थंति ॥ ते मुनयः । ईप्सितार्थक्रियेष्टार्थकरणेनोदारं महत् ।
‘ददारो दातुमहतोः’ इत्यमरः । गिरेर्हिमवतो वचो वचनमभिनन्द साम्बिति
संस्तुत्याभिकामम्बाम् । पञ्चत इति पाकः फलम् । पुरःपाकाभिः पुरस्कृत-
फलाभिराशीर्भिरतीर्थदैरेघयामासुः संवर्धयामासुः ॥

तां प्रणामादरस्तत्त्वाम्बूनदवतंसकाम् ।

अङ्गमारोपयामास लज्जमानामरुन्धती ॥ ९१ ॥

तामिति ॥ प्रणामादरेण नमस्कारासत्या लक्षो जाम्बूनदे सुवर्णविकारां वतं-
सके कनककुण्डले यस्यासां लज्जमानां तामम्बिकामरुन्धत्यङ्गमारोपयामास ।
‘हः पोऽन्यतरस्याम्’ इति पकारः ॥

तन्मातरं चाश्रुमुखीं दुहितुलेहविकृत्वाम् ।

वरस्यानन्यपूर्वसं विशोकामकरोद्गृणैः ॥ ९२ ॥

तदिति ॥ दुहितुलेहेन पुत्रिकाप्रेम्या विकृतं विशेषत इति भीताम् ।
अत एवाश्रूणि मुखे यस्यासामश्रुमुखीं तस्या अम्बिकाया मातरं तन्मातरं भेनां
च । अन्या पूर्व यस्यासि सोऽन्यपूर्वैः । ‘सर्वनामो वृत्तिविषये पुंचनामः’ इति
पूर्वपद्मसं उंचनामः । स न भवतीलयनन्यपूर्वस्यस्यानन्यपूर्वस्य । सापद्युःस्म-
कुर्वत इत्यर्थः । वरस्य बोद्धुर्गैर्वैक्यं जयत्वादिभिर्विशोकां निर्दुःस्वामकरोद ॥

वैवाहिकी तिथिं पृष्ठास्तत्क्षणं हरवन्धुना ।

ते त्र्यहादूर्ध्वमास्याय चेरेशीरपरिग्रहाः ॥ ९३ ॥

वैवाहिकीमिति ॥ चीरपरिग्रहा वल्कलसात्रवसनाद्वे तपस्तिगस्तत्क्षणं
तमित्येव क्षणे हरवन्धुमा हिमवता वैवाहिकी विवाहयोग्यां तिथिं पृष्ठाः केलतु-
मुखाः सन्तः । त्र्यगणाभासां समाहारक्षयः । ‘तद्वितार्थोत्तरपद्मसमाहारे च’
इति समासः । ‘राजाहःसत्त्विम्बहृष्ट’ इति टथ्यत्वयः । द्विगुल्वादेकवचवस्थ ।
‘राजाहाहाः उस्ति’ इति पुंलिङ्गता । वस्त्रावयहादूर्ध्वमुपर्णास्याय चतुर्थेऽहसि
विवाह इत्युक्त्वा चेहस्तिताः ॥

ते हिमालयभासक्षय पुनः प्राप्य च शूलिनम् ।
सिद्धं चासै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः स्वमुदयुः ॥ ९४ ॥

त इति ॥ से मुनयो हिमालयभासक्षय साङु बामेत्यापृष्ठयु पुनः शूलिनं हर्त संकेतस्तानस्तं प्राप्य सिद्धं सिद्ध्यवस्थमर्थं प्रयोजनमसै निवेद्य च क्षापयित्वा च तद्विसृष्टासेन शूलिना विसृष्टाः स्वमाकाशं प्रसुचयुत्त्वेतुः । अत्र संक्षिप्तार्थी-सिद्धानास्तस्मेषो नाम गुण उक्तः । उतुक्तम्—‘संक्षिप्तार्थीभिधानं यस्तस्मेषः परिकीर्तिः’ इति ॥

भगवान्यशुपतिष्ठयहमात्रबिलम्बमपि सोऽु न जाशाक तदौरमुक्त्यादित्याह—
पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्रादगमयद्विसुतासमागमोत्कः ।
कमपरमवशं न विप्रकुर्युर्विभूमपि तं यदमी सृशन्ति भावाः ॥ ९५ ॥

एशुपतिरिति ॥ उक्तं मनो वस्त्र स उक्तः । ‘उक्त उम्मना’ इति लिपातः । अद्विसुतासमागमोत्कः पार्वतीपरिणयोत्सुकः सशुपतिरपि तानि । श्रीणीति शेषः । अहमि कृच्छ्रादगमयद्वयापयत् । कविराह—अभी भावा औरमुक्त्यादयः संचारिणोऽवशमित्रियपरतात्मपरं पृथग्जन्मे कं न विप्रकुर्युर्विभिकारं नयेयुः । यदास्माहि शुभं समर्थम् । लितेन्द्रियमिति यावत् । तं सरहरमपि सृशन्ति । विकुर्वन्तीत्यर्थः । अत्र विमुक्तिकारसमर्थं जादयैवितरजनविकारः केमुतिक्ष्याद्यादापततीत्यर्थीपतिरलंकारः । तथा च सूक्ष्म—‘दण्डापूर्णिक्यार्थी-न्तरपतनमर्थापत्तिः’ इति । ‘अर्थान्तरम्बास इति केवित्’ तदुपेक्षणीयम् । मुक्तिस्तु विस्तरभवासोच्यते । पुष्पिताद्रवृत्तम्—‘अनुष्ठि नयुगरेफतो यकारो तुष्टि च नदी जरगात्रु पुष्पिताद्रा’ इति तदृक्षणात् ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमा-
रुया श्यास्त्रया समेतः श्रीकालिदासकृती कुमारसंभवे महाकाव्ये
उमाप्रदानो नाम वहुः सर्वः ।

ससमः सर्वः ।

अर्थौषधीनामविपस्य वृद्धौ तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।
समेतवृद्धुर्विभवान्सुताया विवाहदीक्षाविधिमन्वतिष्ठत् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ अद्वानन्तरं हिमवानोषधीनामविपस्य चन्द्रस्य वृद्धौ । शुल्क-
वक्ष इत्यर्थः । शुभकर्मस्तापूर्यमाणपक्षस्य प्राप्तस्त्वात् । तिथौ च जामित्रं क्षमा-
स्तस्मै स्वार्थं तस्य गुणः तुष्टिः सा च प्रहराहित्यं सेनानिकार्थां सत्याम् ।
वद्यपि जामित्रशुद्धिकंप्रबर्मलायापि तद्वारा तिथेति तथा अपदेष्वे च दोषः ।

समेतवन्मुकुलबन्धः सन् । सुपाया दुहितुर्विवाहदीक्षा विवाहसंत्कारः सैव
विधिः कर्म वमन्त्यतिहस्तवान् ॥

वैवाहिकैः कौतुकसंविधानैर्गृहे गृहे व्याप्रपुरंग्रिवर्गम् ।

आसीत्पुरं साजुमतोऽनुरागादन्तःपुरं चैककुलोपमेभ्यम् ॥ २ ॥

वैवाहिकैरिति ॥ अनुरागात्मीतिवक्षात् । गृहे गृहे प्रतिगृहम् । शीप्सावां
द्विभावः । विवाहः प्रयोजनमेवाशिरिति वैवाहिकालि तैः । ‘प्रयोजनम्’ हस्ति ठह् ।
कौतुकसंविधानैर्महालाख्यसंपादनैव्यंग्रो व्याकुलः पुरंग्रिवर्गः कुटुम्बिकीसंबोधे
यस्मिन्क्षणायोर्कं साजुमतोऽद्वेषः पुरं वाहमोक्षिप्रस्वमन्तःपुरमवरोधनं चैककुले-
नैकगृहेण वोपमेषासीत् । ‘सजातीयगणे गोप्ते गृहेऽपि कथितं कुलम्’ हस्ति
विधिः । सर्वेषामपि स्वगृह एवेदं शोभनं वर्तते इत्यनिमान्तोऽभूवित्यर्थः । पूतेन
हिमाद्रेः प्रजाराग उक्तः । अत्र सर्वं संपदमेवेत्यर्थः ॥

संतानकाकीर्णमहापर्थं तच्चीनांशुकैः कल्पितकेतुमालम् ।

भासोऽवलत्काञ्चनतोरणानां स्यानान्तरं सर्वं इवावभासे ॥ ३ ॥

संतानकैरिति ॥ संतानकैर्मध्यादकुमुमेराकीर्णा आस्तृता महापथा राजकी-
यपथा यस्मिन्क्षणायोक्तम् । चीनांशुकैः पष्टवच्छैः कल्पिता विरचिताः केतुमाला
ध्वजपङ्कयो यस्त तत्त्वोक्तम् । काञ्चनतोरणानां भासा प्रभयोऽवलहीन्यमानं
तत्पुरं स्थानान्तरं भेरोरन्यत्र लितः सर्वं इवावभासे । उथेष्वालंकारः ॥

एकैव सत्यामपि पुत्रपङ्कौ चिरस्य द्वेषव मृतोत्थितेव ।

ओसन्धपाणिग्रहणेति पित्रोरुमा विशेषोच्चसितं चभूव ॥ ४ ॥

एकैवेति ॥ पुत्राश्च दुहितरस्य पुत्राः । ‘आत्मुत्त्रौ स्वस्त्रुहितम्याम्’ हत्येकशेषः ।
‘पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च’ हत्यमरः । तेषां पङ्कौ सहै सत्यामप्युमैकैव चिरस्य द्वेषव
चिराकाङ्क्षाद्वेषव मृतोत्थितेव मृत्या पुनर्जपेष्वासंज्ञपाणिग्रहणासञ्चिवाहेति ।
मरुंगृहं गमिष्यसीति हेतोरित्यर्थः । पित्रोमांतापित्रोः । ‘पिता मात्रा’ हत्येकशेषः ।
पित्रोषेणोच्चसितं प्राणमृता वभूव । पुमपत्नादप्यचिक्रेमास्पदमभूदित्यर्थः ॥

अङ्गाद्ययावङ्गमुदीरिताश्चीः सा भण्डनान्मण्डनमन्वभूक्तु ।

संबन्धिभिज्ञोऽपि गिरेः कुलस्य स्वेहस्तदेकायतनं जगाम ॥ ५ ॥

अङ्गादिति ॥ सा पांचत्युदीरिताश्चीः प्रयुक्ताशीवांदा सत्यङ्गादङ्गमुस्तकं
यदी । भण्डनान्मण्डनमन्वरमन्वमण्डनमन्वभूक्तु । तदा सर्वं बन्धवः प्रत्येकमेव
तामङ्गमारोप्य भवनं प्राप्यचित्यर्थः । तत्त्वं चेहनिवन्धनमेवेत्याह—संबन्ध-
भिज्ञः स्वपुत्रादिभिर्भिज्ञो विभक्तोऽपि गिरेः कुलस्य बन्धवः चेहस्तदेकायतनं

१ चतुःपथम्, २ भासा ज्वलत्, ३ स्थानान्तरसर्गः, ४ विरेष, ५ उपोरुषाणि-

सैवैक्यावतनं स्वानं गतवद्द्वयः । तदेति लेदेऽप्यथमेवार्थः । विषेकप्राप्तान्वाङ्मुङ्सु
सर्वविमितिः । सर्वे बन्धवः स्वापत्येभ्योऽपि तत्त्वाभिर्कं जिह्वान्तीति तात्पर्यार्थः ॥

मैत्रे मूर्हते शशाङ्कनेन योगं गताद्वचरफल्गुनीषु ।

तत्त्वाः शरीरे प्रतिकर्म चकुर्वन्धुस्त्रियो याः पतिपुत्रवत्यः ॥६॥

मैत्र इति ॥ अथ मैत्रे सित्रैवये मूर्हते । उदयमुहूरतात्तीयमूर्हते इत्यर्थः ।
'आर्थः सार्वक्षण्या मैत्रः शुभो वासवं पुक च' इति दूहस्तिकारणाद् । उदय-
कल्पनीषु फल्गुनीनक्षत्रे । 'फल्गुनीप्रोक्षपदानां च नक्षत्रे' इत्येकसिद्धिपि चू-
वचनम् । तत्त्वान्वयनेन चन्द्रेण योगं गतासु सतीषु तत्त्वाः पार्वताः शरीरे
दन्तुविषः प्रतिकर्मे प्रसाधनम् । 'प्रतिकर्मे प्रसाधनम्' इत्यमरः । चकुः ।
स्त्रीरूपः । या पतिपुत्रवत्यः । जीवद्वर्तुका जीवद्वप्त्याश्रेत्यर्थः ॥

प्रतिकर्मप्रकारमेव प्रपञ्चवति—

सा गौरसिद्धार्थनिवेशवद्विद्वाप्रिवालैः प्रतिभिजशोभंश् ।

निर्नाभि कौशेयमुपात्तवाणमभ्यङ्गनेपथ्यमलंचकार ॥ ७ ॥

सेति ॥ सा गौरी गौरसिद्धार्थनिवेशवद्विद्वाप्रिवालैः शेतसर्वप्रक्षेपवद्विद्वाप्रवालैर्द्व-
चांकुरैः प्रतिभिजशोभं विदेवितशोभं निर्नाभ्यनिकान्तनाभि कौशेयं चम्भिजेष्वे
यस्मिसात्तथोक्तव् । 'कौशेयं कृषिकोशोथम्' इत्यमरः । उपात्तवाणं गृहीतशरम् ।
'शरः कृषियत्या आहा' इति मनुस्मरणाद् । अभ्यङ्गनेपथ्यमभ्यङ्गवेशमलंचकार ।
अङ्गकरमध्यरूपकारेत्यर्थः ॥

वमी च संपर्कमुपेत्य वाला नवेव दीक्षाविधिसायकेन ।

करेण भानोर्बहुलावसाने संधुक्षयमाणेव शशाङ्करेखा ॥ ८ ॥

वमाविति ॥ किञ्चेति आर्थः । वाला नवेव दीक्षाविधौ विवाहहृष्ये चः
सायकसेन संपर्कमुपेत्य बहुलावसाने कृष्णपक्षाद्वित्यर्थः । भानोः
करेण किरणेन संधुक्षयमाणोपवीतमाना । 'सलिलमये दशिलि रवेदीवितयो
मूर्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति' इत्यादिवचनात् । शशाङ्करेखेव वमी ॥

तां लोध्रकल्केन हृताङ्कतैलाभाद्यानकालेयकृताङ्करागाम् ।

वासो वसानामभिषेकयोग्यं नार्यश्रतुष्काभिमुखं व्यनैषुः ॥ ९ ॥

तामिति ॥ लोध्रकल्केन लोध्रकल्केन हृतमङ्गतैलं वस्याभाद् । कृतोङ्गतैलाभि-
स्त्रीः । आश्यानमीरच्छुकं तेन कालेयेन गन्धक्रियेण कृताङ्करागाम् । हृतै-
भ्यामित्यर्थः । 'अथ जायकम् । कालेयकं च कालानुसार्यं च' इत्यमरः । अभि-
षेकयोग्यं वासो वसानो ज्ञानकाटीमध्यादयन्तर्मां तां पार्वतीं नार्यश्रतुष्कं
चतुःसम्भवृहं तदभिमुखं व्यनैषुः । वासनशूहं निन्युरित्यर्थः ॥

विन्यस्त्वैदूर्यशिलातलेऽसिद्धावैद्युक्ताकलभक्तिचित्रे ।
आवर्जिताष्टापदकुम्भतोर्यैः सतूर्पमेनां खपयावभूतः ॥ १० ॥

विन्यस्तेति ॥ विन्यस्त्वैदूर्यशिलातलं मरकलशिलाप्रदेशो वर्णिस्तमित्ताव-
द्यानां मुक्ताकलानां भक्तिभी रचनाभिशित्रेऽसिद्धातुक एतां पार्वतीमावर्जिताना-
मानमितानामष्टापदकुम्भानां कनककलशानां तोर्यैः सतूर्पं मङ्गलवाचयुक्तं वथा-
यथा खपयावभूतः । अष्टमुः कोहेतु पर्यं प्रतिष्ठा वसेत्यष्टापदम् । ‘अष्टमः
संक्षायाम्’ इति दीर्घ्यः । ‘अष्टापदं स्वाक्षनकम्’ इति विष्णः ॥

सा मङ्गललानविशुद्धगात्री गृहीतपैत्युद्धमनीयवस्ता ।
निर्वृत्तपर्जन्यजलाभिषेका प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे ॥ ११ ॥

सेति ॥ मङ्गलार्थस्त्वेन विशुद्धगात्री निर्मलाक्षी पत्युर्वरस्त्वेऽद्यमनीयवस्ता-
चौतवस्तम् । ‘चौतवस्तमनीयं चात्’ इति इत्यासुष्ठः । ‘तस्याहुद्धमनीयं चद्य-
तयोर्वैष्ययोर्मुगम्’ इत्यमरः । मुगप्रहणं तु प्रतिकाभिप्रायम् । अत एवात्र शीर-
स्तामी—‘मुगं प्रायसो यहृश्च तदेव’ इति चाल्यायथ ‘गृहीतपैत्युद्धमनीयवस्ता’
इत्येवदेवोदाहृताचाच । गृहीतं पर्यं प्रशुद्धमनीयवस्तं यथा सा । चौतवस्तमाङ्गां-
दितवसीत्यर्थः । सा पार्वती निर्वृत्तो निष्पत्तः पर्जन्यस्य जलेनाभिषेको वस्ता;
सा तथोक्ता । प्रफुल्लनीति प्रफुल्लं काशं काशपुर्वं यस्याः सा तथोक्ता वसुधेव
रेजे शुशुभे ॥

तस्मान्प्रदेशाच वितानवन्तं युक्तं मणिस्तम्भचतुष्टयेन ।
पतिव्रताभिः परिगृह्य निन्ये छृतासनं कौतुकवेदिमध्यम् ॥ १२ ॥

यस्मादिति ॥ किञ्चेति चार्थः । तस्मान्प्रदेशात्त्वानप्रदेशाद्विवाचवस्तमुक्तोच्चु-
कम् । ‘अस्मी वितानमुक्तोऽस्मी’ इत्यमरः । मणिस्तम्भचतुष्टयेन युक्तं छृतं सज-
मानमासनं चिंतिस्तं कौतुकवेदिमध्यं पतिव्रताभिः परिगृह्य दोष्यामालिङ्गय
निये नीता । प्रसाधवार्थस्तिवर्यः ॥

तां ग्राम्युर्सीं तत्र निवेश्य तन्वीं क्षणं च्यलम्बन्तु पुरोनिष्पत्ताः ।
भूतार्थसोभादिष्यमाणनेत्राः प्रसाधने संनिहितेऽपि नार्थः ॥ १३ ॥

तामिति ॥ चार्थः प्रसाधिकालां तन्वीं पार्वतीं तत्र वेदिमध्ये प्राम्युर्सीं निवे-
श्योपवेश्य पुरोनिष्पत्ता अद्ये स्थिताः । प्रसाधतेऽनेनेति प्रसाधनेऽलंकारसाध-
नवर्णं संनिहितेऽपि भूतार्थीं सत्यरूपा । स्वाभाविकीति चावत् । चा शोभा राम-
णीयकं तथा हिष्यसाणान्व्याकृष्यमाणाति नेत्राणि यासां तारुयोक्ताः क्षणं च्यल-
म्बन्त । स्वभावसुन्दर्याः किमस्तः । प्रसाधनेनेति तन्वीं तस्मुदित्यर्थः ॥

धूपोद्धरणा त्याजितमार्दभावं केशान्तमन्तःकुमुरं तदीशम् ।
पर्याक्षिपत्काचिदुदारवन्धं दूर्वावता पाण्डुमधूकदाहा ॥ १४ ॥

धूपेति ॥ कामित्यसाधिका धूपोद्धरणा करणेनाईभावमाईर्वर्णं त्याजितम् ।
यक्षादिषु पाठाद्वृक्मैकस्त्वम् । त्यजतेर्थमन्तादप्रधाने कर्मणि रः । अन्तःकुमुर-
मन्तानिंकिसकुमुरं तस्या हमं तदीयं केशान्तं केशपाणं दूर्वावता मध्ये मध्ये
अग्निवृष्णं पाण्डुमधूकदाहा हरितमधुमकुमुरमालयेन । ‘मधूके तु गुडुष्य-
मधुमूर्मी’ हस्तमरः । उदारवन्धं यथा तथा पर्याक्षिपदवन्ध ॥

विन्यस्तशुक्षागुरु चकुरैङ्गं गोरोचनापत्रविभैर्कमस्याः ।
सा चक्रवाकाङ्गिरसैकतायाखिस्तोतसः कान्तिमतीत्य तस्यौ ॥ १५ ॥

विन्यस्तेति ॥ अस्या गौर्या अङ्गं गायं विन्यस्तं विशेषितं शुक्षागुरु यस्मिन्सकुमो-
रोचनाया: यत्रैः । पक्षरचनामिविमकं विशेषितं चकुः । सा तथासूला गौरी
चक्रवाकैरङ्गितं सैकतं यस्यान्तस्याखिस्तोतसो गङ्गायाः कान्तिं शोभामसीर्याति-
क्रम्य तस्यौ । अत्र गोरोचनाचक्रवाक्योः पीतत्वेन साम्यं, ख्रिस्तोतसो धावस्त्रं
तु प्रसिद्धस्वाज्ञ स्वपदेनोपात्तम् ॥

लैभद्विरेकं परिभूय पदं समेघलेखं शशिनश विन्यम् ।
तदानननशीरलकैः प्रसिद्धैविच्छेदं सादृश्यकथाप्रसङ्गम् ॥ १६ ॥

लघ्नेति ॥ प्रसिद्धैर्भूषितैः । ‘प्रसिद्धौ रूपातभूषितौ’ हस्तमरः । अलकैरपल-
क्षिता तस्या गौर्याः अनननशीरलद्विरेकं पदं समेघलेखं मेघरेखायुक्तं शशिको
विन्यं च परिभूय तिरस्कृष्टं सादृश्यमुपमा तस्य कथोकिमवस्याः प्रसङ्गं प्रसिद्धि
सादृश्यं वाङ्मात्रप्रसक्तमपि चिच्छेदाभिनन्त । प्रसक्तयोः पश्चचन्द्रयोः परिभूत-
सादृश्यं चाप्रसङ्गादित्यर्थः । अत्र पूर्वोर्धवाक्यार्थस्य सादृश्यकथाच्छेदं प्रति
देहुत्वेनोपन्यासात्काञ्चिद्विमलंकारः । लक्षणं तृकम् ॥

कर्णार्पितो लोध्रकथायस्त्वे गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे ।
तस्याः कपोले परभागलाभाद्वन्धं चक्षुंषि यवप्रोहः ॥ १७ ॥

कर्णेति ॥ तस्या गौर्याः कर्णेऽपितो निक्षिसो यवप्रोहो यवाङ्गुरो लोध्रस्य
चूक्षविशेषस्य कथायेण विलेपनेन रूपे विशदे । उद्भर्तिरे हस्तयैः । ‘कथायो
रसमेदे स्यादङ्गरागे विलेपने’ इति विशः । गोरोचनायाः द्वेषेण विन्यासेन
नितान्तगौरेऽत्यन्ताङ्गे । ‘गौरः चेतेऽरुणे पीते’ इति विशः । कपोले गण्डस्थले
परभागलाभाद्वृणोर्कर्पितप्रसेक्ष्युंषि । ब्रह्मणामिति देहः । बद्धवृष्ट जहार । आष-
कर्पेत्यर्थः । गोरोचनारुणे गण्डस्थले पाण्डुरो यवाङ्गुरो विजातीयवर्णंसंनिधानं-
कुरुध्वयणोर्कर्पः संक्षुपुरोराकर्पोऽमूदिति भावः ॥

१ धूपेन संमार्जितम्, २ आसन, ३ अस्याः, ४ विभागवत्तम्, ५ लीन, ६ भेद, ७ भृत्य

**रेत्वाविभक्तः सुविभक्तगान्धाः किंचिन्मधूच्छिष्ठविसृष्टरागः ।
कामप्यभिख्यां स्फुरितैरपुण्डदासशलावप्यफलोऽधरोऽः ॥१८॥**

रेत्वाविभक्तगान्धाः सुविभक्तगान्धाः पार्वता रेत्वाविभक्तगान्धाः सुविभक्तगान्धाः किंचिदीपन्मधूच्छिष्ठेन सिक्षकेन विशेषेण निर्मलीहृतो रागो यस्तत्त्वोऽः । 'मधूच्छिष्ठं तु सिक्षकम्' इति, 'निर्जिर्क्तं सोविविष्टं सृष्टम्' इति चामरः । अन्यत्रोक्तम्—'अलौहित्यापगमावावरेतु सिक्षकलेपः क्रियते' । आसङ्गं संनिहितं लावण्यफलं सौन्दर्यप्रयोजनं सुखसुम्बनादिरूपं यस्तत्त्वोऽधरोऽः स्फुरितैर्भाविष्युभवांसिभिः स्पन्दैः कामप्यलिंगाच्चामभिख्यां शोभामपुण्डत्युपोष । 'अभिल्ल्या नामशोभयोः' इत्यमरः ॥

**पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सर्व्या परिहासपूर्वम् ।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥१९॥**

पत्युरिति ॥ सख्या कद्योऽ । चरणौ रञ्जयित्वा लाक्षारससाक्षौ कृता । कृताशीरिति करोतिना समानकर्तृकर्त्वम् । अनेन चरणेन रञ्जने द्वयोरपि नियमाच्चरणविष्युक्तवाप्यौपित्यात्मादनविद्यावेकतरपरामर्त्यं इत्याहुः । पशुरीवरस्य शिरश्चन्द्रकलाम् । सुरतविशेषं इति शेषः । स्पृष्ट लाङ्घेति परिहासपूर्वं कृताशीर्माल्यकर्त्तव्यादासा पार्वती तां सर्वीं माल्येन मालया । 'मालयं मालाक्षजौ' इत्यमरः । निर्वचनं यथा तथा । तृण्मीमित्यर्थः । जघान लाङ्घयामास । निर्वचनमित्यनेन विहतात्यः श्वासारानुभाव उक्तः । तदुक्तम्—'प्राप्तकालं तु यद्यूयारुर्धावा विहतं हि तद्' इति ॥

**तस्याः सुजातोत्पलपत्रकान्ते प्रसाधिकाभिर्नयने निरीक्ष्य ।
न चक्षुषोः कान्तिविशेषवृद्ध्या कालाङ्गनं मङ्गलमित्युपाचम् ॥२०॥**

तस्या इति ॥ प्रसाधिकाभिरलंकारीभिः सुजाते सम्बगुणेष्व उत्पलपत्रे द्वयकान्ते स्मये तस्या नवने निरीक्ष्य कालाङ्गनमञ्जनविशेषशक्तिशुषुप्तोः कान्तिविशेषवृद्ध्या । शोभातिशयो भविष्यतीति कुञ्जेत्यर्थः । नोपातं न शृहीतं किंतु मङ्गलं शुभमिति हैतोल्पत्त्वम् । निर्संगेसुभगस्य किमाहार्यकाङ्क्षेणेति भाषः ॥

**सा संभवद्विः कुसुमैर्लतेव ज्योतिर्भिरुद्यद्विरिव त्रियामा ।
सरिद्विहंगैरिव लीयमानैरामुच्यमानाभरणा चकासे ॥ २१ ॥**

सेति ॥ आमुच्यमानाभरणा विवरणमाभरणा सा गौरी संभवद्विरुद्यद्विः मानैः कुसुमैर्लतेव । अनेन पश्चारागेन्द्रनीलादीन्याभरणामि सूचितामि लताकुसुमानां नानावर्णत्वात् । उद्यद्विरुद्यद्विः गच्छद्विज्योतिर्भिरुद्यद्विलिङ्गयामा रात्रिरिव । अनेन मौकिकानि कवितामि । लीयमानैराश्रवद्विः । निरीदविरिवर्थः । विहंगै-

अश्ववाक्यः १ सदितीत् । अनेन सुवर्णाभरणानि दृच्छितानि । विहंगाऽथ लस्तुषवाच्यं
अश्ववाक्यः अभिमत्ताः । चकासे रेजे । अत्र रुताङ्गुसुमादीनां सहजसंबन्धिनामु-
पमानस्येनोपादानादनाहार्यं कमपि तस्याः सहजमित्राशोभतेरि भावः ॥

आत्मानमालोक्य च शोभमानमादर्शविन्मे लिमितायताक्षी ।
हरोपयाने त्वरिता बभूव स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेषः ॥२२॥

आत्मानमिति ॥ किञ्चेति चार्यः । गौरी शोभमानमारथानं निजशरीरमा-
दर्शनमिथ्ये दर्शणमण्डले । ‘दर्शणं मुकुराददृशं’ इत्यमरः । लिमितायताक्षयादरा-
क्षिक्षकायतलोचना सत्यालोक्य हरोपयाने हरप्राप्तौ त्वरिता व्यग्रा बभूव ।
स्त्रीणां देवो नेत्रध्यं प्रियस्य भर्तुरालोको दर्शनं फलं प्रबोजनं यस्य स तथोको
हि । अन्यायारथचन्द्रिका सादिति भावः । अनेन कालाक्षमत्वलक्षणमौसुक्ष्य-
मुक्तिमित्रजुलेयम् ॥

अथाङ्गुलिभ्यां हरितालमार्दै माङ्गल्यमादाय मनःशिलां च ।
कर्णावसक्तामलदन्तपत्रं माता तदीयं मुखमुच्चमध्य ॥ २३ ॥

अथेति ॥ अथ प्रसाद्वानानन्तरं माता मेनका माङ्गल्यं मङ्गलार्थमार्दै द्रव-
हरितालं कर्णाङ्गुलिदेवं मनःशिलां धातुविदेवं चाङ्गुलिभ्यां तर्जनीमध्यमा-
ध्यामादाय कर्णयोरवसर्से लग्ने अमले दन्तपत्रे यस्य तत्त्वधेन्तं तस्याः पार्वत्याः
इवं तदीयं मुखमुच्चमध्य । ‘विवाहदीक्षातिलकं चकार’ (७।२४) इयुत्तर-
शोकेनान्वयः ॥

उमास्तनोङ्गेदमनु प्रवृद्धो मनोरथो यः प्रथमं बभूव ।
तमेव मेना दुहितुः कथंचिद्विवाहदीक्षातिलकं चकार ॥ २४ ॥

उमेति ॥ उमायाः स्तनोङ्गेदमनु । स्तनोदयमारम्येत्यर्थः । प्रवृद्धो शृंख-
गतः । प्रायोदोषपक्ष इति भावः । यो मनोरथो वाङ्गाः ‘वाङ्गा लिप्ता मनो-
रथः’ इत्यमरः । प्रथमं मनोरथान्तरात्पाक् । अथमेव प्रथमं मनोरथ इत्यर्थः ।
बभूव । मेना दुहितुमेव मनोरथभूतमेव । तद्विषये ततोपचारः । विवाह-
दीक्षायां विवाहहृष्णे तिलकं कथंचित्कुरुद्देशं चकार । आनन्दवाप्यान्धतयेति
शेषः । विवाहानन्तरमादिविवादन्येषामयमेव प्रथमो मनोरथ इति भावः ॥
मुखमक्षम् ॥

बबन्ध चास्ताङ्गुलदृष्टिरस्याः स्थानान्तरे कल्पितसंनिवेशाम् ।
धात्यङ्गुलीभिः प्रतिसार्यमाणमूर्णामियं कौतुकहस्तसूत्रम् ॥ २५ ॥

बबन्धेति ॥ अस्याः पर्वत्या अवैरानन्दवार्यैराङ्गुलदृष्टिरत एव स्थानान्तरे
कल्पितः संनिवेशो निष्ठेषो यस्य ततः । स्वस्थानादन्यन्त्रं स्वापितमित्रार्थः ।

१ अङ्गुलीभ्याम् २ मङ्गल्यम् ।

अतपृष्ठ खात्या उपमातुरकुलीभिः प्रसिद्धार्थमाणं स्वस्याने प्राप्यवाप्सूर्णमनं
मेषादिलोमनिर्मितम् । ‘दर्गा मेषादिलोमि स्याद्’ हस्तमरः । कौतुकहस्तदूरं
मङ्गलहस्तसूक्ष्मम् । ‘कौतुकं मङ्गले हये हस्तस्ये कुतुहले’ इति शास्त्रतः । यत्कथ
च मेनेति दोषः । पूर्वोक्ततिळककिष्वासमुखार्थं एकारः ॥

क्षीरोदवेलेव सफेनपुञ्जा पर्याप्तचन्द्रेव शुरश्रियामा ।

नवं नवक्षीमनियासिनी सा भूयो वर्मी दर्पणमादधाना ॥२६॥

क्षीरोदेति ॥ नवं नूतनं क्षीरं दुरुक्लं निवलं आच्छादयतीति नवक्षीम-
नियासिनी । चलेणाच्छादनार्थाभिनिः । तथा नवं दर्पणमादधाना विज्ञती सा
गौरी सफेनपुञ्जा सदिणीरपङ्किः । क्षीरमुद्मुदकं यस्य स क्षीरोदः क्षीरसमुद्रः ।
‘उदकल्पोदः संज्ञायाम्’ हस्तुदावेषः । तत्त्वं वेषा तीरभूमिरिव । ‘वेषा काले च
जलघेलीरनीरविकारयोः’ इति विषः । पर्याप्तचन्द्रा पूर्णचन्द्रा शरश्रियामा
वारद्वात्रिविष भूयो भूयिष्ठं वर्मी चकासे ॥

तामर्चिताभ्यः कुलदेवताभ्यः कुलप्रतिष्ठां प्रणमद्य माता ।

अकारयत्कारयितव्यदक्षा क्रमेण पादग्रहणं सतीनाम् ॥ २७ ॥

तामिति ॥ कारयित्वा देषु दक्षा कारयित्री । क्रमेणपदेशकुशलेष्यर्थः । माता
मेना प्रतिनिष्ठत्यस्याभिति प्रतिष्ठा । ‘आतशोपसर्वो’ इति कः । खिथां टाप् । कुलस्त
श्रितिष्ठां कुलालम्बनभूताम् । श्वितिकारिणीभित्यर्थः । तां गौरीम् । अर्चिताभ्यः
पूजिताभ्यः कुलदेवताभ्यो गृहदेवताभ्यः प्रणमद्य प्रणामं कारयित्वा । ‘स्यादि
लघुपूर्वांत्’ इति येत्यादेषः । सतीनां पतिवतानां पादग्रहणं पादाभिवन्दनं
कर्मणाकारयत्कारयामास । ‘हस्तेरव्यतरस्याम्’ इत्याणि कर्तुः कर्मत्वम् । अस्यत्र
च ‘गतिकुद्दिं’ इत्यादिना नमेरकर्मकल्पात् ॥

अस्वण्डितं प्रेम लभस्त पत्युरित्युच्यते तामिरुमा स नप्रा ।

तथा तु तस्यार्धश्वरीरभोजा पश्चात्कृताः खिंगधजनाशिषोऽपि २८

अस्वण्डितमिति ॥ नज्ञा प्रणतोमा सामिः सतीमिः पत्नुः शिवस्याखण्ड-
तमक्षतं प्रम लभस्त प्रामुहीत्युच्यते स्य अभिहिता । ‘लद् से’ इति भूतार्थे
लद् । तस्य हरस्त । अर्जु शशीरस्यार्धश्वरीरस् । ‘अर्जु नपुंसकम्’ इति समाप्तः ।
तद्वजतीत्यर्धश्वरीरभोजा तथा गौर्या तु लिङ्घजना शिषो बन्धुजनाशीर्वदा अपि
पश्चात्कृता अधरीकृता । ततोऽप्यधिकफललाभादिति भावः ॥

इच्छाविभूत्योरनुरूपमद्वित्यस्याः कृती कृत्यमशेषयित्वा ।

सम्यः सभायां सुहृदास्थितायां तस्यौ दृष्टाङ्गमनप्रतीक्षः ॥२९॥

इच्छेति ॥ कृती कृशकः । सभायां सापुः सम्यः । ‘सभाया यः’ इति च-

१ असौ २ लभात् ३ बन्धुजन ४ अप्यमतं प्रतीक्षय ।

प्रलयः । अद्विहिमवानिष्ठाविभूत्योरुक्ताहैश्चर्योरुक्तुरुपं सद्गी यथा तथा तस्माद्यत्वाः कृत्यं कर्तव्यमशेषवित्वाऽशेषं लिःशोर्यं कृत्वा । समाप्तेत्वर्थः । अद्वेष-काङ्क्षादृ 'तत्करोति' इति पञ्चन्तारकवाप्रलयः । सुहृदास्तिवादां बन्धुजग्नाकाम्ताद्यां समायां संसदि दृष्टव्य हरस्यागमनं प्रतीक्षण्ण इति तथोक्तः सन् । 'कर्मपर्यण्' इत्यत् । तस्यौ लिखितः ॥

तावद्वैवस्यापि कुवेरशैले तत्पूर्वपाणिग्रहणानुरूपम् ।

प्रसाधनं मातृभिराद्वाभिन्न्यस्तं पुरस्तात्पुरश्यासनस्य ॥ ३० ॥

तावद्विति ॥ तावद् । तावद्वौरीप्रसाधनं क्रियते तत्काल शैलीत्वर्थः । कुवेरशैले कैलासे । तदेव पूर्वं तत्पूर्वं तत्पाणिग्रहणं तत्पानुरूपं प्रसाधनमलंकारसामग्री आद्वाभिः सादरायिः । कर्तव्री चः । मातृभिर्वैश्वीप्रकृतिभिः सहमायुक्ताभिः । पुरुं शासीति पुरश्यासनस्य । कर्तव्री स्मृद । भवस्यापि पुरस्ताद्वे न्यस्य निषिद्धम् ॥

तद्वौरवान्मङ्गलमण्डनश्रीः सा पस्पृशे केवलभीक्षरेण ।

सं एव वेषः परिणेतुरिष्टं भावान्तरं तस्य विभोः प्रपेदे ॥ ३१ ॥

तद्विति ॥ इत्यरेण लिखेन सा मङ्गलमण्डनश्रीः शुभप्रसाधनसंपत्तद्वौरवान्मासु मातृवादराकेवलं पस्पृशे स्पृष्टैव न तु दधृ त्वाश्चारणार्थः केवलशब्दः । 'केवलं चावशारणे' इति काशवतः । किंतु तस्य विभोर्द्वौरव्य स एव वेषः स्वाभाविको भस्मकपालादिवेष पूर्वं परिणेतुलोकं उद्भोदुरिष्टमपेक्षितं भावान्तरं रूपान्तरं प्रपेदे । आङ्गरागादिरूपतां ग्रापेत्वर्थः ॥

भावान्तरायचिमेवाह—

चभूत्र मसैव सिंताङ्गरागः कपालमेवाभलशेखरश्रीः ।

उपान्तभागेषु च रोचनाङ्गो गजाजिनस्यैव दुकूलभावः ॥ ३२ ॥

चभूत्रैति ॥ भस्मैव सिंताङ्गरागः शुभगन्धामुलेपनं चभूत्र । कपालमेवाभलं शेखरं लिपेषु भूत्रणं तस्य श्रीः शोभा चभूत्र । गजाजिनस्यैवोपान्तभागेष्वङ्गलप्रदेशेषु रोचनैवाङ्गो इसादिविहृत्यस्य स तथोक्तो दुकूलभावः पट्टाङ्गुकर्त्वं च चभूत्र । भस्मादिकमेवाङ्गरागादिभावं ग्रासमित्यर्थः ॥

शङ्खान्तरघोति विलोचनं यदन्तर्निविष्टामैलपिङ्गतारम् ।

सांनिघ्यपक्षे हरितालमध्यास्तदेव जातं तिलकक्रियादाः ॥ ३३ ॥

शङ्खेति ॥ शङ्खान्तरे ललाटास्तिव्यमन्ये शोतत इति तथोक्तम् । 'शङ्खो लिपै ललाटारित्वा' इत्यमरः । अन्तर्निविष्टा मध्यगताभाषा पिङ्गल तारा कलीलिका चलत तथोक्तम् । 'तारकाङ्गः कलीलिका' इत्यमरः । यद्विलोचनं तद्विलोचनमेव

हरितालमध्या । चर्णद्रव्यविशेषविकारस्य तिळकिवायालिलकरचनाभाः संनिविरेष सानिध्यं तदेव पक्षः साभ्यम् । ‘पक्षः पार्वतगृहसाम्बसहायवर्णं लिलितु’ इति यादवः । तस्मिन्सांनिध्यपक्षे जातस् । प्रविहमित्यर्थः । अनेन ललाटलोचनमेव तस्य हरितालतिलकमभूवित्युक्तम् ॥

यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां करिष्यतामाभरणान्तरत्वम् ।

शारीरमात्रं विकृतिं प्रपेदे तथैव तस्युः फणरक्षशोभाः ॥ ३४ ॥

यथेति ॥ यथाप्रदेशं प्रदेशान्कोषादीननतिकल्प्याभरणान्तरत्वं कङ्कणादाभरणविशेषवर्णं करिष्यतां संपादयिष्यतां भुजगेश्वराणां शारीरमात्रं शारीरमेव विकृतिं रूपान्तरं प्रपेदे । फणरक्षशोभास्तथैव तस्युः । तासा तथैषोपादेशत्वादिति भावः ॥

दिवापि निष्ठूतमरीचिभासा बाल्यादनाविष्कृतलाङ्घनेन ।

चन्द्रेण नित्यं प्रतिभिज्ञमौलेश्वृद्धामणेः किं ग्रहणं हरस्य ॥ ३५ ॥

दिवापीति ॥ दिवा दिनेऽपि निष्ठूता उद्गीर्णा मरीचिभासः किरणकान्तरमे वस्य तेन बाल्यादयपत्नुवादनाविष्कृतलाङ्घनेन । अदृश्यमानकलहेत्यर्थः । चन्द्रेण नित्यं सर्वदा प्रतिभिज्ञमौलेः संगतमुकुटस्य हरस्य चूडामणेऽर्थहर्षं स्त्रीकारः किं किमर्थम् । चन्द्रचूडामणेऽदेशस्य किमन्यैश्वृद्धामणिभिरिति भावः ॥

इत्यद्गुरुतेकप्रभवः प्रभावात्प्रसिद्धनेपेत्यविधेविधाता ।

आन्मानमासनगणोपनीते खड्डे निष्क्रप्रतिमं ददर्श ॥ ३६ ॥

इतीति ॥ इतीत्यं प्रभावात्प्रसिद्धनेपेत्यविधेविधात्प्रभव विधाता निर्माता । अतप्वाद्गुरुतानामाश्वर्णामेकप्रभवो मुख्यविधिः स देव आगच्छगणेन पार्श्वश्वर्णेण । प्रमधगणेनेत्यर्थः । उपनीत आनीते खड्डे निष्क्रप्रतिमं संक्रान्तप्रतिविम्बमात्मानं ददर्श । वीरपुरुषाणामेष आचारः ॥

स गोपतिं नन्दिभुजावलम्बी शार्दूलचर्मान्तरितोरुपृष्ठम् ।

तद्विकिसंधिसञ्चहत्प्रभाणमारुद्ध कैलासमिव प्रतस्ये ॥ ३७ ॥

स इति ॥ स देवो नन्दिभुजावलम्बी नन्दिकेशरभुजावलम्बवः सन् । शार्दूलचर्मणा व्याघ्रचर्मणान्तरितमाच्छादितमुरु विशालं शुद्धं वस्य तं तथोक्तम् । ‘शार्दूलद्विपिनी व्याघ्रे’ इत्यमरः । तस्मिन्देवे भक्षय संक्षिप्तं संकोचितं चहत्प्रभाणं वस्य तं गोपतिं त्रुष्टम् कैलासमिवारुद्धं प्रतस्ये चचाल ॥

तं मातरो देवमनुब्रजन्त्यः स्ववाहनैश्चोभचलावतंसाः ।

मुखैः प्रभामण्डलरेषुगौरैः पैदाकरं चकुरिवौन्तरीक्षम् ॥ ३८ ॥

१ अल्पद्वृत्. २ नेपथ्यविधिः. ३ आशोग. ४ पद्माकरीचकुः. ५ अन्तरिक्षम्.

तमिति ॥ च देवमनुपञ्चन्त्योऽनुगच्छन्त्यः स्ववाहनानां क्षोभेण प्रकल्पयेण
बलाकतसाभ्युक्तुमहाला मातरः सप्तमातृकाः प्रभामण्डकान्देव देणवः परागासै-
मीरैरक्षणैः । ‘गौरोऽक्षेण सिते पीते’ इति यादवः । मुखैरन्तरीक्षमाकाशं पश्चा-
करमिव चकुः ॥

तासां च पश्चात्कनकप्रभाणां काली कपालाभरणा चकासे ।
बलाकिनी नीलपयोदरंजी दूरं पुरःशिष्मशतहृदेव ॥ ३९ ॥

तासामिति ॥ कनकप्रभाणां सुवर्णवर्णनां तासां मातृणां पश्चात्कपालाभ-
रणा । सितकपालालंकारेत्यर्थः । काली महाकाली देवी च । कृष्णवर्णत्वसूचनाय
कालीसंज्ञयामिधानम् । बलाकिनी बलाकावनी । ब्रीहाद्विद्वादिनिः । दूरं यथा
तथा पुरोऽप्येक्षिणाः प्रसारिताः शतहृदा विषुलो चत्वाः सा तथोक्ता नीलपयो-
दराजी कालमेवपक्षिरिव चकासे ॥

ततो गणैः शूलभृतः पुरोगैरुदीरितो मङ्गलतृप्यघोषः ।
विभानशृङ्गाण्यवगाहमानः शशंस सेवावसरं सुरेभ्यः ॥ ४० ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं शूलभृतः विस्व पुरो गच्छन्तीति पुरोगैरप्रेतरैः ।
‘अन्यद्वापि इयत इति वक्तव्यम्’ इति गमेऽप्रत्ययः । गणैः प्रमधैरुदीरित
उत्थादितो मङ्गलतृप्यघोषो मङ्गलवाचाभ्यनिर्विमानशृङ्गाण्यवगाहमानः सन् ।
सुरेभ्यो विभानश्चेभ्यः सेवावसरं शशंस । सुराः प्रस्थानतृप्यभविमाकर्षण्याद्यमेव
नः सेवावसर इत्थानामुरित्यर्थः ॥

सुराणां सेवाप्रकारमेवाह—

उपाददे तस्य सहस्ररश्मिस्त्ववृष्टा नवं निर्मितमातपत्रम् ।
स तहुकूलादविदूरमौलिर्वभौ पैतद्वज्ञ इवोत्तमाङ्गे ॥ ४१ ॥

उपादद इति ॥ तस्य हरस्य सहस्ररविमः सूर्यस्ववृष्टा विशकर्मणा निर्मितं
नवमातपत्रसुपाददे । धनवालित्यर्थः । उत्थेष्ठते—तहुकूलात्तस्यातपत्रस्य आन्त-
रुक्तिनो दुकूलादविदूरमौलिः । तहुकूलस्यासच्चमौलिरित्यर्थः । स हर उत्तमाङ्गे
विश्वसि । ‘उत्तमाङ्गे शिरः शीर्षस्’ इत्यर्थः । पतन्ती यज्ञा यत्व स पतद्वज्ञ इव
वभौ । तहुकूलादवित्यत्र ‘तृशनितकार्यैः षड्यन्तत्रस्याम्’ इति दूरार्थयोगे विक-
दपेन पञ्चभी । नाथेनोक्तम् ‘अन्याहाद—’ इत्यत्राराष्ट्रदस्यार्थं ग्रहणार्थवात्प्रवृ-
त्तीति तदनाकरम् । किंचात्य याक्षोक्तविकल्पायवादस्वात् ‘दूरं कामस्य’ इत्या-
दिवहीययोगो दूरपात्ताः रुद्यित्युपेक्षणीयमेव ॥

मूर्ते च गङ्गायमुने तदानीं सच्चामरे देवमसेविषाताम् ।
समुद्रगारुपविपर्ययेऽपि संहंसपाते इव लक्ष्यमाणे ॥ ४२ ॥

१ राजिः २ बहुनाम्निव प्रवाहम् ३ चहसपाते.

मूर्ते हृति ॥ गङ्गा च वेगुना च गङ्गावसुने भूर्ते विग्रहशारिष्ठौ सत्यमारे
चामरसहिते सत्यौ । अतश्च समुद्रगा नदी तदा रूपं लक्षणं तदा लिपर्वये-
उष्मभावेऽपि सह इंसपातेन इंसपारेण चर्तेते हृति सहंसपाते हृत । ‘तेन सहेति
तुल्ययोगे’ हृति बहुवीहिः । ‘बोपसज्जनस्य’ हृति समावः । लक्षणमाणे इत्यमाने
सत्यौ तदार्थी विवाहसमये देवमसेविषातामभजताम् । सेवतेलुंङ् । गङ्गावसुने
चामरग्राहिष्ठौ देवमुपतस्यतुरिलयः ॥

तमम्यगच्छत्प्रथमो विधाता श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषश्च साक्षात् ।
जयेति वाचा महिमानमस्य संवर्धयन्तौ हविषेवं वहिम् ॥ ४३ ॥

तमिति ॥ प्रथम आद्यो विधाता चतुर्मुखतया श्रीवत्सलक्ष्मा श्रीवत्साङ्कः
पुरुषो विष्णुश्च साक्षात् देवमम्यगच्छत्प्रथमसंमुखमाययौ । किं कुर्वन्तौ । जयेति
वाचा अवश्यकदेनास्येभरस्य महिमानं महर्षं हविषा वहिमित्रं संवर्धयन्तौ
बृद्धं गमयन्तौ ॥

न चातुर्वितमेतदुक्तमित्याह—

एकैव मूर्तिर्विभिन्नै त्रिधा सौ सामान्यमेषां प्रथमावरत्वम् ।
विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचिद्देवात्मयोस्तावपि धातुरांश्चौ ॥ ४४ ॥

एकैवति ॥ सैकैव मूर्तिर्विभिन्नै त्रिधा अविष्णुश्चिवात्मकत्वेन विनिवेदे । औपादि-
कोऽयं मेदो न वास्तविक इत्यर्थः । अतएवैषां त्रयाणां प्रथमावरत्योर्भावः प्रथ-
मावरत्वं उद्योगकलिष्ठभावः । सामान्यं साधारणम् । इष्टध्या सर्वे उद्योगा भवन्ति
कलिष्ठात्मर्थः । पृथग्देव विकृतोति—कदाचिद्दरो विष्णोराद्यः । कदाचिद्दृरिस-
स्याद्यः । कदाचिद्देवः स्वार्थोर्हरिहरयोराद्यः । कदाचित्तौ हरिहरावपि धातुः चाहु-
राश्चौ । एवमेतेषां पौर्वापर्यमनियतमिति दर्शितम् ॥

तं लोकपालाः पुरुहूतमुख्याः श्रीलक्षणोत्सर्गविनीतवेषाः ।
दृष्टिप्रदाने कृतनन्दिसंज्ञातदर्शिताः प्राञ्जलयः प्रणेमुः ॥ ४५ ॥

तमिति ॥ पुरुहूतमुख्या इन्द्रादयो लोकपालाः श्रीलक्षणानामैश्वर्यविद्वानां
क्षत्रियमरवाहनानामुख्येन स्यागेन विनीतवेषा अनुनीतवेषाः सन्तः । तथा
दृष्टिप्रदाने दर्शननिमित्ते । दर्शनप्रदानार्थमित्यर्थः । कृता नन्दिनः प्रतिहारस्य
मैश्चासंकेतो वैस्तादशाः । मम दर्शनं दापयेति नन्दिनं प्रति कृतहस्ताविष्णुक्ता
इत्यर्थः । ‘संज्ञा स्वाक्षेतना नाम हस्तायैश्वर्यसूचना’ इत्यमरः । तदर्शिताक्षेत्र
नन्दिना दर्शिता अवमिन्दः प्रणमत्ययं चन्द्रं इत्याशुक्लपूर्णकं निषेदिताः प्राञ्ज-
लयः कृताभ्युलयः सन्तः तं भवं प्रणेमुः प्रणवाः ॥

कम्पेन मूर्ध्नः शतपत्रयोर्निं वाचा हरि बृत्रहणं सितेन ।
आलोकमात्रेण सुरानशेषान्संभावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४६ ॥

कर्मपेनेति ॥ स वेदः शतपथबोधिं चतुर्दुर्लं यजुः कर्मेन तथा हर्त वाचा
संभाषणेन द्वार्त हतवन्तं युद्धहणमिन्द्रम् । ‘वहान्नृणामैयु किए’ इति किष्ट ।
यितेन अद्वाहासेनाहोकाम्भुरानालोकमात्रेण इष्टिमात्रेणेत्यं पथाप्रधानं यज्ञाहै
संभावयामास ॥

तस्मै जयाशीः ससृजे पुरत्वात्सप्तर्षिभिस्तानिसत्पूर्वमाह ।
विवाहयत्र विततेऽत्र युग्मधर्यवः पूर्ववृत्ता भयेति ॥ ४७ ॥

तस्मा इति ॥ तस्मै हिवाय सप्तर्षिभिः । ‘विष्टसंख्ये संशायाम्’ इति
समासः । पुरस्ताद्येऽन्येत्याशीः ससृजे प्रयुक्ता । ताम्सप्तर्षिभिस्तानिसत्पूर्वमाह—
किमिति । वितते विस्तृतेऽत्र प्रवर्तिते विवाह एव यज्ञसप्तर्षिभिस्तानिसत्पूर्वमाह
पूर्वमेव द्विताः प्रार्थिता अध्वर्यवो ऋत्विज इति । विशेषवाचिना सामान्य-
सुक्रम् ॥

विश्वावसुप्राग्नहैः प्रवीणैः संगीयमानत्रिपुरावदानः ।
अध्वानमध्वानत्विकारलङ्घस्ततार ताराधिपत्वण्डधारी ॥ ४८ ॥

विभ्वावस्त्विति ॥ विभ्वावसुर्नाम कविद्वन्धबों देवगायकस्त्वाग्नहैरमध्यमुखैः
प्रवीणैः प्रकृद्वीणैर्निर्पूर्णैः । ‘प्रवीणं निरुणाभिज्ञित्वनिष्ठा तद्विकिताः’ इत्य-
मरः । त्रयाणां पुराणां समाहारभिपुरम् । ‘तद्विताथोऽत्तरपद—’ इत्यादिना
समाहारसमासः । ‘पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः’ इति खीलिङ्गतानिषेधः ।
त्रिपुरस्त संवन्ध्यवदानं पूर्ववृत्तं कर्म विजयरूपं त्रिपुरावदानं तत्संगीयमानं स्तुत्य-
मानं वस्य स तथोक्तः । अवदानं कर्म दृतम्’ इत्यमरः । ध्वानं तमः । मोह
इति यावत् । तद्विकारेण रागादिना लङ्घयोऽनिभवनीयो न भवनीत्यध्वानत्विक-
कारलङ्घ्यः । विकाहादिकं तु वस्य लीलेत्यर्थः । ताराधिपत्वण्डधारी चन्द्रशेषवर-
शमुरध्यानं मार्गं तत्तारात्परागच्छन् ॥

खे खेलगामी तमुवाह वाहः सशब्दचामीकरकिंकिणीकः ।
तटाभिषातादिव लग्नपङ्के धुन्वन्मुहुः श्रोतवने विषाणे ॥ ४९ ॥

स्त्र इति ॥ उ आकाशे खेलं सुन्दरं गच्छतीति खेलगामी । सशब्दाः
शब्दायमानाशाभीकरकिंकिण्यः काङ्गनसुन्दरघणिका यस्य स तथोक्तः । ‘किंकिणी
क्षुद्रशभिद्का’ इत्यमरः । ‘नद्यतव्य’ इति क्षयप् । वाहातेऽनेनेति वाहो यृपमः ।
करणं वन् । श्रोतवने स्वृतमेवं अतण्डव तटाभिषाताद्रोधोभेदालग्नपङ्के छिट्ठकर्दमे
इति लिते शुद्धे विषाणे सुहुरुन्वंसं हरमुवाह वहति स्त्र ॥

स प्रापदप्रापसपराभियोगं नगेन्द्रगुरुं नगरं मुहूर्तात् ।
पुरोविलग्नैर्हरद्विषातैः सुवर्णद्वैरिव कुञ्ज्यमाणः ॥ ५० ॥

स हैति ॥ स बाहोऽप्राप्तः परमियोगः शकुलमाकान्तिर्वेद तत्योकं ननो-
न्द्रेण हिमवता गुप्तं इश्वितं नगरमोपविमलं पुरोऽप्ये विलङ्घैः संकान्तैहरस्त्वा-
पातैः सुवर्णंसूर्यैः कृष्णमाण इव मुहूर्तांप्राप्तः । अन्यथा कर्त्त शूरस्यामुप्राप्तिः
स्थादिति भावः । पुरुः प्रसृता हरस्त्वा विष्णुलक्षणंत्वासौवर्णीनि शूषकपैषदा-
मानीवालक्षण्टेत्वर्णः ॥

तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः कुत्तलादुन्मुखपौरदृष्टः ।

स्वबाणचिह्नादवतीर्थं मार्गदासञ्चभूष्टुमियाय देवः ॥ ५१ ॥

तस्येति ॥ तस्य पुरस्योपकण्ठेऽनितके घनो भेव इव नीलः कण्ठो वस्त्रं त
घननीलकण्ठो देवः कुत्तलादृष्टेनौसुख्यादुन्मुखैः वैरैर्दृष्टः सत् । स्वबाणचि-
ह्नादित्युपरिविजयसमये स्वबाणाकून्मार्गाखुलविद्वाकाशदेवाववतीर्थंवरस्यासञ्चभू-
ष्टुष्टु निकटभूतलमियाय प्राप्त ॥

तमृद्विमद्वन्धुजनाधिरूढैर्वृन्दैर्गजानां गिरिचक्रवर्ती ।

प्रत्युजगामायमनप्रतीतः प्रफुल्लवृक्षैः कटकैरिव स्वैः ॥ ५२ ॥

तस्मिति ॥ आगमनेन शिवागमनेन प्रतीतो हठो गिरिचक्रवर्ती पर्वताधि-
राजो हिमवानृद्विमता वस्त्रालंकारादिसमृद्धेन यन्तुजनेनाधिरूढैः । अनेन
वन्धुनां समसाम्यं सूचितम् । यजामां वृन्दैः प्रफुल्ला विकसितृकुमुमा तृक्षा
येषु स्वैः स्वकीयैः कटकैरित्यमैरिव तं हरं प्रत्युजगामायियथैः । ‘कटकोऽस्ती
नितम्योऽप्येः’ इत्यमरः ॥

वर्गाविभूमौ देवमहीधरणां द्वारे पुरस्योद्दितापिधाने ।

समीयतुर्दूरविसर्पिष्ठोषौ भिजैकसेतु पवसामिवौषौ ॥ ५३ ॥

वर्गाविति ॥ दूरविसर्पं दूरगामी घोषो वयोस्त्रौ देवाश्च महीधरश्च तेषां
देवमहीधरणामुखैः वर्गांबुद्धिटिवापिधानेऽपनीतकवाटे पुरस्य द्वारे भिजौ दीर्घं
एकसेतुः याम्यां तौ भिजैकसेतु पवसामोषौ प्रवाहादिव समीयतुः संगतौ ॥

हीमानभूद्धमिधरो हरेण त्रैलोक्यवन्देन कुतप्रणामः ।

पूर्वं महिम्ना स हि तस्य दूरमावर्जितं नात्मशिरो विवेद ॥ ५४ ॥

हीमानिति ॥ भूमिधरो हिमवान् । त्रयो लोकान्त्रैलोक्यम् । चगतुर्ब्यांदि-
त्वात्प्रवलयः । तस्य वन्धेन वरमस्कारेण कुतप्रणामः सत् । ‘ऋतिविकिणत्य-
श्चुरमातुलानां यवीयसाम् । प्रवयाः प्रथमं कुर्याण्यत्युथावाभिवादनम्’ इति
स्वरणात् । हीमानभूत् । महादेवं प्रति स्वयमवत्वास्तेकोचं प्राप्यस्त्वयः । ननु
विदितेवरमहिम्नः स्वयं प्राप्योवं प्रणतस्य जामातुराचारमाश्रस्तीकारे कः संक्षेपं
इति शक्तां निरस्ति – पूर्वमिति ॥ हि यज्ञात्स इमवान्पूर्वं प्राप्येव तस्येवस्य

महिला सामर्थ्येन दूरमत्यन्तभावर्जितं नमितमात्मगिरो न विवेद । सर्वं स्वर्यं प्रणतस्वानुसंधानेन संकोचः । तदनुसंधानं दौत्सुकयाहासीति भाषः ॥

सं प्रीतियोगाद्विकसनमुखश्रीजामातुरग्रेसरतामुपेत्य ।

प्रावेश्यन्मन्दिरमृद्धमेनमागुलककीर्णपणमार्गपुष्पम् ॥ ५५ ॥

सं हति ॥ प्रीतियोगासंतोषसंबन्धाद्विकसनमुखश्रीविकसन्ती मुखश्रीविक्ष स वथोक्षः स हिमयन् । जायां मिमीते जानातीति जामातुरवर्त्य । पुरोद्धरा-वित्तास्ताखु । 'जामाता दुहितुः पतिः' इत्यमरः । अप्रेसरला दुरोगमित्यमुपेत्यैर्वै देवमातुरकं पादप्रिष्ठपर्वन्तं कीर्णाणि पर्यसान्वयमार्गेषु पञ्चवीचिकामु पुष्पाणि यज्ञिसादागुलककीर्णपणमार्गपुष्पम् । 'वहन्यी दुटिके गुलकी' इत्यमरः । ऋद्धं समृद्धं मन्दिरं नगरम् । 'मन्दिरं नगरेऽगरे मन्दिरो भकरालये' इति विषः । प्रावेशायत् ॥

तसिन्मुहूर्ते पुरसुन्दरीणामीशानसंदर्शनलालसानाम् ।

प्रासादमालासु बभूतिर्त्यं त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ५६ ॥

तसिन्मुहूर्ते हरपुरयवेक्षसमय ईशानवर्त्य संदर्शने लालसानां लोकुपानाम् । 'लोकुपो लोकुभो लोको लालसो लडपट्टव सः' इति यादवः । पुरसुन्दरीणां प्रासादमालास्तिर्वं वक्षयमाणप्रकारेण त्यक्तान्यकार्याणि विसृष्टकार्यान्तराणि विचेष्टितानि व्यापाराः । 'नपुंसके भावे रः' इति रः । बभूतुरासन् ॥

ताम्बेवाह पञ्चनिः क्षोकैः—

आलोकमार्गं सहसा ब्रजन्त्या क्याचिदुद्देष्टनवान्तमालयः ।

बद्धुं न संभावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि चैकेशपाशः ॥ ५७ ॥

आलोकमार्गमिति ॥ आलोकमार्गं दर्शनपथम् । गवाक्षमित्यर्थः । सहसा ब्रजन्त्या गच्छन्त्या क्याचिदुद्देष्टो द्वुतर्गतिवशादुन्मुक्तवन्धनोऽतपूर्व वास्त-मास्य उद्धीर्णमात्यत्ययः । स उद्देष्टनवान्तमालयः करेण रुद्धो गृहीतः । अपि च केशपाशः केशकलापः । 'पाशः पश्च एहस्य कलापार्थः कचात्परे' इत्यमरः । तावदालोकनमार्गप्राप्तिपर्वन्तं बद्धुम् । अन्धनायेत्यर्थः । न संभावितो न समृद्ध एव ॥

प्रसाधिकालमितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद्वरागमेव ।

उंत्सुष्टलीलागतिरागवाक्षादलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान ॥ ५८ ॥

प्रसाधिकेति ॥ कापि ची प्रसाधिक्याङ्कन्यालिपिवतं रक्षनार्थं एतं द्वरा-गमेषार्द्धालिकक्षमेव । अप्रश्नासौ पादव्याप्रपदः । इति समानाधिकरणसमाप्तः ।

१ भावस्य. २ न केशहस्तः; हि केशपाशः. ३ बन्धूष्ट.

‘इत्याप्राप्त्यादौ गुर्विषुभिनोनेदामेदम्भाद्’ इति शास्त्रः । तपादिष्पाकुलादो-
स्तद्विलोकाणविस्त्रयक्तमन्वगमनवा सती या गवाक्षाद्वाग्नवर्णमन्तम् । पद्मवेत्तद् ।
यद्वीमककाङ्गां लाङ्गारसचिह्नां चकार ॥

विलोचनं दक्षिणमज्ञनेन संभाव्य तद्वितवामनेत्रा ।

तथैव वातावनसंनिकर्षं यसौ शुलाकामपरा वहन्ती ॥ ५९ ॥

विलोचनमिति ॥ अपरा यी विक्रियं विकोचनमज्ञनेन संभाव्यकुलव्य
तद्वित्तं सेनानेन विर्तिं वामनेन्द्रं वस्त्राः सा तथोक्ता सती । तथैव सेनैव क्षेत्रण
शुलाकामज्ञनकूर्विको वहन्ती विभ्रंसी वातावनसंनिकर्षं गवाक्षसमीर्यं यसौ ।
दक्षिणप्रहर्णं संभ्रमाकुलमध्येवनार्थम् । ‘सब्दं हि पूर्वं मनुष्या अज्ञते’ इति श्रुतेः ॥

जालान्तरप्रेषितद्विट्ठन्या प्रस्थानमिजां न ववन्धु नीवीम् ।

नाभिप्रविष्टाभरणप्रमेष्ण हस्तेन तस्थाववलम्ब्य वासः ॥ ६० ॥

जालान्तररेति ॥ अन्या यी जालान्तरप्रेषितद्विट्ठन्याक्षमव्यपसारितद्विट्ठन्या
सती प्रस्थानेन गमनेन मिजां त्रुटितां नीर्वी वस्त्रान्वितम् । ‘नीर्वी वरिष्णे प्रस्थी
स्त्रीणां वस्त्रवाससि’ इति विष्णः । न वस्त्रं वामप्राणां, किंतु नारीं प्रविष्टा-
भरणानां कक्षणानां प्रभा वस्त्रं तेन । प्रमैव नामेवाभरणमभूविति भावः । हस्तेन
वासोऽवलम्ब्य धूत्वा तस्यै ॥

अर्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती ।

कस्याश्चिदासीद्रशना तदानीमङ्गुष्ठमूलार्पितस्त्रशेषा ॥ ६१ ॥

अर्धाचितेति ॥ सत्वरं सवेगमुत्थितायाः कस्याश्चिद्धर्षनामिता मणिभिर्गुणिक-
तर्धाचिता दुर्निमिते संभ्रमाहुःसेन लिङ्गिसे । ‘हुमिश् प्रस्थेषणे’ इति धातोः कर्मणि
कः । पदे पदे प्रतिपदम् । वीप्तायां द्विर्मादः । यलन्ती गलद्रक्षा सती रशना
मेवला तदानीं तस्मिन्द्वसरेऽङ्गुष्ठमूलेऽर्पितं लग्निं सूक्ष्मेष देष्वो यस्त्राः सरसीत् ॥

तासां मुखैरासवगन्धग्नैर्ब्यासान्तराः सान्द्रकुत्तहलानाम् ।

विलोलनेत्रभ्रमैर्गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ६२ ॥

तासामिति ॥ तदानीं सान्द्रकुत्तहलानां तासां खीणामासवगन्धो गम्भे वेष्टते
ते । विलोलानि नेत्राप्येव अमरा येषु तैमुखैर्ब्यासान्तराद्वशावकाशा गवाक्षाः
सहस्रपत्राभरणा इवासन् । कमलालंकृता इष्टं स्थिता इत्यर्थः ॥

तावत्पताकाङ्गुलमिन्दुमौलिरुचोरणं राजपथं प्रपेदे ।

प्रासादशूद्धाणि दिवापि कुर्वन्नयोत्स्थाभिषेकदिगुणद्युतीनि ६३

१ अधाचिता, २ छवीनि, ६१-६२ कोकणोमेष्वेऽयं शोको इत्यते—

स्त्रं धयन्तं तनयं विहाय विलोकनाय त्वरया वजन्ती ।

संप्रसूताभ्यां पद्मीं स्त्राभ्यां उत्तेष इवाच इत्यित्यवस्त्र-गवाक्षम् ॥

तावदिति ॥ तावत्किञ्चिद्वासर हस्तुलौहिरीचरो दिवापि प्राप्तादभृतानि
द्वोत्स्वाशा अस्तिवेकेण चापनेन हिंगलमुतीनि हिंगलमुतामुतीनि । 'गुणस्वाहृति-
शब्दादिज्ञेन्द्रियासुलवतन्मुतु' हस्ति दैजयन्ती । कुर्वन्तवाक्यभिराकुरुं प्याकींस्तु-
त्तोरणमुक्तिरत्तोरणं राजपतं प्रयेदे ॥

तमेकदृशं नयनैः पितॄन्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।
तथाहि शेषेन्द्रियदृच्छिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥६४॥

तमिति ॥ एक एव इष्ठो दर्शनीयस्तमेकदृशं तमीचरं नयनैः पितॄन्याः ।
अतिकृष्णाशा पश्यन्त्वा हृष्टयैः । 'ताः संकरं इष्ठिभिरापिकम्भः' हस्ति वा पाठः ।
नार्यो विषयाक्षतराणि ततोऽन्यान्विषयाद् । शब्दादीनित्यर्थः । न जग्मुः । न
विकुरित्यर्थः । तथाहि । आसो नारीणां शेषेन्द्रियमुतिः ओऽग्रातिप्रमुतिः सर्वात्मना
स्वरूपकालयेन चक्षुः प्रविष्टेव । ओऽग्रादीनीनिद्रियाणि स्वातङ्गेण अहणावाकेऽप्यु-
देव प्रविष्ट कीर्तुकालस्वयम्प्येनमुपलभन्ते किमु । अव्यया स्वस्विष्टपातिगमः
किं न त्वादिति भावः ॥

अथ वैराङ्गनावचनान्वया—

स्थाने तपो दुश्रमेतदर्थमपर्णया पेतुवयापि तप्तम् ।

या दास्यमप्यस्य लभेत नारी सा स्वात्कृतार्था किमुताङ्गशय्याम् ॥

स्थान इति ॥ चेष्ठवया कोमलव्याप्यपर्णया पार्वत्यैतस्यै शिवायैतदर्थम् ।
'अथेन सह निवासमासः सर्वैलिङ्गता च' इति विशेष्यनिवारवद् । दुश्रं तपमातं
स्थाने सुकृम । कुरुः । या नार्यस्येवरस्य दास्यं दासीत्वमपि लभेत सा कृतार्था
स्थात् । या अहु एव शय्या तामङ्गशय्यां लभेत सा किमुत । कृतार्थेति किमु
वक्तव्यमित्यर्थः ॥

परस्परेण सूहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।

आसिन्द्वये रूपविधानयक्षः पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यत् ६५

परस्परेषेति ॥ सूहणीयशोभं सर्वैराशास्यमानसौन्दर्यमिदं द्वन्द्वं मिथुनम् ।
'द्वन्द्वं रहस्य-' इति निपातः । परस्परेण नायोजयिष्यत्वेत योजयेति प्रजानां
परस्परेणात्मानद्वये द्वन्द्वे रूपविधाने सौन्दर्यमिर्माणे यक्षः प्रयासो विफलो-
ऽभविष्यत्वत्वेत । यतदतुरूपक्षीपुंसाम्तराभावादिति भावः । 'लिङ्गमित्यै द्वन्द्व
कियातिपत्तौ' इति लक्ष ॥

न नूनमारुढरुषा शरीरमनेन दग्धं कुसुमायुधस्य ।

त्रीहादस्तु देवस्तुदीर्घ्य मन्ये संन्यतदेहः स्वयमेव कामः ॥६७॥

नेति ॥ आरुढरुषा प्रहृष्टकेषेनानेन हरेण कुसुमायुधस्य कामस्य शरीरं न

तत्त्वं नूने किंतु कामोऽमुं देवमुदीक्ष्य इद्या श्रीहास्तीन्द्रेण वितोऽवारीति लक्ष्यता
संबन्धेव संबन्धादेहस्यकदेह इति मन्त्र हस्तुष्टेष्ठा । न सर्वं भवताहुतेः क्षेपः
संभवतीति भाषः ॥

कापिलकापिदाह—

अनेन संबन्धमुपेत्य दिष्ट्या मनोरथप्रार्थितमीश्वरेण ।

मूर्धान्मालि क्षितिधारणोच्छैव्यस्तरं वक्ष्यति शैलराजः ॥६८॥

अनेनेति ॥ दे भाषि सखि । 'आलिः सक्षी वयस्या च' इत्यमरः । शैलराजो
हिमवान् । विष्णुस्यामन्देऽव्यव्यम् । मनोरथैः प्रार्थितमवस्थम् । अभिलाषित-
वाक्षीकृतमित्यर्थः । 'प्रार्थना चाद्यावरोधयोः' इत्यमित्यानात् । अनेनेश्वरेण
संबन्धमुपेत्यावाप्य खितिधारणोच्छैव्यस्तरं मूर्धान्मुक्तैस्तरुष्टवतरम् । उच्चरि-
त्यव्ययाचारप्रवाययः । मूर्धो द्रव्यस्वाक्षामुग्रलवान्मो शिपातः । 'किमेतिक्षित्यव्यय-
वावाम्बद्व्यप्रकर्त्य' इत्यादिनाऽद्व्यप्रकर्त्य तत्य विज्ञानादिति । वक्ष्यति भार-
विष्वति । वहतेर्दद ॥

इत्योषधिप्रस्विलासिनीनां कृष्णनक्षथाः श्रोत्रसुखात्मिनेत्रः ।

केयूरचूर्णीकृतलाज्ञास्तुष्टिं हिभालयस्यालयभाससाद् ॥ ६९ ॥

इतीति ॥ विनेश्रवक्तव्यमः । विनेश्रविनवनशब्दयोः 'क्षुभाविषु च' इति
गत्वाभावः । इतीत्यमोषधिप्रस्विलासिनीनां संबन्धिनीः श्रोत्रसुखाः श्रवण-
मधुराः कथा आलापाम्भ्रूवन्केयूरकृदैधूर्णीकृता लाजानां मुष्टयो यस्मिन्स्तं तथो-
कम् । तत्रावकीणी आचारलाजा अन्तरालं एवाकृदैधूर्णीयेष्यं पित्यन्त इति पुरेष्वी-
जनसंबन्धातिशयोऽकिः । हिमालयस्य हिमवत आलयं भवतमाससाद् ॥

तेत्रावतीर्याच्युतदत्तहस्तः शरद्धनादीधितिमानिवोक्षणः ।

क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन कृक्ष्यान्तराप्यद्रिपतेर्विवेश ॥७०॥

तत्रेति ॥ तत्र हिमवालयेऽव्युतेन विष्णुना दत्तहस्तो वितीर्णहस्तावलम्बः
सन् । शरद्धनाद्वच्छरम्भेवात् । शरद्धिष्ठेषणाम्भेष्य तु अत्र गम्यते । श्रीधितिमा-
म्भूर्वं इतोऽप्तो वृषादवतीर्य कमलासनेन पूर्वमग्रे काम्तानि प्रविष्टाम्भविपते:
कृक्ष्यान्तराणि गेहप्रकोष्ठान्तराणि विवेश । 'कृक्ष्या कृष्णे वरत्रावां काम्तार्या गेहे
प्रकोष्ठे' इति यादवः ॥

तमन्वगिन्द्रप्रमुखाश्च देवाः सप्तर्षिष्वर्वाः परमर्षयश्च ।

गणाश गिर्यालयमैम्भ्यगच्छन्प्रशस्तमारम्भमिवोक्षमार्थाः ॥७१॥

१ अवाप्य. २ वितिपालनोवम्. ३ उच्चराम्. ४ वृष्टिः; मुष्टिः. ५ ततः.
६ कक्षान्तराणि. ७ अन्वगच्छन्.

तमिति ॥ तमीकरमन्वगुणदद्य । अध्ययमेतत् । ‘अर्जगाम्भीर्युग्मोऽनुपर्द
कृष्णमध्यम्’ इत्यमरः । इष्टप्रभुका देवाश्च सहर्षयः पूर्वे वेषां से सहर्षिपूर्वाः ।
‘न बहुवीर्हा’ इति सर्वतामसंज्ञाप्रतिवेचः । परमर्थयः सनकादिमहर्षेनवत् ।
‘सम्भव्यमोत्तमोऽकृष्णः पूज्यमानैः’ इति तत्पुरुषः । गणाः प्रमथश्चोत्तमार्थाः
महाप्रयोजनाः प्रसर्तं प्रकृष्टम् । अमोचमित्यर्थः । आदम्यत इत्यारम्भ उपायल-
मित्र गिर्याकर्णं हिमवन्मन्दिरमन्वयाच्छन्दन् । प्राविशक्तित्वर्थः ॥

तत्रेशरो विष्ट्रभाग्यथावत्सरलभव्यं मधुमत्त गव्यम् ।

नवे दुकूले च नंगोपनीतं प्रत्यग्रहीत्सर्वमध्यवर्जम् ॥ ७२ ॥

तत्रेति ॥ तत्र हिमवदालय इश्वरो विष्ट्रभाग्यासनगतः । उपविष्ट इत्यर्थः ।
भयावदथाहम् । विधिवदित्यर्थः । सरलं रक्षसहितमध्यमध्यार्थं जलम् । मधु
कौद्रमस्त्रियास्त्रियां भवुमद । गवि भवं गव्यं दधि च । मधुपर्कमित्यर्थः । ‘दधि-
मधुनी सर्पिर्वा भध्वलामे’ इत्याश्चालयनगृह्यसूत्रात् । नवे दुकूले चेति सर्वं नंगो-
पनीतं हिमवदानीतमध्यार्थिकं मञ्चान्वजैयित्वा मध्यवर्जम् । ततो नव्समासः ।
अमञ्चवर्जम् । मञ्चाच वर्जयित्वेत्यर्थः । ‘हितीयायां च’ इति यमुहप्रत्यय इत्याह
न्वासकारः ‘अनुदातं पदमेकवर्जम्’ इत्यत्र । प्रत्यग्रहीत्सीहृतवान् ॥

दुकूलवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोघदक्षेः ।

वेलासंमीपं स्फुटफेनराजिनैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥ ७३ ॥

दुकूलेति ॥ अथ दुकूलवासाः । दुकूलं वसान इत्यर्थः । स हरो विनीतैर-
उन्नुतैरवरोघेषु ये दक्षास्त्रैवरोघदक्षेःधूसमीपं निन्ये नीतः । कथमिव । स्फुटा
केनानां राजिर्यस्य स उदकमस्यासीत्युदन्वान्समुद्रः । ‘उदन्वानुद्धी च’ इति
निपातानाशाशुः । नैरवत्यिरोदैत्यन्द्रपादैश्चन्द्रकिरणैर्वेलासमीपमिव ॥

तथा प्रेष्टदाननचन्द्रकान्त्या प्रफुल्लचक्षुःकुमुदः कुमार्या ।

प्रसञ्चेतःसलिलः शिवोऽभूत्संसृज्यमानः शरदेव लोकः ॥ ७४ ॥

तयेति ॥ आननं चन्द्रं इवेष्युपमित्समासः । प्रहृदाननचन्द्रस्य कान्ति-
र्वस्तामत्वा तथोक्त्वा तथा कुमार्या, शरदा लोक इव संसृज्यमानः संगच्छमानः
विषश्वर्म्मूर्खि कुमुदानीव तानि प्रफुल्लानि यस्य स तथोक्तः । चेतः सलिलमित्य
तत्प्रसंक्षेप्य स तथोक्तः प्रसञ्चेतःसलिलोऽनुरूपे यथोक्तिं
विशेषणानि योज्यानि ॥

तयोः समापत्तिषु कातराणि किञ्चिद्वस्थापितसंहृतानि ।

ईयश्चाणा तैत्स्तुष्मन्वभूवश्चन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ ७५ ॥

१ नंगोपनीते, २ बन्धम्, ३ पक्षः, ४ सकाशम्, ५ विषद्, ६ आनशिरे,
कुमुदम्; आनशिरै मनोहासम्.

तयोरिति ॥ तयोर्भूवरयोः समापत्तितु यद्यद्यदा संगतितु कावतरायि चक्षि-
तानि । ‘भवीरे कावरः’ इत्यमरः । ब्रह्मसमयांनीति भावः । किंचिदीपम्बद्धस्त्वा-
पितानि स्थिरीकृतानि पश्चात्संहृतानि निवार्तितानि चेति व्यवस्थापितसंहृतानि ।
‘पूर्वकाल—’ इत्यादिता तथुरुपः । अन्योन्यस्मैङ्गोलानि सतृष्णानि । ‘लोलश्वलस-
तृष्णयोः’ इत्यमरः । विलोचनानि इष्टवस्त्रक्षणं तक्षिक्षणे हीयष्णानां हिता निमि-
त्तेन संकोचमन्यभूवन् ॥

तस्याः करं शैलगुरुपनीतं जग्राह ताप्राकुलिमटमूर्तिः ।

उमातनौ गृहतनोः सारस्य तेच्छक्षिनः पूर्वमिव प्ररोहम् ॥७६॥

तस्या इति ॥ अष्टमूर्तिः शिवः । तस्मादीक्षराच्छङ्कत इति तच्छक्षिनः ।
तद्वीतसेव्यर्थः । अत एषोमातनामुमाकारीहि गृहतनोर्गुसकारीरस्य सारस्य पूर्व
प्ररोहमिव प्रथमाकुरमिव स्थितं शैलगुरुपनीतं शैलगुरुणा हिमवतोपनीतं प्रापि-
तम् । अथवा शैलगुरुणा हिमवत्पुरोधसोपनीतं ताप्राकुलिं रकाकुलिं तस्या:
पार्वत्याः करं जग्राह ॥

रोमोद्रमः प्रादुरभूदुमायाः स्विकाकुलिः पुंगवकेतुरासीद् ।

वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन समं विभक्तेव मनोभवस्य ॥७७॥

रोमोद्रम इति ॥ उमाया रोमोद्रमो रोमाङ्गः प्रादुरभूत । पुमान्नौः पुंगवो
कृषभः । ‘गोरतद्विललुकिः’ इति टच । स केतुश्चिह्नं यस्य स पुंगवकेतुः शिवः
स्विकाकुलिरासीद् । अब्रोत्प्रेक्षते—पाणिसमागमेन पाण्योः संस्पर्शेन कत्री ।
तयोर्भूवरयोर्मनोभवस्य वृत्तिरवस्थितिः समं विभक्तेव । समीकृतेव्यर्थः ।
प्राविसद्वत्याप्यनुरागसास्यस्य संप्रति तत्कार्यदर्शनात्पाणिसंस्पर्शकृतव्युपेक्षते ।
ननु ‘कन्या प्रथमसंगमे स्विकारणा भवति पुमांसु रोमाङ्गो भवती’सि
वास्त्वावनेन विपरीतमुक्तमिति चेत्तेष दोषः । एवितवयोभावं परीक्षेतेनि
वाक्यशेषे एमिरिति बहुवचनेन स्वेदोरोमाङ्गमहणस्य सकलसात्विकोपलक्षणवा-
वगमेनानिष्ठमावधारणात् । अत एत रघुवंशोऽन्यथापितानात्प्रवोक्तिविरोध इत्य-
पालम् । तदेतद्विवृतंशसंजीविन्यां (७ । २२) सुम्यकमवोचम् । सारिविकास्तु
‘सम्भवक्षयतेमाङ्गः स्वेदो वैचर्यवेष्यथ् । अक्षु वैसर्यमित्यहौ सारिविकाः परि-
कीर्तिकाः ॥’ इति ॥

प्रयुक्तपाणिग्रहणं यदन्यद्भूवरं पुष्पति कान्तिमध्याम् ।

सांनिष्ठयोगादनयोस्तदानीं किं कथ्यते श्रीरुभयस्य तस्य ॥७८॥

प्रयुक्तेति ॥ यद्यमात्कारणात्प्रयुक्तं पाणिग्रहणं यस्य तस्योक्तमन्यस्त्रैकिकम्
वृभूत वरज्ञ वृभूवरम् । समाहते इदैकवद्वादः । तदानीं पाणिग्रहणकालेऽनयो-
रमात्प्रविषयोः सांनिष्ठयोगादनसंविधिमावादप्रवासुचमां कान्ति शोभां पुष्पति

१ उमात्प्रवासा, २ तच्छक्षितः, ३ विकाकुलिः.

युग्माति वसोन्नयत्योमामहेश्वररूपस्य मिथुनस्य श्रीः किं कथ्यते । वशसादाद-
न्नस्य शोभालाभस्त्रव शोभा किमु वक्तव्येत्यर्थः । ‘विवाहसमये गौरीलिङ्गी
वधूश्वरावत्सुप्रविशेषताम्’ इत्यागमः ॥

प्रदक्षिणप्रक्रमणात्कुशानोरुदर्चिष्पत्तन्मिथुनं चकासे ।
मेरोरुपान्तेऽविव वर्तमानमन्योन्यसंसक्तमहस्तियामम् ॥७९॥

प्रदक्षिणेति ॥ तनिमथुनमुदर्चिष्प उच्चतज्ज्वालस्य कुशानोः कर्मणः प्रद-
क्षिणप्रक्रमणायदक्षिणीकरणात्यकासे । किमिव । मेरोरुपान्तेषु परिसरेषु वर्त-
मानमावतेभानम् । भेदं प्रदक्षिणीकुर्वेदित्यर्थः । अन्योन्येव संसक्तं संगतम् ।
मिथुनस्याप्येतद्विशेषणम् । अहम्न त्रिपामा चाहस्त्रियामं रात्रिदिवमिव । समाहरे
द्वन्द्वैकवक्त्रावः ॥

तौ दंपती त्रिः परिणीय वहिमन्योन्यसंस्पर्शनिमीलिताक्षी ।
स कारयामास वधूं पुरोधास्तसिन्समिद्वार्चिषि लाजमोक्षम् ॥८०॥

ताविति ॥ स उरस्तादेव हितं विघ्नत इति पुरोधाः पुरोहितोऽन्योन्यस्य
संस्पर्शेन स्पर्शसुखेन निमीलिताक्षी तौ जाया च पतित्र दंपती कर्मभूतौ ।
जायाकान्दस्य दंभावो निपातितः । वहिं त्रिक्षिवारम् । ‘द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्’
इति सुच् । परिणीय परितो नीत्या । प्रदक्षिणीकार्येत्यर्थः । नयतेर्द्विकर्मेकाहयप् ।
समिद्वार्चिषि दीपञ्चाले तक्षिन्वही वधूं लाजमोक्षं लाजविसर्गं कारयामास ।
‘हकोरन्यतरस्याम्’ इति विकल्पादयिकर्तुः कर्मत्वम् ॥

सा लाजधूमाञ्जलिमिष्टगन्यं गुरुपदेशाद्वदनं निनाय ।
क्योलसंसर्पिशिखः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥८१॥

सेति ॥ सा वधूर्गुरोः पुरोधस उपदेशाद् । इहः । ग्राणतर्यण इत्यर्थः । गल्वो
वस्त तं लाजधूमाञ्जिं वदनं निनाय । क्योलसंसर्पिणी शिखा वस्त स
तथोक्तः स धूमस्त्रवा गौर्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे । धूमस्य विस्तमरस्याम्नु-
हृतंग्रहणम् ॥

तदीषदाद्रूणगण्डलेखमुच्छ्रातिकालाञ्जनरागमध्योः ।

वधूमुखं क्षान्तयवावतंसमाचारधूमग्रहणाद्भूव ॥८२॥

तदिति ॥ वद्धमुखमाचारधूमग्रहणाद्बारप्राप्तधूमरक्षादीवदादेव सिंहे
अण्डे च गण्डलेखे गण्डस्त्रवे यस्य तत्त्वोक्तम् । अक्षोहन्त्वास्तुप्रवृच्छक्षाकाळा-
अन्नस्य रागोऽस्त्रवं यस्य तत्त्वोक्तम् । क्षान्तो यवावतंसो यवाहुरकर्मद्वूरो
यस्य तत्त्वाप्तूर्णं वस्त्र । ‘लाजाञ्जिं विस्त्रय धूमाद्यं किञ्चेत्’ इति प्रयोग-
मुत्तिकारः ॥

वधुं द्विजः प्राह तत्त्वे वहिर्विवाहं प्रति कर्मसाक्षी ।

शिवेन मत्रा सह धर्मचर्या कार्या त्वया मुक्तविचारयेति ॥८३॥

वधुमिति ॥ अथ वधुं द्विजः पुरोषः प्राह । किमिति । ऐ वस्ते, पृथ वहिस्तद विवाहं प्रति । विवाहकर्मणीत्यर्थः । कर्मसाक्षी कर्मद्रहा । मत्रा शिवेन सह मुक्तविचारया विवाहया त्वया धर्मचर्या धर्माचरणं कार्या कर्तव्येति । अयं च प्राजापत्यविवाहो द्रष्टव्यः । यथाहाश्वलाचनः—‘सह धर्म चरेदिति प्राजापत्यः’ इति ॥

आलोचनान्तं श्रवणे वितत्य पीतं गुरोत्तदधनं भवान्या ।

निदाधकालोत्तरणतापयेव माहेन्द्रमम्भः प्रथमं पृथिव्या ॥८४॥

आलोचनान्तमिति ॥ भवत्य पश्या भवान्या । ‘इन्द्रवरुणभवशर्वद—’ इत्यादिना लीप आनुगामम् । आलोचनान्तं नेत्रान्तपर्यन्तम् । ‘आह मर्यां द्वाभिविष्योः’ इत्यब्ध्यीभावः । श्रवणे श्रोत्रे वितत्य विसार्व चत्पूर्वोक्तं गुरोर्वाङ्गिकत्य वक्तनं ‘सह धर्मं चर’ इति वाक्यं निदाधकाले श्रीमकाल उत्तरणतापयोक्तदसंतापया पृथिव्या प्रथमार्थं माहेन्द्रं पार्वत्यमम्भं इव पीतद् । अस्तादेवेण शुश्रावेत्यर्थः ॥

भ्रुवेण भत्रा भ्रुवदर्शनाय प्रयुज्यमाना प्रियदर्शनेन ।

मा हृष्ट इत्याननुभवमव्य दीसनकर्णी कथमप्युवाच ॥८५॥

भ्रुवेणेति ॥ प्रियं दर्शनं यस्य कर्मभूतस्य तेन प्रियदर्शनेन भ्रुवेण शाश्वतेन भत्रा भ्रुवस्य नक्षत्रविशेषत्वं दर्शनाय । ‘भ्रुवो अमेदे भ्रुवीं तु लिङ्गिते शाश्वते त्रिपु’ इत्यमरः । प्रयुज्यमाना इत्यतामिति व्रेवमाणा दीसनकर्णी हिया हीनस्त्रया सा वधुः कथमप्यावनमुखमव्य दृष्ट इत्युवाच ॥

इत्थं विधिक्षेन पुरोहितेन प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ ।

प्रणेमतुस्तौ पितरौ प्रजानां पश्यासनस्याय पितामहाय ॥८६॥

इत्थमिति ॥ इत्थमनेन प्रकारेण ‘हृष्टमस्तुः’ इति यमुप्रस्थः । विधिक्षेन विद्याहृष्टप्रयोगावेन । शाश्वतेनेत्यर्थः । पुरोहितेन हृष्टवतेन प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ हृष्टविवाहकर्माणी प्रजानां पितरौ तातुमामहेश्वरौ पश्यासनस्याय पश्यासनोपशिष्याय विद्यर्णा पित्रे पितामहाय ब्रह्मणे । ‘पितामहो विद्यौ स्यात्तात्तरं जनकेऽपि च’ इति विद्यः । ‘पितुव्यमातुकमातमहपितामहः’ इति विपाकवाससाधुः । प्रणेमतुस्तौमवक्तुः । पितामहस्त विप्रोरपि पूज्यत्वादिति भावः ॥

वधुर्विधात्रा प्रतिनन्दयते स कल्पाणि वीरप्रसवा येति ।

वाचस्पतिः संभविषि सोऽर्थमूर्तौ त्वाशास्यचिन्तात्तिभितो वभूद्वा ॥८७॥

१ पूर्वशाक्षी, २ धर्मणौ, ३ तत्त्वेद, ४ कष्ठम्, ५ उच्चत, ६ सूर्योदायास्त्र.

बधूरिति ॥ वधूः कम्या विद्यात्रा ब्रह्मण । हे कम्यालि शोभने, वीरु, ग्रस-
चोडपत्ने यस्याः सा वीरप्रसवा वीरसूर्मेवति प्रतिनन्धते अ । आशिषमुपलेख्यः ।
स विद्याता वाचस्पतिर्वाचीश्वरोऽपि सत् । कस्काद्युषु पाठारसाशुः । अहमृतौ
हिंदे त्वाजात्मासमाकाङ्क्षयं तत्र विद्यता विचारकस्यां मिहितो मन्त्रो वभूत । यस्य
निरीहस्याकाश्याभावादाहिषि त्विमितत्वमित्यर्थः ॥

कृतोपचारां चतुरलबेदीं तावेत्य यश्चात्कनकासनस्यौ ।

जायापती लौकिकमेष्टपीयमाद्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥८८॥

कृतेति ॥ तौ जायापती वच्छर्वी पञ्चात्मस्त्वारानन्तरं कृता रविता उपचाराः
पुष्परचनादयो यस्यां तां चतुरलबेदीमेत्य प्राप्य कनकसवस्यौ सन्ती लौकिकं
लोके विदितम् । आचारप्राप्तमित्यर्थः । अतपूर्वपीयमाकाश्यम् । ‘तथाहि
लौकिकाचारं मनसापि न लक्षयेत्’ इति शास्त्राद्ववश्यकतेत्यमित्यर्थः । इतेरि-
च्छायांदीनीयप्रेत्यर्थः । आद्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥

पत्रान्तलमैर्जलविन्दुजालैराकृटमुक्ताफलजैलशोभम् ।

तयोरुपर्यायितनालदण्डमाधव्यं लक्ष्मीः कमलातपत्रम् ॥ ८९ ॥

पञ्चान्ते ति ॥ लक्ष्मीः श्रीदेवी पञ्चान्तेषु दलप्रान्तेषु लक्ष्मीजलविन्दुजालैराकृट-
हता मुक्ताफलजालेन प्रान्तलमित्वा मुक्ताकलापेन या शोभा सा देवा तत्त्वोक्त-
मायतं दीर्घं नालमेव दण्डो यस्य तत्कमलमेवातपत्रं तयोरुपर्याधत दधौ ॥

द्विवाप्रयुक्तेन च वाढयेन सरस्वती तन्मधुनं तुनाव ।

संस्कारपूतेन वरं वरेण्यं वधूं सुखग्राहनिवन्धनेन ॥ ९० ॥

द्विवेति ॥ अथ सरस्वती वागदेवी द्विवा संस्कृतप्राकृतरूपेण द्विवेतेन
प्रयुक्तेनोक्तारितेन वाचायेन शाद्वजालेन तन्मधुनं तुनाव तुष्टाव । ‘न शुती’
इति धारोऽङ्गिद् । केन कमिवेत्याह—संस्कारेति ॥ संस्कारेण शास्त्राद्युपत्या
हूलेन प्रकृतिप्रसवविभागाद्युदेन संस्कृतेनेत्यर्थः । वरेण्यं वरणीयम् । स्त्राव्यमि-
त्यर्थः । तृणोदैरोणादिकं पृथकप्रत्ययः । वरं वोढावं शिवम् । सुखेन ग्राहं सुखोर्थं
निवन्धनं रचना यस्य तेन वाचायेन । प्राकृतभावेत्यर्थः । वधूम् । तुनावे-
त्वेन संकल्पः ॥

तौ संधिषु व्यजितवृत्तिभेदं रसान्तरेषु प्रतिवद्वरागम् ।

अपश्यतामप्सरसां मुहूर्तं प्रयोगमाद्यं लिताङ्गहारम् ॥ ९१ ॥

ताविति ॥ तौ दृपती संधिषु मुखादिनिर्वाहणान्तेषु पञ्चसंधिषु । तदुक्तं
दशसूचके—‘मुखं ग्रसिमुखं गर्भं सावनक्षोपसंहतिः’ इति । व्यजितवृत्तिभेदं
सुखीकृतकौशिक्यादिवृत्तिविशेषम् । रसानुग्रहेनेति शेषः । तदुक्तं भूषणेन—

१ एवित्यम् । २ वृन्दैः । ३ मणिशोभम्.

‘कौशिकी खातु शङ्कारे रसे दीरे तु सात्त्वती । रौद्रवीभस्योद्दिलिंबिषाहात्मदी
पुनः ॥ शङ्कारादेतु भावज्ञे रसेत्विष्टा तु भारती ॥’ तथा । ‘कौशिकवारभद्री
वैष्णव सात्त्वती भारती तथा । चतुर्थो बृत्यो वैयाक्षातु नाभ्यं प्रतिष्ठितम् ॥’
इति । रसाम्बद्धेतु शङ्कारादित्यसेत्वेषु । ‘शङ्कारादी विषे जीवेषु गुणे रागे त्रिष्वेषु रसः’
इत्यमरः । ‘शङ्कारादात्यकलणरौद्रवीरभवानकाः । वीभसानुषकान्वाक्या रसाः
पूर्वेरुद्धाहाताः’ इति । प्रतिबद्धरागां प्रतिनियसेन वदः प्रवर्तितो वसन्तलिलात्-
विरागो वस्तिक्षम् । यस्मिन्से यो रागो विहितस्तद्बुद्धिसारेण प्रयुक्तरागमित्यर्थः ।
यथाह काहलः—‘रौद्रेऽसुते तथा दीरे पुंरागोणं प्रवीयते । शङ्कारहात्यकलणाः
स्त्रीरागोणं प्रकीर्तिताः ॥ भयानके च वीभस्ये शास्त्रे गेयो नवुंसके ॥’ इति । रुद्धि-
ताप्तिक्षम्भारं मञ्चुराङ्गविषेषम् । ‘अङ्गादोऽविषेषः’ इत्यमरः । आदौ भवमात्यम् ।
रूपकान्तरभृतिमूलमित्यर्थः । तदुक्तम्—‘आहुः प्रकरणादीनां बाटकं प्रकृतिं
तुधाः’ इति । अप्सरसामुर्वैष्णवादीनाम् । प्रचुञ्जत हति प्रबोगो रूपकम् ।
नाटकमित्यर्थः । आधमिति विशेषणात् । तं मुहूर्तमपद्यतां रहवन्ती । ‘पाण्डा-
ध्मास्या—’ इत्यादिना दृश्ये पश्यादेषः ॥

देवात्मदन्ते हरमूढमार्यं किरीटचद्वाजलयो निष्पत्य ।

शापावसाने प्रतिपञ्चमूर्तेर्यथाचिरे पञ्चशशरस्य सेवाम् ॥ ९२ ॥

देवा इति ॥ देवा हृष्णदावश्यस्तदन्ते तस्य प्रयोगादन्तनस्यान्तेऽवसान उड-
भार्यं परिणीतद्वारं हरं किरीटेतु बद्धा अञ्जलयो देवां से तथोक्ताः सन्तः ।
निष्पत्य प्रणम्य शापावसाने प्रतिपञ्चमूर्तेर्लेंद्रघशरीरस्य । ‘परिणेष्वति पार्वतीं
यदा’ (४।४२) इत्यादिना शापस्य पार्वतीपरिणयान्तरादित्यर्थः । पञ्चशशरस्य
कामस्य कर्तुः । सेवां यथाचिरे । पुनः समाप्तादित्यशरीरस्य तस्य सेवा स्त्रीकृ-
यतामिति प्रार्थयामामुरित्यर्थः । ‘तुष्टाच्यत—’ इत्यादिना द्विकर्मकर्त्तव्यम् ॥

तस्यानुमेने भगवान्विमन्युव्यापारमात्मन्यपि सायकानाम् ।

कौलप्रसुक्ता खलु कौर्यविद्विर्विज्ञापना भर्तुषु सिद्धिमेति ॥ ९३ ॥

तस्येति ॥ विमन्युविंगत्योधो भगवानीक्षर आमन्यपि तस्य कामस्य साम-
कानां आपारमनुमेने । तथाहि । कार्यविद्विः कार्यज्ञैः । अधवा कालविद्विः
अवसरज्ञैः । काळे दोषवादसरे प्रयुक्तानुषिता भर्तुषु स्वामिषु विवदे विशेषणा
सिद्धिमेति खलु । सफला भवतीत्यर्थः । अयमेवात्य सारसेवास्त्रीकारो यदा-
त्मन्यपि तस्यात्यकल्पापारमङ्गीकृतवानिति ॥

अथ विदुषगणांस्तानिन्दुमौलिर्विसूज्य

क्षितिघरपतिकन्यामाददानः करेण ।

कनककलशयुक्तं भक्तिश्चोभासनाथं

क्षितिविरचितश्वर्यं कौतुकागारमाणात् ॥ ९४ ॥

अयेति ॥ अयेन्मुमीलिरीचरकान्विदुषगणान्विसूज्य लितिथरपतिकन्वां पार्वती करेणाददानः कनककलशलुकं मङ्गलार्थमन्वर्विहितहेममध्यपूर्णकुम्भं अक्षयः पुण्डादिरचनासासा॒ शोभया॒ सनाथम् । सहितमित्यर्थः । लितिदिव-सिद्धत्यर्थं किंतौ॒ लक्षिते॒ विरचिता॒ कलिता॒ शब्दा॒ तद्यं॒ चक्षित्युत्तयोकं कौटुकगारमागारुद्यागृहं जगाम । अत्राश्वलाघवः—‘अत् उप्यमस्तारालव-णाहिनावधःशालिदौ ब्रह्माचारिणौ स्वाताम्’ इति । अत् उप्यं विवाहाद्यर्थम् । या विवाहादिवै दोषः । ‘विवाहं ह्यादशारं वा’ इति वचनात् । तथा काम-शालेऽपि ‘अथ परिणयताचौ प्रकामेणैव लितिसूपु च रजनीतु लक्ष्यमादा दुनोति । लितिनमिह च भिन्नाह्याचर्यं न चाला॒ हृदयमनुरुद्ध्य स्वेच्छया॒ मर्वे कुर्यात् ॥’ इति ॥

नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरीं
वदनमपहरन्वीं तत्कृताक्षेपमीशः ।
अपि शयनसखीभ्यो दत्तवाचं कथंचि-
स्त्रैमध्यमूखविकारैर्हासयामास गृदम् ॥ ९५ ॥

नवेति ॥ तत्र कौटुकगार ईशं ईश्वरो नवपरिणयेन नदोद्धारेन या लज्जा सा भूषणं यस्यासामल एव तेनेन्द्रेण कृताक्षेपं कृताकर्वणम् । उक्तमितिमिति चावत् । वदनमपहरन्वीं साचीकुर्वन्तीम् । अर्थं लज्जानुभावः । अनुभावान्तर-माह—शयनसखीभ्योऽपि शयने सहशायिमीभ्योऽपि । नर्मसहचरीभ्योऽपीत्यर्थः । कथंचिकृच्छ्रेण दत्तवाचं दत्तोत्तरां गौरीं प्रमथा भृत्यरिटिप्रभृतयो हास्यरसादिदेवताः पशुपतेः पारिवदाः । यथाह भरतः—‘मङ्गरो विष्णुदीवत्यो हास्यः प्रमथदैवतः’ इति । ‘प्रमथाः स्युः पारिवदाः’ हत्यमरः । देवां सुखविकारैसुख-विकृतिचेष्टैर्तैर्गृहमपकाशं हासयामास । हासाद्य पार्वतीजामपाकतुं प्रवृत्त हत्यर्थः । यथाह गोनदं—‘हासेन मधुना॒ नन्दवचसा॒ लजितां॒ प्रियाम् । विलुप्तुलज्जां॒ कुर्वीत॒ लिपुणैश्च सखीजनैः ॥’ इति ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरीविरचितया संजीविनीसमा-स्यया न्याय्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये उमापरिणयो नाम सप्तमः सर्गः ।

सी ।

कुमारसंभवम् ।

संजीविन्या समेतम् ।

अष्टमः सर्गः ।

शिरसा शकलं शशाङ्कमूर्ते भवेति विभ्रतमङ्गेन भूरि ।
गरहं च गलेन विन्दयामो हरमध्यं कृष्णादिराजकम्भम् ॥
टीका सप्तमु भवित्वाथकृतिना संज्ञिविनीसंक्षिका
या सर्गेतु कुमारसंभवमहाकाव्यस्य चके पुरा ।
सैवैतर्हावसिष्टैक्षण्यिततत्सर्गेतु विद्म्भुदे
सीतारामकवीश्वरेण हि यथाप्रबन्धं समाप्तयते ॥

नवपरिजीतगिरिजाहःकेलिमपि विष्वर्णयिषुसाम्रभवान्कालियासोऽहम् सर्व-
मारभते—

पाणीडनविधेरनन्तरं शैलराजद्वितीर्हं प्रति ।

भावसाध्वसपरिग्रहादभूत्कामदोहदमनोहरं वपुः ॥ १ ॥

पाणिपीडनविधेरिति ॥ पाणिपीडनं नाम शोदरविधेषु संस्कारेषु कविता-
तसंस्कारविधेषः । पीडयति यस्मिन्निति पीडनम् । 'करत्याभिकरणयोर्ब्र' हृति-
ल्पुद । पाणे: करतलस्य पीडनं प्रहणम् । विवाह हृत्यर्थः । पाणेरिति कुचो-
गलध्वणा कर्मणि चष्टी । तस्य विधेविधानात् । 'विधिविधाने दैवे च' हृत्य-
मरः । अनन्तरं पश्चात् । भावसाध्वसयोः कामेच्छातिभययोः परिग्रहात् ।
परिग्रहं प्रहणं कुचेत्यर्थः । ल्यदलोपे पञ्चमी । मुखधरवाकुमे अन्यवलम्बयेति
भावः । 'भावः स्वभावेऽभिग्रामे चेच्छासत्तारमजन्मम्भु' हृति विषः । स्थिताया
इति शेषः । हृतं च सुखामेदो नवोदा । उदुक्कं भानुमिथैः—'लज्जाभय-
पराधीनरतिर्नेतोदा' हृति । शौलाजस्य हिमाङ्गस्य दुहितुः कथ्याया: पार्वत्या:
बपुरहम् । हरं शिवं प्रति । लक्षविलेखर्थः । 'लक्षणेतरं' हृति प्रतेः कर्मप्रवच-
नीयसंक्षा । तथोर्गे 'कर्मप्रवचनीयमुक्ते' हृति द्वितीया । कामे चोहाद्भमिकाषः ।
इच्छेति यावत् । 'अथ दोहदम् । इच्छा काङ्क्षा' हृत्यमरः । कामविधयकोऽभि-
लाप हृत्यर्थः । सेन विमितेन मनोहरं सविरममूद् । अस्तिमनोहराण्यपि कामिनी-
वर्षयि स्वकामेच्छायैव रोक्षानि भक्षनीति भावः । सर्वेऽभिग्रामयोदुत्तात्मनम् ।

१ सुखं मनोहरम्.

‘राज्ञराजिह रथोदता लग्नौ’ इति लक्षणात् । रसक प्रायः संज्ञेयश्चामर एव ॥
इदानीं लक्षणरीत्या नवोदात्वमेव दक्षयिः प्रपञ्चदति—

व्याहृता ग्रतिकचो न संधे गन्तुमैच्छद्वलम्बितांशुका ।
सेवते स शयनं पराशुस्ती सा तथापि रतये पिनाकिनः २

व्याहृतेस्त्यादि ॥ सा पार्वती व्याहृता दिवेण पूषा सती प्रतिवचः प्रसुतरं
न संधे । न दक्षवतीत्यर्थः । दक्षावलम्बित करेण धृतमेशुकं वस्त्रं यस्याकाशोका
सती गन्तुमैच्छद् । तथा पराशुस्ती परिवर्तितवद्वा सती शयनं पर्यह्नं सेवते
सा सिद्धेषु । तथापि तस्मां प्रतिकूलवर्तिम्यामपि सत्यां पिनाकिनो हरस रतये
प्रमोदाश वभूत । प्रियावाः प्रतिकूलव्यापारंरपि प्रियः प्रसक्त एवाभूदिवर्थः ।
तस्म मुग्धास्त्रभावाक्षो भक्तुक्षलवद्वादिति भावः ॥

कैतवेन श्वयिते कृत्वलात्पार्वती प्रति मुखं निपातितम् ।

चक्षुरुनिमपति ससितं प्रिये विद्युताहतमिव न्यमीलयत् ३

कैतवेनेति ॥ पार्वती कर्त्ता । प्रिये हरे कृत्वलालैतवेन प्रियैव शयिते
मुखं सति । किमिवं कुर्यादित्यमिश्रादेवेति भावः । मुखं प्रेयोमुखं प्रति छक्षी-
कृत्य निपातितं निष्ठितम् । किमर्यं स्वरिति जागरिति देत्यमिश्रायादिति भावः ।
चक्षुः स्वनेत्रं कर्त्ता । अथ च प्रिया हस्याकाङ्क्षावशास्त्रपुनरपि संबधते । ससितं
समन्वद्वासं यथा स्यात्योनिमवस्थसुकाऽप्रति सति विद्युताहतमिव प्रतिहतमिवे-
त्सुप्येका । न्यमीलयत् । मुद्रयति स्मैत्यर्थः ॥

नाभिदेशनिहितः सैकम्पया शंकरस्य रुधे तथा करः ।

तेहुकूलमय चाभवत्स्वर्यं दूरमृच्छुसितनीविवन्धनम् ॥ ४ ॥

नाभिदेश इति ॥ नाभिदेशे निहितः स्थापितः । नीवीमोचनार्थमिनि
भावः । शंकरस्य करस्या पार्वत्या सैकम्पया सत्या रुधे प्रतिरूपः । कर्मणि
लिद । अथ च तहुकूलं तथा तुकूलं वस्त्रं कर्त्ता । त्वयमात्मना । ननु प्रेरकनियो-
गाल् दूरमतिशयितमृच्छुसितमुद्वादितं नीव्या कम्पनं यथोक्तमभवत् ।
सार्विकभावादिति भावः ॥

एवमालि निगृहीतसाध्वसं शंकरो रहसि सेव्यतामिति ।

सा सखीभिरुपदिष्टमाङ्गुला नासरत्प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥ ५ ॥

एवमिति ॥ सा पार्वती कर्त्ता । ऐ आलि हे सखि पार्वति, त्वया रहसि
निगृहीतं त्वं साध्वसं भवं यस्मिन्कर्मणि यथा तथा शंकरः सेव्यतामित्येवंभूतं
सखीमिः कर्त्तीमिः । ‘न लोक—’ इति वहीनिषेचः । उपदिष्टमुपदेशस्त । भावे
निष्ठा । प्रिये प्रमुखवर्तिनि सत्याङ्गुला संग्रामता सती नाकारत् ॥

१ वावने, २ विद्युतेव निष्ठितम्, ३ सशाहया, ४ तमितम्बवत्तदा; तज्जिनम्ब-
य चामवत्.

अथवस्तुनि कथाप्रकृतये प्रभतत्परमनङ्गशासनम् ।

बीक्षितेन परिवीक्ष्य पार्वती मूर्खकम्यमयमृतारं ददौ ॥ ६ ॥

अपीति ॥ पार्वत्यनङ्गशासनं विवं कथाचो संभाषणे प्रकृतये । कलावशास्त्रम् प्रति मौनमाश्रिताथा भावः । संभाषणे कथमपि प्रकृत्यर्थमित्यर्थः । अवस्थुन्यप्य-हृष्टपद्मार्थेऽपि प्रशतत्परं परिवीक्ष्य ज्ञात्वा । हृष्टक्षुषावेक्षणमिहापेक्षितम् । बीक्षितेन विवसंसुखमवलोकेन सूर्यः कम्यस्तन्मयं तद्रूपम् । नहि किंचित्प्रभापेक्षितमित्यमित्यमिति भावः । उत्तरं ददौ ॥

शूलिनः करतलद्वयेन सा संनिरुद्धय नयने हृतांशुका ।

तस्य पश्यति ललाटलोचने भोधवहृषिधुरा रहस्यभूत् ॥ ७ ॥

शूलिन इति ॥ रहसि हृतांशुका । रतार्थमिति भावः । अतपूर्व करतलोचने शूलिनः प्रियज्ञ नयने । हे इति शेषः । संनिरुद्धवहृष्ट विवाता सा पार्वती । तस्य ललाटलोचने तृतीये नेत्रे पश्यति सति । भोधो विषफलो यज्ञो वस्या अतएव विधुरा दुःखिता । ततो विदेशणसमाप्तः । अभूत् ॥

चुम्बनेष्वधरदानवर्जितं स्विक्षेहस्तसदयोपगृहनम् ।

क्षिण्ठमन्मथमपि प्रियं प्रभोर्दुर्लमप्रतिकृतं वधूरतम् ॥ ८ ॥

चुम्बनेष्वधरदानेनाशरोहुष्टप्तनेन । ‘दो अवस्थण्डने’ । भावे ल्पुट । वर्जितं इहितमपि यथा लिङ्गहस्तं मन्दप्रवादितकरम् । स्त्रयोरिति शेषः । गम्यमानार्थवादुप्रयोगः । ‘पाणिः’ इति पाटे भिर्ण पदम् । तदा लिङ्गपाण्यपीति योजनीयम् । सदयमगाढं चहुपगृहनमालिङ्गं लघुकिंस्तादशमपि । अतपूर्व क्षिण्ठः परितोषाभावत्विक्षेपो मम्मथः कामो वर्जितसत्योक्तमपि । यथा दुर्लभं प्रतिकृतं प्रतीकारो यस्य । रसाभासमित्येति भावः । प्रतिकृतमिति भावे मिष्ठा । तथोक्तमपि वधूरतं प्रियासुरतं प्रभोः विवस्य प्रियं श्रीतिजनकम् । ‘इगुपतः’ इति कः । अभूदिति शेषः ॥

यन्मुखवग्रहणमक्षताधरं दैनमन्त्रणपदं नेत्रस्य यत् ।

यद्रुतं च सदयं प्रियेस तत्पार्वती विषहते स नेतरत् ॥ ९ ॥

यदिति ॥ पार्वती विवस्य प्रियकर्तृकम् । ‘कर्तृकर्मणोः’ इति कर्तृतेरि वही । अक्षताधरमद्वाधरोहं यन्मुखस्य प्रहणं चुम्बनार्थं करेणाद्वानम् । तथाऽप्यन्त-पदमदत्तविक्षेपं वधूरत्वं दातम् । इह कर्मणः दोषत्वविवक्षणार्थं वही । अन्यथा ‘नलोकः’ इति तद्विवेषः प्रसञ्जेत । यथा सदयं स्पर्शमात्रविरामं यस्य रतम् । मध्यान्तवोस्तुतीयासेन संवन्धः । ‘नलोकः’ इति कुचोगालक्षणायाः वस्त्रा वाधात् । तद्विवहते का सोढवती । ‘कद ए’ इति भूतार्थं लद । ‘परिलिपिम्बः’ इति वस्त्रम् । इतरत्कठोरमुखप्रहणादि न विषहते क्षेत्रयः ॥

१ परिग्रहः २ सप्तहस्तमेदयोपगृहने ३ दत्तम् ४ नस्तं च ५ हरस्य

रात्रिवृत्तमनुयोक्तुषुधतं सा प्रभावसमये सखीजनम् ।
नाकरोदपकुत्तहलं हिया शंसितुं तु हृदयेन तत्वरे ॥ १० ॥

रात्रिवृत्तमिति ॥ प्रभावसमये रात्रिवृत्तं नैरं दृश्याम्तम् । ‘वाच्यवद्धते वृत्तं चित्रच्छन्दसोरपि’ इति विद्यः । अनुयोक्तुं प्रदृशम् । ‘प्रस्तोऽनुचोगः पृच्छा च’ इत्यमरः । उत्थां सखीजनं सा पार्वती हिया हेतुभूतयाऽपकुत्तहलं शमित-
क्षिण्यासाकौतुकं नाकरोद । नोत्तरवाचक इत्यर्थः । अथ च हृदयेन मनसा तु कर्तृणा
शंसितुमुत्तरं कर्तुं तत्वरे त्वरितम् । भावे लिङ् ॥

दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः ।

प्रेत्य विम्बयुपैविम्बमात्मनः कानि कानि नै चकार लज्जया ॥ ११ ॥

दर्पण इति ॥ किञ्चेति चार्यः । दर्पणे परिभोगदर्शिनी संभोगदिव्यावलो-
किनी सा पार्वती । दृष्टतो निषेदुषः स्वितवतः प्रणयिनो हरस्य विम्बं सुच-
मण्डलम् । ‘विम्बोऽक्षी मण्डलं त्रिपु’ इत्यमरः । आत्मन उपविष्टं विम्ब-
समीये । ‘अव्ययं विभक्ति-’ इति सभीपार्थेऽव्ययीभावः । पतितं प्रेक्ष लज्जया
कानि कानि वेष्टाविहोषवचमधुतानि न चकार । अपि तु सर्वाणि चकान्देत्यर्थः ॥

नीलकण्ठपरिभृक्तयौवनां तां विलोक्य जननी सेमाश्वसत् ।

भर्तुवल्लभतया हि मानसीं मातुरस्यति शुचं वधूजनः ॥ १२ ॥

नीलकण्ठेति ॥ जननी मेना । तां पार्वतीं नीलकण्ठेन शिवेन परिभृन्
यौवनं भव्याक्षयोक्तां विलोक्य समाश्वसदाश्वासं प्राप । हृष्टवतीति यावद् ।
वथाहि । वधूजनो मातुर्मानसीं मनसिजो शुचं शोकं भर्तुवल्लभतया भर्तुपीति-
पाश्रवयास्त्रानि क्षिपति । ‘अनुसु द्वेषणं’ लङ् । आत्मजासु पतिप्रसाद एव मातृणां
सुदो हेतुरिति भावः ॥

वासराणि कतिचित्कर्थंचन स्याणुना रंतमकारि चानया ।

ज्ञातमन्मथरसा शनैः शनैः सा मुमोच रैतिदुःखशीलताम् ॥ १३ ॥

वासराणीति ॥ कतिचिद्वासराणि दिवसान् । ‘वा तु कुर्वे दिवसासारी’
इत्यमरः । ‘कालाख्वनोः-’ इति द्वितीया । स्याणुना शिवेन । ‘स्याण् रह
उमापति-’ इत्यमरः । अनया पार्वता सह कर्थंचन बलेन रतं सुरतमकारि
कृतम् । तदनुकूलरसोत्पथभावादिति भावः । अथ च सा शनैःशनैङ्गीतो मम्मथ-
रसो वया तथा सती रती चा तु लक्षीलता दुरवगाहस्यमावता तां मुमोच ।
स्वयमप्यनुरक्षयति शोत्पर्थः ॥

१ विभात् २ च ३ अद्विम्बम् ४ अपि ५ समाश्वसीत् ६ पद-
मकार्यत प्रिया ७ रत्

तथेवाइ—

सखजे प्रियमुरोनिर्पीडनं प्रार्थितं मुखमनेन नाहरत् ।

भेस्तलाप्रणयलोलतां गतं हस्तमस्य शिथिलं रुरोध सा ॥१४॥

सखज इति ॥ सा पार्वती । उसो निर्पीडनं यस्मिन्कर्मणि यथा सासाधा प्रियं सखज आलिङ्गितवती । तथानेन प्रियेण प्रार्थितम् । तु बनार्थमित्यर्थः । मुखं नाहरत्तावक्यत् । परंतु भेस्तलाप्रणयलोलतां गतं हस्तमस्य प्रणयः ज्ञेहस्त्र या लोलता । विषुक्षणा मन्दप्रसरणमित्यर्थः । ताँ गतं शास्त्रमस्य प्रियस्य हस्तं पार्णि शिथिलं मन्दं यथा तथा रुरोध । न तु प्राप्निवेति भावः ॥

भावस्त्रचित्तमदृष्टविप्रियं द्वार्द्धभाक्षणविद्योगकातरम् ।

कैश्चिदेव दिवसैस्तथा तयोः प्रेम गूढभितरेतराश्रयम् ॥ १५ ॥

भावेति ॥ भावेन स्वगतस्वाभिव्यञ्जकवेष्टाविद्वेष्ट सूचितं शापितम् । ‘भावः सत्तास्यभावाभिप्राप्येष्टामज्जन्मसु’ इति भेदिनी । तथा न हृष्टं विप्रिय-मौद्रासीन्यं यत्र । तथा दार्ढं दृष्टवं भजति तथोक्तम् । तथा क्षणविद्योगेऽपि कातरम् । तदसहिष्णवत्यर्थः । गूढं सखीजनानभिहेतुं उयोः शिवपार्वत्योः प्रेम खोहः । ‘प्रेम खोहोऽध दोहदम्’ इत्यमरः । कैश्चिदेव दिवसैरितरेतराश्रयं परस्परनिहम् । अभूदिति शेषः ॥

प्रेमः परस्पराश्रयस्वमेव प्रपञ्चयति—

तं यथात्मसद्वां वरं वधूरन्वरज्यत वरत्तयैव ताम् ।

सागरादनपगा हि जाह्नवी सोऽपि तन्मुखरसैकेवृत्तिभाकृ ॥१६॥

तमिति ॥ वधुः पार्वती । आत्मसद्वां तं वरं शिवमनु लक्षणित्वा यथा येन प्रकारेणारज्यत । ‘अ रागे’ दैवादिकाल्पुह । वरः शिवस्तो वधूमनु तथैवारज्यत । हि यथा जाह्नवी सागरात्मसुद्रादनपगा ऽलिवर्तमाना । अस्तीति शेषः । मोऽपि समुद्रोऽपि तस्मा जाह्नव्या मुखसंबन्धिति इति एकां केवलां त्रुतिं भजनीति तथोकः । अस्तीति शेषः । उपमालंकारः ॥

शिष्यतां निधुवनोपदेशिनः शंकरस्य रहस्ये प्रपञ्चया ।

शिक्षितं युवतिनैपुणं तया यर्त्तदेव गुरुदक्षिणीकृतम् ॥ १७ ॥

शिष्यतामिति ॥ निधुवनोपदेशिनः सुरतोपदेहुः शंकरस्य शिष्यतामुपदेश्यतां प्रपञ्चया प्राप्तया तया पार्वत्या रहस्ये च युवतितु विजगद्विलासिनीषु मध्ये नैपुणं कौशलं शिक्षितमधीतम् । तदेव नैपुणशिष्यतामेव गुरुदक्षिणीकृतं गुरोदक्षिणा दक्षिणा यथा संप्रयते तया कृतम् । अभूतवज्रावे चितः । ‘अस्य चौ’

१ निर्पीडितम्; निर्पीडिता. २ चाढु तालण; चाढुमत्तम्. ३ तदा. ४ रुदम्. ५ निर्दृष्टिः. ६ तद्.

इतीकारः । शिवोपयोगित्वेन तत्कृतसुरतारम्भानुग्रहसुरलक्ष्मीशलभेद— इतिणा-
त्वेन परिणतमिति भावः । इह वाक्यार्थहृतिनिर्दर्शनालंकारः—‘वाक्यार्थयोः
सदाचारोरकारारोपो निर्दर्शना’ इत्युक्तवाद् ॥

दृष्टमुक्तमधरोष्ठमम्बिका वेदनाविधुतहस्तपङ्कुवा ।

शीतलेन निरवापयत्क्षणं मौलिचन्द्रशक्लेन शूलिनः ॥ १८ ॥

दृष्टमुक्तमिति ॥ अविष्का पार्वती पूर्वं दृष्टं पश्चात्मुक्तमधरोष्ठं वेदनया
शीढवा विधुतौ कठिपतौ इत्सौ पार्षी एव पञ्चवौ यथा तथोक्ता सती शीतलेन
शूलिनः विवर्य मौलौ पश्चात्मद्रस्य शक्लं कलाहृष्टं तेन कृतवा क्षणं निरवापयत् ।
सुखयति वेत्त्वयः ॥

प्रियानुरागम्बुद्धकवेष्टामाह—

तुम्बनादलक्चूर्णदृष्टिं शंकरोऽपि नयनं ललाटजम् ।

उच्छृसत्कमलगन्धये ददौ पार्वतीवदनगन्धवाहिने ॥ १९ ॥

तुम्बनादिति ॥ तुम्बनादेतोरलक्चूर्णेन केशप्रसाधनचूर्णविशेषेण दूषितम-
वरहृष्टं कलादंडं लक्षणे जातम् । ‘सप्तम्बनं जनेदैः’ इति दग्धस्थयः । अलुको वैभा-
षिकत्वाचालुकु । नयनं नेत्रम् । उच्छृसत्कमलगन्धये विकसत्कमलसुगन्धये ।
पश्चिमीरवादिति भावः । ‘उपमानाच्च’ इतीकारः । ‘गन्धो गन्धक आमोदे’
इति विथः । पार्वता वदनमेव गन्धवाही पवनलक्ष्मै । ‘गन्धवाहालिलाकुगाः’
इति कोशनिर्देशगन्धवाहशब्दस्य गन्धं वहतीति योगालङ्घनेन गन्धवाहिना-
वदेनापि वायुलक्ष्मिः । रूपालक्ष्मिने स्वप्नप्रत्ययान्तस्यैव पवनस्वप्रतीतौ प्रक्रि-
मस्वादवाचकपदोपग्रसङ्ग इति वेत्त्वम् । ददौ । तत्राधो रजो निवर्तयितुं
स्थापितवानित्ययः ॥

एवमिन्द्रियसुखस्य वैतर्मनः सेवनादनुगृहीतमन्मथः ।

शैलराजभवने सहोमया मासमात्रमवसद्गृष्णवजः ॥ २० ॥

एवमिति ॥ एवमिन्द्रियाणि सुखयतीतीन्द्रियसुखः । सुखशब्दाग्रकोत्तर्यंक-
णिजन्वात्प्रवाच्य । गिज्ञोपश्च । तत्स वैतर्मनः सेवनादाद्वरणादेतोरनुगृहीतः
प्रसादितो मम्पत्तो येन । त्वयुर्योजनादिति भावः । अत्र ‘परिजेष्यति पार्वतीं यदा
वपुषा लेन नियोजयिष्यति’ (४।४२) इति चतुर्थसर्गोऽकमतुसंधेयम् ।
तथोक्तो शृणवज्जो हरः शैलराजभवने हिमालयगृह उभया पार्वत्या सह
मासमात्रं ग्रिशमिनास्थकः कालो मासस्तमेवावसरः । ‘कालावनोः—’ इति
द्वितीया । ‘मात्रं कार्यवेऽवधारणे’ इत्यमरः ॥

सोऽनुमान्य हिमवन्तमात्मभूरात्मजाविरहदुःखेदित्तम् ।

तत्र तत्र विजहार संपैतक्षण्मेयगतिना ककुचता ॥ २१ ॥

१ वैतर्मनः, २ मासमेकम्, ३ अनुगृहीत, ४ गिज्ञतम्, ५ संघरण,

स हृति ॥ स आत्मभूः शिवः । आत्मजात्मा: पार्वता विरहुत्तेन खेदितं
हिमवन्तमनुमान्य तत आश्रां यृदीप्ता । अप्सेववरत्तेव स्थानेषु बर्तत
इत्यपरिच्छेदा गतिर्गमनव्यापारो यस्य तथाभूतेन ककुशता नन्दिना तत्र तत्र
पर्वते संपत्तम्बन्धरमाणो विजाहार विहारे कृतवान् । इह 'संचरन्' हृति पाठो-
उत्तापुः । 'समसृतीयायुक्तात्' हृति नित्यमात्मनेपदनियमाच्छ्रुत्यौर्ध्वम्यात् । अम-
न्त्रमार्गेणदृशेष्वित्वा सकर्मकात्वादप्रसङ्ग हृति केविस्मर्थयन्ते ॥

मेरुमेत्य मरुदौशुगोक्षकः पार्वतीस्तनपुरस्कृतान्कृती ।

हेमपल्लवविभङ्गसंस्तैरानन्वभूत्सुरतमर्दनक्षमान् ॥ २२ ॥

मेरुमिति ॥ मरुदिवाशु गण्डतीनि मरुश्चुग उक्ता वृषभो यस्य सः । 'दोषा-
द्विभावा' हृति कप् । कृती कुशलो हरः । मेरुं सुप्रेरम् । 'मेरः सुप्रेहेमाद्रिः'
इत्यमरः । एत्यागत्य पार्वत्या: स्तनाम्बां पुरस्कृतान्वितानाभयत्वेन स्तीकारात् ।
अलीयसां महारसीकार पुच्छ एत्यत्वेन परिगमतीति भावः । महारामलीयः-
स्तीकारे को हेतुरित्याकाङ्क्ष विशेषयति—सुतेषु यानि मर्दनानि तेऽनु ऋग्मान्त-
हिष्पूत् । हेऽन्नः पछुवानां विभङ्गः खण्डासेषां संस्तरानास्तरणाम्बन्धमूल । तत्र
सुस्वा विजाहरेत्यर्थः । अलीयसामपि सहिष्युत्वं हेऽन्नो विकारत्वात् । अलीयस्तरं
तु पदो लघः पल्लव इसि शिष्टार्थमहिष्णा समर्थयते ॥

पश्चनाभर्चरणाङ्किताश्मसु प्राप्तवत्समृतविशुद्धो नवाः ।

मैन्द्रस्य कटकेषु चावसत्पार्वतीवदनपद्मपृष्ठपदः ॥ २३ ॥

पश्चनामेति ॥ हरः । पश्चनामो हृतिः । 'पश्चनामो मधुरिषुः' इत्यमरः । तस्य
चरणाम्ब्यामङ्किताङ्किता अशमानो वेषाम् । पतेन हरेरपि विहारयोग्यत्वं इवन्यते ।
तथा नवा अशृतविशुद्धोऽशृतविन्दून् । 'पृष्ठनिति विन्दुपृष्ठता: खुमांसो विप्रुषः
जियाम्' इत्यमरः । प्राप्तवस्तु । समुद्रमन्धनसाधनत्वात्स्वेति भावः । मैन्द्रस्य
च कटकेषु नितम्बेषु । 'कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्वैः' इत्यमरः । पार्वता वदनरूपे पद्मे
शहपदो अमरः सत् । अवलहासमकरोद् ॥

रावणच्चनितमीतया तथा कण्ठसक्तदेवाहुबन्धनः ।

एकपिङ्गलगिरी जगदुरुर्लिंगिवेश विशदाः शशिप्रभाः ॥ २४ ॥

रावणेति ॥ जगता गुरुनियन्ता । उत्पस्यादिग्रिविष्वकर्मणां गुणमेदेन कारक-
त्वादिति भावः । शिवः । एकपिङ्गलस्य कुबेरस्य । 'बह्यैकपिङ्गलविलश्रीदुपुष्यजने-
श्वरः' इत्यमरः । गिरी कैलासे रावणस्य प्रसिद्धुराक्षसस्य च्चनितार्लिंगहनादाङ्गीतया
तथा पार्वत्या कण्ठे सकं सजितं हठं बाहुवर्षनं यस्य स तयोऽकः सत् विशदाः
खण्डाः । शारदिका हृति भावः । शशिः प्रभाः कौमुदीर्लिंगिवेशोपशुकवान् ॥

१ आश्रुवाहनः २ संस्तराम् ३ द्वुरतत्परः वृपाम् ४ वल्य ५ मान्दरेषु
६ वारणस्तनित ७ मृदु

तस्य जातु मलयस्थलीरते धूतचन्दनलूतः प्रियाङ्कम् ।
आचचाम संलब्जकेसरश्चादुकार इव दक्षिणानिलः ॥ २५ ॥

तस्येति ॥ जातु कदाचित् । तस्य तकर्तृके । मलयस्थलीयु रत्नं सुरतं तत्र
मति । भूताः कमिपताकाम्बनानां चन्दनवृक्षाणां छताः पात्रा येव स तथोक्तः ।
कलहानां केसरैः किञ्चल्कैः सह वर्तते तथोक्तः । दक्षिणानिलो मलयपद्मनः ।
चादुकार इव मधुरभाषीव । प्रियायाः छमं स्वेदमाचचाम । हतवानित्यर्थः ॥

हेमतामरसतादितप्रिया तत्कराम्बुविनिमीलितेक्षणा ।

सौ व्यगाहत तरङ्गिणीमुमा मीनपङ्क्तिपुनरुक्तमेखला ॥ २६ ॥

हेमेनि ॥ सोमा पार्वती हेमस्तामरसेन रक्तोपलेन तटोपलेन तादितः प्रियो
यथा सा । परिहासविविसयेति भावः । तथा तस्य प्रियस्य कराम्बुना हस्ताक्षिस-
जलेन विलिमीलिते हृष्टगे नेत्रे यथा । तथा मीनपङ्क्त्या युनशक्ता मेखला रशना
यस्याम्बोक्ता सती । तरङ्गिणीं नदीं व्यगाहत विजगाहे । जलकीदां चकारेत्यर्थः ।
‘तरङ्गिणी शैवलिनी’ इत्यमरः ॥

तां पुलोमतनयालकोचितैः पारिजातकुमुमैः प्रसाधयन् ।

नन्दने चिरमयुगमलोचनः सस्तृहं सुरवधूभिरीक्षितः ॥ २७ ॥

तामिति ॥ अतुगमानि विषमाणि । त्रीपीति यावद् । लोचनानि यस्य च
तथोक्तः शिवो नन्दन इन्द्रोचाने पुलोमतनया शशी । ‘पुलोमजा शशीन्द्राणी’
इत्यमरः । तथा अङ्गकेयु केशेन्द्रितैः पारिजातकुमुमैः कल्पवृक्षपुष्पैर्लां पार्वतीं
प्रसाधयन्मूर्षयन् । तथा सुरवधूभिरीक्षितवाक्नाभिः सस्तृहमीक्षितः सन् । चिरमवस-
दिति शेषः ॥

इत्यमीममनुभूय शंकरः पार्थिवं च दैवितासखः सुखम् ।

लोहितायति कदाचिदातपे गन्धमादनवैनं व्यगाहत ॥ २८ ॥

इतीति ॥ शंकरः इत्येवममीमं स्वर्गीयं तथा पार्थिवं औमं च सुखम् । इति-
तासखः सच्चनुभूय । कदाचिदसमय आतपे सूर्ये लोहितायति रक्तवैर्ण जापमाने
सति । ‘लोहितादिदाऽन्यः क्यषु’ इति क्यषु । गन्धमादनस्य गिरेवनं व्यगा-
हत । तत्र क्षीदितुं जगामेत्यर्थः ॥

तत्र काश्वनविलातलाश्रयो नेत्रगम्यमवलोक्य मास्करम् ।

दक्षिणेतरभुजव्यपाश्रयां व्याजहार सहषर्यचारिणीम् ॥ २९ ॥

तत्रेति ॥ तत्र गम्यमादनवै स हरो भास्करं सूर्यं नेत्रगम्यं नेत्रप्राप्यम् ।

१ वनः । २ सतुषारसीतः । ३ ले । ४ मेखलाम् । ५ सुरवधूभिरीक्षितः
सुरवधूभिरीक्षितः; सुरवधूभिरीक्षितः । ६ चनिता । ७ गिरिम् ।

नेत्रावलोक्यस्मिति भावत् । अवलोक्य विचार्ये । काञ्छनं सौवर्णं हिङ्कारलभास्त्राद्ये
यस्य तथोक्तः सन् । दक्षिणेतरो मुजो बाममुजसाप्र व्यपात्तयः संबन्धो चल्या-
साम् । तत्र स्थितामिल्यर्थः । सहधर्मं चारिणीं पक्षीं पार्वतीं व्याजहारोक्तवान् ।
'दधाहार उक्तिर्लिपितम्' इत्यमरः ॥

पश्चकान्तिमस्तुत्रिभागयोः ३१ संक्रमय्य तत्र नेत्रयोरिव ।

संक्षये जगदिव प्रजेश्वरः संहरत्यहरसावहर्पतिः ॥ ३० ॥

पद्मेति ॥ हे ग्रिये, असौ पुरोवर्त्यहर्पतिः सूर्यः । अहमौ त्रिभागी तृतीयाशी
ययोक्त्योक्तव नेत्रयोरिव पश्चकान्तिं कमलशोभां संक्रमय्य तु गिरवा । कमल-
प्रतिनिधित्वेन रात्रौ तत्र नेत्रकमलं पूर्वं स्वास्त्रत इति विचार्येति भावः । संक्षये
प्रलये प्रजेश्वरो दधार जगदिव । अहो दिनं संहरति । स्वस्यासंगतात्यादिति
भावः । अत्र गङ्गयोर्प्रेक्षा ॥

सीकरव्यतिकरं मरीचिभिर्दूरैयत्यवनते विवस्ति ।

इन्द्रचापपरिवेषशून्यतां निर्झरात्संव पितुर्वजन्त्येमी ॥ ३१ ॥

सीकरैति ॥ हे ग्रिये, अवनते न च्छीकृते । असंगत इति भावत् । विवस्ति
सूर्ये मरीचिभिः स्वकिरणैः सह सीकराणां जलकणानाम् । 'सीकरोऽस्मुकणाः
स्मृताः' इत्यमरः । व्यतिकरं संबन्धं दूरयति दूरं कुर्वति सति । असी पुरोवर्ति-
नस्त्र वितुर्हिंमालयस्य निर्झराः प्रवाहा इन्द्रचापेन यः परिवेषः परिजिः । 'परि-
वेषम्नु परिधियस्यूर्यकमण्डले' इत्यमरः । तेन शून्यासेवां भावत्तत्त्वा तां वज-
न्ति । गच्छन्तीत्यर्थः । निर्झरकणपतिवसामन्तवकिरणैऽन्द्रचापपरिविग-
तसूर्यस्यास्त्रं गत्वा द्वितीया इति भावः ॥

दृष्टामरसकेसरस्त्रजोः क्रन्दतोर्बिपैरिवृत्तकण्ठयोः ।

निर्घयोः सरसि चक्रवाकयोरल्पमन्तरमनल्पतां गतम् ॥ ३२ ॥

देष्टेति ॥ हे ग्रिये, दृष्टा तामरससंबन्धिनां केसराणां लग्नाभ्यां तथोः । तथा
विपरिवृत्ती परस्परपरामुखीभूतौ कण्ठौ यथोः । अथा निर्घयोः परल्पराधीनयोः ।
'अधीनो निर्घ आयत्त' इत्यमरः । अतएव क्रन्दतो रस्तोः । तथा सरसि स्थित-
योक्त्वाकयोरल्पमन्तरं विषयोगोऽनल्पतामतिशयिततां गतम् । प्राप्तिलिल्यर्थः ॥

स्थानमाहिकमपास्य दन्तिनः सङ्खकीविटपभङ्गवासितम् ।

आ॑विभातचरणाय गृहते वारि वारिरुहद्वद्वद्वदम् ॥ ३३ ॥

स्थानमिति ॥ हे ग्रिये, दन्तिनो गजाः सङ्खकीविटपा तृक्षविहोषासेवा भूमैः

१ अस्त्रान्तभागयोः २ संघमय्य ३ धूलयति ४ प्रसवितुः ५ ते ६ लज्जोः ७ विरहीनकण्ठयोः ८ भिषजोः ९ आविभाति चरणाय गच्छतः

सांघकमैविषयेऽनुग्रहते ॥

सम्बैर्वितं सुगचिष्ठतमाद्विकं दैनं स्वानमपाल त्यक्त्वा । विभातमारम्भेत्वाचि-
भातं वाचरणमाचरणम् । सांन्ध्यं कृत्यमिति पावत् । तद्यौ तत्कार्त्तुम् । पारिषहेषु
कमलेषु चदा: एषपशा अमरा यत्र तादृशं चारि जलं गृह्णते । करेणाददत्
इत्यर्थः । गमयोद्येक्षा ॥

पश्य पश्चिमदिग्न्तलम्बिना निर्मितं मितकये विवस्ता ।

लंब्धया प्रतिमया सरोम्भसां तापनीयमिव सेतुबन्धनम् ॥३४॥

पश्येति ॥ हे मितकये मिताः परिमिताः कथा यस्यास्तरसंबोधनं हे मितभा-
यिणि प्रिये, पश्चिमं दिग्न्तं लम्बते तथोकेन विवस्ता सूर्येण लम्बया प्रतिमया
प्रतिमित्वेन कृत्वा सरःसंबन्धिनामम्भसां तापनीयं सौवर्णं सेतोबन्धनमिव निर्मि-
तम् । कृतमित्यर्थः । इति त्वं पश्य । तरङ्गितसरोजलेषु पतितमतएवाविरलतया
सहजधा विभक्तं स्वप्रतिविभवमेव सूर्यनिर्मितः सेतुरिदेत्युप्रेक्षा । ‘तपनीयं
शास्त्रकुम्भम्’ इत्यमरः । ततः ‘तस्य चिकारः’ इत्यण ॥

उत्तरन्ति विनिकीर्यं पलवलं गाढपङ्क्तमतिवाहितातपाः ।

दंडिणो वनवराहयूथपा दृष्टभद्रुरविसाकुरा इव ॥३५॥

उत्तरम्तीति ॥ हे प्रिये, गाढः पङ्क्ते यत्र तादृशं पलवलमप्यसरः । ‘वेशन्तः
पश्वकं चाहयसरः’ इत्यमरः । विनिकीर्यं । स्वाधिवासेन विक्षिप्तं कृत्येत्यर्थः । अति-
वाहितोऽतिक्रान्तं आतपो वर्घो यैः । तथा दंडिणः प्रशासनंद्वायुक्ताः । वनवराह-
णामारण्यकसूकराणां यूर्ध्वं पाञ्चित रक्षन्ति से वनवराहयूथपाः । महाम्तो वराहा
इत्यर्थः । दृष्टा भद्रुरा भङ्गशीला विसाकुरा शूणालतन्तवो यैसे तथोक्ता इव ।
उत्तरन्ति विसरन्ति । अर्थात्सरस इत्यर्थः । अत्र बहिर्दृश्येषु वंद्राकुरेषु विमा-
कुरत्वोप्रेक्षणादुत्प्रेक्षाळकारः ॥

एष वृक्षशिखरे कृतास्पदो जातस्परसगौरमण्डेलम् ।

हीयमानमहरत्ययातपं पीवरोहु पितृतीव वर्हिणः ॥३६॥

एष इति ॥ हे पीवरोह, वृक्षशिखरे कृतमास्पदं स्थितिर्येन । तत्र स्थित
इत्यर्थः । एष पुरोवर्ती वर्हिणो भव्यूरः । ‘भव्यूरो वर्हिणो वर्ही’ इत्यमरः । कर्ता ।
जातस्परस्य सुवर्णस्य । ‘चामीकरं जातस्परस्’ इत्यमरः । यो इसो जलं तद्वद्वैरं
पीतं मण्डलं वर्हसम्भूतो यस्य तादृशम् । अहो दिवसत्यात्ययः संघ्या तस्या
आतर्पं पितृतीवेत्युप्रेक्षा । यतो हीयमानम् । अन्यथा कथमस्य हानिः स्वाविति
भावः ॥

पूर्वभागतिमिरप्रवृत्तिमिव्यक्तेषुपङ्क्तमिव जातमेकतः ।

खं हृतातपजलं विवस्ता भाति किंचिदिव शेषवत्सरः ॥३७॥

पूर्वेति ॥ विवस्ता हृतं शोषितमातपो जलमिव यस्य तादृशं खं व्योम् । पूर्व-

आगे याविशिष्टप्रवृत्तयस्मः प्रसारस्ताभिः कृता । एकत्र एकत्र आगे अकः पहो वन्न तदेव जाते सद् । किंचिच्छेष्वदीपजलशोषि सर इव भाति । असंगच्छ-
दक्षांस्यात्पे किंचिज्जलशोषोयेक्षणपूर्वक उपमालंकारः ॥

आविशिष्टरुटजाङ्गं मुग्नैर्भूलसेकसरसैश्च इक्षकैः ।

आश्रमाः प्रविश्युद्दयथेनबो विभ्रति श्रियमुदीरिताप्रयः ॥३८॥

आविशिष्टरिति ॥ उटजस्य पर्णशालादा अङ्गम् । ‘पर्णशालोटजो
स्त्रियम्’ इत्यमरः । आविशिष्टः प्रविशिष्टर्स्तु तथा सूलेषु चः सेचनं
तेन सरसा आद्वास्त्रयोक्तृक्षैरल्प्य दृष्ट्योपलक्षिताः । तथा प्रविशाम्भोऽद्याः
भेष्टा खेनबो येषु । तथोदीरिता उद्दीपिताः । सावंदेहोमार्थमिति भावः । अप्तयो
गाहेष्यस्याद्ययो येषु तथोक्ता आश्रमाः ऋतीणां वासस्यानानि । श्रियं विभ्रति ।
शोभन्त इत्यर्थः ॥

बद्धकोशमपि तिष्ठति क्षणं सावशेषविवरं कुशेश्वयम् ।

षट्पदाय वसति ग्रहीष्यते प्रीतिपूर्वमिव दातुमन्तरम् ॥३९॥

बद्धति ॥ बद्धकोशं मुकुलितमपि कुशेश्वयं कमलं कर्तृं । वसति ग्रहीष्यते
षट्पदाय अमराय प्रीतिपूर्वमन्तरमवकाशम् । ‘अन्तरमवकाशावधि—’ इत्यमरः ।
दातुमिवेत्युत्थेका । क्षणं सावशेषं विवरं छिद्रं वस्य तथा तिष्ठति ॥

दूरमग्रपरिमेयरशिमना वौरुणी दिग्गुणेन भानुना ।

भाति केसरवतेव मणिदता बन्धुजीवतिलकेन कन्यका ॥४०॥

दूरमिति ॥ हे ग्रिये, वौरुणी दिग्गुणविमदित् । दूरमग्रे परिमेया अवश्य-
स्त्रियमातुं शक्या रसमयः किरणा वस्य तादेवनाशुणेन भानुना । केसरवतः
किञ्चलकवला बन्धुजीवं बन्धुजीवाव्यवृक्षपुष्पं तदेव तिळकं सेन मणिदता
कन्यकेव भाति ॥

सामभिः सहचराः सहस्रशः स्यन्दनाश्वहृदयंगमर्खनैः ।

भानुमग्निपरिकीर्णतेजसं संस्तुवन्ति किरणोध्मपायिनः ॥४१॥

सामभिरिति ॥ किरणोध्मपायिनः किरणानामूर्माणदेव पितॄन्तीति
तथोक्ताः । सहस्राः सहचराः वालविश्वद्याद्य अद्ययः । अशौ परिकीर्ण लिङ्गिः
तेजो खेन तं भानुं सूर्यम् । स्यन्दनस्य रथस्य संबन्धिनो येऽशासेषां हृदयं-
गमा मनोहराः स्वना येषां हैः सामभिः सामवेदैः संस्तुवन्ति । सुविं कुर्व-
न्तीत्यर्थः ॥

१ उटजाङ्गे. २ अभिषेनवः. ३ उत्तरम्. ४ दूरम्. ५ वारण.
६ कुमुमेन. ७ बद्धैषः; स्यन्दनस्य. ८ स्वैः.

सोऽयमानतश्चिरोधर्हयैः कर्णचामरविषहितेष्वैः ।
अस्तमेति युगमूणकेसरैः संनिधाय दिवसं महोदधौ ॥ ४२ ॥

सोऽयमिति ॥ सोऽयं सूर्यो दिवसं महोदधौ संनिधाय संख्याप्य । आनता
मशीभूता शिरोधरा श्रीवा येषां तैः । अतपृष्ठ कर्णयोश्चामरैर्बिंचहिते मुकुलिते
इक्षणे येषां तैः । युगेन स्कन्धधर्यकाहेन मुग्ना चृदिताः केसराः स्कन्धरोमाणि
येषां तथोक्तैर्हयैर॒धौः कृत्वा । अस्तमस्ताचलमेति गच्छति । ‘अस्तु चरमः
कमाशृत्’ इत्यमरः ॥

सं प्रसुप्तमिव संस्थिते रथौ तेजसो महत ईदृशी गतिः ।
तत्प्रकाशयति यावदुद्दतं मीलनाय खलु तावतश्युतम् ॥ ४३ ॥

स्तमिति ॥ हे प्रिये, सं व्योम रथौ संस्थितेऽसंयते सति प्रसुप्तमिव भवति ।
युक्तमेवेत्याह—महतसेजस ईदृशी वक्ष्यमाणा गतिरस्ति । सा केल्याह—ततेजः
कर्तृ । उद्गतमुदितं सत् । यावत् । स्यानमित्यर्थः । प्रकाशयति । च्युतं
अष्टमस्तमिति तदिति यावत् । तावतः स्यानस्य मीलनाय संकोचनाय भवति
खलु । यत्र तेजस्तिष्ठति तत्प्रकाशते । यतो गच्छति तज्ज प्रकाशत इति भावः ।
उत्प्रेक्षालंकारः ॥

संघ्याप्यनुगतं रवेर्बुर्वैन्द्यमस्तशिवरे समर्पितम् ।
येर्न पूर्वमूदये पुरस्कृता नानुयासति कर्त्तं तमापदि ॥ ४४ ॥

संध्ययेति ॥ संध्ययापि कर्म्या अमशिक्षरे समर्पितं निहितं वन्धं पूज्यं
रवेर्बुर्वैन्द्यदृढं कर्त्तं । अनुगतमन्वगामि । योग्यमेवैतदित्याह—पूर्वमूदये प्रातः-
समये येन पुरस्कृताग्रे कृता संमानिता च । उद्दये प्रागेव संध्यागम इति प्रसि-
दम् । आपदि विपासमये । अस्तमव इति यावत् । तं सूर्यं कर्त्तं नानुयासति ।
अपि तु यास्त्वयेवत्यर्थः । सतीष्वम् एव एतेति भावः ॥

रक्तपीतकपिश्चाः पयोमुचां कोट्यः कुटिलकेशि भान्त्यमृः ।
द्रक्ष्यसि त्वमिति संध्ययानया वर्तिकाभिरिव साधुमंडिताः ॥ ४५ ॥

रक्तेति ॥ हे कुटिलकेशि प्रिये, अमृः पुरोगताः । रक्तात्र पीतात्र कपिशाश्च
तथोक्ताः । नानावर्णा इत्यर्थः । पयोमुचां कोट्योऽश्रयः । ‘स्याकोटिरश्च आपाते
संलयाभेदप्रकर्त्योः’ इति विश्वः । भान्तिः । तास्त्वं द्रक्ष्यसीति हेतोरनया संध्यया
कर्म्यां । वर्तिकाभिनिविश्वशलाकाभिः साधु यथा तथा मणिता इति भूषिताः
किमिवत्युपेक्षा ॥

१ शिरोर्हैः २ उत्तिष्ठतम् ३ तावता ४ पदम् ५ घर्म् ६ प्राप्त-
वेगम् ७ सोध्यवेत्यया ८ वर्तिकाभिः ९ वर्तिताः

सिंहकेसरसटासु भूमृतां पछुवप्रसविषु दुमेषु च ।

एश्य धातुशिखरेषु भानुना संविमक्तमिव सांघ्यमातपम् ४६

सिंहेति ॥ हे पिये, भूमृतां पर्वतानां संविनिधनां सिंहानां केसराः किञ्चलका
हृष या: सदा: स्कन्धकेशवालासु । पछुगानां प्रवत्तो येषु तेषु दुमेषु च । तथा
धातुयुक्ते शिखरेषु च भानुना संविभक्तं सम्यग्विभज्य दक्षिव सांघ्यमा-
तपं पश्य । केसरादीनामारमसदभास्तुहृषतनया सूर्योऽस्तगमवसमय आस-
चमूल्युः पुरुष आत्मधनमिव घनीभूतं ताळ्कालिकमातपं सेष्वो दक्षासं गच्छ-
नीति आवः ॥

अैद्रिराजतनये तपस्विनः पावनाम्बुद्धिहितोऽलिक्रियाः ।

ब्रह्म गूढमेभिसंघ्यमादताः शुद्धये विधिविदो गृणन्त्यमी ॥४७॥

अद्रीति ॥ हे अैद्रिराजतनये, विधिविदस्तपस्विनोऽभी जाह्णवाः । अभिसंघ्यं
संच्यामभिज्याप्य । पावनं पवित्रं बदम्भु तेन विहिता अलिक्रियाऽर्थदानं वैस्तथो-
काः । भूवेति शेषः । शुद्धय आत्मशुद्धिं कर्तुमादता आदरयुक्ताम् सम्भः ।
गूढं रहस्यभूतं अहो गायत्रीं गृणन्ति । अपन्तीत्वर्थः ॥

तन्मूहूर्तमनुभवन्तुमर्हसि प्रस्तुताय नियमाय मामपि ।

त्वां विनोदनिपुणः सखीजनो वल्गुत्रादिनि विनोदविष्यति ४८

तदिति ॥ हे वल्गुत्रादिनि मिष्ठभाविणि, तत्साकारणात्प्रस्तुताय सांघ्याय
नियमाय विद्यये नियमं कर्तुं मामपि मूहूर्तं क्षणमात्रमनुभवन्तुं त्वं गच्छेत्वनुभ-
वनं कर्तुमर्हसि । तथा त्वां विनोदे विनोदकर्त्ते निपुणः कुशलः सखीजनो
विनोदविष्यति ॥

निर्विभूज्य दशनच्छुदं ततो वाचि भर्तुरवधीरणापरा ।

शैलराजतनया समीपगामाललाप विजयामैहेतुकम् ॥ ४९ ॥

निर्विभूज्येति ॥ ततोऽनन्तरं शैलराजतनया पार्वती दशनच्छुदमोहं
निर्विभूज्य वक्षीकृत्य भर्तुर्वाच्यवधीरणापरा तिरस्कृतिसक्ता । मूहूर्तमप्यगृष्णती-
त्वर्थः । समीपगाम विजयामाकृं सखीम् । अहेतुकं निष्कारणमाललाप । आलापं
कृतवतीत्वर्थः ॥

ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितं मञ्चपूर्वमहूर्तस्थिवान्विधिम् ।

पार्वतीमवचनामद्वयया प्रस्तुपेत्य पुनराह समितम् ॥ ५० ॥

१ भूमृता. २ धातुशिखरेषु चात्मनः; चात्मशिखरे विवस्ता; धातुशिखरेषु चात्म-
ना. ३ पार्णिमामुखवस्त्रालपस्तिनः. ४ रथिता. ५ अभिसांघ्यम्. ६ सिद्धये.
७ सहेतुकम्. ८ अनुतिष्ठवान्. ९ सोऽभ्युपेष्व.

ईश्वर इति ॥ दिवसालये सार्वकाल उद्दितं विर्जि भजपूर्वं यथा तथानुत-
स्थिवान्कृतवानीश्वरोऽप्यसूयया मी त्यक्त्वा गत इत्यनिप्रायगमितयेष्वयाऽबद्धना-
मभावमाणाम् । ‘बत्य परिभाषणे’ कर्तृति व्युः । पार्वतीं प्रस्तुयेत्य समीपमानस्य
तुवः सक्षितं यथा तथाहोक्तवाम् ॥

मुञ्च कोपमनिमित्तकोपने संध्यया प्रेणमितोऽसि नान्यया ।
किं न वेत्सि सहघर्मचारिणं चक्रवाकसमदृतिमात्मनः ॥ ५१ ॥

मुञ्चेति ॥ हे अनिमित्तकोपनेऽकारणकोपने, कोपं कोञ्च मुञ्च । यतोऽस्याहं
संध्यया कम्यते । प्रणमितो जान्यया । अहं संध्यावक्षं गतो नान्यवशं गतः । अतः
कोपं मा कुर्वित्यर्थः । अथ च । आत्मनः सहघर्मचारिणं भाव् । संध्यां कर्तुं
गच्छन्तमिति शेषः । चक्रवाकेन समा वृत्तिर्घट्य तं किं न वेत्सि । इदानीमुभयोः
प्रियाविरहस्याचल्वादिति भावः ॥

निर्मितेषु पितृषु स्वयंशुवा या ततुः सुतनु पूर्वमुञ्जित्वा ।
सेयमस्तमुदयं च सेवते तेन मानिनि भमात्र गौरवम् ॥ ५२ ॥

निर्मितेष्विति ॥ हे सुतनु, स्वयंशुवा व्रहणा निर्मितेषु कल्पितेषु पितृषु
ततुः सूक्ष्मा या संध्या पूर्वमुञ्जित्वा सेवं संध्यामसुदयं च सेवते । तेन कारणेन
हे मानिनि, भमात्र गौरवमाद्वरः । अस्तीत्यर्थः ॥

तामिमां तिमिरद्वैद्विपीडितां शैर्लराजतनयेऽधुना स्थिताम् ।
एकतस्तटतमालमालिनीं पश्य धातुरसनिष्ठगामिव ॥ ५३ ॥

तामिति ॥ हे शैर्लराजतनये श्रिये, तामिमां संध्यामसुमैकतः पूर्वत्र तिमि-
रद्वैद्विपीडितामतपूर्व तटे तमालानां भाला यस्यालयोक्ता धातृतां गैरिकादीनां
रसस्य निष्ठगां नदीमिव स्थितां पश्य । उपमाकंकारः । भालिनीत्यत्र ‘नीहादि-
न्दवद्वा’ इतीनिः ॥

सांध्यमस्तमितेषमातपं रक्तलेखमपरा विमर्ति दिक् ।
सांपरायवसुधासशोणितं भण्डलाग्रमिव तिर्थगुञ्जितम् ॥ ५४ ॥

सांध्यमिति ॥ अपरा प्रतीती विह । अस्तमितं शेषं च सांध्यम् । तथा
रक्त लेखा पक्षुर्घट्य । तथा सांपराया सांध्यमिती या वसुवा तत्र सशोणितं
सरक्तमतपूर्व तिर्थगुञ्जितं त्वर्कं भण्डलस्याग्रमिव स्थितमातपं विमर्ति ॥

यामिनीदिवससंविसंभवे तेजसि व्यवहिते सुमेरुणा ।
एतद्विष्टतमसं निर्दुर्शं दिष्टु दीर्घनयने विजृम्भते ॥ ५५ ॥

१ प्रयमितः, २ अन्यया, ३ उत्तिता, ४ सेव्यते, ५ इति, ६ भूमि-
समिव संप्रति स्थिताम्; भूमिलभमिव संप्रतिष्ठिताम्, ७ उत्तितम्, ८ विर्गेत्यम्.

यामिनीति ॥ हे दीर्घनयने प्रिये, वामिनीदिवसथोः संचौ संचाचां संभ-
वति वयोके साञ्चे तेवसि सुमेहणा व्यवहितेऽन्तर्हिते सति निरकृशं निरलं-
कमेतापुरोवर्लंबतमसं गांड तमो विष्णु विजूमते प्रसरति । संघापि विकी-
नेशर्थः ॥

नोर्धमीक्षणगतिर्न चाप्यधो नाभितो न पुरतो न पृष्ठतः ।
लोक एष तिभिरौधैवेष्टितो गर्भवास इव वर्तते निश्चि ॥ ५६ ॥

नोर्धमीमिति ॥ निश्चि तिभिरौधेण वेष्टित एष लोको गर्भवास इव वर्तते ।
गर्भेत्यत इव प्रतिभासमानत्वादिति भावः । यत इंक्षणानां लोकनेत्राणां गतिः
प्रसर उच्चं न । तथाऽपि न । तथाभितो वामदक्षिणोऽपि न । तथा पुरतो न ।
पृष्ठतः न । गर्भेत्यतवज्जनैः कुक्रापि नावलोक्यत इवर्थः । ततो निश्चाकृतौ
गर्भेत्यतवेष्टिक्षणां ॥

शुद्धमाविलमवस्थितं चलं वक्रमार्जवगुणान्वितं च यत् ।
सर्वमेव तमसा समीकृतं धिक्षाहत्यमसर्ता हृतान्तरम् ॥ ५७ ॥

शुद्धमिति ॥ शुद्धं निर्मलमाविलं मलिनमवस्थितं विद्यं चलं चरिष्यु वक्रं
कुटिलमार्जवगुणेन झुक्षगुणेनान्वितं सर्वं च यत् तत्सर्वमेव तमसा समीकृतम् ।
तमोध्याह्या पृथगभासमानत्वादिति भावः । तथाहि । असदां कादाविलक्षणमि
महर्वं धिक् । यतो हृतान्तरं समीकृतसदसदहृणम् । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थं
नहोऽयान्तरन्व्यासः ॥

नूनमुश्चमति यज्वनां पतिः शार्वरस तमसो निषिद्धये ।
पुण्डरीकमुखि पूर्वदिक्षुर्सं कैतकैरिव रजोभिरौहतम् ॥ ५८ ॥

नूनमिति ॥ हे पुण्डरीकमुखि कमलमुखि प्रिये, नूनं यज्वनां हिजानां
पतिश्चन्द्रः शार्वरस शार्वरीसंबन्धनस्तमसो निषिद्धये निरूपत्वं उद्गमत्युदेति ।
अतपूर्व कैतकैः कैतकसंबन्धमी रजोभिरिवाहतं न्यासं पूर्वदिशो मुखम् ।
पद्येति शेषः ॥

मन्दरान्तरितमूर्तिना निशा लक्ष्यते शशभूता सतारका ।
त्वं मया प्रियसखीसमागता थोष्यतेव वचनानि पृष्ठतः ॥ ५९ ॥

मन्दरेति ॥ सतारका सनक्षश्चा निशा रात्रिसंन्दरेण गिरिणाम्तरिता मूर्ति-
र्थस्य तेन शशभूता चन्द्रेण प्रियसखीनिः समागता मिलिता त्वं पृष्ठतः स्थित्वा
वचनानि थोष्यता मरेव लक्ष्यते । उपमाकंकारः ॥

१ तिभिरोत्तम् । २ हृतान्तरम् । ३ अन्तरम् । ४ उत्तमति । ५ पृथग विष्णुसम्;
दिक्षुर्सं यथा । ६ आकृतम् ।

रुदनिर्गमनमा दिनक्षयात्पूर्वदृष्टतत्तु चन्द्रिकासितम् ।
एतदुद्विरति चन्द्रमण्डलं दिग्रहसमिव रात्रिनोदितम् ॥ ६० ॥

रुदनिर्गमिति ॥ आ दिनक्षयाहिनक्षयं मर्यादीक्षयं रुदनिर्गमनं रुदोदयम् ।
अथ च । पूर्वस्यां दृष्टा वनुर्यस्य । ‘सर्वैनाज्ञो वृत्तिसात्रे पुंवज्ञावः’ इति पूर्वस्य-
वदस्य पुंवज्ञावः । पृतस्तद्वर्णण्डलं कर्तुं । रात्र्या नोदितं कथयितुं प्रेतितं सद् ।
चन्द्रिकैव सितं चम्पिन्कर्मणि यथा तथा दिशः पूर्वस्या राहस्यमुद्विरतीव चम-
तीव । यथा सेष्यां काविरकेनशिद्वारा सपर्वीरहस्यं कथयति तथा रात्रिरूपा चीरा
दिश्पूरापादाः जियो रहस्यं तदवयवप्रदर्शनं प्रकटयति त्वं पद्येत्वभिग्रावः । उत्ते-
क्षाकंकरः ॥

पश्य पक्षफलिनीफलत्विषा विम्बलाञ्छितवियत्सरोम्भसा ।
विप्रेकृष्टविवरं हिमांशुना चक्रवाकमिथुनं विडम्भ्यते ॥ ६१ ॥

पश्येति ॥ पक्षा या फलिनी तत्त्वाः फलं तत्त्वं त्विदिव त्विह चस्य । तथा
विम्बेत लाङ्छितं शेतितं वियत्सरोम्भस्य चेत । उमयश्चापि दृश्यमानेनलये ।
हिमांशुना चन्द्रेण कर्त्रां । चक्रवाकमोर्मिथुनं तीरस्यं विडम्भ्यते प्रतार्थते । यतो
विप्रकृष्टं न जार्त विवरमन्तरमुभयोस्तारतम्यं चस्य । त्वं पश्य । सरःप्रतिविष्वित-
चन्द्रमण्डलं फलिनीफललाभाचाक्षवलवर्णेण भूयत इति भावः । ‘फलिन्यग्रिशिसावाँ
च फलिन्याम्’ इति भेदिनी ॥

शक्यमोपधिपतेर्नवोदयाः कर्णपूररचनाकृते तंव ।

अप्रगल्भयवसूचिंकोमलाश्छेत्तुमग्रनखसंपुटैः कराः ॥ ६२ ॥

शक्यमिति ॥ हे प्रिये, नव उदयो येषाम् । तथाऽप्रगल्भा नृतना ये वकालेषां
सूचयोऽङ्गुरास्तद्वक्षेमलाः । ओषधीनां पत्युच्चन्द्रस्य करा, किरणाः कर्णपूरस्य
रचनाकृते रचनायै तवाग्रामि ये नखसंपुटालैः । तेषामतितैकण्यादिति भावः ।
लेनुं द्विवाकर्तुं शक्यम् । शक्तैर्मूलत इत्यर्थः । शक्तोते: ‘ऋहलोः—’ इति भावे
श्यत् । यवाङ्गुरवक्षेमलांक्षन्द्रकरानुत्तार्व तवा कर्णपूरं कर्तुमुल्लाहः किरणा-
मिति भावः ॥

अङ्गुलीभिरिव केशसंचयं संनिश्च तिभिरं मरीचिभिः ।

कुञ्जलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥ ६३ ॥

अङ्गुलीभिरिति ॥ शशी चन्द्रः । कुञ्जलीकृते मीलिते सरोजे एव लोचने
यस्य तत्त्वोक रजनी मुखं वदनं अङ्गुलीभिरिव मरीचिभिः किरणैः केशसंचय-

१ रात्रिचोदिता, २ चन्द्रमण्डलम्, ३ विप्रकृष्टविष्वरम्, विप्रकृष्टविष्वरम्, ४ शक्यः, ५ नवोदयः, ६ नवाः, ७ कोमळः, ८ करः.

मिव तिमिरं तमः संनियुक्तं हठाद्रूहीत्वा तुम्भीय । अस्योऽपि कश्चिकुम्ब-
न्नेश्वरसंवर्णं संनियुक्तात् । तुम्बनसमये केवासंनिप्रहे यः कोऽपि रसोद्घोषः स
उद्देश्यकवेष्ट इत्यर्थः । समाप्तोऽकिरण्कारः ॥

पश्य पार्वति नवेन्दुरश्मिर्भिंश्चान्द्रतिमिरं नमस्तलम् ।

लक्ष्यते द्विरदमोगदूषितं संप्रसादमिव मानसं सरः ॥ ६४ ॥

पश्येति ॥ हे पार्वति, नवसेन्द्रो इहिमभिर्भिंश्च सान्द्रं सबनं तिमिरं यस्य
तत्त्वभक्ताङ्कं द्विरदमोगेन दूषितं मालिनं प्राक्पुनश्च कालान्तरेण सप्रसादं निर्मल-
मानसं सर इव क्षयते । एव पश्य । अलस्य नीलत्वादिति भावः ॥

रक्तभावमपहाय चन्द्रमा जात ऐष परिशुद्धमण्डलः ।

विक्रिया न स्तु कालदोषजा निर्मलप्रकृतिषु स्थिरोदया ॥ ६५ ॥

रक्तभावमिति ॥ हे प्रिये, एव चन्द्रमा रक्तभावं रक्तिमानमपहाय तुम्बत्वा
परिशुद्धं विशदं भण्डलं यस्य तथोक्ते जातः । तथाहि । निर्मलप्रकृतिषु वस्तुषु
कालदोषेण जाता विक्रिया विकारः स्थिर उदय उत्पत्तिर्यक्षाक्षाद्वारा न भवति
स्तु । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थात्मन्त्रम् ॥

उच्छतेषु शशिनः प्रभा स्थिता निष्ठासंश्रयपरं निशातमः ।

नूनमात्मसद्वशी प्रकल्पिता वेष्वस्ता हि गुणदोषयोर्गतिः ॥ ६६ ॥

उच्छतेष्विति ॥ हे प्रिये, शशिनः प्रभा चन्द्रिकोष्ठतेषु स्थलेषु स्थिता
वर्तते । सथा निशातमः कर्तृ । निष्ठेषु नीचेषु संश्रयो यस्य तत्त्वोक्तं वर्तते ।
तथाहि । गुणदोषयोर्गतिवेष्वस्ता विविना । आत्मना नीचेनोष्ठेन च सद्वशी
प्रकल्पिता रथिता हि नूनम् । नीचात्मा नीचस्य एव भवति । उच्छात्मा उच्छस्य
पूर्वेत्यर्थः ॥

चन्द्रपादजनितप्रवृत्तिभिश्चन्द्रकान्तजलविन्दुभिर्भिरिः ।

मेखलातस्तु निद्रितान्मैन्योधयत्यसमये शिखण्डनः ॥ ६७ ॥

चन्द्रेति ॥ मिरिमेखलासु नितम्बेषु ये तत्त्वस्तेषु निद्रितान्मैन्यसानमूल्यात्म-
ण्डनो भयूरान् चन्द्रस्य पादैर्जनिता प्रवृत्तिर्भिर्गमनं येषां तेष्वन्द्रकान्तस्य ये
जलविन्दुवलैः कृत्याइसमये बोधयति जागरत्यति । ‘मेखला सहवन्धे स्वाक्षात्ती-
वौलनितम्ययोः’ इति मेदिनी ॥

कल्पवृक्षशिखरेषु संप्रति प्रस्फुरद्धिरिर्व पश्य सुन्दरि ।

हारयष्टिरच्चनामिवांशुभिः कर्तुर्मार्गतकृतहूलः शशी ॥ ६८ ॥

१ भगवान्द्रः सामिभिः संविभिः २ संप्रसीदत् ३ एव ४ इह एव ५ इमान् ६ अविकल्पसुन्दरिः इव शंभुसुन्दरि ७ गणनाम् ८ उच्छत्

कल्पेति ॥ हे सुन्दरि, संप्रति शशी चण्डः प्रस्फुरन्निरुभिः कृत्वा हृष-
चहिरचनां कर्तुमिवागतं कुदूहर्ल चस्त तथोकः सन् । कम्बृजयुक्तेषु लिखरेतु
वर्तत इति क्षेपः । इव किम् । ९८ पश्य । यथा कविसीलपद्मूलेण मुकाहारं
विरलतया योजयति तथायं चन्द्रोऽपि शूक्रपञ्चास्तरालगतस्त्रीयकिरणमुक्तापाले-
वृक्षपञ्चच्छायवरूपिणा नीलेन पद्मूलेण च हारयर्हि कर्तुमिवेहागत इति भावः ॥

उच्चतावनतमाववत्तया चन्द्रिका सतिमिरा गिरेदियम् ।

मक्तिमिर्बहुविधाभिरर्पिता भाति भूतिरिव मत्तहस्तिनः ॥६९॥

उच्चतेति ॥ हे ग्रिये, गिरेदुर्जावनतमाववत्तया सतिमिरेण चन्द्रिका
बहुविधाभिर्भक्तिभी रचनाभिरर्पिता मत्तहस्तिनो भूतिः संपदिव भाति । उप-
मालंकारः ॥

एतदुच्छुसितपीतमैन्दवं वोद्मक्षममिव प्रभारसम् ।

मुक्तपदपदविरावमञ्जसा भिद्यते कुमुदमा निबन्धनात् ॥७०॥

एतदिति ॥ उच्छुसितं यथा तथा पीतमैन्दवं चान्द्रं प्रभारसे वोद्मक्षममि-
वैतरकुमुदम् । मुक्तः वदपदानां अमराणां विरावः शब्दो येन तत्त्वोक्तं सत्
अञ्जसा हाटिति । ‘द्वाष्ट्रादिलज्जासाज्जाय’ इत्यमरः । आ निबन्धनाश्चिरवशेषवन्ध-
नान्नियते । सकर्मकाणामपि कर्माविवक्षयाऽकर्मकर्त्तवाक्तमैकर्त्तरि लद् । अन्योऽपि
वहुलमाग्रादिरसे पिवन्निभजोदरो भवति तद्वत् ॥

पश्य कल्पतरुलम्बि शुद्धया ज्योत्स्नया जनितरुपसंशयम् ।

मारुते चलति चेष्ठिके बलाद्यन्यते विपरिवृत्तमंशुकम् ॥७१॥

पश्येति ॥ हे चेष्ठिके, कल्पतरा रुद्धिरुद्धायमानवेन वर्तमानं शुद्धया
ज्योत्स्नया चन्द्रकान्त्या जनितो रुपस्त मशय । संदेहो यत्र । उभयोऽपि शुक्ल-
त्वादिति भावः । प्रतादशमंशुकं ब्रह्म मारुते चलति सति विपरिवृत्ते सद्वलाद्य-
न्यते । व्यक्तवेन ज्ञायत इत्यर्थः । ९८ पश्य ॥

शक्यमङ्गुलिमिर्हत्थैरधः शाखिनां पतितपुष्पपैशैः ।

पत्रजर्जरशशिप्रभालौरेभिरुत्कचयितुं तर्वालकान् ॥७२॥

शक्यमिति ॥ हे ग्रिये, अधः पतितपुष्पवत्येशैः सुन्दरैः । तथा अङ्गुलिमिर्ह-
त्थैरस्तथायित्तरेभिः पुरोषतिभिः शाखिनां संबन्धिभिः पत्रजर्जरशशिप्रभालौरेभिः ये शाखिनः
प्रभावा लवा अंशासैस्तवालकानुत्कचयितुमुद्धयितुं शक्यम् । शक्यवेन भूततामि-
शयः । कावित्वं सक्षी पुष्पप्रतिभिरितेन शूक्राधः पतितजर्जरीभूतचन्द्रकान्ति-
शक्तैः केशानुदृश्यवत्विति भावः ॥

१ शाखवत्तया २ दन्तिनः ३ उच्चतितपीतम् ४ सोद्म ५ चेष्ठिके
चलम्; चेष्ठि केवलम् ६ उद्दत्तैः ७ शोभतैः ८ अलकम्; अलकाः

एष चारुमुखि योग्यतारथा युज्यते तरलविम्बया शशी ।

साध्वसादुपगतप्रकम्पया कन्धयेव नवदीक्षया नरः ॥ ७३ ॥

एष हति ॥ हे चारुमुखि, एष शशी । नरः परिजेता नवदीक्षया नवपरिणीतयात् पृथ साध्वसादुपगतः प्रकम्पो यसास्त्रया कन्धयेव । तरलविम्बया चपलमण्हलया योग्यतारथा सद्वातारकया युज्यते युनकि । त्वं पश्य ॥

पाकभिश्चरकाण्डगौरयोरुल्लसत्प्रकृतिजप्रसादयोः ।

रोहतीव तव गण्डलेखयोश्चन्द्रविम्बनिहिताद्यिण चन्द्रिका ७४

पाकेति ॥ हे प्रिये, चन्द्रविन्देन निहिता स्थापिता तवादिन नेत्रे चा चन्द्रिका सा । पाके मिलो यः शरकाण्डस्तुणविशेषस्तद्वैरयोः । तथोल्लसम्बहुतिः स्वभावजः प्रसादः प्रसन्नता ययोरुल्लयोरुलव गण्डलेखयोरुपरि रोहतीव । आरोहणं करोतीवेयुपेक्षा ॥

लोहितार्कमणिभाजनार्पितं कल्पवृक्षमधु विभ्रति स्वयम् ।

त्वामियं स्थितिमतीमुपागता गन्धमादनवनाधिदेवता ॥ ७५ ॥

लोहितेति ॥ लोहिता रक्ता येऽर्कमणिसेषा भाजनं पार्वतं तत्रार्पितं स्थापितं कल्पवृक्षाणां मधु मकरन्दस्तद्विभ्रतीयं गन्धमादनवनस्ताधिदेवता स्थितिमतीं स्थिरां त्वामुहित्य स्वयम्भुपागता । त्वं पश्य । तुम्हं भविरां दातुमागच्छतीलयैः ॥

आद्रकेसरसुगन्धिं ते मुखं र्मत्तरकनयनं स्वभावतः ।

अत्र लब्धवसतिर्गुणान्तरं किं विलासिनि मंदः करिष्यति ७६

आद्रेति ॥ हे विलासिनि, अत्र लब्धवा वसतिर्विवासो येव तथोक्तो मंदः किं कीटां गुणान्तरमन्यं गुणं करिष्यति । अपि तु नेत्रयैः । चतुर्स्रे तव मुखं स्वभावतः स्वभावैवार्द्धेसरवत्सुगन्धिं । तथा मत्ते रक्ते नयने चतुर्स्रे तथोक्तचाति । ये ये मदगुणास्ते ते मदात्मागेव चतुर्स्रे । अतः किमनेव मंदेन कर्तव्यमिति भावः ॥

मान्यभक्तिरथवा सखीजनः सेव्यताभिदमनङ्गदीर्पिनम् ।

इत्युदारमभिवाय शंकरस्तामपाययत पानमन्विकाम् ॥ ७७ ॥

मान्यभक्तिरिति ॥ हे प्रिये, अथवा मान्या भक्तिर्भावो चतुर्स्रा तात्पर्यः सखीजनोऽनङ्गस्य कामस्य वीपनमिदं मधु सेव्यतामित्युपामभिवाय शंकरस्तामन्विकापार्वतीं पानं भविरामपाययत ॥

१ चन्द्रमुखि. २ पश्य तात्पर्य; योग्यतारथा. ३ पाण्ड. ४ ग्रविकृतिप्रशब्दयोः; भ्रतिकृतिः प्रशीलयोः. ५ उपस्थिता; स्वभावता. ६ ग्रान्तरक्ष; रक्षमेष; मत्तमेष. ७ कम्. ८ मधु. ९ वीपनम्.

पार्वती तदुपयोगसंभवां विक्रियामपि सतर्वा मनोहराम् ।

अप्रत्यक्षविधियोगनिर्मितामात्रैतेव सहकारतां ययौ ॥ ७८ ॥

पार्वतीति ॥ पार्वती कर्त्री । तदुपयोगसंभवां मध्यपानजन्मां विक्रियामपि सतर्वा मनोहराम् । आश्राताश्रात्यमप्रतकर्त्ये दुर्जयो यो विधियोगोऽनुष्ठानयोगसेन निर्मितां सहकारतामतिसौरभत्वमिव ययौ । प्रायेत्यर्थः । ‘आश्रम्भूतो रसालोऽसौ सहकारोऽसौसौरभः’ हत्यमरः । आश्रमेवानुष्ठानविशेषेण यथा सहकारं भवति तदृष्टिक्रियापि मनोहराभूदिति भावः ॥

तत्क्षणं विपेरिवर्तितहियोर्नेष्यतोः शयनमिद्वरागयोः ।

सा बभूव वैश्ववर्तिनी द्वयोः शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥ ७९ ॥

तत्क्षणमिति ॥ तत्क्षणं मदिवापानानन्तरसमय एव सा सुवदना पार्वती विपरिवर्तिता नहा हीर्वयोरत्प्रवेदः प्रवृद्धो रागो ययोरत् एव शयने नेष्यतोः । सुरतार्थमिति भावः । शूलिनः शिवस्य मदस्य चेत्यनयोद्दृश्योर्वशवर्तिनी वशंगता वभूव ॥

धूर्णमाननयनं रूखलत्कर्थं स्वेदविन्दु मदकारणस्तिम् ।

आननेन न तु तावदीश्वरश्चमूषा चिरमुमामुखं पपौ ॥ ८० ॥

धूर्णति ॥ धूर्णमाने नवने यत्र । तथा रूखलन्ती कथा वाग्यत्र । तथा स्वेदस्य विन्द्वो यत्र । मदरूपिणा करपेन स्तिं मन्दहासम् यत्र । तदुमायाः पार्वता सुखमीश्वरः शिवसावध्यमें चिरं चक्षुषा पपौ सादरं ददर्श । आननेन तु न पपाविष्यतः ॥

तां विलम्बितपनीयमेवलामुद्दहञ्जघनमारदुर्बहाम् ।

च्यानेसंभृतविभूतिरीश्वरः प्राविश्यन्मणिशिलागृहं रेहः ॥ ८१ ॥

तामिति ॥ च्यानेन संभूता संपादिता विभूतिरस्मोगसाधनसंपत्तियेन स हैश्वरो विलम्बिती तपनीयस्य सुखर्णस्य मेलला काञ्छी वस्त्राक्षाम् । तथा जघनभारेण दुर्बहां दुःखेन चोद्दुं शक्याम् । यहतेः ‘ईचहुःसुतु फृच्छाहु-च्छायेनु’ इति खद । तां पार्वतीमुद्दहन्सन् । रह एकान्ते मणिशिलानां युहं प्राविशत् ॥

तत्र हंसधवलोत्तरच्छदं जाङ्गवीपुलिनचारुदर्शनम् ।

अच्युशेत शयनं ग्रियासत्वः शारदाभ्रमिव रोहिणीपतिः ॥ ८२ ॥

१ उपमोग, २ निर्मिता, ३ नम्रता, ४ तत्क्षणे, ५ विपरित्तलज्जयोः, ६ आश्रम्भूतोः, ७ वैश्ववर्तिना, ८ स्वेददूषवः; स्वेदलत्कर्थम्, ९ संबृतिविभूतिशोभितम्; संबृतिविभूतिगोचरम्, १० हरेः.

तत्रि ॥ तत्र मनिदिलागृहं स हरो हंस इव चक्रं उत्तरञ्जदः नामनो-
परितनं वस्त्रं वस्त्र । तथा जाह्नवीपुलिनवक्षाह दर्शनं वस्त्र तच्छब्दनं पश्यद्भूम् ।
रोहिणीपतिश्वन्दः शारदं शरत्कालिकमर्थं भेषभिव । प्रियासखः सन् । पार्वती-
सहित इत्यर्थः । अच्युतेताविशिष्टवत् । ‘अधिशीर्ष’ इति कर्मत्वम् ॥

क्षिटिकेशमवलुप्तचन्दनं देयत्यथार्पितनखं समत्सरम् ।

तस्य तच्छिदुर्मेरवलागुणं पार्वतीरतमभूच्चं तुसये ॥ ८३ ॥

क्षिटेष्टि ॥ क्षिटा विकृसाः केशा यत्र । अवलुप्तं चन्दनं यत्र । व्यत्येनास्या-
नप्रयोज्यव्यवेनार्पिता नखा यत्र । तथा समत्सरं सप्रणयकलहम् । तथा छिदुरो
भङ्गशीलो भेषलागुणः काञ्चीसूत्रं यत्र । प्रतात्मां तत्यार्बीरतं तस्य शिवस्य
तुसये नाभूत् । कामोरसवस्योद्देलत्वादिति भावः ॥

केवलं प्रियतमादयालुना ज्योतिषामवनतामु पक्षिषु ।

तेन तत्प्रतिगृहीतवक्षसा नेत्रमीलनकुतृहलं कुतम् ॥ ८४ ॥

केवलसिति ॥ ज्योतिषां नक्षत्राणां पक्षिष्ववनतामु सर्वीषु । रजन्वा-
प्रमात्रकल्पाणां सत्यामित्यर्थः । केवलं प्रियतमादां दयालुना । न तु क्षीण-
शक्तिनेत्यर्थः । तेन शिवेन तथा पार्वत्या प्रतिगृहीतमालिक्षितं वक्षो वस्त्र
तथोकेन सत्ता नेत्रमीलनस्य । निद्राया इत्यभिप्रेतोऽर्थः । कुतृहलं कुतम् ।
सुमित्यर्थः ॥

स व्युत्पन्नं तुंधस्तवोचितः शातकुम्भकमलाकरैः समम् ।

मूर्ढ्णनापरिगृहीतकैशिंकैः किञ्चरैरुणसि गीतमङ्गलः ॥ ८५ ॥

स इति ॥ बुधानां बुधकर्तृके स्त्र उचितः स शिव उत्पत्ति प्रभाते मूर्ढ्णन-
योजारणस्वरारोहावरोहेण । तदनुसारेणेत्यर्थः । परिगृहीताः कैशिका वीणा-
तन्तवो यैतैः किनैः किंतुहैर्णीर्तं मङ्गलं यत्र सयोक्तः सन् । शातकुम्भस्य
सुघणंस्य वानि कमलानि तेषामाकराः समूहासैः समं सह व्युत्पन्न । जजा-
गारेत्यर्थः । ‘शनिः शियामाकरः स्वात्’ इति कोशामामायामाकरस्यवस्य
सनिदाचकरेद सत्यपि परिणार्थंपक्षपातेन समूहवाचकत्वमपि सोऽन्धम् ।
इत्यमानार्थं वाप्त्वा वकुमशाक्यत्वात् ॥

तौ धूणं शिथिर्लितोपगृहनौ दंपती चंलितमानसोर्मयः ।

पश्चमेदपिशुंनाः सिथेविरे गन्धमादनवनान्तमालुताः ॥ ८६ ॥

ताविति ॥ धूणं शिथिलितं विरामगोचरीहृतमुपगृहनमालेषो वाम्यां तौ
दंपती धीपुंसौ गौरीहरौ कर्मभूतौ । चकितालिता मानसस्य सरस उर्मय-

१ शिष्वचन्द्रमदयैः कल्पयत् । २ व्युत्पत्यार्पितः उत्पत्यार्पितः । ३ अतुसये । ४ परिगृहीतः ।
५ तथा निशाकर्ये । ६ वंशिकैः । ७ समुपगीतः । ८ प्रशिदिका । ९ रवितः । १० निपुणाः ।

कार्या यैः । दत्तेन हैत्योऽपि । तथा पश्चात्तां भेदत्वं प्रकृत्यात्माः पितॄताः
सूचकाः । अनेक सौगन्ध्योऽपि । गण्डमादनवनान्तरस्य नाशताः पदनाः
सिषेत्यैरे । सेवितव्यत् इत्यर्थः ॥

उत्तमूलनखमार्गराजिभिस्तरथ्यं हृतविलोचनो हरः ।

वाससः प्रशिथिलस्य संयमं कुर्वतीं प्रियतमामवारथत् ॥८७॥

तुर्धिति ॥ उत्तमूले या नखमार्गीणां नखक्षतानां राज्यः पञ्चवस्ताभिः
कर्त्रीभिः इते स्वविलोकनवसीरुते विलोचने यस्य तथोको इत्यस्तरथ्यं प्रभा-
तसमये प्रकर्षेण शिथिलस्य वाससः संयमं बन्धनं कुर्वतीं प्रियतमां पार्वती-
मवारथदृष्ट्यन् मरुतुर्धिति निवारयांश्चके । नखक्षतविलोकनवसीं वदृष्ट्यादिति
भावः ॥

स प्रजागरकपायलोचनं गाढदन्तपैरितादिताधरम् ।

आकुलालकमेंसंत रागवान्त्रेक्ष्य भिन्नतिलकं प्रियामुखम् ॥८८॥

स इति ॥ रागवान्त्रम् हरः प्रजागरेण रात्रिजागरेण कपाये गङ्गाने लोचने
यत्र । तथा गाढं यथा तथा दृष्टैः परितादितोऽधरो यत्र । तथाकुला विरला
अलक्षा केशा यत्र । तथा भिन्नं तिलकं यत्र । पृतादृशं प्रियामा मुखं प्रेश्यारंस
प्रससाद । आधमनः कर्तृत्वादिति भावः ॥

तेनै भिन्नविषमोत्तरच्छुदं मध्यपिण्डतविष्ट्रमेखलम् ।

निर्मलेऽपि श्वयनं निशात्यये नोजिक्तं चरणरागलाञ्छितम् ॥८९॥

तेनेति ॥ निशात्यये प्रभाते निर्मलेऽपि प्रकटेऽपि सति तेन हृणे भिन्नोऽत
एव विषम उत्तरच्छुद उपरितरं वस्त्रं यत्र । तथा मध्ये पिण्डिता एकत्रीभूता
विसूक्ता सूक्त्ररहिता मेघला काढी यत्र । तथा चरणरागेण चावकेन लाञ्छितं
रक्षीकृतं च शबनं नोजिक्तं न त्यक्तम् । सुखार्णवमप्रत्यादिति भावः ॥

स प्रियामुखरसं दिवानिशं हर्षवृद्धिजननं सिषेविषुः ।

दर्शनप्रणयिनामदृश्यतामाजगाम विजयानिवेदनात् ॥ ९० ॥

स इति ॥ हर्षवृद्धिजननमुखादकं प्रियामुखरसं दिवानिशं सिषेविषुः सेव-
तुमिष्ठाति तथोकः । स हिंसो विजयया पार्वतीसक्या विद्वेदनं स्वागमज्ञायनं
तपात् । तद्वारेत्यर्थः । दर्शने प्रणयिनामभिलालवदामन्यदृश्यतामदृश्यनदातृत्व-
माजगाम प्राप । सर्वं स्वकर्त्वा तद्वाय पृथ जात हृति भावः ॥

समदिवसनिश्चियं सङ्क्रिनस्तत्र शुभोः

शतमनमदृतानां साग्रभेका निशेव ।

१ पक्षिमिः, २ संचबम्, ३ पदतादित, ४ अपारदिव्रकम्, ५ भक्ति, ६ प्रिया-
मुखरसम्, ७ निवेदितः, ८ आर्थम्.

न तु सुरतसुखेभ्यशिलग्रहणो वभूव

ज्वलन इव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलैषैः ॥ ११ ॥

समदिवसेति ॥ तत्र गन्धमादनगिरौ समाः प्रयेकं समर्सव्यक्ता ये
दिवसा दिनानि तेषां निशीथमधरात्रम् । तमभिव्याप्तेत्यर्थः । सत्त्विनः
सङ्घवतः । न तु विषमदिन इत्यर्थः । कंमोः शिवसंबन्ध साम्रं किंवित्साधि-
कसंख्यसृतूना शतमेका निशेव तसुत्यत्वेनागमभवतीतम् । तथापि सुरतसुखे-
भ्यस्तु छिक्षतुष्णास्तुसो न वभूव । ततो न विरामेत्यर्थः । ज्वलन हृव यथा
समुद्रान्तर्गतो ज्वलनो वाहवानलक्ष्मज्जलैषैस्तुसो न भवति प्रत्यहं ज्वालव-
त्यव तद्वत् । मालिनीहृतम्—‘ननमयवयुतेऽन्मालिनी भोगिलोकैः’ इति
लक्षणात् ॥

इति श्रीपर्वतीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभेदात्मजसतीगर्भसंभवश्रीसीताराम-

कविविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः

श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये उमा-

सुरतवर्णनं नामाष्टमः सर्गः ॥

नवमः सर्गः ।

—८५४६—

तथाविदेऽनङ्गरसप्रसङ्गे मुखारविन्दे मधुपः प्रियायाः ।

संमोगवेशम प्रविशन्तमन्तर्दर्दशं पारावतमेकमीशः ॥ १ ॥

तथाविद्य इति ॥ प्रियायाः पार्वत्याः संबन्धिनि मुखारविन्दे चदनकमले
मधुपो अमरभूत ईशः शिवसंघाविदेष्योऽप्यक्रपकरेऽनङ्गरसप्रसङ्गे कामरसावसरे
संभोगस्य वेदम् गृहमन्तः प्रविशन्तमेकं पारावतं कपोतं ददर्दशं ददृशवान् । सर्वे-
अस्मिन्हृतसुपजातिः ॥

सुकान्तकान्तामणितानुकारं कृजन्तमाधूर्णितरक्तनेत्रम् ।

प्रस्फारितोऽप्रविनप्रकण्ठं मुहुर्मुहुर्न्यज्ञितचारुपुच्छम् ॥ २ ॥

सुकान्तेति ॥ कथंभूतं पारावतम् । सुकान्तमतिमनोहरं चरकान्तामणितं
रमणीरतिकृजितम् । ‘मणितं रतिकृजितम्’ इत्यमरः । तस्यानुकारोऽनुकरणं वद
वद्यिन्कमीशि तथाया तथा कृजमन्तं शाम्भवायमानम् । तथा आधूर्णिते रक्तमेत्रे येन
तथोक्तम् । तथा प्रस्फारितो विलारित उद्धन्तं ददैत्यथा विनद्रः कण्ठो यस्त तम् ।
तथा मुहुर्मुहुर्वारंचारं न्यज्ञितः संकुचितशारः पुच्छः पश्चान्नागो येन तथोक्त-
मित्यर्थः । ‘पुच्छः पश्चापदेशो यस्त’ इति विष्णः ॥

१ च; स. २ मुहुर्मु. ३ तज्जेभ्यः; तज्जेभु. ४ पारापतम्. ५ नर्हित.

विश्वरूपं पश्यति युग्ममीषद्वानमानन्दगतिं मदेन ।

शुश्रावुवर्णं जटिलाग्रपादभितस्ततो मण्डलकैश्चरन्तम् ॥ ३ ॥

विश्वरूपमिति ॥ पुनः कथं भूतम् । विश्वरूपं विगतवृक्षलकम् । अनेव विशेषणे कदाचित्कल्पायि वनवना भावस्य शोतनास्त्वेष्टाविहरित्वं च वन्धते । ‘शृङ्गला उंस्कटीवचवन्नेऽपि निरादेऽपि च’ इति विश्वः । पश्चल्योः पश्चमूल्योः दुर्मन्म द्वयम् । ‘पश्चातिः’ इति तिप्रत्ययः । तथेष्यमदेन हेतुनानन्दगतिं च द्वाचानम् । तथा शुश्रावो श्वन्नस्य वर्णं हृक वर्णं च च तम् । ‘विशुः सुश्रावुः शुश्रावुः’ इत्यमरः । तथा जटिलौ जटायुकावग्रपादौ च च तम् । ‘जटिलस्तु जटायुकः’ इति विश्वः । तथा मण्डलकैर्मण्डलाकाशगतिविशेषैवितस्ततश्चरन्तं अमसाप्तम् । तं कपोतं ददर्शेति संवन्धः । ‘मण्डलके’ इति पाठे सुरतमण्डप इति व्याख्येयम् । त्रिभिरेतद्विशेषकम् ॥

रतिद्वितीयेन मनोभवेन हृदात्सुधायाः प्रविगाह्यमानात् ।

तं वीक्ष्य फेनस्य च यं नवोत्थमिवाभ्यनन्दत्क्षणमिन्दुमौलिः ४

रतीति ॥ रक्षा सप्तमा द्वितीयेन । रतिसहायेनेत्यर्थः । मनोभवेन कर्त्राः । प्रविगाह्यमानादवलोक्यमानात्सुधाया हृदाक्षवमुखमुपर्णे केनस्य च विविव स्थितं तं कपोतं वीक्ष्येन्दुमौलिः । शिवः क्षणभ्यनन्ददस्तीपीत् । कपोतरूपे वस्तुति भवतिमरुपधर्मेण गम्यमनेन फेनचयरूपवस्तूप्रेक्षालंकारः ॥

तंसाकृतिं कामपि वीक्ष्य दिव्यामन्तर्मवश्छब्दविहंगमग्रिय् ।

विचिन्तयन्संविविदे स देवो श्रूभङ्गमीमश्च रूपा वभूव ॥ ५ ॥

तस्येति ॥ अन्तर्मेवतीत्यन्तर्मेवः । सर्वान्तर्व्यापीत्यर्थः । स देवो हरः दिव्यां मध्या कामपि लोकोत्तरं तस्य पाशवतस्याकृतिं वीक्ष्य छापना कैतवेन विहंगं कपोतस्वरूपधारिणमप्ति विचिन्तयन्विनिवर्तक्यन्संविविदे विजङ्गः । निश्चयात्मकबुद्ध्याग्निरेवावसिति तुकुक्ष इत्यर्थः । ‘समो गम्यृच्छि—’ इत्यादिनात्मनेषदम् । रक्षा भूतो मन्त्रेन भीमो भयंकरस्त वभूव । असामयिकागमनकारिष्वादिति भावः ॥

स्वरूपमास्याय ततो हुताशस्संसन्वलत्कम्प्यकृताञ्जलिः सन् ।

प्रवेपमानो निर्तरां सरारिमिदं च चो व्यक्तमथांध्युवाच ॥ ६ ॥

स्वरूपमिति ॥ ततोऽनन्तरं हुताशोऽप्तिस्त्रसन्विभ्यन्सन् । ‘वा आक्षा—’ इत्यादिना वैकल्पिकवाच इत्यन् । स्वरूपमानेयं रूपमास्यायाश्रित । अथ स्वरूपाश्रयणानन्तरम् । वलवृद्धवन्कम्पे च यथा तथा कृतो वद्दोऽञ्जलिर्येन । तथा नितरां प्रवेपमानः कम्पमानस्त सन् । सरारिं शिवं चक्रं स्फुटमिदं वद्यमाणं च चोऽध्युवाचोक्तवान् । ‘दुष्कार्ष—’ इत्यादिना भूतो द्विकर्मकत्वम् ॥

१ आनन्दगतम्; आमन्दगतिम्. २ तदाकृतिम्. ३ त्रास, श्वास. ४ स्वल्पत्, ५ कम्पः, कष्ठः. ६ अतितरम्. ७ अभ्युवाच.

असि त्वमेको जगतामधीशः सर्वांकसां त्वं विषदो निहंसि ।
तंतः सुरेन्द्रप्रमुखाः प्रभो त्वामुपासते दैत्यवैरिंधूताः ॥ ७ ॥

असीति ॥ हे प्रभो, त्वमेको जगतामधीशोऽसि । त्वस्तदप्तो जगता पालयिता न कोऽप्यन्योऽसीत्यर्थः । अत एव सर्वांकसामिन्द्राधीनां विषदस्त्वं निहंसि दूरीकरोषि । ततः कारणात्सुरेन्द्रप्रमुखा देवास्त्वामुपासते । चतो दैत्यवैरिंधूतास्तिरस्तुताः ॥

त्वया प्रियाप्रेमवश्वदेन श्रुतं व्यतीये सुरताद्वत्तुनाम् ।
रहःस्थितेन त्वदवीक्षणातो दैन्यं परं प्राप सुरैः सुरेन्द्रः ॥ ८ ॥

त्वयेति ॥ हे प्रभो, प्रियामाः पार्वत्याः प्रेमणा हेतुना चशंवदेन वशीभूतेन । ‘प्रियवशो वदः खच्’ इति खच् । ‘अस्मद्द्विषत्’ इत्यादिना मुम् । तेन त्वया रहःस्थितेन सता सुरतादेवोर्कृतुतां शर्तं व्यतीतम् । इणः कर्मणि लिद । अथ च सुरेन्द्रस्त्वदवीक्षणेन त्वानवलोकनेनातः पीडितः सम्मुरैः सह परमस्त्वं दैन्यं प्राप । त्वद्विषत्यासहस्रादिति भावः ॥

त्वदीयसेवासरप्रतीक्षैरभ्यर्थितः शक्तमुखैः सुरस्त्वाम् ।
उपागतोऽन्वेष्टुमहं विहंगरूपेण विद्वन्समयोचितेन ॥ ९ ॥

त्वदीयेति ॥ हे विद्वन्, त्वदीया त्वद्वर्मिका या सेवा तत्त्वा अवसरस्य प्रनीक्षा चेषां ते: शक्तमुखैरिन्द्रादिभिः सुरस्त्वद्वर्थितोऽहं त्वामन्वेष्टु मृगयितुं समयोचितेन विहंगरूपेण पारावतरूपेण । ‘जिहेति यज्ञैव कुतोऽपि तिर्यक्षत्रिपि तिर्यक्षपते न तेन’ इति (नैषवीयचरिते ३ । ४३) श्रीहर्षोक्तेरिति भावः । उपागतोऽपि ॥

इति प्रभो चेतसि संप्रधार्य तेऽप्यराघं भगवन्धुमस्तु ।
पराभिभूता वद किं क्षमन्ते कालातिपातं शरणार्थिनोऽभी ॥ १० ॥

इतीति ॥ हे प्रभो हे भगवन्, तत्त्वामात्कारणात् । इति चेतसि संप्रधार्य संविचार्य नोऽस्माकमपराधं क्षमस्तु । असमय इन्द्रप्रेरितस्य त्वापराधः कथं सोदद्य इति चेतत्राह—परेति । परं भिभूता पराभिभूता अत एव शरणार्थिनो रक्षितारं याचमानाः । ‘क्षरणं शृहरक्षित्रोः’ इत्यमरः । अभी इन्द्रादद्यः कालातिपातं कालविलम्बं किं कथं क्षमन्ते । आतेः कालविलम्बो न सद्गत इति भावः । ‘प्रतीक्षते जातु न कालमादैः’ इति न्यायाद् । वद । कथयेत्यर्थः ॥

१ अतः । २ अप्रभवन् । ३ चहिःस्थितोऽपि । ४ त्वदवीक्षणेन । ५ भूम् ।

प्रमो ग्रसीदोऽग्नु सुजात्मपुत्रं यं प्राप्य सेनान्यमसौ मुरेन्द्रः ।
खैलोंकलहमीप्रभुतामेवाप्य जगत्त्रयं पाति तव प्रसादात् ॥११॥

प्रमो हति ॥ हे प्रमो, प्रसीद प्रसदो मत । आत्मपुत्रमग्नु सूज । अमात्म-
पुत्रं सेनान्यं प्राप्यासौ मुरेन्द्रकाव प्रसादात् खलोंकलहमीः प्रभुतामेवाप्य जग-
त्त्रयं पाति रक्षित्वाति । ‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा’ हति लह ॥

स शंकरस्तामिति जातवेदोविज्ञापनामर्थवर्तीं निशम्य ।

अभूत्प्रसादः परितोषयन्ति गीर्भिर्गीरीशा रुचिराभिरीशम् ॥१२॥

स हति ॥ स शंकर हतीसेवं भूतामर्थवर्तीं साथकाम् । योग्याभिति वाचत् ।
तां जातवेदसोऽग्निर्विज्ञापनां प्राप्यनां निशम्य भुखा प्रसदोऽभूत् । तथाहि ।
गीरीशा वाग्मिनः पुरुषा रुचिराभिर्गीर्भिरीशं स्वामिनं परितोषयन्ति । प्रसाद-
मन्तीलयं ॥

प्रसञ्जतेता भैदनान्तकारः स तारकारेजयिनो भवाय ।

शक्रस्य सेनाधिपतेर्जयाय व्यचिन्तयत्तेतसि भावि किंचित् ॥१३॥

प्रसञ्जेति ॥ प्रसञ्जतेता: स भैदनान्तकारो हरो जयिनो जयशीलस्य तथा
जयाय शत्रुपराजयाय शक्रस्य सेनाधिपतेर्जयकारेर्जयकाशत्रोः अपत्वस्येत्यर्थः ।
भवाय जन्मने । तत्कर्तुभिलयं । भावि भविष्यत्किंचित्तेतसि व्यचिन्तयत् ।
दिवचारेत्यर्थः ॥

युगान्तकालाग्निभिवाविषद्यं परिच्युतं मन्मथरङ्गभङ्गात् ।

रतान्तरेतः स हिरण्यरेतस्योर्ध्वरेतात्तदमोघमाधात् ॥१४॥

युगान्तेति ॥ अथ स शिवः । युगान्तकालस्याग्निभिवाविषद्यं सोदुमशक्यं
मन्मथरङ्गस्य कामकीडाया भङ्गादेतोः परिच्युतं अटं तथाऽमोघं सकलं तत्परस्तदं
रतान्तरस्य भुरतान्तरस्य रेतो दीर्घं हिरण्यरेतसि वङ्गावाघाग्निदधे । यत ऊर्ध्व-
रेताः । ऊर्ध्वगामिदीर्घं इत्यर्थः ॥

अर्थोऽप्यवाष्पानिलदूषितान्तं विशुद्धमादर्थभिवात्मदेहम् ।

बभार भूज्ञा सहसा पुरारिरेतःपरिक्षेपकुवर्णमधिः ॥ १५ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरमग्निर्विशुद्धमात्मदेहसुष्णवाष्पानिलेन भुखमिःशासेन
दूषितं झलनीकृतमन्तर्मोघं यस्य तमादर्थमिव सहसा भूज्ञा वाहूल्येन पुरारेः
ग्निवसंबन्धिनो रेतसः परिक्षेपलेन कुवर्णं कुसितवर्णं बभार एतवान् ॥

१ अथ. २ सुजात्तु पुत्रम्; सुखस्तु पुत्रम्. ३ सर्वैकलहमी. ४ उपेत्त.
५ भैदनान्तकारी. ६ अथोऽप्यवाष्पानलदूषितान्ताद्; अत्युष्णवाष्पानिलदूषितान्ताद्.
७ एते हितकुवर्णम्; परिक्षेपविवरैत्.

त्वं सर्वभक्षो भव मीमकर्मा कुष्ठामिभूतोऽनल धूमगर्भः ।

इत्थं शशापाद्रिसुता हुताशं रुद्टा रतानन्दसुखस्य भज्ञात् ॥१६॥

त्वमिति ॥ रतानन्दः सुरतानन्दसत्र यस्युर्वं तत्त्वं भज्ञादप्तरायादेतो
स्फुटाद्रिसुता पार्वती । हे अनल, त्वं सर्वं मेघममेघं वा भक्षति तथोऽहः ।
तथा मीमं भवानकं कर्म यस्य । तथा कुष्ठेनामिभूतः पराभूतः । तथा धूमो गर्भे
मध्ये यस्य तथोक्तव्यं भव । इत्थं हुताशमन्त्रिं शशाप । शपति स्त्रेत्यर्थः । अत्र
शीप्तमानत्वाभावात् ‘शाष्ट्रहुद्धस्या’— इति न संप्रदानत्वम् ॥

दक्षस्य शापेन शशी क्षयीव शैष्टो हिमेनेव सरोजकोशः ।

बहन्विरुपं वपुरुग्रेरतश्चयेन वह्निः किल निर्जगाम ॥ १७ ॥

दक्षस्येति ॥ वह्निरमिर्दक्षस्य शापेन हेतुना क्षयी क्षयरोगान्वाही
चन्द्र इव । तथा हिमेन श्रीतेन शैष्टो द्रवधः । ‘शैष द्राहे’ कर्मणि लिङ्गा ।
सरोजकोश इव । वपुः स्वशरीरसुखस्य शिवस्य । ‘उग्रः कपर्दी शीकणः’
इत्यमरः । रेतश्चयेन वीर्यमधातेन । ‘शुक्रं तेजोरेतसी च’ इत्यमरः । हेतु-
भूतेन विरुपं अष्टशोभमेतादृशं बहविर्जगाम संभोगवेशमतो लिःसृतवान् ।
किलेनि प्रसिद्धौ ॥

स पावकालोकरुपा विलक्षां सरत्रपास्तेरविनव्रकाम् ।

विनोदयामास गिरीन्द्रपुत्रीं शृङ्गारगमैर्भुरैर्वचोभिः ॥ १८ ॥

स इति ॥ पावकस्य बह्नेरालोकेन या रुद्र क्रोधस्तया हेतुना विलक्षां विरुपो
विकृतिमाप्तो लक्षणं चिह्नं शरीरसोभा यस्यासाम् । तथा सरत्रपास्त्या
कामलजान्वां स्त्रेरं समितं विनक्तं नतं च वक्तं यस्यालयोकां गिरीन्द्रपुत्रीं
पार्वतीं स हरः शृङ्गारगमैरत एव मधुरैर्वचोभिविनोदयामास । प्रसादित-
वानित्यर्थः ॥

हरो विकीर्णं धनधर्मतोर्यैनेत्राञ्चनाङ्कं हृदयप्रियायाः ।

द्वितीयकौपीनचलाञ्छलेनाहैरन्मुखेन्दोरकलङ्किनोऽस्याः ॥ १९ ॥

हर इति ॥ हरो हृदयस्य प्रियाया अस्ता: पार्वता अकलङ्किनो मुखेन्दोः
संवनिधनं तथा धनानि यानि धर्मतोयानि प्रस्त्रेदजानानि तैविकीर्णं व्याप्तं
नेत्रयोरञ्जनमेवाङ्कः कलङ्कस्तं द्वितीयं चत्वारीनं योगिनः स्कन्धलङ्किन वच्चम् ।
‘कौपीनं स्यादधोवक्षं योगिनः स्कन्धलङ्किन च’ इति भेदिनी । तस्य चलं वदङ्कलं
ग्रान्तस्तेनाहरन्दृतवान् । अकलङ्कस्य कलङ्कानीचित्यादिति भावः ॥

मन्देन खिलाङ्कुलिना करेण केंम्प्रेण तस्या वदनारविन्दात् ।

परामृशन्धर्मजलं जहार हरः सहेलं व्यजनानिलेन ॥ २० ॥

१ तथा, २ क्षयाय, ३ मुष्टः, ४ आलोकनतः, ५ नगेन्द्र, ६ सदय-
प्रियायाः, ७ हरन्, ८ अपि, ९ खिलाङ्कुलिना, १० कम्पेन; प्रेम्णा च.

मन्देनेति ॥ हरः द्विः । मन्देन लघुप्रचारेण । तथा लिङ्गा अलसप्र-
योगेणोदासीना अहुलबो यस्य तेन । तथा कम्पेण कम्पशीलेन । 'नविकम्पिष्ट्य-
जसकम्-' इति रः । करेण कृत्वा तस्याः पार्वत्या बहुतारविन्दाद्वर्गेत्य, धर्म-
रूपं च जलं परामृशनिव्वेषयन्सहेलं सक्षीडं यथा तथा अवजनस्तानिलेन
कृत्वा जहार ॥

रतिश्लथं तत्कवरीकलापमंसावसकं विगलत्प्रस्तुनम् ।

स पारिजातोऽन्नवपुष्पमध्या स्त्रजा बबन्धाभृतमूर्तिमौलिः ॥२१॥

रतिश्लथमिति ॥ अभृतमूर्तिकम्बो मौली थस्य स हरे देवः । एतै
श्लथं लिखिलदन्धनमत एवासयोः स्फन्धयोरेवसकं लग्नमत एव लिगलन्धयः-
पातुकानि प्रसूनानि थस्य तं तस्याः कवरीकलापं कचमारं पारिजातोऽन्न-
पुष्पमध्या पारिजातोऽन्नवानि कल्पकृक्षजानि यानि पुष्पाणि तत्प्रसुरया स्त्रज-
मालया बबन्ध । 'तथकृतवचने-' इति प्राक्तुर्यं भवद् । ततः 'टिहा-'
इति कीर् ॥

कपोलपाल्यां मृगनाभिचित्रपत्रावलीमिन्दुमुखः सुमुख्याः ।

सरस सिद्धस्य जगद्विमोहमञ्चाक्षरश्रेणिमिवोऽल्लेख ॥ २२ ॥

कपोलपाल्यां मृगनाम्याः कस्तर्या य वित्रा पत्रावली पद्रवचना तां सिद्धस्य
स्मरत्वं कामस्य जगन्ति विमुहानित चैसेवां भग्नाणां याव्यक्षराणि वर्णान्मेवां
श्रेणिं पक्षिमिवोऽल्लेख लिखितवान् । अत्र पद्रवचनारूपे वस्तुप्रक्षरश्रेणिरूपणा-
इन्नत्यप्रेक्षाकांकारः ॥

रथस्य कर्णावभि तन्मुखस्य ताटकुचक्रद्वितयं न्यधात्सः ।

जगजिगीषुविषमेषुरेष भ्रुवं यमारोहति पुष्पचापः ॥ २३ ॥

रथस्येति ॥ स हरः । कर्णावभि कर्णसंमुखे तन्मुखस्य पार्वतीमुखरूपस्य
रथस्य संबन्धित ताटकुचक्रद्वितयं चक्रद्वितयं चक्रद्वितयं न्यधात् । यतो विषमेषुरेष
पुष्पचापः कामो जगजिगीषुविषमेषुरेषभ्रुवः सन् यमारोहति । भ्रुवं लिखि-
नम् । मुखरूपिणं रथमारहा जगन्ति विजेतुमिच्छति काम इति भावः ॥

तस्याः स कण्ठे पिहितैलनाग्रां न्यधत्त मुक्ताकलहारवल्लीम् ।

याँ प्राप मेरुद्वितवस्य मूर्धिं स्थितस्य गाङ्गौष्युगस्य लक्ष्मीम् २४

तस्या इति ॥ स हरस्याः कण्ठे । पिहिते स्वरपसारेणाहृते लनाग्रे चूचुके
यथा तथोक्ता मुक्ताकलहार एव वली तां व्यधत्त लिदधे । चा मुक्ताकलहारवल्ली

१ कर्णावलितं मुखस्य, २ न्यधात्, ३ अभिघनस्त्रवं याम्; अभिघनस्त्रनाम्, ४ चा.

भेदहितवस्य मूर्झि वितत्य गङ्गाया जोपदोः प्रथाहयोर्युगल्य उक्तौ श्रोभां
प्राप्त । अद्यमुकुम् हस्यर्थः । अशूलोपमा ॥

नखवण्डेणिवरे बबन्ध नितम्बविम्बे रशनाकलापम् ।

चलस्वचेतोमृगवन्धनाय मनोभूवः पाशमिव सारारिः ॥२५॥

नहेति ॥ सारारिहरः नखवण्डेणिभिरामपत्तुकाभिवरि मनोहरे तस्मा
नितम्बविम्बे रशनाकलापम् । चलं स्वं चेत पृथ शृगलत्य वन्धनाय मनोभूवः
संविधनं पाशमिव बबन्ध । मनोभूरस्यामनेतोमृगल्य रशनाकलापप्रालेप
वन्धनं करिष्यत्वतो हरः स्वमेव तत्र तं निदधाविलयः । नहि कामलुक्ष
आत्मीनं गणयतीति भावः ॥

भालेषुणापौ स्वयमज्ञनं स मैदूकत्वा दशोः साधु निवेश्य तस्माः ।

नवोत्पलाक्ष्याः पुलकोपगृहै कण्ठे विनीलेऽकुलिमुज्जर्थ ॥२६॥

भालेष्वर्णेति ॥ स हरः भाले वदीष्वर्णं नेत्रं तदेवामिः । दीपकरुप
इत्यर्थः । तत्राज्ञनं स्वयं भृक्तस्या पातयित्वा । अथ च नवोत्पलाक्ष्यास्तस्माः
पार्वत्या दशोः साधु निवेश्य सम्बगञ्जयित्वा । अथ च पुलके रोमाङ्गेषुगृहै
च्छासे विनीले इवामले कण्ठे । स्वीय हति शेषः । अकुलिमुज्जर्थं शृण्वान् ।
वथान्योऽपि दीपकोपर्यकुलैव कमलं पातयित्वा स्वस्तीनेत्रयोनिवेश्य कुलवि-
दकुलिमुज्जर्थं तद्वत् । अकुलिलमक्कलनिवारणार्थमिति भावः । सभावो-
क्तिरुक्तकारः ॥

अलक्तकं पादसरोरुहाग्रे सरोरुहाक्ष्याः किल संनिवेश्य ।

स्वमौलिगङ्गासलिलेन हस्तारुणत्वमक्षालयर्दिन्दुचूडः ॥ २७ ॥

अलक्तकमिति ॥ इन्दुचूडो हरः सरोरुहाक्ष्याः पार्वत्याः पादसरोरुहाग्रेऽक्त-
कं संनिवेश्यानुलिप्य । करेणति शेषः । स्वस्य मौली वङ्गङ्गासलिलं तेन कुत्वा
हस्तारुणत्वमक्षालयन्मार्ज ॥

भस्मानुलिसे वपुषि स्वकीये सहेलमादर्शतलं विसृज्य ।

नेपध्यलक्ष्म्याँः परिभावनार्थमदर्शयज्जीवितवल्लभां सः ॥२८॥

मस्तेति ॥ स हरः । आदर्शतलं भस्मानुलिसे स्वकीये वपुषि विसृज्य शुद्धं
कुत्वा नेपध्यनामाकृत्येषाणां लक्ष्म्याः शोभायाः परिभावनार्थमवलोकनार्थं
सहेलं पथा तथा जीवितवल्लभां विभावदर्शयत् ॥

प्रियेण दत्ते मणिदर्पणे सा संभोगचिह्नं स्वपुर्विभाव्य ।

त्रपावती तत्र धनानुरागं रोमाङ्गदम्भेन वहिर्भार ॥ २९ ॥

१ भेणिकरे. २ चलत्. ३ न्यक्तवा. ४ उपगृहः. ५ विनीलाकुलिम्.
६ इन्दुमौलिः. ७ लक्ष्मी. ८ च. ९ संभोगचिह्नम्.

प्रियेजेति ॥ प्रियेण हरेण द्वते मणीनां दपेण आदर्शों संभोगस्य चिह्नानि
नस्तक्षतादीनि वश तथोक्तं स्वं वपुर्विभाव्यावलोक्य । भावनात् विलोकन-
परिणता शेवा । अपावती सलज्जा । यतानि चिह्नानि विलोकयान्यः किं वषि-
ष्टसीति विचारजनितया लज्जान्वेत्यर्थः । सा पार्वती तत्र हरे घनमधु-
शं ग्रेम रोमाञ्जानां दम्भेन कैतवेन बहिर्बन्धिःस्थितावैशिष्ट्यपूर्वकं वभाव
धृतवती । अन्तस्या योऽनुरागोऽमूल्स एव वही रोमाञ्जवेन परिणत इति
भावः ॥

नेपञ्चलक्ष्मीं ददितोपकृतां सस्तेरमादर्शतले विलोक्य ।

अमंस्त सौभाग्यवतीषु धुर्यामात्मानमुदूतविलंक्षभावा ॥३०॥

नेपञ्चलक्ष्मीमाभूषणमण्डनं सस्तेरं समिततम् । अत्र स्मितस्यानुरागव्यञ्जकत्वम् ।
वथा तथा विलोक्योद्दूतस्तलके विलक्षभावः पूर्वसंजातवैलक्ष्य यथा । प्रसंसेत्यर्थः ।
तथोक्ता सती । आत्मानं सौभाग्यवतीषु सतीषु मध्ये धुर्यामग्रगण्याममंस्त
मेने । प्रियकृतनेपञ्चलक्ष्म्या अन्वदुर्लभावादिति भावः ॥

अन्तः प्रविश्यावसरेऽथ तत्र स्तिर्ये वयस्ये विजया जया च ।

सुंसंपदोपाचरतां कलानांमङ्के स्थितां तां शशिखवण्डमालेः ॥३१॥

अन्वतरिति ॥ अथानन्तरे तत्रावसरे समये विजया जया चेतुमें स्तिर्ये
स्मार्द्धचित्ते वयस्ये सहस्रै । ‘आलिः सखी वयस्या च’ इत्यमरः । अन्तः प्रविश्य
तत्र शशिनः खण्डं मौल्यं यस्य तथोक्तस्य हरस्य संबन्धित्यक्ते स्थितां तां पार्वतीं
कलानां भूषणकरणानुरीविदेशाणां सुसंपदा शोभनया संपदा । शोभयेत्यर्थः ।
उपाचरताम् । अलंचक्तुरित्यर्थः । उपाचरतामिति लङ्कः प्रथमपुरुषस्य
द्विवचनम् ॥

ध्यधुर्विहर्मङ्गलगानमुच्चैर्वेतालिकाश्चित्रचरित्रचारु ।

जगुश्च गन्धवर्गणाः सशङ्कस्वनं प्रमोदाद्य पिनाकपाणेः ॥३२॥

व्यधुरिति ॥ वहिःप्रदेशे वैतालिका बन्दिनश्चित्रेण चरित्रेण चारु मनोहरं
मङ्गलरूप गानम् । गीतमित्यर्थः । उच्चरुक्षस्वरेण ध्यतुश्चक्तुः । तथा गन्धवर्गणाश्च
पिनाकपाणेहरस्य प्रमोदाद्यानन्दाद्य । ‘प्रमोदामोदसंमदा.’ इत्यमरः । सशङ्कस्वनं
पाशजन्मवशक्तसहितं वथा तथा जगु । गायन्ति सोत्यर्थः ॥

ततः स्वसेवावसरे मुराणां गणांस्तदालोकनतत्पराणाम् ।

द्वारि प्रविश्य प्रणतोऽथ नन्दी निवेदयामास कृताञ्जलिः सन् ३३

१ विलक्षतां सा; विलक्षभावम्. २ उमां तदोगचरता कलानाम्; स्वसंपदो-
पाचरतां कलानाम्. ३ दूरे स्थिताम्, अदृस्थिताम्. ४ वित्रितचारुवेद्याम्.
५ अनिम्.

तत् इति ॥ ततोऽनन्तरं सत्य स्वर्कृतावाः सेवाया अवसरे समये
तत्य हरस्य यदालोकनं तत्र तत्पराणामासकानां सुराणां गणान्कर्मभूतात् ।
बन्दी कर्ता । प्रणतो नदीभूतः सत् द्वारि प्रविश्य । न त्वन्तरे वेत्यर्थः ।
हृताखलिः सत् । निवेदयामास । देवा भवत्वलोकनसमुखुकाः सन्तीति हरं
बोधवामासेत्यर्थः ॥

महेश्वरो मानसराजहंसीं करे दधानस्तनयां हिमाद्रेः ।

संभोगलीलालयतः सहेलं हरो बहिस्तानभि निर्जगाम ॥३४॥

महेश्वर इति ॥ महानीश्वरः समयो हरो मानसस्य मनोरूपस्य सत्यसो
राजहंसीं हिमाद्रेस्तनयां पार्वतीं करे दधानः सत् । संभोगलीलाकावा आलयतो
मन्दिरात् । ‘निकाद्यनिलयालयः’ हृत्यमरः । बहिस्तानसुरानभि सहेलं सलीलं
यथा तथा निर्जगाम । निष्ठकासेत्यर्थः ॥

क्रमान्महेन्द्रप्रभुखाः प्रणेषुः शिरोनिबद्धाञ्जलयो भैषेशम् ।

प्रालेयशैलाधिपतेस्तनूजां देवीं च लोकत्रयमातरं तैः ॥३५॥

क्रमादिति ॥ महेन्द्रप्रभुखास्ते देवाः शिरस्तु निबद्धा अञ्जलयो यैषायोक्ताः
सन्तो महेशं हरस् । तथा प्रालेयो हिमानीरुपो च । शैलाधिपतिः पर्वतराजो
हिमालयस्त तनूजां कन्या लोकत्रयस्य मातरं जननीं देवीं पार्वतीं च क्रमात्म-
णेषुः । नमङ्कुरित्यर्थः । ‘उपसर्गादसमासेऽपि’ इति जट्यम् ॥

यथागतं तान्विषुधान्विषुज्य प्रैसाद्य मानकियया प्रतस्ये ।

म नन्दिना दत्तभूजोऽधिष्ठिरस्य वृपं वृषाङ्कः सह शैलपुन्या ॥३६॥

यथागतमिति ॥ स वृषाङ्को हरस्तान्विषुधालिन्द्रादीन्मानकियया । संमान-
विधानेत्यर्थः । प्रसाद्य प्रसद्यान्कृत्या । तथा यथागतं विसृज्य च । नन्दिना
दत्तो भूजो यस्मै तथोक्तः सत् । शैलपुन्यः पार्वत्या सह वृषभविष्ण्यास्याय
प्रतस्ये । ‘समवप्रविष्ट्यः स्यः’ हृत्यामनेष्टद्य । ‘साकं सर्वं समं सह’ इत्यमरः ॥

मनोतिवेगेन कहुचता स प्रतिष्ठुमानो गेगनाध्वनोऽन्तः ।

वैमानिकैः साजालिभिर्वन्दे विहारहेलागतिभिरिरीशः ॥३७॥

मन इति ॥ मनसोऽप्यत्यन्तं वेगो गतिजंवो यत्य तेन कङ्कणा वृषेण
गगनरूपिणोऽवन्नो भार्गस्यान्तर्मन्ये प्रतिष्ठते चलतीति प्रतिष्ठमानः स गिरीको
हरो विहारार्थं हेलया छीडया गतियेषां तैः । वहस्तया संचरमातौरित्यर्थः ।
वैमानिकैर्वमानैश्चरन्तीति वैमानिकाः । ‘चरति’ हृति ठह । ‘ठस्येकः’ हृतीकादेशः ।
‘किति च’ हृत्यादिवृद्धिः । तथोक्तैः । देवैरित्यर्थः । साजालिभिः सद्विष्वन्दे
मनस्त्रृतः । कर्मणि लिद ॥

१ इष्टन्, २ गिरीशम्, ३ ताम्, ४ प्रसादमानकियया; प्रसाद्यमानः प्रियया,
५ गगनाध्वनीः.

खर्षाहिनीवारिविहारचारी रतान्तनारीश्रमद्भान्तिकारी ।

तौ पारिजातप्रसवप्रसङ्गो मरुत्सिषेवे गिरिजागिरीशौ ॥३८॥

खर्षाहिनीति ॥ सौ गिरिजागिरीशौ गौरीहरी । कर्मभूताविलयं । खर्षाहिन्या मन्दाकिन्या । संबन्धिति वारिगि विहरं संचारं चरत्याचरति । करोतीति यावत् । मन्दाकिनीसीकरत्वाहीत्यर्थः । अनेन हैत्योक्तिः । तथा रतान्ते यो नारीणां संबन्धी श्रमः खेदकुल्य शान्तिं करोति । अनेन मात्त्वोक्तिः । तथा पारिजातप्रसवत्वात् खेदकुल्य संबन्धितानां प्रसवानां पुष्पाणां प्रसङ्गः संबन्धो यत्य । अनेन सौगन्ध्योक्तिः । हैत्यमान्तसौगन्ध्यरूपगुणक्रयविशिष्टो मरुत्समीकरणः । कर्मभूत इत्यर्थः । सिद्धेवे । आराध्यामासेत्यर्थः ॥

पिनाकिनापि स्फटिकाचलेन्द्रः कैलासनामा कलिताम्बरांशः ।

धृतार्थेसोमोऽङ्गुतमोगिमोगो विभूतिवारी स्व इव प्रपेदे ॥३९॥

पिनाकिनेति ॥ पिनाकिनापि हरेणापि कलितः स्वमहत्वेनाङ्गुतोऽम्बरांश आकाशप्रान्तदेशो येन तथोक्तः । हितीयपक्षे कलिता वैष्टिता अवरत्सांश दिग्गूपा येन । दिग्मवर इत्यर्थः । तथा अर्धो चः सोमश्वन्दः सोऽसाक्षीत्यर्थसोमो हरः स छतो येन । कैलासदासी हि भगवान्निरीश हति भावः । हितीयपक्षे झूतोऽर्थः । कलाहृष्यअन्द्रो येन । अन्द्रदेश्वरो हि भगवान्निरीश हति भावः । भोगिन्यज्ञ भोगिन्यज्ञ भोगिनः । 'पुमान्मित्राया' इत्येकशेषः । भोगिनः कामुका इत्यर्थः । तेषां ताकर्तुको यो भोगः संभोगः सोऽङ्गुत आवर्यकारी चत्र । द्वितीयपक्षेऽङ्गुता भोगिनां सपांणां भोगा देहा यत्र । सर्पभूषणो हि भगवान्निति भावः । तथा विभूतिं चरतीति विभूतिवारी । संपदाविलयः । द्वितीयपक्षे विभूतिं भक्त धरतीति तथा । भक्तोऽङ्गुतकारी हि भगवान्निरीश हति भावः । तथा कैलासनामा स्फटिकानामचलेन्द्रो गिरिणः । कर्मभूत इत्यर्थः । स्व इवात्मेव प्रपेदे प्राप्तः । कर्मणि लिह । पूर्णोपमाकंक्षाः ॥

विलोक्य यत्र स्फटिकस्य भित्तौ सिद्धाङ्गनाः स्वं प्रतिविम्बमारात् ।
आन्त्या पैरस्य विमुखीभवन्ति प्रियेषु मानग्रहिला नैमत्सु ॥४०॥

विलोकयेति ॥ यत्र कैलासे स्फटिकस्य भित्ताकारासमीपम् । 'आराहू-समीपयो' हृत्यमः । परितं स्वं स्वकीयं प्रतिविम्बं विलोक्य परस्याः सपष्ठया आन्त्या भर्तेण मानग्रहिला माने प्रणवकलहे ग्रहिला मानग्रहयसः । तुल्यादेश-कृतिगणत्वात्क्षयणाद्विलक्ष । सिद्धाङ्गनाः प्रियेषु नैमत्स्वपि सरसु विमुखीभवन्ति । परामुखयो भवन्तीत्यर्थः ॥

सुविम्बितस्य स्फटिकांशुगुप्तेश्वन्द्रस्य चिह्नप्रकरः करोति ।
गौर्यार्पितसेव रसेन यत्र कस्त्रैरिकायाः शुक्लस्य लीलाम् ॥४१॥

१ शृतभोगिमोगः । २ सप्रतिविम्बम् । ३ परस्यान्मिमुखीभवन्ति । ४ नैमत्सु ।
५ कल्पिकासाकुलस्य.

सुविम्बितस्येति ॥ यत्र स्फटिकाचलेण्टे सुविम्बितस्य प्रतिविम्बितस्यात्
एव स्फटिकांभुमिः । गुणैरित्यर्थः । गुणः प्रतिविम्बितोपनं यस्य । उभयोः
गुणत्वात्पृथगभासमानस्येत्यर्थः । उयोक्तस्य चन्द्रालय संबन्धी विश्वपक्षः कलह-
संचयः । ‘विहृ लक्ष्म च लक्षणम्’ इत्यमरः । गौदी यावैत्यार्पितस्य निहितस्य
कश्युरिकाथाः शक्तस्य खण्डस्य । संचय इवेत्युपेक्षा । लीलां कीदाम् ।
ज्ञोभासिति चावत् । करोति । निदर्शनामेदः । स चोपमधोत्येक्षणा या संकीर्तयेत्
इति संदेहसंकरोऽवालंकारः । यदि गौदीर्पितं वर्णयमा यदि नार्पितं लक्ष्मप्रेषेत्य-
वचेदम् ॥

यदीयमित्तौ प्रतिविम्बिताङ्गमात्मानमालोक्य रुपा करीन्द्राः ।
मत्तान्यकुम्भभ्रमतोऽतिभीमदन्ताभिघातव्यसनं वहन्ति ॥ ४२ ॥

यदीयेति ॥ करीन्द्रा आत्मानं शरीरस्य । स्त्रीयमिति शेषः । यदीयमित्तौ
प्रतिविम्बिताङ्गं प्रतिविम्बितावयवमालोक्य लिलोक्य मत्ता देऽन्ये कुम्भिनो
द्रुनितनसेवां भ्रमतो अमाजनितया रुपा कोषेन । ‘प्रतिघा रुद्रुष्णी विहृ॒’
इत्यमरः । अतिभीमा ये द्रुनासेवां योऽविघात आवातलेन यद्यसनं तुःसं
द्रुमजंजरितवलक्षणं वहन्ति प्रामुखमिति । अमात्मकं शानं दुःखावहं भवनीति
भावः ॥

निशासु यत्र प्रतिविम्बितानि ताराङ्गुलानि स्फटिकालयेषु ।
दृष्टा रत्नान्तच्युततारहारमुक्ताभ्रमं विप्रति सिद्धवच्चः ॥ ४३ ॥

निशास्ति ॥ यत्र स्फटिकाचले स्फटिकालयेषु प्रतिविम्बितानि तारा-
ङ्गुलानि नक्षत्रङ्गुलानि निशासु दृष्टा सिद्धवच्चः किनशनार्थो रत्नान्ते च्युतो
अष्टसात्रोऽस्तुष्टौ इतरो सुकाहारः । ‘तारोऽस्तुष्टौचवदक्षिणु’ इत्यमरः । तस्य या
सुका मौकिकालि तासां अभ्यं विज्ञाति । स्फटिकालयप्रतिविम्बितमुक्तासदृश-
नक्षत्रङ्गुलमभिवीद्य सुरतान्तकालीनहाइस्तोन्मुकाफलभ्रान्तिमस्यः सिद्धवच्चो
भवनीति भावः ॥

नमश्वरीमण्डनदर्पणश्रीः सुधानिधिर्मूर्धनि यस्य तिष्ठन् ।
अनर्थ्यचूडाभणितामूर्ष्येति शैलाधिनाथस्य शिवालयस्य ॥ ४४ ॥

नमश्वरीति ॥ नमस्ति चरतीति वभवरी । आकाशाचारिणीलयर्थः । ‘चरेहः’
इति अस्त्वये दिवात् ‘दिव्याणव्-’ इति छीप् । उयोक्ता मण्डनस्य विलासस्य
यो दृपीण आद्योत्तस्य श्रीरिप्य श्रीरूपस्य तयोक्तः । अत्र श्रीरूपस्य रुद्रस्तेन
योमेति संक्षाचाचक्तव्यत् ‘संक्षापूरणयोव्य’ इति तुवस्त्रां न । सुधानिधिर्मूर्धो
यस्य शैलाधिनाथस्य मूर्धेति शैले तिष्ठन् । शिवालयस्य दिवाः कर्माणकारिण
आकाशा शूहा यत्र तस्य । शैलानामधिनाथस्य पश्चुहिमाङ्गस्यानभ्यो चू-

दामणिसत्तामुपैति । हिमाक्षमहिसरस्य कैलासशिलराञ्जिविद्विक्षयम् । अदा
कैलासमूर्धेनि चन्द्रकादा हिमालयस्य मूर्खोऽपि: किंविद्वर्तत इति भावः ॥

समीयिवांसो रहसि सराता रिंसवो यत्र सुराः प्रियामिः ।
एकाकिनोऽपि प्रतिविम्बभाजो विभान्ति भूयोभिरिवान्विताः स्वैः

समीयिवांस इति ॥ यत्र सुराः सराता अत एव रिंसवो रन्तुमिष्ठान्तः ।
रमते: सञ्चन्दाद् ‘सनाशांसभिक्ष उः’ इत्युपलब्धः । तथोक्ताः । अत एव प्रियामिः
म्हैकाकिनोऽपि प्रलेकमेकसंख्याका अपि रहसि समीयिवांसः प्रामूर्दन्तो
भूयोमिः स्वैर्देहर्विन्वता इव विभान्ति । यतः प्रतिविम्बभाजः । प्रतिविम्बिवान्वि-
शादेक एवानेकधा इत्यवत् इति तुक्तमेवेति भावः ॥

देवोऽपि गौर्या सह चन्द्रमौलिर्यदच्छया स्फाटिकशैलशृङ्गे ।
शङ्खारचेष्टामिरनारतामिर्नोहरामिर्यहरचिराय ॥ ४६ ॥

देवोऽपीति ॥ चन्द्रमौलिदेवोऽपि हरोऽपि स्फाटिकशैलः कैलासस्य शृङ्गे
शिखे । ‘शृङ्गं प्रसुत्वे शिखेर’ इति मेदिनी । गौर्या पार्वत्या सह यदच्छया
स्वेच्छया । यथाकाममित्यर्थः । मनोहरामिरत एवानारतामिर्निरन्तरं भवन्तीमिः
शङ्खारचेष्टामिरिवाय च्यहरदिवहार ॥

देवस्य तस्य सरसूदनस्य हस्तं संमालिङ्गं सुविश्रमश्रीः ।
सा नन्दिना वेत्रभूतोपैषदिष्टमार्गा पुरोगेण कलं चचाल ॥ ४७ ॥

देवस्येति ॥ सुविश्रमश्रीः शोभना विभ्रमस्य विलासस्य शीर्षस्याः सा
पार्वती । सरसूदनस्य सरविनाशकस्य तस्य देवस्य हस्तं समालिङ्गम् ।
अवलम्बयेत्यर्थः । वेत्रभूता यद्विधारकेण तथा पुरोगेणाङ्गामिना नन्दिना
गणेनोपदिष्टमार्गतो गमनं विभेदमिति प्रदर्शितमार्गाः सती कलं भुजुरं यथा
चचाल । मन्यरा गतिमकार्षीदित्यर्थः ॥

चलच्छिखाग्रो विकटाङ्गभङ्गः सुैदन्तुरः शुङ्गसुतीक्ष्णतुष्टः ।
भूयोपदिष्टः स तु शंकरेण तस्या विनोदाय ननर्त भूङ्गी ॥ ४८ ॥

चलदिति ॥ चलन्ति शिखाप्राणि चूडाप्राणि यस्य । ‘शिखा शाखा बहिः-
चूडालाङ्गलिक्यप्रमाणके । चूडामात्रे शिखायां च उवालायां प्रपदेऽपि च ॥’
इति मेदिनी । तथा विकटाः कराला अङ्गभङ्ग नृत्यचेष्टाविहोषा यस्य । ‘विकटो
वस्त्रवाराहां श्रियु रथिरकालयोः’ इति मेदिनी । तथा सुदन्तुर उच्चादः । ‘इन्द्र-
स्तूपते श्रियु’ इति मेदिनी । ‘इन्द्र उच्चत उरच्च’ इत्युरच्चयस्य । शुक्रं शुक्रं
सुतीक्ष्णं सुतरां तिम्मं तुर्ढं मुखं यस्य । एतादृशः स प्रसिद्धो भूङ्गी गम-

१ विषः । २ समालम्ब्य । ३ उपदिष्टमार्गम् । ४ चलद्विवाणः । ५ सदन्तुरः
६ शुक्रः । ७ हि ।

विशेषस्य । तथा भद्रान्वा विनोदावानस्याय कंकरेण मुदोपशिष्टः प्रेरितः सत्त्वनते ॥

कण्ठस्थलीलोलकपालमाला दंष्ट्राकरालाननमभ्यनृत्यत् ।
ग्रीतेन तेन प्रभुणा नियुक्ता काली कलत्रस्य मुदे प्रियस्य ॥४९॥

कण्ठस्थलीति ॥ कण्ठस्थ स्थल्यां लोका कपालानां लृकपालानां माला यस्याः । तथा वंष्टूभिः करालं भवानकमानन् विभ्रती काली कालिका । 'काली तु कालिका क्षीरकीटेषु परिकीर्तिंता' इति भेदेती । प्रियस्य कलत्रस्य पार्वत्या मुदे ग्रीत्यै तेन प्रभुणा हरेण ग्रीतेन सता नियुक्ता प्रेरिता सती । अभ्यनृत्यत्वनते । चूत्सतेऽन्वेषादिकाकर्त्तरे लङ् ॥

भयङ्करौ तौ विकटं नैदन्तौ विलोक्य बाला भयविहृलाङ्गी ।
संरागमुत्सङ्घमनङ्गशत्रोर्गांडं प्रसद्य स्वयमालिलिङ्ग ॥ ५० ॥

भयङ्करायिति ॥ विकटं करालं यथा तथा नदन्तौ शब्दायमानौ अत एव भयङ्करौ तौ कालीशृङ्खिणौ विलोक्य भवेन विहृलमङ्गं यस्याः सा बाला पार्वती प्रसद्य बलाकारेण स्वयमामनैवानङ्गशत्रोर्गांडं सरागं सानुरागं यथा तथा । 'सरङ्गम्' इति पाठे भावे नलोपश्रित्यतः । गाढमालिलिङ्ग । अन्योऽपि भीतः सन्कंचिदालिङ्गति तद्विदिति भावः ॥

उत्तुङ्गपीनस्तनपिण्डपीडं ससंब्रमं तत्परिम्भभीशः ।
प्रपद्य सद्यः पुलकोपगृहः स्वरेण रूढप्रमदो भमाद् ॥ ५१ ॥

उत्तुङ्गति ॥ ईशो हरो रूढोपर्यारूढा प्रमदा पार्वती यस्यात प्रयोगुङ्गमुखैः पीनं पुष्टं यस्तनपिण्डम् । उभयोरतिस्थूलतया परस्परसंयुक्तत्वात्पिण्डीभूतमिति भावः । तेन कृत्वा पीढा यव । तथा ससंब्रमं सभयं तस्यास्तकर्त्तुं परिम्भभमाश्वेषं प्रपद्य प्राप्य स्वरेण कामेन हेतुना सद्यः सहसा पुलकैरपगृहः सन्माद् भक्तो वभूव ॥

इति गिरितनुजाविलासलीलाविविधविभङ्गिभिरेष तोषितः सन् ।
अमृतकरशिरोमणिर्गिरीन्द्रे कृतवसतिर्वशिभिर्गणीर्ननन्द ॥५२॥

इतीति ॥ निरीन्द्रे कैलासे कृता वसतियेन तथाऽमृतकरशन्दः शिरसि मणिरिव यस्य स पृथ हर इत्येवं भूतं गिरितनुजायाः पार्वत्याः संबिधनी या विलासलीला सकामचेष्टाङ्गीका तथा विविधा नानाविधा या विभङ्गो रथनास्ताभिस्तोषितः ग्रीतः सन् । अविभिः स्ववक्षयतैर्गणीर्ननिविप्रशृतिभिः सह ननन्द जहर्ष । तेषां हयोऽनयोरलौकिककीडादर्ढनायिति आवोऽनुसंधेयः । पुष्पितवाङ्

१ प्रभुणा, २ नदन्तौ, ३ मुरुगम्, ४ पीठ, ५ मुत्रया.

कृत्य—‘अमुखि नशुगरेकठो बकारो शुखि च नजौ जरगाम उपितामा’ इति
ताहाशाणात् ॥

इति श्रीपद्मैणीकरोपनामक प्रीलभूषणमहात्मजसतीयर्भसंभवशीर्षीताएम-
कविविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः
श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये
केलाद्यगमनो नाम नवमः सर्पः ॥

दशमः सर्गः ।

आससाद् सुनासीरं सदसि त्रिदशैः सह ।
ऐष त्रैयस्यकं तीव्रं वहन्वद्विर्महन्महः ॥ १ ॥

आससादेति ॥ पृष्ठ वह्निः । नीव हुःमहं महैवयस्यकं शैवम् । यस्यक-
शब्दात् इदमर्थकेऽपि ‘न द्वाम्याम्’ इत्यजादेत्याः । महो यीवं वहन् । त्रिदशै-
देवैः सह सदसि समावां स्थितं सुनासीरं महेन्द्रमाससाद् प्राप । ‘त्रैदशवा-
सुनासीरः’ इत्यमरः ॥

सहस्रेण दशामीशः कुत्सिताङ्गं च सादरम् ।
दुर्दर्शनं ददर्शामि भूम्रधूमितमण्डलम् ॥ २ ॥

सहेति ॥ कुत्सिताङ्गमत एव दुर्दर्शनं भूम्र धूम्रवर्णं धूमितं संजातपूमम् ।
तारकादित्यादित्य । मण्डलं यस्य तमसिमीशो महेन्द्रो दशां सहस्रेण सादर-
यथा तथा ददर्श इत्यान् ॥

दद्वा तथाविष्वं कद्विमिन्द्रः क्षुभ्येन चेतसा ।
व्यविन्तयचिरं किंचित्कन्दपद्वेषिरोषजम् ॥ ३ ॥

दद्वेति ॥ इन्द्रो वाङ्मुखं तथाविष्वं दद्वा क्षुभ्येन संचलितेन चेतसा कन्दर्यं
द्वेषिणो हस्य रोषाजातं किंचिदपराधलक्षणं चिरं व्यविन्तयत् ॥

सं विलक्ष्यमुखैर्देवैर्वीर्यमाणः क्षणं क्षणम् ।

उपाविश्वत्सुरेन्द्रेणादिष्टं सादरमासनम् ॥ ४ ॥

स इति ॥ सोऽप्यविलक्ष्यमुखैर्लोकान्मुखैर्देवैः क्षणं क्षणं प्रतिक्षणं यीक्ष्यमाणो
हस्यमाणः सन् । मुरेन्द्रेण सादरमादिष्टमासनमुपाविश्व ॥

हस्यवाह त्वयासादि दुर्दशेयं दशा कुतः ।

इति पृष्ठः मुरेन्द्रेण स निःशस्य वचोऽवदत् ॥ ५ ॥

१ तथा; मर्त्या २ शुसदां सोऽविसादरम्; शुसत्संसदि सादरम् ३ धूमिल-
४ कुदेन ५ लक्ष्यलमुखैः; सविलक्ष्यमुखैः ६ मुकुदशी दशा; मुकुदशी दशा.

हृव्यवाहेति ॥ सोऽपि । हे हृव्यवाह, त्वया कुर्वदेवं दक्षावस्था कुलो
हेतोरासादि प्रापीति सुरेन्द्रेण एषः सिद्धिः कस्य जिः शास्त्रं कृत्वा चतो बद्यमाण-
मवदत् ॥

अथ तुमसेमाह—

अनतिक्रमणीयाते शासनान्सुरनायक ।

पारावतं वधुः प्राप्य वेपमानोऽतिसाध्वसाद् ॥ ६ ॥

अभिगौरि रतासकं जगामाहं महेश्वरम् ।

कालस्येव आरारातेः स्वं रूपमहमासदम् ॥ ७ ॥

अनतीति ॥ अभिगौरीति ॥ हे सुरनायक, अहं पारावतं कपोतं वधुः
प्राप्यानतिक्रमणीयादनुष्ठानीयाते तत्र शासनादेतोरभिगौरि गौरीमित्यनि-
गौरि । 'अब्द्यं विभक्तिः'—इत्यादिना विभक्तवर्थेऽब्द्यीभावः । इतासकं महेश्वरं
जगाम प्राप्य । जगामेति लिट उत्तमपुरुषैकवचनम् । अथ आतिसाध्वसादेपमानः
कम्पमानोऽहं कालस्येव । तद्व्यानकस्येवर्थः । आरारातेहरस्त्वा । तु इति शेषः ।
स्वं रूपमाप्नेयं स्वरूपमासदं प्राप्यम् । लङ उत्तमपुरुषैकवचनम् ॥

दद्वा छञ्चविहङ्गं मां सुज्ञो विज्ञाय जन्मैभित् ।

ज्वलङ्घालानले होतुं कोपनो मौममन्यत ॥ ८ ॥

देषुति ॥ हे जन्मभिदिन्द्र, सुज्ञो हरो मां दद्वा । अथ च छण्ना विहङ्गं
विज्ञाय ज्ञात्वा । दर्शनमात्रादेव तु कापव्यानवगाम एव किन्तु विलङ्घोपस्थित-
त्वया । अतो ज्ञानदर्शनयोर्भिष्ठकाली नस्त्रात्पृथग्यपदेशः । अतो स्वद्वयस्त्वा मन-
नक्षियापेक्षया पूर्वत्वेनान्वयः । कोपनः कोष्ठनः सन् । 'कुधमण्डायेऽन्यः' इति
तु च । मां ज्वलति भालस्यऽनलेऽप्ती होतुं दग्धुममन्यत मेने । मननमत्र विचा-
रणं तद्वचनफलकमिति । अहमेनमझौ ऋक्षामीति विचारोत्तर्यः ॥

वचोभिर्मुहुरैः सार्थेविनम्रेण मया स्तुतः ।

प्रीतिमानभवदेवः स्तोत्रं कस्य न तुष्टये ॥ ९ ॥

वचोमिरिति ॥ मया विनम्रेण सता सार्थैः साभिप्रायायैरत एव मुहुर्मनो-
हर्वर्थवचोभिः करणैः । स्तुत ईतितो देवो हरः प्रीतिमानभवत् । महुपरि प्रससा-
देत्वर्थः । तथाहि । स्तोत्रं स्तुतिः । 'स्तवः स्तोत्रं हस्तिरुदिः' इत्यमरः । कस्य
नुष्टये संतोषाय न भवति । अपि तु सर्वसाधारीत्वर्थः । अथ सामान्येन विशेष-
समर्थनरूपोऽर्थान्तरम्यासोऽक्लकादः ॥

शरण्यः सकलत्राता मामत्रायत शंकरः ।

क्रोधाभेज्वलतो भ्राताश्रासतो दुर्निवारतः ॥ १० ॥

१ अतिगौरी. २ उपान्तम्. ३ शब्दवृत्; यज्ञमित्. ४ कोपतः.
५ अथममन्यत; मामलोकयत्. ६ सान्वयः. ७ प्राप्तश्रासतः.

शरण्य इति ॥ शरण्यः शरणे सापुः । ‘तत्र सापुः’ इति यत्यत्ययः । अत् पूर्व सकलप्राता सर्वेषां रक्षिता । पूर्वभूतः क्षंकरो हरो ज्वलतो दीप्यमासत्य दुर्निवारतो दुःखेन लिकारयितुं शक्यत्य क्रोधाप्नेः कोधामिकर्तृकाङ्गासाद्यक्षासो यथं तद्याम्नामन्नायत रक्ष । ‘बैह यालने’ लक्ष ॥

परिहृत्य पौरीरम्भरभसं दुहितुर्पिरेः ।

कामकेलिरसोन्सेकाङ्गीडया विरराम सः ॥ ११ ॥

परिहृत्येति ॥ स हरो गिरेदुहितुः पार्वत्याः संबन्धिनं पौरीरम्भरभसं परि-हृत्योऽसूज्य ग्रीढया हेनुभूतवा कामस केले रससोन्सेकान्मानसस्यासकेविरराम विरतोऽभूत । ‘व्याघ्रपरिम्बो रमः’ इति परमैषदम् ॥

रङ्गभङ्गन्युतं रेतस्तदंभोघं सुदुर्वहम् ।

त्रिजगहाहकं सद्यो मद्विग्रहमधि न्यधान् ॥ १२ ॥

रङ्गेति ॥ तदा स हरो रङ्गन्य कामकेलेभङ्गद्वन्वरायात् । अस्य हेतोः कोधामिन्यञ्जकर्त्त्वे न दोषः । च्युतं पतितममोघं मफर्लं त्रिजगहाहकमत् एव सुदुर्वहं सुतरां दुःखेन बोदुं शक्यं रेतः शुक्ल मद्विग्रहमधि । मम शरीर इत्यर्थः । सद्यो न्यधान् । ‘अधिमद्विग्रहम्’ इति वक्तव्ये मद्विग्रहमधीत्युक्तं महाकविप्रयोगात् दोषाय ॥

दुर्विष्णोण तेनाहं तेजसा दहनारम्ना ।

निर्दग्धमात्मनो देहं दुर्वहं बोदुमक्षमः ॥ १३ ॥

दुर्विष्णोणेति ॥ दहनारम्नाभिरूपेणात् एव दुर्विष्णोण दुःखेन चोदुं शक्येन । ‘शक्तिसहोष्ट्र’ इति यत् । तेन तेजसा वीर्येण निर्दग्धमत् एव दुर्वहमात्मनो देहं बोदुमहमक्षमोऽस्मि । यथाहं क्षमः स्ता तथैव त्वयाम्नु विद्येयमिति व्यज्यते ॥

रौद्रेण दद्यमानस्य महसातिमहीयसा ।

मम प्राणपरित्राणप्रगुणो भव वासव ॥ १४ ॥

रौद्रेणेति ॥ हे वासव इन्द्र, अतिमहीयसा रौद्रेण शांभवेन महसा तेजसा दद्यमानस्य मम प्राणानां परित्राणेन प्रगुणो विल्पयातो भव । मम प्राणत्राणे भवनो महायशो भविष्यनीति भावः ॥

इति श्रुत्वा चचो वहोः परितापोपशान्तये ।

हेतुं विचिन्तयामास मनसा विदुधेश्वरः ॥ १५ ॥

इतीति ॥ विदुधानाभीश्वरो महेन्द्रो वहोरित्येवंभूतं चचः श्रुत्वा परिताप-

^१ परिरम्भं रभसात् । २ तदमोघम् । ३ सुदुर्वहम् । ४ अभिन्यधात् ।

स्वोपशान्तये । अर्थात् सौभेत्यर्थः । मनसा हेतुं निदानं विविन्दवाभास । केनोपाकेनात् तापोपशान्तिर्भवेत्यति विचारवामासेत्यर्थः ॥

तेजोदग्धानि गात्राणि पाणिनास्य परमृशन् ।

किञ्चित्कृपीटयोनिं तं दिवस्यतिरभाषत ॥ १६ ॥

तेज इति ॥ विवस्यतिरिन्द्रसं कृपीटयोनिभिर्जित्यं कर्मभूतं तेजसा शांभवेन आज्ञा दग्धानि द्वृष्टान्वस्त्राङ्गोत्तायि पाणिना परामृशन्त्वशान्त्वा । किञ्चिद्वृद्धयमाणमभाषतोचाच । भाषतेऽहिंकर्मकर्त्तं हि ब्रूपर्थलिवहृत्वात् । ‘अर्थनिवन्धनेऽसंज्ञ’ इति वार्तिकात् । ‘कृपीटयोनिज्वर्णनः’ इत्यमरः । ‘शतमन्युर्दिवस्यतिः’ इति च ॥

अथेन्द्रोऽस्मि सप्तमिः स्तौति—

प्रीतः स्वाहाखधाहन्तकारैः प्रीणयसे स्वयम् ।

देवान्पितृन्मनुष्यांस्त्वमेकस्तोषां मुखं यतः ॥ १७ ॥

प्रीत इति ॥ भो अप्ते, एवं प्रीतः सन् । स्वाहाकारैः स्वाहाकारैः हन्तकारैः पूर्वैः शब्दैः कृत्वा होतृभिः प्रक्षिप्तेन । हविरेति शेषः । देवान्पितृन्मनुष्यांस्त्वमेकस्तोषां मुखं यतः ॥

त्वयि जुहुति होतारो हर्वीषि घ्वस्तकलमणाः ।

भुञ्जन्ति सर्वमेकस्त्वं सर्वग्राहां हि कारणम् ॥ १८ ॥

त्वयीति ॥ होतारो हर्वीषि त्वयि जुहुति । अत एव घ्वस्तकलमणाः खल्पाणाः सन्तः सर्वां भुञ्जन्ति । हि यतस्त्वमेक एव सर्वग्राहां हि कारणम् । ‘उपेति-द्वैमेन सर्वग्राहामो यजेत्’ इत्यादिक्षुत्युक्त्यागफलसर्वग्राहां वागस्य त्वदाच्चततया कारणत्वोक्तेरिति भावः ॥

हर्वीषि मध्यपूतानि हुताश त्वयि जुहुतः ।

तपस्विनस्तपःसिद्धिं यान्ति त्वं तपसां प्रभुः ॥ १९ ॥

हर्वीषीति ॥ भो हुताश, तपस्विनो मध्यपूतानि हर्वीषि त्वयि जुहुतः सन्तः । ‘नाम्यस्ताच्छतुः’ इति तु उपिरेषः । तपःसिद्धिं यान्ति प्राप्तुविनित । यतस्त्वं तपसां प्रभुः ॥

निधैत्से द्रुतमर्काय स पर्जन्योऽभिवर्षति ।

ततोऽज्ञानि प्रेंजास्तेभ्यत्तेनासि जगतः पिता ॥ २० ॥

निधैत्से इति ॥ भो अप्ते, त्वमर्काय देवान्तःपातिने सर्वाय द्रुतं हविर्विन-

१ भुञ्जते, २ तपसः, ३ नयते, ४ प्रजा तेभ्यः,

भर्त्ये लिखनस्पतवा दधासि । अतः सोऽकं वर्जन्यः सज्जनिवर्देति । ततो वर्जनाद्वान्युत्पदन्ते । तेभ्योऽप्तेभ्यः प्रजा जायन्ते । तेन कारणेन जगतः पितासि । पातीसि पितेति च्युत्पद्यः साधारणरक्षकस्यापि पितृत्वम्, न केवलं जनकस्यैवेति आवः । अत एवोकं नीतौ—‘अज्ञदाता भयद्वाता यथा कर्मा प्रयच्छति । जनिता चोपनेता च पञ्चैते पिताः स्फुटाः ॥’ इति ॥

अन्तश्शरोऽसि भूतानां तानि त्वंतो भवन्ति च ।

तंतो जीवितंभूतस्त्वं जगतः प्राणदोऽसि च ॥ २१ ॥

अन्तरिति ॥ भो अप्ते, एवं भूतानां प्राणिनामन्तरोऽन्तर्भूत्याभ्यसि । तानि भूतानि च त्वंतो भवन्युत्पद्यन्ते । तत उभयकारणत्वद्वं जीवितानि प्राणिनां भूतानि येन तथोक्तो जगतः प्राणदक्षासि । अप्तेरन्तराधेयत्वैव प्राणिनां जीवनमतो जीवितभूतत्वम् । अप्तेरेव जगदुत्पादकत्वा प्राणदत्वं चार्थात्सिद्धम् । उत्तरवाक्यद्वयस्य पूर्ववाक्यद्वयान्तरंत्वात्पृथक्स्वेन ग्रहणं व्यर्थमिति चेत्त । अन्तर्भूत्याभिव्यजीवितभूतत्वयोः साहचर्यप्रद्युक्तं न सामानाधिकरण्यम् । यस्य यत्र यत्रान्तर्भूतिवैवं तस्य तत्र जीवितभूतत्वमिति नियमाभावात् । न च बह्यसंबन्धावच्छिक्षात्वेन तथोः सामानाधिकरण्यमिति वाच्यम् । बह्यसंबन्धावच्छिक्षावमन्तर्भूत्योः तस्मायपिष्ठे, न तत्र जीवितभूतत्वम् । अतो बह्यसंबन्धावच्छिक्षात्वेनापि सामानाधिकरण्यतानिथमः कर्तुं न शक्यते । उत्पादकत्वप्राणदत्वयोः साहचर्यनियमाभावात् । कुलालस्य सत्यपृथिव्यादकर्त्त्वे प्राणदत्वं नाम्नि । घटसुरपाददयतोऽपि कुलालस्य न जीवनदातृत्वक्षणिरित्यलं विवादेन । अनिगहनोऽप्यं विवादः । ‘जगतः’ इति वही प्राणान्वयाङ्गात् दानान्वयात् । अन्यथा ‘कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्’ इति संप्रदानत्वाङ्गात् तुर्यी प्रसङ्गेतेति । ननु जगत दूषस्य प्राणान्वये केवलं संबन्धावच्छात्वेन तस्य नियमसंप्रदानविवक्षा केन निरस्यते । एवं च संप्रदानान्तरं सूखं स्यात् । अथवा जगतसंबन्धिनां प्राणानां दानं जगतसंप्रदानकमेवेत्यर्थात्संप्रदानसिद्धिः ॥

जगतः सकलस्यास्य त्वमेकोऽस्युपकारकृत् ।

कार्योपपादने तत्र त्वंतोऽन्यः कः प्रगल्भते ॥ २२ ॥

जगत इति ॥ भो अप्ते, त्वमेकं पृथास्य सकलस्य जगत उपकारकृदितकृदसि । अत एवास्माकं तत्र कार्योपपादने त्वंतोऽन्यः । ‘अन्यारात्’ इति पञ्चमी । कः प्रगल्भते समर्थो भवेत् । भ कोऽपीत्यर्थः ॥

अमीरां सुर्संघानां त्वमेकोऽर्थसमर्थने ।

विषेचिरपि संश्लाघ्योपकारत्रतिनोऽनल ॥ २३ ॥

१ अन्तश्शरसि, २ त्वद्वलवन्ति, ३ त्वतः, ४ जीवितभूयः, ५ तत्, ६ द्वारसंन्यानाम्, ७ विपदोऽपि यदं शाप्योपकारयति तो हि सः; विपदोऽपि यदं शाप्योपकारतिनो हि सा.

अभीषामिति ॥ भो अनल, अभीषां सुरसंवाना देवसमूहानामस्तददी-
नामयेसमयेने कार्यसाधने विषये खमेक एव समयोऽसि । पूर्वंविष्णुऽप्यहं विष्णुः
किं करोमीत्याह—विष्णुरिति । उपकारेषु परहितेषु ब्रह्मिनो विषमवृतः
पुरुषस्त्र विष्णुरिति सम्बन्धात्मा भवति । अतो विष्णुऽपि स्तूपस इति भावः ॥

संप्रस्तुपावसुपविशति—

देवी भागीरथी पूर्वं भक्त्यासामिः प्रतोषिता ।
निष्मञ्चतस्तवोदीर्णं तारं निर्वापयिष्यति ॥ २४ ॥

देवीति ॥ पूर्वमस्त्राभिर्मन्त्रक्वा प्रतोषिता भागीरथी देवी विषमज्ञतः चारं
कुर्वतस्तवोदीर्णमस्तुत्यवणं तारं निवापयिष्यति । प्रकामयिष्यतीत्यवृतः ॥

गङ्गां तद्वच्छ मा कार्षीर्विलम्बं हृव्यवाहन ।
कौर्येष्वबृश्यकार्येषु सिद्धये क्षिप्रकारिता ॥ २५ ॥

गङ्गामिति ॥ भो हृव्यवाहन, तत्समाकृत्वा देवीं गच्छ याहि । विलम्बं मा
कार्षीर्वां कुरु । 'न माहूयोगे' इत्यदागमनिषेधः । तथाहि । अवृश्यकार्येष्वबृश्य-
कर्तव्येषु कार्येषु सिद्धये क्षिप्रकारितानलसरवम् । उचितेति शेषः । तस्मात्यथा
शीघ्रसेव गन्तव्यमिति भावः ॥

न तु चकेनापि मया दुर्बाहं दौवं तेजो गङ्गा कर्यं धरिष्यतीत्याशङ्काह—

शंभोरम्भोमयी मूर्तिः सैव देवी सुरापणा ।
त्वत्तःः सरद्विषो वीजं दुर्घरं धारयिष्यति ॥ २६ ॥

शंभोरिति ॥ भो अप्ने, शंभोरम्भोमयी जलमयी मूर्तिवंशी सा सुरापणैव
गङ्गैव दुर्घरं सरद्विषो हरस्य वीजं तेजस्वत्त भादाय धारयिष्यति । धरिष्यती-
त्यवृतः । 'शुक्रं तेजोरेतसी च वीजविर्वेनिद्वयाणि च' इत्यमरः ॥

इत्युदीर्घं सुनासीरो विरराम स चानलः ।
तद्विसृष्टतमापृच्छर्यं प्रतस्ये सर्वुनीमभि ॥ २७ ॥

इतीति ॥ इत्येवंभूतसुरीदीर्घवा सुनासीर इन्द्रो विरराम । तृणीं तस्था-
विलयः । विररामेति 'व्याहृपरिभ्यो इमः' इति परमैपदम् । 'तृद्रुष्टवा:
सुनासीरः' इत्यमरः । सोऽनलश्चाभिस्तु तद्विसृष्टस्त्रेन सुनासीरेण विसृष्टस्त्वकः ।
गच्छुमतुमत इत्यवृतः । तादृशः सन् । तस्मिन्द्वापृच्छयाहं गच्छामीत्याशामादाय
सर्वुनीं गङ्गामभि प्रतस्ये प्रस्तिवचन् ॥

१ विशादम् । २ अर्येष्वबृश्यकार्येषु सिद्धये क्षिप्रकारिता । ३ तत्र चत्वा च
तद्वीजममोर्चं सुव दुर्घरम् । ४ आमङ्गय ।

हिरण्यरेतसा तेन देवी स्वर्गांतरकिणी ।
तीर्णांध्वना प्रपेदे सा निःशेषक्षेत्राशिनी ॥ २८ ॥

हिरण्ययेति ॥ तेन प्रसिद्धतेन तीर्णांध्वनाबगाहितमार्गेण हिरण्यरेतसा कुम्भानि: शेषक्षेत्राशिनी निःशेषा ये क्षेत्राः पञ्च क्षेत्रासेषां नाशिनी । मुक्तिदायिनीत्वयः । सा प्रसिद्धा स्वर्गांतरकिणी स्वर्णदी देवी प्रपेदे प्राप्ता । कर्मणि लिङ् ॥

अथ विभिन्नामेव विशिष्ट—

स्वर्गारोहणनिःश्रेणिमोक्षमार्गाधिदेवता ।
उदारदुरितोद्धारहारिणी दुर्गतारिणी ॥ २९ ॥

स्वर्णेति ॥ स्वर्णे वदारोहणं तस्य निःश्रेणिः सोपानपक्षिः । अस्यां ज्ञानमात्रेणैव स्वर्णमारोहन्तीत्वयः । पुनश्च मोक्षमार्गात्म सुक्तिपथस्याधिदेवता । यां प्रसाद्य मुक्तिमामुक्तवन्तीत्वयः । पुनश्चोदाराणामुक्तैस्तराणां कुरितानां पापानामुक्त्रात्म समूहस्य हारिणी । विनाशिनीत्वयः । पुनश्च तरन्त्वनया सा तारिणी । दुर्गस्य संसाररूपस्य तारिणी । संसारार्णवमनया तरन्तीत्वयः । तारिणीति णिजन्तात्मते: ‘करणाधिकरणयोश्च’ इति द्वर्णे ल्युद । उतः ‘टिङ्गा-’ इति ढीप । ‘ताल्ली’ इति पाठे वार्याति लोकान्सा तारणी । दुर्गात्तारिणी । अत्र णिनी कृते ‘ऋग्वेदः-’ इति ढीप ॥

महेश्वरजटाजूटवासिनी पापनाशिनी ।
सैरागान्वयनिर्वाणकारिणी धर्मधारिणी ॥ ३० ॥

महेश्वरयेर्ति ॥ पुनश्च महेश्वरस्य जटाजूटे वासिनी वासवती पुनश्च पापनाशिनी अत्रापि तारिणीवश्प्रत्ययच्यवस्था । पुनश्च सरागास्य विषयलिंसोरन्वयस्य वंशस्यापि निर्वाणकारिणी मोक्षकारिणी । किं पुनर्विमुक्तानामित्यर्थः । धर्म धारयतीति धर्मधारिणी । आत्मसंबन्धेन जन्मत्वं वर्षतः कुर्वन्तीत्वयः ॥

विष्णुपादोदकोऽहूता ब्रह्मलोकादुपागता ।
त्रिभिः स्रोतोभिरथान्तं पुनाना भुवनत्रयम् ॥ ३१ ॥

विलिप्तिः ॥ पुनश्च विष्णुपादोदकादुहूतोपश्च । विष्णुपादोदकमेवास्या जटमहेश्वरित्वयः । विष्णुपादोदकमेवोऽहूतं प्रादुभूतं रूपं वस्याः सेति वा । पुनश्च ब्रह्मलोकपुष्पागतेहामता । पुनश्च त्रिभिः स्रोतोभिः प्रवाहैमुखनग्रं स्वर्णमृदुपत्ताकलक्षणमआत्मं सिद्धरित्रमं वथा मवति तथा पुनाना । पवित्रीकुर्वाणेत्वयः । अत एव त्रिलोका इति नाम द्वचतीत्वयः । ‘पूज् पवने’ । शालच्छाप्रत्ययम् ॥

जातवेदसमायान्तमूर्भिहस्तैः समुत्थितैः ।

आजुहावार्थसिद्धै तं सुप्रसादवरेव सा ॥ ३२ ॥

जातवेदसमिति ॥ मुवरामतिशयितो यः प्रसादसत्य भरा आरिषी सा
गङ्गा आथान्तमाराच्छन्तं तं जातवेदसमशिर्यसिद्धा अर्थसिद्धि कर्तुं समु-
त्थितैरुचलितैरुभेद एव हस्ताक्षौ कृत्वा, आजुहावेव । अन्योऽपि हस्तासंकेतेन
कंपिदाहृष्टति । उनः पुनर्भूमिसमुत्थानं तत्कर्तुकमाहानमिवेत्युच्चेष्ठा । आह-
शूर्वाङ्गुष्ठवसेः कर्तृरि लिह ॥

संभिलङ्घिर्मरालैः सा कलं कृजङ्घिरुन्मदैः ।

ददे श्रेयांसि दुःखानि निहन्मीति तमभ्यधात् ॥ ३३ ॥

संभिलङ्घिरिति ॥ संभिलङ्घिः सम्प्रशिलन्त्येकीभवन्तीति तयोरैके । तयो-
न्मदैरुमच्चरत एव कलं मधुरं यथा भवति तथा कृजङ्घिः शब्दायमानैरोरालैह-
सैर्युक्ता सा देवी गङ्गा तमशिर्यस्यधातुवाच । किमिति वत् । तो अप्ने,
तुर्यं श्रेयांसि ददे । दुःखानि निहन्मि । आत्मशक्त्याभिधाने जलस्पतवाऽश-
क्तापि स्वकीयतीरणतंहसनिनादेन बदति स्मैनि भावः ॥

कल्पोलैरुद्गतैर्वर्चीनं तटमैभिङ्गतैः ।

श्रीतेव तमभीयाय स्वर्धुनी जातवेदसम् ॥ ३४ ॥

कल्पोलैरिति ॥ स्वर्धुनी गङ्गा श्रीता सनी । उद्गतैरानन्दादुहेलैरत एवा-
र्चीनमर्वाऽभवं तटमैभिङ्गतैः पलायितैः कल्पोलैः कृत्वा तं जातवेदसमभीयावेव
संसुखीबभूषेव ॥

अथाभ्युपेतस्तापार्तो निममजानलः किल ।

विपदा परिभूताः किं व्यवसन्ति विलम्बितुम् ॥ ३५ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं तापेन हरतेजोजन्मवातेः पीडितोऽत यद्याभ्युपेतः
संसुखमुपगतोऽनलोऽप्तिः । किलेति प्रसिद्धौ । निममज निमझोऽभूत् । ननु
शतित्येव किं मम इत्यर्थान्तरं न्यस्तति—विपदापदा परिभूता जिताः पुरुषा
विलम्बितुमाप्ततीकारविलम्बमविष्णुताः सोऽनु किं व्यवसन्त्युक्तते । अपि तु
नेत्रर्थः । ‘प्रतीक्षते जातु न काळमार्तिः’ इति न्यायादिति भावः ॥

गङ्गावारिणि कल्याणकारिणि श्रमहारिणि ।

स ममो निर्वृतिं प्राप्य रुप्यभारिणि तारिणि ॥ ३६ ॥

गङ्गेति ॥ सोऽप्तिः कल्याणकारिण्यनेकमङ्गलविभायिति श्रमहारिणि परि-
श्रमहारके । रुप्यं भावति जनैः संप्राप्तयसि तस्मिन्पुर्यभारिणि । येव जनाः

१ समुच्छृतः । २ आजुहावास्य संसिद्धै सुप्रवाशादरेव सा । ३ उपागतैः ।
४ श्रीतेव । ५ अभ्युपेत्य । ६ परिभूतः । ७ व्यवस्थाति । ८ पुर्यतारिणि ।

युण्डभारवन्तो भवन्तीति भावः । तरिणि मध्यार्थकतारिणि गङ्गावारिणि घास्त्रेष्व-
जले गङ्गः ज्ञातः सद् निर्वृति सुखं प्राप । कापातांनां चारिणि मञ्जनमेव सुखैक-
हेतुरिति भावः ॥

तत्र माहेश्वरं धाम संचकाम हविर्भूजः ।

गङ्गायामुच्चरंगायामन्तस्तापविपद्धति ॥ ३७ ॥

तथेति ॥ माहेश्वरं दौर्वं धाम तेजो हविर्भुजोऽप्तः सकाशासनं गङ्गायां
संचकाम संकान्तम् । लप्तमिनि यावत् । अत एव किंभूतायां गङ्गायाम् ।
अन्तर्मध्ये ताप एव विपत्तं धरति तथोक्तायामत एवोऽनुलिता अतिवेलास्तरंगाः
कलोला यस्यास्थोक्ता तस्याम् । विशेषणहृयार्थेष्व पूर्वचाक्यामन्तरभावितया
पृथग्वाक्यत्वेन व्यपदेशो कर्तव्ये विशेषणतया वाक्यात्पूर्वोपमादानं यस्तपूज्यतया
व्यवस्थितम् । न तु वित्तपरितोषाय । धामसंकमणात्प्राचिवपदरणासंभवात् ।
'हृता' हनि पञ्चनन्तपाठे हविर्भुजो विशेषणम् । उत्तरंगत्वेन जलप्रकृतिविक-
सितं च स्वीकर्तव्यम् ॥

कृशानुरेतसो रेतस्याद्वते सरिता तया ।

निश्चकाम ततः सौख्यं हृव्यवाहो वहन्वहु ॥ ३८ ॥

कृशानिवति ॥ तया सरिता गङ्गया कृशानुरेतसो हरस्य रेतसि धामनि ।
'कृशानुरेताः सर्वजः' इत्यमरः । आदते । आदरपूर्वकं गृहीते सनीत्यर्थः ।
हृव्यवाहोऽप्तिः । णिजस्तापचाच्य । वहु सौख्यं वहस्तन् । ततो गङ्गतो
निश्चकाम वहिनि सतः ॥

सुधासारैरिवाम्मोभिरभिपित्तो हुताशनः ।

यथागतं जगामाथ परां निर्वृतिमादधत् ॥ ३९ ॥

सुधासारैरिति ॥ अथानन्तरम् । सुधासारैरिवाम्मैरिवाम्मोभिर्जले-
भिपित्तः ज्ञातोऽप्त एव परामस्युक्तां निर्वृतिं सुखमादधद्विभृत्ताशनोऽप्ति-
यथागतमागतमनितकम्यं जगाम गतवान् ॥

सा सुदुर्विषहं गङ्गा धाम कामजितो महत् ।

आदधाना परीतापमवाप व्योमवाहिनी ॥ ४० ॥

सेति ॥ व्योमिं वाहः प्रवाहोऽस्ति यस्यास्थोक्ता सा गङ्गा कामजितो
महेश्वरस्य महसुदुर्विषहम् । 'ईषहुःसुः-' इति कृज्ञार्थे खल । धाम तेज
ज्ञात्यधाना सती परीतापं संतापम् । 'उपसर्गस्य घन्वमनुप्ये वहुकम्' इति
दीर्घः । जगाप । प्राप्तवतीत्यर्थः ॥

१ हृदभज्ञायाम् । २ अन्तस्तापविपद्धतः; अन्तस्तापभिदाशति । ३ आदते.
४ उदाहृतः । ५ परिपित्तः । ६ कामम्.

**बहिरार्ता युगान्ताप्रेतसानीव शिखाश्वतैः ।
हित्वोष्णानि जलान्यसा निर्जग्मुर्जलजन्तवः ॥ ४१ ॥**

बहिरिति ॥ जलजन्तवो यदांस्यार्थाः सन्तो युगान्ताद्वे: प्रकृत्यकालीनान-
लस शिखाश्वतैः प्रकरणचिक्षेचधाङ्ग एव तसाम्बत एवोष्णान्यसा गङ्गाया-
जलानि हित्वा परित्यज्य बहिर्निर्जन्मुः । निर्जवत्वम्भृ इत्यर्थः । यानि भवेत्तरभास-
शिखाश्वतानि तान्युप्रसंतापरुपसावारणधर्मेण गम्यमनेन प्रकृत्यकालानलस-
बन्धीनीवेष्युपेक्षा । ‘अर्किहेति शिखा षिखाम्’ इत्यमरः । हित्वेति ‘ओहाह्
ल्यागे’ इत्यस्य ॥

**तेजसा तेन रौद्रेण तसानि सलिलान्यपि ।
समुद्रञ्चन्ति चण्डानि दुर्धराणि दभार सा ॥ ४२ ॥**

तेजसेति ॥ सा गङ्गा । रौद्रेण तेन तेजसा तसाम्बत एव समुद्रञ्चन्ति ।
अतिलापवशादुद्भुत्य बहिर्निःसरन्तीत्यर्थः । अत एव चण्डानि प्रचण्डस्वरूपा-
प्यत एव दुर्धराण्यपि सलिलानि दभार इत्यती । तेजसो रुद्रसंबन्धित्वादिति
भावः ॥

**जगच्छुषि चण्डांशौ किञ्चिदभ्युदयोन्मुखे ।
जग्मुः पद् कुत्तिका मावे मासि स्नातुं सुरापगाम् ॥ ४३ ॥**

जगदिति ॥ मावे माससंहके मासि । ‘पद्म्’ इति मासशब्दस्य
इलन्तमासादेशः । जगच्छुषि जगत्तेत्रभूते चण्डांशौ सूर्ये किञ्चिदभ्युदयोन्मुखे ।
शैलान्त्वाहितेन तेजसा दिवः किञ्चित्प्रकाशतीत्यर्थः । पद् कुत्तिकाः स्नातुं सुरा-
पगां मन्दाकिनीं जग्मुः प्रापुः ॥

अथ चतुर्भिः सुरापगां विशिनहि—

**शुभ्रैरत्रंकर्षैरूर्भिश्वतैः स्वर्गनिवासिनाम् ।
कथयन्तीमिवालोकावगाहाचमनादिकम् ॥ ४४ ॥**

शुभ्रैरिति ॥ आलोके दर्शनमवगाहः जानमाचमनं चेत्वादीनि यस्य तार्त्त-
कर्म कुर्वतां स्वर्गनिवासिनामभ्वंकर्षैरामुत्याकाशसमूर्धिभः शुभ्रैरूर्भिश्वतैस्तरङ्गशतै-
रात्मदुःखं कथयन्तीमिवेष्युपेक्षा । अधिकाश्चोके एदद्वयाप्याहारवोषः स्फुट एव ।
कियाकाशकर्तोः परस्परनिष्पत्त्यसंबन्धाद्वेष्टपलश्चण्डायेन केषित्समादधते । उक्तु-
तालि यानि तरङ्गशतानि तानि कथनसंज्ञानानीवेति भावः । यथान्योऽप्यात्म-
व्याधिहेतुकं कंपिददतीवं पदार्थं कंपिदपि पुरुषं दशैग्नित्वास्त्राय च तत्पदार्थं-
दोषं कथयति तथेष्यमपीति बोद्धव्यम् । अभ्रंकरैरिति ‘सर्वैङ्गालाभ्रकरीचेतु—
इत्यओपपदकाळैः सदा ॥

सुखातानां मुनीन्द्राणां बलिकमोचितैरलम् ।
वहिः पुष्पोत्करैः कीर्णतीरां दूर्वाश्वतान्वितैः ॥ ४५ ॥

सुखातानामिति ॥ सुखातानां मुनीन्द्राणां सहस्रिणां बलिकमोचिते शूलादि-
वाकुनितानि योग्यानि हैः । यथा दूर्वाश्वतान्वितैर्मुखैः पुष्पोत्करैः कुसुम-
समौर्ध्वेष्टिहिः कीर्णतीरां व्यासैकताम् । ‘जाजाः पुं भूङ्ग अक्षताः’ इत्यमरः ।
अर्लशब्दोऽत्राद्यर्थवाचकः । स च कीर्णतीरामित्यतः प्रागन्वितव्यः ॥

त्रिष्णध्यानपैर्योगपैर्ब्रह्मासनस्थितैः ।
योगनिद्रागतैर्योगपद्मवन्धैरुपाश्रिताम् ॥ ४६ ॥

त्रहेति ॥ ब्रह्मासने स्थितैः । तथा ब्रह्मणो भ्याने पैरः सर्वैः । तथा योग पूर्व
निद्रा तां गतैः तथा योगपूर्व वन्धो बन्धनं वेचां हैः । योगपद्म ब्रह्मनिरित्यर्थः ।
गुरुविद्येष्वयोगपैर्योगपैर्ब्रह्मासनस्थितां सेविताम् । ‘उमौ जान् उर्ध्वतमौ सकञ्चुप
सुखासना । बहूच च कृत्वा सततं व्यादेत्परमन्वयीः’ ॥’ इति योगलक्षणम् ॥

पादाङ्गुष्ठाप्रभूमिस्यैः सुर्यसंबद्धदृष्टिभिः ।

त्रिष्णर्थिभिः परं ब्रह्म गृणद्विरूपसेविताम् ॥ ४७ ॥

पादेति ॥ पादसंबन्धिनोऽङ्गुष्ठस्याप्रेणीव । न समग्रपादेनेत्यर्थः । भूमिस्यैः ।
त्रिष्णिभास्थितैरित्यर्थः । तथा सूर्ये संबद्धदृष्टिभिरनिवतविलोचनैः । तथा परं ब्रह्म
गृणद्विरूपभिर्द्विष्णुर्थिभिः सहस्रिमूर्खसेवितामुपाश्रिताम् ॥

अथ दिव्यां नदीं देवीमन्यनन्दन्विलोक्य ताः ।

कं नाभिनन्दयत्येषा ईष्टा पीयूषवाहिनी ॥ ४८ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं ताः कृत्तिकाः दिव्यां स्वर्णीयां नदीं देवीं गङ्गां विलो-
क्यान्वयनन्तर । आनन्दिता बभूतुरित्यर्थः । एतमुक्तमेवेत्याह—एषा पीयूषवा-
हिनी गङ्गा ईष्टा दर्शनयोचरीभूता सती कं पुरुषं नाभिनन्दयति । अपि तु सर्व-
मेवेत्यर्थः । ‘किम्’ इति यादे किं कुरुतः कारणाकामिनन्दयति मोदयति । अपि
तु सोदयत्येवेत्यर्थः । अत एतदार्थोक्तन आमन्दो युक्त इति भावः ॥

चन्द्रचूडामणिर्देवो यामुद्गहति मूर्धनि ।

येसा विलोकनं पुर्णं श्रद्धुतां मुदा हृदि ॥ ४९ ॥

चन्द्रेति ॥ चन्द्रचूडामणिभूतो यत्त स देवो हरो मूर्धनि यामुद्गहति ।
यत्ता विलोकनं पुर्णं पुष्पकारि तां गङ्गां हृदि मनसि मुदा ग्रीवा अहम् ।
अद्वितीयकुरित्यर्थः । गणवस्तु अद्वाया औषित्यादिति भावः ॥

१ ब्रह्मा. २ योगिवरैः. ३ पद्मासनः. ४ मोगिभोगवदैः; भोगिभोगभूतैः.
५ भूमिष्टैः; भूयिष्टैः. ६ संविष्ट. ७ देवीं तुमीम्; दिव्यनदीम्. ८ देवी.
९ तस्मा विलोकनम्; तस्यावलोकनम्.

दिव्यां विष्णुपदीं देवीं निर्वाणपददेशीनीम् ।
नीर्धूतैकलमणां चूङ्घा सुग्रहात्तो ववन्दिरे ॥ ५० ॥

दिव्याभिति ॥ निर्वाणपदस्य मोक्षपदस्य देहिनीं दात्रीम् । तथा निर्धूतकलमणां दूरीकृतजनकिलिपां दिव्यां सर्वांश्चाम् । 'चुप्रागपात्रगुदकम्पतीचो यत्' इति दिको यत् । विष्णोः पदीं चरणसंबन्धिनीम् । 'शङ्खा विष्णुपदी' इत्यमरः । देवीं गङ्गां ताः कृतिकाः सुतरां ग्रहा नताः सखो चूङ्घा चवन्दिरे ग्रणेतुः ॥

सौभाग्यैः खलु सुप्रापां मोक्षप्रतिभुवं संतीम् ।

मत्तथ्यांत्र तुष्टुपुत्तां ताः श्रद्धाना दिवोधुनीम् ॥ ५१ ॥

सौभाग्यैरिति ॥ अत्र ताः कृतिकाः श्रद्धानाः सखः सौभाग्यैः शोभनभास्यैः सुखेन ग्रासुं शक्षयां मोक्षस्य प्रतिभुवं लक्षणां सर्वां पतिवतां ताः दिवोधुनी गङ्गां भक्षया निमित्तेन तुष्टुः । भक्तिनिमित्तं सखनमित्यर्थः ॥

मुक्तिसङ्गदूर्त्यज्ञैस्तत्र ताँ विमलैर्जलैः ।

प्रक्षालितमलाः सखुः सुखातात्पर्सान्विताः ॥ ५२ ॥

मुक्तीरिति ॥ ताः कृतिकाः विमलैर्विगतमलैः तथा मुक्तिमोक्षः सैव श्री तत्या: सङ्गः संबन्धः । प्राप्तिरिति यावत् । तत्र यद्यैं दूरीभावः कर्म वा । तत्यैः । ज्ञात्यभिरित्यर्थः । येषां सर्वशाश्वेण मुक्तिभवतीति भावः । तथाभूतैर्जलैः कृत्वा प्रक्षालितमला निवर्तितकलमणाः सखलत्र गङ्गायां सखुः । ज्ञानं चकुरित्यर्थः । मलापकर्वज्ञानानन्तरं गुदज्ञानं क्षिवत् इति भावः । किंभूताः । सुखाताः सु शोभनं विष्णुकृपकारकं ज्ञातं ज्ञानं यासां ताः । भावे निष्ठा । विष्णुकृपकारेण ज्ञानकर्त्त्वं इत्यर्थः । उत्रः किंभूताः । तपसान्विताः । तपस्विन्युत्यर्थः । 'प्या शौचे' कर्तृरि लिङ् ॥

स्त्रात्वा तत्र सुलभ्यायां भास्यैः परिपचेलिमैः ।

चरितार्थं स्वमात्मानं वैहु ता मेनिरे मुदा ॥ ५३ ॥

स्त्रात्वेति ॥ परिपचेलिमैः परिपक्षैः । 'तव्यत्तद्यानीवरः' इत्यत्र केलिमरउपसंख्यानात्पचते: केलिमट । भास्यैर्दीर्घनिमित्तभूतैः सुलभ्यायां सुखेन लब्ध्यं ज्ञानयाम् । 'पोरदुपज्ञाव' इति यत् । तथाभूतायां तत्र गङ्गायां ज्ञाना ताः कृतिकाः स्वं स्वकीयमात्मानं सुदा ग्रीवा वहु यथा तथा चरितार्थं पुरुषार्थकारिणं मेनिरेऽमन्यन्त । 'मनु अवशोषने' कर्तृरि लिङ् ॥

१ दिव्या. २ दर्शनीम्. ३ निर्धूतकलमणाः. ४ भूत्वा. ५ ताम्.
६ स्वभास्यैः. ७ सप्राप्ताम्. ८ सताम्. ९ प्रदृष्टुः. १० ताराम्.
११ सिवेदिरे. १२ दीर्घाः. १३ भाविमलैः. १४ तापसान्विताः. १५ सुरभ्यायाम्. १६ बहुलाः.

कृशानुरेतसो रेतस्तासामभिकलेवरम् ।

अमोघं संचचाराथ सद्यो गङ्गावगाहनात् ॥ ५४ ॥

कृशानुरेतस इति ॥ अथानन्तरं गङ्गावगाहनादेतोरसोऽवं सफलं कृशानुरेतस इत्यर्थं रेतसो इत्यस रेतो वीर्यं सदास्तकालं तासां कृतिकानामभिकलेवरं कलेवरे शरीर इत्यमिकलेवरम् । शरीरमध्य इत्यर्थः । संचचार संचक्राम । लङ्घमिति आवद् । अप्रत्ययीयायोगाभावात्समः परतोऽपि चरतेनोरमनेपदम् । ‘समस्तृतीयाषुक्षात्’ इति सौत्रनियमावः ॥

रौद्रं सुर्धरं धाम दधाना दहनात्मकम् ।

परितापमवापुस्ता ममा इव विषाम्बुधौ ॥ ५५ ॥

रौद्रमिति ॥ दहनात्मकमभिरूपमत एव सुतरां दुर्धरं कुखेन धर्तुं शक्वं रौद्रं धैर्यं धाम तेजो दधानास्ता: कृतिका विषाम्बुधौ ममा इवेष्युप्रेक्षा । परितापमवापुः । विषाम्बुधिमप्त्वे यादशः परितापो भवति तादशो रौद्रतेजो-धारणे जात इति आवः ॥

अक्षमा दुर्वहं बोदुमम्बुनो चहिरातुराः ।

अंगिं ज्वलन्तमन्तस्ता दधाना इव निर्ययुः ॥ ५६ ॥

अक्षमा इति ॥ दुर्वह दुर्धरं तद्धाम बोदुमक्षमा अत एवानुरा व्याकुलास्ता: कृतिकाः । अन्तमेष्ये ज्वलन्तमभिरिव दधानाः सल्योऽम्बुनो चलाद्वहिर्निर्वयुः । निर्जमुरित्यर्थः । अत्र भासम्भिरित्वेनोद्येक्षणादुत्येक्षा ॥

अमोघं शांभवं वीजं सद्यो नैद्योजिज्ञातं महत् ।

तासामभ्युदरं दीपं स्थितं गर्भत्वमागमत् ॥ ५७ ॥

अमोघमिति ॥ नदा गङ्गाय सद्य उद्भवतमत एव तासां कृतिकानामभ्युदरं दीपं सत्स्वितममोघं सफलं महच्छांभवं वीजं गर्भत्वमागमत । गर्भभूतमित्यर्थः ॥

सुज्ञा विज्ञाय ता गर्भभूतं तद्वोदुमक्षमाः ।

विषादर्मदधुः सद्यो गाढं भर्तुभिया ह्रिया* ॥ ५८ ॥

सुज्ञा इति ॥ सुज्ञात्तुरा अत एव गर्भभूतं तद्वीर्यं विज्ञायापि बोदुमक्षमा

१ दुर्धरम्. २ अंगिं ज्वलन्तमन्तस्य दधाना इव निर्ययुः; निर्ययु सहिता. शीघ्रं कृतिका विस्मयान्विताः. ३ नदा स्थितम्. ४ तीव्रम्. ५ गर्भभूतम्. ६ आगमम्. ७ भर्तुभयात्.

* ५८-५९ लोकयोमेष्ये लोको हृश्वरे—

अकाममरणं जातमकोऽष्ट भावेनोऽर्थतः ।

संभूयान्यौन्यमात्मानं शुशुक्षलास्तदाविलम् ॥ (१ अकाम्णे. २ शुशुक्षुः.)

असमयां । तथातिवायप्रज्ञलितवाहिति भावः । ताः कृतिका भर्तुर्मिता
भयेन । यदि न चारिष्यामलदातुचितं नो चेच्छरीरदाह हृति अयेनेत्यर्थः । हिया
लज्जया । पूर्वविद्या इमाः याभिर्भृत्यीर्यमपि न धृतस्मिति लोकप्रवादजन्मने-
त्यर्थः । सधो गांवं विषादं लेन्द्रमद्युर्दृष्टवत्यः ॥

ततः शशवणे सार्वं भयेन ब्रीडया च ताः ।

तद्भर्जातमुत्सूज्य स्वान्यृहानेभिनिर्युः ॥ ५९ ॥

तत हृति ॥ ततोऽनन्तरं ताः कृतिकास्तद्भर्जातं गर्भसामाच्यम् । ‘जाति-
जातं च सामाच्यम्’ हृत्यमरः । भयेन ब्रीडया च सार्वं सह शशवणे । ‘प्रनिरन्तः-
शरेष्ठु—’ हृत्यादिना वारशब्ददात्परवननकारस्य जट्यम् । ‘शरः सुते जने शरेण’
हृति भेदिनी । उत्सूज्य परित्यज्य स्वान्यृहानेभिनिर्युर्गतवत्यः । ‘गृहाः पुंसि च
नृज्ञेय’ हृत्यमरः ॥

ताभिस्तत्रामृतकरकलाकोमलं भासमानं

तद्विक्षिप्तं क्षणमभिनभोगर्भमभ्युजिहानैः ।

स्वैर्सेजोभिर्दिनपैति शतस्पर्धमानंरमानै-

‘वैक्षः षड्ग्रीः संरहरगुरुस्पर्धयेवाजनीव ॥ ६० ॥

ताभिरिति ॥ ताभिः कृतिकाभिस्तत्र शशवणे विक्षिप्तं त्यक्तम् । तथामृतक-
रकलाकवचन्द्रकलेव कोमल मृदु यथा तथा क्षणं भासमानं तद्भर्जातं कर्तुं ।
अभिनभोगर्भं नभोगर्भं आकाशामध्यं हृत्यभिनभोगर्भम् । ‘गमो भूजेऽर्भके
कुक्षी’ हृति भेदिनी । अभ्युजिहानैरभ्युजिहते संमुखमुदयन्ते ताति तैः ।
‘ओहाह गती’ हृत्यतः शानच् । तथा दिनपतिशत सूर्यशतं स्वर्धन्ते ताति तैः ।
ततोऽप्यविकैरित्यर्थः । तथाऽमानैरसंख्यैः स्वैर्सेजोभिः तथा षड्ग्रीकैऽप्तं युर्णं
स्वरहरगुरोर्ब्रह्मणः स्पर्धयेष्यदेव । तत्र चत्वारि यम चहित्यतस्वत्तोऽहमधि-
कोऽस्तीत्येवंभूतवाग्वादावसरफलकयेत्यर्थः । अजनि । परिप्रासमभ्युवित्यर्थः ।
‘दीपजन—’ हृत्यादिना चलेत्यित् । ‘जनिवध्योऽप्तं’ हृति वृद्धिनिषेधः । अत्र तेजसां
षण्णा यक्षाणां घोरपादने ब्रह्मस्पर्धाया अहेषुवेऽपि तदेतुत्येन करुषनादेत्यै-
क्षासंकारः । मन्दाकान्ता हृत्यम्—‘मन्दाकान्ता जलधिष्ठौर्मौ चतौ ताहुरु
चेत्’ हृति लक्षणात् ॥

हृति श्रीपर्वणीहोपनामकथीलक्ष्मणभृत्यजसतीयर्भसंभवश्रीचीताराम-

कविविरचितवा संजीविनीसमाकृत्या व्याख्यया समेतः

श्रीकालिदासकृती कुमारसंभवे महाकाव्ये कुमा-

रोतपत्तिर्नीमद दशमः सर्गः ॥

१ शापभयेन, २ सह, ३ ताः, ४ अभितो यमुः; अभि ता यमुः,
५ विक्षिप्तम्, ६ तैः, ७ दिनकर, ८ यम्, ९ शरहरविरःस्पर्धयेव प्रयेत्यै.

एकादशः सर्गः ।

अन्धर्घर्यमाना विबुधैः समग्रैः प्रहैः सुरेन्द्रप्रसुखैरुपेत्य ।

तं पायथामास सुधातिष्ठूणं सुरापगा खं ल्लनमाशु मैती ॥ १ ॥

अन्धर्घर्यते ॥ सुरेन्द्रप्रसुखैरिन्द्रदिभिः समग्रैः समर्थैविबुधैरुपेत्य समी-
पमागल्य प्रहैर्ग्रहैः सद्विरन्धर्घर्यमाना याच्यमाना सुरापगा मन्दाकिनी । आशु
शीघ्रं सूर्यं सूर्तिमती सती । तं कुमारं सुधया दुर्घटसृतेनातिष्ठूणं वदुन्तुं
स्वभावीयं लनं पायथामास पानं कारितवती । सर्गेऽस्मिन्द्वच्युपजातिः ॥

पिवन्स तथाः ल्लनयोः सुधौषं क्षणंक्षणं सातु समेघमानः ।

आपाकृति कामपि पक्षिरेत्य निषेव्यमाणः खलु कृतिकाभिः ॥ २ ॥

पिवन्सिति ॥ स कुमारस्तथा मन्दाकिन्याः ल्लनयोः संबन्धिनं सुधौषं
दुर्घटसृतसूर्यं पिवन् अत एव क्षणंक्षणं प्रतिक्षणं सातु यथा स्यात्यथा समेघ-
मानः सम्यवर्घर्यमानः पद्मिः कृतिकाभिरेत्य निषेव्यमाणः श्रियमाणश्च सद् ।
कामपि लोकोत्तरामाहृतिं प्राप्तवान् । अलु याक्यालंकारे । ‘खलु स्याहाप्य-
भूयायाम्’ हति विषः ॥

मागीरथीपावककृतिकानामानन्दवाप्याकुललोचनानाम् ।

तं नन्दनं दिव्यमुपातुमासीत्परस्परं ग्रीढतरो विवादः ॥ ३ ॥

भागीरथीति ॥ भानन्दवाप्यैरकुललोचनानां व्यासनेत्राणाम् । पावककृ-
तिकाश्च पावककृतिकाः । भागीरथ्या गङ्गाया सहिता याः पावककृतिकासासां
संबन्ध दिव्यं लोकोत्तरस्तर्यं तं नन्दनं उत्तमुपातुं यृहीतुं परस्परमन्योन्यं
श्रौढतरोऽतिशयितो विवादः कलह आसीत् । ममायं ममात्यमिनि प्रवादपूर्वकः
कलिर्भूतेतर्यः ॥

अप्रान्तरे पर्वतराजपुण्ड्र्या समं शिवः स्वैरविहारहेतोः ।

नमो विमानेन विगाहमानो मनोतिवेगेन जगाम तत्र ॥ ४ ॥

अश्राम्न्तर इति ॥ अश्राम्न्तरे कलहावसरे शिवः पर्वतराजपुण्ड्र्या पावकस्या
समं सह भैरविहारो यथेच्छविहारस्तसाक्षेतोः कारणान्ममोतिवेगेन चेतसोऽप्य-
तिशयजयेन विमानेन नमोऽन्तरिक्षं विगाहमानोऽवलोऽप्यस्त्रं कलहस्थाने
जगाम प्राप्य ॥

निसर्गवात्सल्यवशाद्विषुद्धचेतःप्रमोदौ गलदश्चुनेत्रौ ।

अपश्यतां तं गिरिजागिरीशौ यडाननं पैदृदिनजातमात्रम् ॥ ५ ॥

१ अन्धर्घर्यमाना, २ मुकुषाभिष्ठूण, ३ स्वर्णपगा, ४ स्वलम्भ, ५ शाश्वी.

६ एषः, ७ निसर्गवात्सल्यवशाद्विषुद्धचेतःप्रमोदौ; निसर्गवात्सल्यविषुद्धचेतःपैदृप्रमोदौ.

८ ती, ९ तद्दिन.

निसर्गेति ॥ गिरिजाशिरीशौ विसर्गेण स्वभावेन यद्ग्रासस्वर्द दशावचं तत्त्वं
वशावेतोर्विशूद्धः प्रवृद्धेतत्सः प्रमोदो हर्षो चोक्षाथाभूतौ । अत एव गलह-
भुजी प्रवहद्वाप्ये नेत्रे चोक्षाथाभूतौ सन्तौ । चहृदिनाति । जन्मस्तिनादारम्भे-
त्वयैः । जाताति व्यतीताति चतुर्थं स चहृदिनजातः स एव चहृदिनजातमात्रस्तं
पदानन्तं चण्डुखं तं कुमारमपहवतां दृष्टवन्तौ ॥

अथाह देवी शशिखण्डमौलिं कोऽयं शिशुर्दिव्यवपुः पुरस्तात् ।
कस्याथवा धन्यतमस्य उंसो मातास्ये का भाग्यवतीं धुर्या ॥६॥

अथेति ॥ अथ दर्शनानन्तरं देवी भवानी । पुरस्तात्यं कः । अथवा कस्य
धन्यतमस्य उंसो दिव्यवपुरादितेयसद्विभ्रः शिशुर्बालः । उत्र इति यावत् ।
अस्य शिशोर्माता जननी का या भाग्यवतीं धुर्यांग्राम्या । ‘उत्रो यद्गृही’ इति
यत् । यत्तमातृत्वादिति भावः । इत्येवं प्रभूर्मूर्तं चतुर्थं शशिखण्डमौलिं हरमा-
दोक्षवती । आहेति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । तथा चोक्षम्—‘अथयावामन-
व्यत्वाकृष्णनाय न चक्षयते । महाकविप्रयोगेतु धवि चिदापरं च तद् ॥’ इति ॥

स्वर्गापगासावनलोऽयमेताः पृथृ कृतिकाः किं कलहायमानाः ।

पुत्रो ममायं न तवायमित्यं मिथ्येति वैलक्ष्म्यमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥

स्वर्गापगेति ॥ किं च । असौ स्वर्गापगा शङ्का । अवमनलोऽपि । एताः
यद्गृहितिकाः कलहायमानाः कलहृ कुर्वाणाः सत्यः । ‘शब्दवैरकलहृ’ इत्या-
दिना करोत्येवं क्यद्व । अयं पुत्रो मम भत्त्वंकम्भी हति गङ्गावाक्यम् । अयं
तत्र न किंतु मम इत्यप्रिवाक्यम् । इत्यं मिथ्योभयोर्युवयोर्मिथ्ये न कस्याति किं
स्वस्माकमिति सत्यमिति कृतिकावाक्यम् । इति परस्परं वैलक्ष्म्यं विलक्षणं
यथा तथा किं किमर्थमुदाहरन्ति विषद्वन्ते ॥

एतेषु कस्येदमपत्यभीशास्त्रिलत्रिलोकीतिलकायमानम् ।

अन्यस्य कस्याप्यथ देवदैत्यगन्धर्वसिद्धोरगराक्षुसेषु ॥ ८ ॥

एतेष्विति ॥ हे हैश, एतेषु स्वर्गापगादेषु मध्ये कस्येदमपत्यं तुत्रः । किंभू-
तम् । अविलोक्य तत्र तिलकायमानं तिलक इवाचरत् । ‘कर्तुः कवलहृ
सलोपक्ष’ इत्याचारायेण क्यद्व । तत्र आत्मनेपदित्वाच्छान्तम् । अथाथवा । सिद्धा
देवविदेशाः । उरगाः सर्पाः । राक्षसाः निशाचराः । देवदैत्यगन्धर्वसहिता चे
सिद्धोरगराक्षसास्तेषु मध्येऽन्यतमस्य कस्यापीति वदेत्यर्थः ॥

श्रुतेति वौक्यं हृदयप्रियायाः कौतूहलिन्या विमलसितश्रीः ।

सान्द्रप्रभोदोदयसौर्यहेतुभूतं चतोऽवोचत चन्द्रचूडः ॥ ९ ॥

श्रुतेतीति ॥ चन्द्रचूडो हरः कौतूहलिन्याः अवणे कौतुकवस्त्रा हृदयप्रियायाः

१ असौ, २ च, ३ मिथ्यः, ४ उदाहरन्ते, ५ वाक्यम्,

पार्वता इति शर्वोक्तं वाक्यं तचः । ‘वच परिभाषणे’, ‘अहलोर्धत्’ इति
यत् । क्षुत्वा विमला स्थितशीर्वत् । किंविद्विहसेत्यर्थः । साम्ब्रः सच्चनः
बहुरिति यावत् । यः प्रमोदो हर्षः । ‘प्रमोदामोदसंमदाः’ इत्यमरः । तत्त्वोऽ-
दृष्ट्य उत्पत्तिसेन चरक्षीर्वयं तत्त्वं इतुभूतम् । तत्त्वनक्षिप्त्यर्थः । वचो वचनमदो-
चतोक्तवान् ॥

जगद्र्वयीनन्दन एष वीरः प्रवीरमांतुस्तव नन्दनोऽस्ति ।
कल्याणि कल्याणकरः सुराणां त्वत्तोऽपरस्याः कथमेष सर्गः ॥१०॥

जगद्र्वयीति ॥ हे ग्रिये, जगद्र्वया नन्दन आनन्दकारकः । नन्दादित्यात्
‘नन्दिग्रहि—’ इति ल्युः । वीरः पराक्रमेष पुरोवर्ती शिखः प्रवीरमातुः प्रकृष्ट-
वीरजनन्यास्तव नन्दनः पुत्रोऽस्मि । ममैवार्थं नन्दन इत्यत्र किं मानमित्याश-
द्धाराइ—हे कल्याणि, सुराणामिन्दादीनां कल्याणकरः शर्मकार्येष पुरोवर्ती सर्गः
स्थिः । पुत्र इति यावत् । त्वत्तोऽपरस्यास्तवदन्यस्याः शिखाः कर्य केन प्रकारेण
स्यात् । तारकविनाशजनितकल्याणकरत्वे त्वजनितस्यैव शक्तिः । अतस्तवार्थं
पुत्र इति भावः ॥

देवि त्वमेवास्य निदानमास्से सर्गं जगन्मङ्गलगानहेतोः ।
सत्यं त्वमेवेति विचारयस्व रत्नाकरे युज्यत एव रत्नम् ॥ ११ ॥

देवीति ॥ हे देवि ग्रिये, जगतां मङ्गलानि मङ्गलकर्माणि गानानि भीतानि ।
मङ्गलप्रवृत्तरूपाणीनि यावत् । तेषां हेतोः कारणस्यास्य शिखोः सर्गं सूर्योः ।
उत्पत्ताविनि यावत् । त्वमेव निदानमादिकारणमास्स उपविशामि । असीर्वर्थः ।
‘निदानं त्वादिकारणम्’ इत्यमरः । ‘आस उपवेशने’ । लटो मध्यमपुरुषैक-
वचनम् । नन्दवभेदं कारणमित्यत्र किं मानमिति इष्टान्तेन दर्शयति—त्वमे-
वेति सत्यम् । विचारयस्व । किमिति तत् । रत्नं रत्नाकरे समुद्रं पृथ । अथ च
रत्नखनावेद्य युज्यते युक्तं भवति । ‘खनिः शिखामाकरः स्यात्’ इति, ‘रत्नाकरो
जलनिधिः’ इति चामरः ॥

अथ सुप्रमेनाह—

अतः शृणुष्वायहितेन इत्तं वीजं यद्यौ निहितं मया तत् ।
संकान्तमन्तर्विदशापगायां ततोऽवैगाहे सति कृत्तिकासु ॥ १२ ॥
गर्भेत्वमासं तंदमोधमेतत्ताभिः शरस्त्वमधिं न्यधायि ।
वभूव तत्रायमभूतपूर्वो महोत्सवोऽशेषचराचरस्य ॥ १३ ॥

अत इति । गर्भेत्वमिति ॥ हे ग्रिये, अतः कारणात् । अवहितेनावधानेन ।

१ जगद्र्वयानन्दन, २ मातः, ३ अवस्था, ४ परस्याः, ५ आर्ये, आद्ये,
६ खण्ड, ७ अत्र, ८ त्रिदिवापगायाम्, ९ विगाहे, १० यत्.

सावधानतयेति यावत् । भावे निष्ठा । वृत्तं वृत्तान्तं क्षमुण्ड शूण् । तथाहि । मध्या अदीर्जं वीर्यमझौ लिहितं स्वापितं तदीर्जं विद्वापगायां गङ्गावायन्तर्मध्ये अवगाहे ज्ञाने सति संकार्तं क्षम् । ततो गङ्गातः कृतिकासु च संकार्तं सहृदभूत्वमासं गर्मीभूतम् । अथ च ताभिः कृतिकाभिरमोचं तदेवष्ट्रशरस्वतम-भूतिशरस्त्रशम् । अपेक्ष्यत्वः प्रामाणिक एव । न्यधायि लिहितम् । धारः कर्मणि लुक् । तत्र शरस्वत्येऽशोष्वचाचरस्य समस्तावावरजङ्गमस्य जगतोऽभूत-पूर्वः पूर्वं भूतो भूतपूर्वकालङ्क भवतीत्यभूतपूर्वो महोत्सवो महात्मुत्सवोऽप्यमिति प्रथोगः ॥

अशेषविश्वग्रियदर्शनेन धुर्या त्वमेतेन सुपुत्रिणीनाम् ।

अलं विलम्ब्याचलराजपुत्रि स्वपुत्रमुत्सङ्गतेन निषेहि ॥ १४ ॥

अशेषेति ॥ हे प्रिये, अशेषविश्वस्य समस्तजगतः प्रियं प्रीतिकारकम् । ‘हुगुपथ’ इत्यादिना कः । तथा भूतं दर्शनं यस्य तथोक्तेनेन । अत्रान्वादेश एतच्छब्दस्य नित्यमेनादेशलियमात्रकथमेनाभावः साखुः । सत्यम् । अत्रान्वादेश एव नाति । तत्र किंविद्विद्वानोत्तुक्त्याश्रयीभूतस्य उत्तरुपादानाश्रयीभूतस्य च मेदाभाववश्येन विवक्षितत्वात् । प्रकृते तु तदस्यथात्वादन्वादेशाभावेनादेशाभावसिद्धिरत्यलम् । त्वं सुपुत्रिणीनो शोभनपुत्रवतीनां धुर्याग्रगण्या । अहं-तमेति यावत् । असीति शेषः । हे अचलराजपुत्रि, विलम्ब्य विलम्बं कृत्वालम् । विलम्बो न कर्तव्य इत्यर्थः । किंतु स्वपुत्रमायतनूजसुत्सङ्गतेऽक्षतेन लिषेहि स्यापय ॥

अथ सुमेनाह—

अंथेति वादिन्यमृतांशुमौलौ शैलेन्द्रपुत्री रभसेन सद्यः ।

सान्द्रप्रभोदेन सुपीनगात्री धात्री समस्तस्य चराचरस्य ॥ १५ ॥

किरीटबद्धाङ्गलिभिर्नभःस्वैर्नमस्कृता सत्वरनांकिलोकैः ।

विमानतोऽवातरदात्मजं तं ग्रहीतुमुत्कण्ठितमानसाभूद् ॥ १६ ॥

अथेति ॥ किरीटेति ॥ अवासृतांशुशब्दन्दो मौलौ यस्य तथाभूते हरे इति पूर्वोक्तप्रकारेण वादिनि भाषमाणे सति । समस्तस्य सकलस्य चराचरस्य जगतो धात्री परिपोविका । ‘क्रत्येभ्यः—’ इति ऋषिः । तथा सान्द्रः सघनो यः प्रमोद आवन्दसेन सुतरां धीरं प्रकुरुत्वालुण्ड गावं यस्ताक्त्याभूता शैलेन्द्रस्य हिमालयस्य पुत्री कन्या पार्वती नभःश्वैः । तत्काळ आकाशमात्रविरित्यर्थः । तथा सत्यवैश्व नाकिलोकैरिन्द्रादिलोकैः किरीटेणु बद्धा अञ्जलयो दैत्यथामूर्तैः सद्गिर्नमस्कृता चन्दिता सती सधो रभसेन वेगेन विमानतो विमानात् । पञ्चम्या-

१ सुपूर्णम्. २ तत्त्वम्. ३ लिषेहि. ४ तथा. ५ नेत्र.

खसिद् । अवातरतुल्लास । अथ च तमारम्बं कुमारे ग्रहीतुमुरक्षिदत्तमानसा
चामूर । अहमेन गृह्णामीति ननस्यैष्विद्यर्थः ॥

स्वर्गापयापावककृतिकादीन्कुताङ्गलीनानमतोऽपि भूयः ।
हित्योत्सुका तं सुतमाससाद् पुत्रोत्सवे माद्यति काँ न हर्षाद् ॥ १७ ॥

स्वर्गेति ॥ उत्रोल्लब उत्तुकोल्पिता पार्वती । स्वर्गापयगा गङ्गा तथा सहिता
या: पावककृतिकाला आदयो देवी तान् । अत्रादिशब्देनेनद्वादयो ग्राहाः ।
स्वर्गापयगा च पावककृतिकालेति इन्द्रसमासेऽल्पाद्यरत्वापयवकशब्दस्य पूर्व-
निपातः प्रसज्येतेति पूर्वरीतिशाहात । तान् कुताङ्गलीनव एव भूयोऽतिक्षयमा-
नमतो नमस्कृतोऽपि हित्या परित्यज्य तं सुतमाससाद् प्राप । तथाहि । हर्षा-
दानन्दवशाला न माद्यत्यन्मसा न भवति । उत्रोत्सवेन सर्वोसामुभ्यत्वं भव-
तीति भावः ॥

प्रमोदवाप्याङ्गुललोचना सा न तं ददर्श क्षणमग्रतोऽपि ।
परिस्पृशन्ती कौरकुञ्जलेन सुखान्तरं प्राप किमप्यपूर्वम् ॥ १८ ॥

प्रमोदेति ॥ सा पार्वती । अग्रतः स्थितमपि तं पुन्रं छाणं न ददर्श । यतः
प्रमोदवाप्यानन्दाशुभिरकुले व्याप्तवाहस्तनामाके लोचने यस्याः । आनन्दा-
शुभिरम्भीभूतेष्वर्थः । अथ च कर एव कुञ्जलं कठिका तेन परिस्पृशन्ती सती
किमपि लोकोत्तरमपूर्वम् । अभूतपूर्वेष्विद्यर्थः । शाकपार्थिवादीनामुत्तरपदलोपः ।
सुखान्तरम् । अन्यसुखामित्यर्थः । अन्तरशब्दोऽत्रोपमानाभावयोतकः । प्राप
प्राप्तवती ॥

सुंविसयानन्दविकस्वरायाः शिशुर्गुर्लङ्घाप्यतरंगितायाः ।
विशुद्धवात्सल्पयसोत्तराया देव्यार्दशोर्गोचरतां जगाम ॥ १९ ॥

सुविसयेति ॥ शिशुः कर्ता । सुतारा यो विसयानन्दवाप्येष्वां ताभ्यां
विकस्वरायाः प्रफुल्लीभूतायाः तथा गलद्वाप्यस्तरंगितायाः संजाततरंगायाः ।
तारकादित्वावित्तच् । विशुषि गलद्वाप्यजलैसूक्ष्मतप्रवाहकुलकलिताया हस्यर्थः ।
तथा विशुष्व यद्याल्पस्यं दयावत्त्वम् । पुत्रत्वादिति भावः । तत्र यो रसः ग्रीतिः
स उत्तरः प्रभानं वस्त्रालाप्ताभूताया देव्याः पार्वत्या संक्षिप्तमोर्दशोर्गिलोचन-
शोर्गोचरतां विषयतां जगाम प्राप । वाप्यनिशुक्षाभ्यां लोचनाभ्यां देवी तप-
श्यविद्यर्थः ॥

तमीक्षमाणा क्षणमीक्षणानां सहस्रमासुं विनिमेषमैच्छत् ।
सां नन्दनालोकनमङ्गलेषु क्षणंक्षणं रूप्यति कस्य चेतः ॥ २० ॥

१ भूत्रा; सूर्यो. २ सुखान्तरम्. ३ को न. ४ करकुञ्जलाभ्याम्. ५ संविसय.
६ इत्याः. ७ न नन्दनालोकनयज्ञेषु; सुनन्दनालोकनक्षेतुकेन. ८ हृष्यति.

तमिति ॥ तं चार्णं क्षणवीक्षणावकोक्षमता सा देवी विनिशेषं विग्रह-
निमेषवीक्षणां नेत्राणां सहजमासु मम सदृशं नेत्राणि भवतिवलैच्छदियेष ।
द्वाभाणां विलोचनाभ्यामाकष्टदर्शनजननभावादिति भावः । तथाहि । नन्दवस्ता-
कोक्षमात्रेष इङ्गलाभि सेतु विषये क्षणंहप्तम् । प्रतिक्षणमित्यर्थः । ‘निष्ठवी-
प्सवोः’ हति बीप्साणां हिभावः । कस्य चेतस्तप्यति तुम्हि प्राप्नोति । अपि तु
न क्षत्यापीत्यर्थः ॥

विनग्रदेवासुरपृष्ठगाभ्यामादाय तं पाणिसरोरुहाभ्याम् ।

नन्दोदयं पार्वणचन्द्रचारुं गौरी स्वमुत्सङ्घरत्नं निनाय ॥ २१ ॥

विनश्चेति ॥ गौरी पार्वती । ‘विद्वौरादिभ्यः’ हति चीर् । नन्दोदयं नूत्नो-
ज्ञवस्त् । तद्वालजातमित्यर्थः । अत एव पार्वतीः पर्वणि भवः । ‘तत्र भवः’ हत्यर्थ ।
स चासौ चम्भ्रम तद्वारुं मनोहरस्य । चन्द्रोऽपि नन्दोदयं हति हेत्यस्य । तथाभूतं
तं तद्वारुं पुष्पम् । कर्मभूतमित्यर्थः । आदानवदेन उभे अपि प्रलवस्य कर्मवं
विवेचनीयम् । विनक्षा: पादप्रणता चे देवातुरास्तेषां पृष्ठेषु गच्छतः संचरतस्या-
भ्याम् । अनेन तेभ्योऽभयदानमुद्ग्रह फलेति व्यञ्जयते । पाणिसरोरुहाभ्यां करक-
मलाभ्यामादाय गृहीत्वा स्वमात्रमीयमुत्सङ्घरत्नं निनाय प्राप्यदामास । इस्ताभ्या-
मुत्पाप्य स्वाङ्ग आरोपितवतीत्यर्थः ॥

स्वमङ्गमारोप्य सुधानिधानमिवात्मनो नन्दनमिन्दुवक्ता ।

तमेकमेषा जगदेकवीरं वभूव पूज्या त्वुरि पुत्रिणीनाम् ॥ २२ ॥

स्वमिति ॥ इन्द्रुवक्ता चन्द्रमुखेषा पार्वती । एकमहिसीयं जगदेकवीरं
जगत्सेकवीरं तमात्मनो नन्दनं पुत्रं सुधानिधानमसृतपात्रमित्र स्वमात्रमीय-
मङ्गमारोप्य संस्थाप्य पुत्रिणीनां तुत्रवतीनां तुर्बंप्रभानो पूज्या पूजयितुं योग्या
वभूव । एताप्यवस्थं सर्वासामपि पुत्रेभ्योऽप्तिक्षित्वादग्रपूज्यत्वमुचितमेषेति
भावः ॥

निसर्गवात्सत्स्वरसौषसिक्ता सान्द्रप्रमोदामृतपूर्णा ।

तमेकपुत्रं जगदेकमाताभ्युत्सङ्गिनं प्रसविणी वभूव ॥ २३ ॥

निसर्गेति ॥ निसर्गेण स्वभावेन । न तूषयितेत्यर्थः । यो वास्तस्वरसो
द्यावस्त्रस्तस्तस्तीवेन सिक्ता भ्रातिता । तद्वातिवास्तस्तवतीत्यर्थः । तथा सान्ध्र-
प्रमोदोऽप्तिक्षयहर्षः स एवासृतं पीचूरुं तस्य पूरेण प्रवाहेण पूर्णो सूता जगदा-
मेकाऽद्वितीया माता परिपोषिका देव्युत्सङ्गिनमधित्रितोत्सर्वं तमेकपुत्रमभि
संमुखं प्रक्षविणी तुग्यव्याववती वभूव । पुत्रं इहा मातुः स्वाम्बां पथः पल-
शीति पुक्षमिति भावः ॥

१ नन्दोदयात्; महोदयात्. २ तम्. ३ एकमेषम्; एकदेवम्. ४ एकदेवी.
५ सोत्प्रविनम्; अभ्युत्सङ्गिनम्.

अशेषलोकत्रयमातुरस्याः पाण्मातुरः स्तन्यसुधामधासीत् ।
सुरस्वनन्द्याः किल कृचिकामिर्षुहुर्षुहुः सस्पृहमीक्ष्यमाणः ॥२४॥

अशेषेति ॥ पाण्मातुरः पणां मातृणामपवं पाण्मातुरः कातिकेयः । अत्र
पाण्मातृणामात् 'मातृहसंख्या-' इत्यदिवरण् मातृशब्दस्योदादेकाश । 'पाण्मातुरः
कातिकधरः कुमारः क्रीञ्चादारणः' इत्यमरः । सुरस्वनन्द्यां देवनन्द्याः । गङ्गाया
इत्यर्थः । 'ख्वनन्ती निज्ञगणणा' इत्यमरः । तथा कृचिकामिर्षुहुर्षुहुः सस्पृहुं सेष्ठं
यथा तथा । 'हृच्छा काङ्क्षा स्मृहेहा तृढ़' इत्यमरः । अस्मदीक्षपथोधरस्वदभूत-
पातायमिदानीमेतदीक्षयस्तनपयः पिबन्पुनरप्यस्तदीक्षपथोधरपयोऽपि सारेदेवं भूते-
च्छामहितमित्यर्थः । सुहुर्सुहुरजुवेलमीक्ष्यमाणोऽवलोकयमाणः सञ्चेषं सकलं
यहोक्त्रयं तस्य मातुः पोषिण्या अस्या देव्या: स्तन्या स्तने भवा । 'क्षीरादव-
वाद्यत्' इति यत् । सा चासौ सुधा च तामधासीत्यर्थौ । 'चेद् याने' कर्तेरि
तुरुः । 'विभाषा ध्राघेद्' इति सिञ्जुम् ॥

सुखाश्चूपूर्णेन मृगाङ्कमौलेः कलत्रमेकेन मुखाम्बुजेन ।
तस्यैकनालोद्दृतपञ्चपञ्चलक्ष्मीं क्रमात्पद्मदर्णीं चुचुम्ब ॥ २५ ॥

सुखेति ॥ सुगाङ्कमौलेहस्य कलत्रं भार्या । 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इत्य-
मरः । एकनाल एकाण्ड उद्गतान्तुदितानि यानि पञ्चपञ्चानि तेषां लक्ष्मीरिव
शोभेव लक्ष्मीः शोभा यस्यास्तथामूर्तां तस्य कुमारस्य पण्णो वदनानां समाहारं
पद्मदर्णीम् । 'द्विगोः' इति छीप् । इह संख्यासादक्षयमन्तरा न विरोधः । सुखा-
श्चूपूर्णेनानन्दशुचलपरिपूरितेनेकेन मुखाम्बुजेन वदनकमलेन क्रमादथाकमं
चुचुम्ब सृष्टवनी । अतिवयमेववशादिति भावः ॥

हैमीं फलं हेमगिरेर्लेतेव विकसरं नाकनदीव पञ्चम् ।
पूर्वेव दिङ्गूतनमिन्दुमाभात्तं पार्वती नन्दनमादधाना ॥ २६ ॥

हैमीति ॥ तं नन्दनं तनयमादधाना सा पार्वती । फलं दधाना हेमगिरे:
सुमेरोः संबन्धिनी । तदुपञ्चत्यर्थः । हैमी हेमविकारा । विकारार्थकेऽपि 'टिङ्गा-'
इति छीप् । लेतेव । विकसरं प्रकुलं पश्चां कमलं दधाना नाकनदीव शङ्केव ।
नूतनं नवोदयमिन्दुं दधाना पूर्वा पूर्वसंक्षिका दिगिव । आभाष्मुक्षुमे । अत्र
मालोपमालंकारः ॥

प्रीतात्मना सौं प्रयतेन दत्तहस्तावलम्बा शशिशेखरेण ।

कुमारमुत्सङ्गतले दधाना विमानमञ्चिलिहमारुरोह ॥ २७ ॥

प्रीतेति ॥ कुमारं पुत्रमुत्सङ्गतेदधाना विभ्रती सा देवी प्रीतात्मना प्रसन्नी-
भूतमनसा प्रयतेन साक्षात्तेन । न तु संभवितेन । 'नववर्यमाः प्रभवतां हि

१ सुखाश्चूपूर्णेन, २ उद्गम, ३ चुचुम्बे, ४ हैमग, ५ मुख्यतेन,

विषः’ इति व्याख्यादिति भावः । तथा भूतेन शक्षिणो ज्ञानेण ‘शिवेन वृचहस्तार्चक-
न्वा सर्वी । अस्तित्वेमभावादिति भावः । अव्यंलिहमाकाशास्तुह । ‘वदात्रे लिङ्’
इति सर्व । विमानमालोहारुडा ॥

महेश्वरोऽपि प्रमदप्ररुद्धरोमोद्गमो भूधरनन्दनायाः ।
अङ्कादुपादत्तं तदद्धतः सां तस्यास्तु सौऽप्यात्मजवत्सलत्वात् ॥ २८ ॥

महेश्वर इति ॥ प्रमदेनानन्देन प्ररुद्धा रोमोद्गमा यस्य तथाभूतो महेश्वरो-
ऽप्यात्मजे युते वासलत्वाद्यावस्थावद्वेतो भूधरनन्दनायाः पार्वत्या अङ्कादुपसङ्कृतस्तं
पुष्टमुपादुत्तमाहीत । अय च तदद्धतो हरोत्सङ्कृतसा देव्युपादत्त । अय च सोऽपि
हरोऽपि तस्या देव्या अङ्कादुपादत्त । इत्यनुबेलमन्योन्मध्यं चक्तुरित्यर्थः ॥

दधानया नेत्रसुधैर्कसत्रं पुरुं पवित्रं सुतया तर्याद्रेः ।
संक्षिप्यमाणः शशिखण्ठर्धारी विमानवेगेन गृहोऽग्रगाम ॥ २९ ॥

दधानयेति ॥ शशिखण्ठधारी महेश्वरः । सुतया असृतसैकं केवलं सत्रं सदा-
दानम् । ‘सत्रमाङ्गादत्ते यज्ञे सदादाने ध्नेऽपि च’ इत्यमरः । नेत्रयोः संबन्धित
सुधैर्कसत्रं वेन । नेत्रयोरसृतव्युत्पादातरित्यर्थः । तथा पवित्रं पूरम् । ‘पुरुः
मन्जायाम्’ इति हत्रप्रत्ययः । तथा भूतं पुरुं सुतं दधानया विभ्रत्या तथाद्विहिमा-
न्यस्य सुतया कन्धया पार्वत्या कर्त्त्या । संक्षिप्यमाणः ऋहवसादालिङ्गमाणः
सन्दिवमानस्य वेगेन गृहोऽग्रगाम प्रवयौ । ‘गृहोः पुंसि च भूङ्गेव’ इत्यमरः ॥

अधिष्ठितः स्फटिकशैलशृङ्गे तुङ्गे निजं धौम निकामरम्यम् ।
महोत्सवाय प्रेमयप्रमुख्यान्वैयून्नाणाऽर्जश्चाबुरथादिदेश ॥ ३० ॥

अधिष्ठित इति ॥ अयानन्तरं शंभुर्महेश्वरल्लुके उपरे स्फटिकमयः स्फटिको
यः शैलः केलासस्तत्र शृङ्गे शिखरे । ‘शृङ्गं प्राधान्यसान्वोद्ध्र’ इत्यमरः । लिका-
मरम्यस्तिमनोहरं निजं स्त्रीयम् । ‘स्वके नित्ये निजं त्रिषु’ इत्यमरः । अधिष्ठितः
सत्रः । ‘अधिष्ठीङ्ग—’ इत्यादिनाभारत्य कर्मसंज्ञा । महोत्सवाय महोत्सवं कर्तुम् ।
‘तुमर्यादा’ इति चतुर्थी । पृथम्यमहतः प्रमयप्रमुख्यान्वयमयादीनाणादिदेशाद्या-
पयामास ॥

पृथुंग्रेमोः प्रेणुणो गणानां गणः समग्रो वृपवाहनस्य ।
गिरीन्द्रपुत्र्यास्तनयस्य जन्मन्यथोत्सवं संवृत्ते विघातुम् ॥ ३१ ॥

पृथिविति ॥ अयानन्तरं पृथुर्महान्त्रमोदो हर्षो यस्य । तथा प्रकृष्टा गुणा

१ अकाङ्कमादत्त । २ तमदृतः । ३ सः । ४ सौम्यात्मज । ५ दृष्ट्यानवा-
द । पात्रम् । ७ तथा । ८ मौलिः । वाही । ९ शृहम् । १० अधिष्ठित । ११ निजे ।
१२ शामनि कालरम्ये । शान्ति निकामरम्ये । १३ प्रमयान्सनाथः । १४ महिन्ना
स्तमुदा । प्रसिद्धांशुरक्ष । १५ प्रमोद । १६ प्रणुणे ।

वस्त्रेविषः समग्रः संपूर्णो गणानां गणः प्रमथादीना समूहो वृषभाहनस्य महेश्वरस्य गिरिमन्त्रपुण्ड्राः पार्वत्याश्व तमवस्थ जन्ममनुशस्त्रं विचार्तु कर्तुं संवद्वृते संपूर्णः । उचुक इति वाचन् ॥

इतः परं सप्तमिस्त्रस्वानेवाह—

**स्फुरन्मरीचिच्छुरिताम्बराणि संतानशास्त्रिप्रसवाचितानि ।
उंचिक्षिपुः काञ्चनतोरणानि गणा वैराणि स्फटिकालयेषु ॥३२॥**

स्फुरदिति ॥ गणाः प्रमथाः स्फटिकालयेषु स्फटिकगृहेषु स्फुरन्मरी मासमाना या भरीचयः किरणासामिन्द्रियरितं मिश्रीकृतमन्तरं वैक्षानि । संतानशास्त्रिलिङ्गो वैवद्वृक्षाणां प्रसवालि पत्राणि तैरङ्गितानि निर्मितानि वराणि वैद्वानि काञ्चनस्य विकारः काञ्चनं स्वर्णसुक्रं तदाधेयीभूतानि तोरणानि माङ्गादिशेषानुचितिषुरुचैविक्षिपुः । ब्रह्ममनुरित्यर्थः ॥

**दिष्टु प्रसर्पत्सदधीश्वराणामध्यामराणामिव मध्यलोके ।
महोत्सवं शंसितुमाहतोऽन्यैर्दध्वान धीरः पटहः पटीयान् ॥३३॥**

दिष्टिविति ॥ अथ तोरणोल्केषानन्वरम् । दिष्टु दशसु दिशासु प्रसर्पन्न-सिद्धो भवत् । आम्बलिनादेनेति शेषः । गम्भमानांवैत्वादप्रयोगः । तासां हिंडा-मधीश्वराणां दिक्पालानाममराणां देवानामिन्द्रादीनां संवनिष्ठं पटीयान्समर्थः । घोरनिनाद इति शेषः । धीरो गम्भीरः पटहोऽन्यैर्मूर्त्यभूतैरमैरराहतस्ताहितः सत् भव्यशास्त्रो लोकश्च मध्यलोकः । भूलोक इत्यर्थः । तस्मिन् । महोत्सवम् । अग्राणि भवत्पुत्रजन्मनामराणां महानुसवो जात इति शंसितुमिष्ठ कथयितुमिष्ठ । दृध्वान ध्वनिं चक्रव । ध्वनिकरणे महोत्सवज्ञापनस्य कलत्वाभावेऽपि कलत्व-कल्पनात्कलोद्येक्षा ॥

**महोत्सवे तत्र समागतानां गन्धर्वविद्याधरसुन्दरीणाम् ।
संभावितानां गिरिराजपुण्ड्रा गृहेऽमवन्मङ्गलगीतकानि ॥ ३४ ॥**

महेति ॥ तत्र महोत्सवे समागतानां प्राप्तानासत एव यृहे गिरिराजपुण्ड्रा भवाक्षया संभावितानां पूजितानाम् । सलूकानामित्यर्थः । गम्भवां विद्याश्वराश्व देवविदेशालोकां सुन्दरीणां चीराणि चीरकर्तुकाणि मङ्गलगीतकानि भङ्गलमयोजन-गीताम्बवभवन् । जातामील्यर्थः ॥

**सुमङ्गलोपायनपौश्रहस्तात्मं मातरो मातृवदर्म्मुपेताः ।
विद्याय दूरक्षतकानि मृदिं निन्युः स्वमङ्गं गिरिजातनूजम् ॥३५॥**

सुमङ्गलेति ॥ सुमङ्गलानि वान्मुपायनान्मुपदासामवस्त्रेणां पांच तत्स-हिता इत्या वासामेवंभूताः सखोऽन्युपेताः प्राप्ता भातरो वाह्याश्वाः । सहेति शेषः । ‘वाही माहेश्वरी चैव कौमारी वैव्याकी तथा । वाराही च तथेन्द्राणी

१ विविक्षिपुः २ चलानि ३ नामिलोके ४ धीरम् ५ पूर्ण ६ अभ्युपेता

चामुण्डा सप्त मातरः ॥^१ इत्यमरः । शूलिं हिरण्यं पूर्वोक्तवकालि विचाप्य
संस्थाप्य तं विरिजातन् ज्ञं कुमारं मातृवत्पर्वतीवत्तुकर्य यथा तथा सं स्त्रीयमहं
गिन्युः । त्वाहे त्वापदामामुरित्यर्थः । मातृविद्यनेन तासामप्यज्ञ महर्येमा-
स्त्रीति दर्शितम् ॥

ध्वनत्सु तर्येषु सुमन्द्रमङ्गालिङ्गोर्ज्वकेष्वप्सरसो रसेन ।

सुंसंविवन्धं ननृतुः सुवृच्छीतानुगं भावरसानुविद्धम् ॥ ३६ ॥

ध्वनत्वित्यति ॥ अङ्गालिङ्गोर्ज्वकेष्वतसंकेतु तर्येषु सुतरां मन्द्रं
गम्भीरं यथा तथा । ‘कलो मन्द्रस्तु गम्भीरे’ इत्यमरः । ध्वनसु शब्दावमानेषु
सत्यु । अप्सरसो रमभाविका रसेन खेदेन शोभना मधुराः संधवः त्वरसंध्या-
दयो येषु तथाभूता यन्धाः गीतप्रबन्धा यत्र यस्मिन्कर्मणि । मुमृतानि
शोभनच्छन्दांसि गीतानुगालि यत्र यस्मिन्कर्मणि । भावा इत्यादयो इसा:
शङ्करादयस्तैरनुविद्धं व्याप्तं यत्र यस्मिन्कर्मणि यथा तथा ननृतुर्ग्राणि
विचिकित्तुः ॥

वाता ववुः सौख्यकराः प्रसेदुराशा विध्मो हुतमुग्निदीपे ।

जलान्यभूवन्विमलानि तत्रोत्सवेऽन्तरिक्षं प्रससाद् सद्यः ॥ ३७ ॥

वाता इति ॥ तत्रोत्सवे । वाताः पद्मनः सौख्यकरा वदुम्बेलुः । आशा
दिः प्रसेदुनिर्मेला वभृतुः । हुतमुग्निर्विध्मो निर्देशः सन्दिदीपे ज्वलति स्य ।
‘दीपी दीपी’ इति लिद् । जलानि विमलान्यभूवन् । अन्तरिक्षं व्योम सद्यः
प्रससाद् स्वच्छमसूत् । ‘भवो हि कोकम्युदयाव ताद्वाम्’ इति न्यायाविति
भावः ॥

गम्भीरशङ्कध्वनिमिश्रमुच्चैर्गृहोङ्गवा दुन्दुभयः प्रणेदुः ।

दिवौकसां व्योग्निं विमानसंघा विमुच्य पुष्पप्रचयान्त्रसत्युः ॥ ३८ ॥

गम्भीरेति ॥ गृहोङ्गवा महेश्वरविकेतनीया दुन्दुभयो गम्भीरो मन्द्रो यः
शङ्कध्वनिः पाञ्चजन्यशब्दस्तेन मिश्रं यथा त्वात्ययोऽपि । प्रणेदुः । ‘उपसर्गांदस-
मासेऽपि’ इति पाठम् । अय च दिवौकसां देवानां विमानसंघा व्योग्निं पुष्पप्र-
चयान्विमुच्य विकीर्णं प्रसत्युः । प्रतिस्थिर इत्यर्थः ॥

इत्थं महेशाद्रिसुतासुतस्य जैन्मोत्सवे संमदयांचकार ।

चराचरं विश्वमशेषमेतत्परं चकम्ये किल तारकश्रीः ॥ ३९ ॥

इत्यमिति ॥ महेशो हरः । अद्रिसुता पार्वती तत्वाः सुतस्य पुष्पसेत्यमेवं-
मूले जन्मोत्सवेऽशेषं समलूँ चराचरं त्वावरजंगममेतद्विचं जगत्संमदयोचकारो-

^१ सुपन्थः. ^२ सुतज्ञः; सहस्रिः. ^३ शब्दः. ^४ विमुतां पुष्पचयान्;
विमुच्यते पुष्पचयान्. ^५ जन्मोत्सवः.

न्मत्तीचकार । उन्मादसाधैरिति शेषः । परं केवलं तारकस्य तारकासुरस्य
श्रीरूपश्रीभक्त्ये । लिभावेत्यर्थः ॥

ततः कुमारः संहृदां निदानैः सं बाललीलाचरितैविचित्रैः ।
गिरीशगौयोर्हृदयं जहार मुदे न हथा किमु बालकेलिः ॥ ४० ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं स कुमारे विविद्रेतेकरूपैरत् एव समुद्रां सुतर्ता-
प्रीतीनां निदानैरादिकारणैः । ‘निदानं त्वादिकारणम्’ इत्यमरः । बाललीला-
चरितैः शिशुक्षीडाचरितैर्गिरीशगौयोः शिवपार्वत्योः । अस्यहिंसावाहृद्योऽपि
पूर्वनिपातः । हृदयं मनो जहार । प्रसादधामसेव्यर्थः । हथा मनोहरा बालके-
लिमुदे न किमु भवति । किं तु भवत्येवत्यर्थः ॥

महेश्वरः शैलसुता चै हृषीत्संतर्पयेकेन मुखेन गाढम् ।

अजातदन्तोनि गुखानि सूनोर्मनोहराणि कैमतशुचुम्बि ॥ ४१ ॥

महेश्वर इति ॥ महेश्वरो हरः शैलसुता पार्वती च हृषीदेतोः सतर्व-
सतृष्ट्यं यथा तथाऽजातदन्तान्यनुज्ञृतदशनानि मनोहराणि सूनोः कुमारस्य
मुखान्येकेन मुखेन गाढं हृषी यथा तथा कमतो यथाक्रमं चुचुम्बि परपर्णो । अत्र
कर्तृहृदयस्य पार्थक्येन क्षियान्वयो विघ्नेयः । अन्यथा द्विवचनापत्तिरिति विवे-
चनीयम् ॥

कचिदत्स्वलङ्घिः कचिदस्वलङ्घिः कचित्प्रकर्म्पः कचिदप्रकर्म्पः ।
बालः सं लीलाचलनप्रयोगं स्तयोर्मुदं वर्धयति सा पित्रोः ॥ ४२ ॥

कचिदिति ॥ स बालः कुमारः कचित्प्रदेशे स्वलङ्घिः पतङ्गिः कचित्प्रदेशे-
अस्वलङ्घिः कचित्प्रदेशे प्रकर्म्पः प्रकृष्टप्रकर्म्पः कचित्प्रदेशे प्रकर्म्पैर्लीलया ये चलन-
प्रयोगान्तर्भिर्मित्तमूलैस्त्वयोः पित्रोर्बननीजनकयोः माता च पिता च पितरौ तयोः
पित्रोः । ‘पिता मात्रा’ इत्येकशेषः । मुदं प्रीतिं वर्धयति सा । ‘कन्दूलयाचकार’
इत्यपि पाठः । अर्थः स एव ॥

अहेतुहासच्छुरिताननेन्दुर्गृहौङ्गणकीडनधूलिधूमः ।

मुहुर्वदन्किंचिदलक्षितार्थं मुदं तयोरङ्गतस्ततान ॥ ४३ ॥

अहेत्विति ॥ गृहाङ्गे यत्कीर्तव्यं तेन निमित्तेन धूलिभी रजोमिद्युज्ञो
धूसरः सज्जङ्गत उत्सङ्गं प्राप्तः कुमारः । अहेतुरकारणो यो हासो हसितं तेन
च्युरितो मिथित आननेन्दुसुखचन्द्रो यस्य । अलक्षितावेमव्यक्तार्थं मुहुः किंचि-
द्वदस्योर्मुदं प्रीतिं ततान चकार ॥

गृहन्विषाणे हरवाहनस्य सृशश्चुमाकेसंरिणं सलीलम् ।

स भृग्निणः सृष्ट्यतरं शिखाग्रं कर्षन्वभूव ग्रमदाय पित्रोः ॥ ४४ ॥

१ समुदः. २ स्वबाललीलालितैः. ३ अपि. ४ सहर्षम्. ५ बक्षाणि.
६ कमताः. ७ चुचुम्बि. ८ सलीलम्. ९ गेहाङ्गण. १० केसरिणः सद्यालीः.

युद्धिति ॥ स कुमारः हरवाहनस्य शृणु विषये श्वे गृह्णत् । करा-
भ्यामिति शेषः । तथोमाकेसरिं पार्वतीसिंहं सलीलमप्रधारं यथा तथा
सृष्टान् । तथा चूङ्गिणी गणस्य सूक्ष्मतरं शिखामं कर्वत् । पित्रोर्जननीजनकवोः
प्रमदाय हर्षय बभूव । कियाप्राहणारसंपदानस्यम् ॥

एको नव द्वौ दश पञ्च सप्तेत्यजीगणन्नात्ममुखं प्रसार्य ।

महेशकण्ठोरगदन्तपङ्किं तंदङ्गः शैशवमौग्न्यमैशिः ॥ ४५ ॥

एक इति ॥ तस्य पितुरकृप उत्सङ्घात येषिः । हेतुस्वापत्यमित्यर्थः । ‘अत
इम्’ इत्यपराधं इत् । आत्ममुखं प्रसार्य महेशस्य ये कण्ठोरगाः कण्ठगताः
सप्तेत्यजीगणन्नात्ममुखं दन्तपङ्किम् । एको नव द्वौ दश पञ्च सप्तेत्यजीगणन्नात्ममुखं
शैशवमौग्न्यं बालस्वनिमित्तमूढतां दधानः । अजीगणाहिति गणस्यतेर्लुङ्म् ।
‘ई च गणः’ हत्याभ्यासाकास्येकारः ॥

कपर्दिकण्ठान्तकपालदाङ्गोऽङ्गुलिं प्रवेश्याननकोटेरेषु ।

दन्तानुपात्तुं रमसी बभूव मुक्ताफलञ्चान्तिकरं । कुमारः ॥ ४६ ॥

कपर्दीति ॥ कुमारः कातिक्यः कपर्दिकण्ठान्ते शिवकण्ठमध्ये स्थितस्य
कपालदाङ्गो नुक्रोटीचज आननकोटेरेषु बदनकृष्णेषु । ‘कोटरो नागरे कृष्णे
पुष्करिण्युच्छाटके’ इति मेदिनी । अङ्गुलिं प्रवेश्य दन्तानुपात्तुं अहीतुं रमसी
रमसो वेगोऽस्यासीति तथोक्तः । ‘रमसो वेगहर्षयोः’ इति मेदिनी । बभूव ।
पूतान्वेगेन गृह्णामीत्यच्छदित्यर्थः । यतो मुक्ताफलञ्चान्तिकरो मौकिकञ्चम-
कारी ॥

शंभोः शिरोऽन्तः सरितस्तरं गान्विगाह गाढं शिशिरात्रसेन ।

सैं जातजाग्यं निजपाणिपद्मतापयद्वालविलोचनाङ्गौ ॥ ४७ ॥

शंभोरिति ॥ स कुमारः । शिशिरान्धीतलान्धंभोः संबन्धिनः शिरसोऽन्त-
मैष्ये स्थितायाः सरितो गङ्गायास्तरं गान्विगाह सेन सादेन । स्वादोऽत्र त्वमिन्द्रियग्रा-
द्धादेन विवितिः । ‘रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ लिष्ये वीर्यं तक्षादौ द्रव्य-
रागयोः । देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमाद्’ इति मेदिनी । गाढं दृष्टम् ।
‘गाढवादादानि च’ इत्यमरः । विगाहावगाहा । अत एव जातजाग्यं जातशीत-
कृतजडात्मं निजपाणिपद्मं स्त्रीयकरकमलं भाले चट्टिलोचनं तत्र योऽग्रिस्तश्राता-
पयत् । अन्योऽपि शीतजडं हस्तमझौ तपयति तद्विति भावः ॥

किञ्चित्कलं भङ्गरकंधरस्य नमज्जटाजूटधरस्य शंभोः ।

प्रलम्बमानं किल कौतुकेन चिरं चुचुम्बे मुकुटेन्दुखण्डम् ॥ ४८ ॥

१ मज. २ तदङ्गः । ३ चूषमीतिः; मुखमैशिः । ४ करान्; घरः.

५ संजातजाग्यः । ६ भङ्गरकण्ठरस्य.

किंचिदिति ॥ किंचिन्नहुरा पतनशीला । ‘भज्जमासमिदो शुरु’ इति
शुरु । ‘चजोः’ इति शुरु । कंपरा ग्रीवा यस्य । बालत्वात् । स कुमारो नमज्ज-
टाष्टूर्द्ध चरकास्त शोभोहरस्य प्रलभ्यमानमाग्रयमाणं कर्तुं मधुरं शुकुटेन्तुर्लण्ड
सुकुटपन्दशकलम् । ‘मित्तं शकलस्तण्डे वा’ इत्यमरः । कौतुकेनामन्देन चिरं
शहुकाळं शुभुम्भे । पस्पोत्तर्यः ॥

इत्थं शिशोः शैशवकेलिवृत्तैर्मनोभिरामैर्गिरिजागिरीशौ ।
मनोविनोदैकरसप्रसक्तौ दिवानिशं नाविदतां कदाचित् ॥ ४९ ॥

इत्यमिति ॥ गिरिजागिरीशौ मनोभिरमैनोरमैरियमेवभूतः शिशोः
कुमारस्य शैशवस्य बालस्य याः केलयस्तासां त्रैसीश्चिदैः । ‘हृतं पष्ठे चरित्रे
शिष्यतीते दृष्टिस्तले’ इत्यमरः । मनसो विनोदत्तत्र य एको रसः श्रीतिलक्ष्म
प्रसक्तावासक्तौ सन्ती कदाचिदपि दिवानिशमहनिशं नाविदतां नावशुद्धेताम् ।
अगाधुत्रोरसवाणीवस्त्राविति भावः ॥

इति बहुविर्वालकीडाविचित्रविचेष्टिं
ललितललितं सान्द्रानन्दं मनोहरमाचरन् ।
अलभतं परां त्रैद्विं पष्ठे दिने नवयौवनं
स किल सकलं शार्हं शर्हं विवेद विभुर्यथा ॥ ५० ॥

इतीति ॥ हस्येवंभूतं बहुविर्वालकीडाविचित्रविचेष्टिं ललितप्रकाशमनि-
सुन्दरं । सान्द्र आनन्दो येन । मनोहरं बालकीडाका विविर्विचेष्टिं चेष्टाम् ।
चरित्रमिति यात्रा । आचरनिवद्यद्विद्भुः स कुमारः पष्ठे दिने परामुक्ताणं
त्रैद्विं विषयाणां नवयौवनं ताशर्हं चालभतं प्राप । यथा तुज्ञा सकलं समसं
शास्त्रम् । सकलाणि शास्त्राणीत्यर्थः । शास्त्रम् । शास्त्राणीत्यर्थः । उभयज्ञापि
जातावेकवचनम् । विवेद ज्ञातवान् । किलेति प्रसिद्धौ । प्राचीनसत्संस्काराणां
किमिवाशास्त्रमिति भावः । हरिणीच्छन्दः—‘इसयुगहैन्सों औं श्लौ गो यदा
हरिणी तदा’ इति लक्षणात् ॥

इति श्रीपर्वतीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टमज्जसतीगर्भसंभवथ्रीतीताराम-
कविविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः
श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये
कुमारोत्पत्तिर्मैकादशः सर्वः ॥

द्वापशः सर्गः ।

अथ प्रपेदे त्रिदशैरश्चैः कूरासुरोपेषुवदुःखितात्मा ।
 पुलोमपुश्चीदयितोऽन्धकारिं पैत्रीव तृष्णातुरितः पशोदम् ॥१॥
 अथेति ॥ अथानन्तरं कूरतीवो योऽसुरसारकसंज्ञकस्य तत्कर्तुको य उष-
 म्भुव उपद्रवः स्वस्वानोऽसाटनादिकस्तेन दुःखितः क्षिट आत्मा यस्य तथामूर्तः
 पुलोमपुश्चाः शास्त्रा दयितः यिष्य इन्द्रोऽश्रोदैः समसैखिदशीरात्मभूतश्चभूतश्च-
 रकैः सह तृष्णातुरितस्तृष्णाः तृष्णा कर्त्त्वा आतुरित आतुरीकृतः । ‘तत्क-
 रोति’ इति णिति कृते ‘णाविष्ववद्’ इति ठिलोपः । ततः कर्त्तरि कः । पशी
 चातकः पशोदमिव । अन्धकारिं हरं प्रपेदे प्राप । अत्र पूर्णोपमालंकारः । सर्गे-
 अस्मिन्नन्तरसुप्तजातिः ॥

द्वैसारिसंत्रासखिलीकृतात्स कथंचिदम्भोदविहारमार्गाद् ।
 अवातताराभिगिरिं गिरीश्यगौरीपदन्यासविशुद्धमिन्द्रः ॥ २ ॥

इत्सेति ॥ स इन्द्रः । इसोऽभिमानी योऽसुरसारकसंज्ञाथः संश्रासो अर्यं तेज
 खिलीकृताहुरवगाहामानीकृतादम्भोदानां मेषानां विहारो यत्र स चासी मार्गादः ।
 आकाशमित्तरथः । तसात् गिरीशसहिता या गौरी भवानी तसाः पदे चरने
 तदोन्योत्तो निधानं तेन विशुद्धं पवित्रं गिरीं कैलासमधि संसुखं कथंचिलेनापि
 प्रकारेण । कठेनेत्रथः । अवाततारोत्तार । गिरीशगौरीति गिरीशस्याभ्यहित
 त्वादद्वृच्छोऽपि पूर्वमिपात इति वा ॥

संकन्दनः स्वन्दनतोऽवतीर्य मेषात्मनो मातलिदत्तहस्तः ।
 पिनोऽकिनोऽथालयपुच्चाल शुचौ पिष्ठासाकुलितो यथाम्भः ३

संकन्दन इति ॥ अथानन्तरं संकन्दन इन्द्रः । ‘संकन्दनो हुद्यवनः’
 हृत्यमरः । मातलिना सारसिना दृच्छ अष्टवीकरणार्थमग्रेहूतो हस्तो वसौ सः ।
 अवकाशितवयालिहस्तः सचित्तरथः । मेषात्मनो मेषस्वरूपधारिणः । मेषस्वरू-
 पदितरथः । स्वन्दनतो रथाद् । पश्चम्याससिद्ध । अवतीर्योत्सीर्य । शुचौ ग्रीष्मे
 पिषासया तृष्णाः तृष्णेति यावत् । आकुलित आतुरः पुरुषोऽम्भो यथा
 जलमिष्य पिनोकिनो हरस्यालर्य लिङ्कयुच्चालयः । उदित्प चलति स्वेतरथः ।
 ‘सिकाव्यलिङ्कयालयाः’ हृत्यमरः । पिनोसेति ‘अ प्रत्ययाद्’ हृत्यकारप्रस्तरे
 दार । अत्रापि पूर्णोपमालंकारः । सामान्याधर्मस्वाकुलितस्थमिसाकुलितवे लिपि-
 त्वसूती पिषासोपम्भौ । अनयोर्बिन्दप्रतिविन्दमातैन सादृश्यम् ॥

१ उपद्रव २ पक्षीव तृष्णाभ्यचितः; तृष्णातुरव्यातकवत् ३ द्वापुरत्रास ४ गिरी-
 अम् ५ पिनोकिनम्भयम् ६ पिषासाकुलवज्रीयम्

इतस्ततोऽथ प्रतिविम्बभाजं विलोकमानः स्फटिकाद्रिभूमौ ।
आत्मानमप्येकमनेकधा स व्रजनिवभोरास्पदमाससाद् ॥ ४ ॥

इतस्तत इति ॥ अबानम्बरं व्रजनाच्छन्स इन्द्रः स्फटिकाद्रिः कैलासस्तथ
मूर्मौ षुष्ठिव्यामितक्षतो यथ तत्र प्रतिविम्बभाजं प्रतिविम्बितमेकमप्यात्मानं
शरीरमनेकसंख्यं विलोकमानः पद्मनासन् । विमोर्महेश्वरस्तास्पदं स्थान-
माससाद् प्राप ॥

विचित्रचञ्चन्मणिभज्ज्ञेसङ्गं सौवर्णदण्डं दधतातिचण्डम् ।
स नन्दिनाधिष्ठितमध्यतिष्ठत्सौधाङ्गणद्वारमनङ्गशत्रोः ॥ ५ ॥

विचित्रसिति ॥ स इन्द्रः विचित्रा अनेकवर्णशश्चन्तो दीव्यमाना ये मणयो
रक्षानि तेषां तत्कर्मिका या भज्ञयो इच्छाविद्वासेषां सङ्गः संबन्धयो यथ ।
अनेकवर्णमणिखचित्तमित्यर्थः । तथातिचण्डमतिभीरथं सौवर्णदण्डं सुवर्णमयवेदं
दधता विभ्रता नन्दिना गणेनाविष्टिं द्वारपालतयाधिष्ठितमनङ्गशत्रोः शिवस्य
सौधमय राजसदनसंवन्धिनोऽङ्गणस्याजित्य । ‘ईङ्गाणं चत्वराजिरे’ हृत्यमरः ।
द्वारं प्रतीहारम् । ‘की द्वारां अतीहारः’ हृत्यमरः । अध्यतिष्ठदधितस्यै ।
'अधिशीक्ष्यासाम्' ३ इति कर्मत्वम् । अन्तः प्रवेशे भगवद्वाजानुपालनं कुर्व-
द्वार एव तथावित्यर्थः ॥

ततः सै कक्षाहितहेमदण्डो भन्दी सुरेन्द्रं प्रतिपद्य सद्यः ।
प्रतोषयामास सुंगौरवेण गता शैशवं स्वयमीश्वरस्य ॥ ६ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्दरं स नन्दी भन्दी सुरेन्द्रमिन्द्रं सद्य आङ्गु प्रतिपद्य
सर्वीपं प्राप्य सुतरां गौरवेणादरेण सुरेन्द्रः । ना प्रतोषयामास संतोरितवान् ।
अथ य स्वयं गत्वा कक्षायां हर्म्बप्रकेत्तुः । ‘कक्षा प्रकोष्ठे हर्म्बादेः काक्ष्यां मध्ये-
भवन्धने’ हृत्यमरः । आहितः स्पायितो हेमदण्डः सुवर्णवेङ्गं चेन तथोक्तः
सन् । ईश्वरस्य । ईश्वरमित्यर्थः । संबन्धविवक्षयां पष्ठी । शकांत कथयामास ।
समुरो महेन्द्र आयत इति निवेदितवानित्यर्थः ॥

अूर्संज्ञयानेनै कृताभ्यनुज्ञः सुरेश्वरं तं जगदीश्वरेण ।
प्रवेशयामास सुरैः पुरोगः समं स नन्दी सदनं सैदस्य ॥ ७ ॥

अूर्संज्ञयेति ॥ अनेन जगताभीश्वरेण महेश्वरेण अूर्संज्ञया । भुक्तीचमाकृति-
संकेतेनेत्यर्थः । कृताभ्यनुज्ञः सुरेन्द्रागमनार्थं कृतानुशासनः स नन्दी गणः
पुरोगोऽग्रगामी सम् । तं सुरेन्द्रमिन्द्रं सच्छोभममत्य महेश्वरस्य सदनं गृहं
सुरैः समं प्रवेशयामास । प्रवेशितवानित्यर्थः ॥

१ अपि, २ सहि, ३ सक्षा, ४ स गौरवेण, ५ सदोमण्डलम्, ६ तेन, ७ हरस्य.

स चण्डमुक्तिप्राप्त्यर्थरित्वैरनेकैविविधखलैः ।

अंधिष्ठितं संसदि रत्नमय्यां सैहसनेत्रः शिवमालुलोके ॥ ८ ॥

स हति ॥ स सहजनेत्र हृष्टो गरिष्ठैरतिशयेन गुरुभिः । ‘प्रियस्थिर-’ इत्यादिका गुरुकावच्य गरादेशः । अनेकैवं बुद्धिर्विविष्टस्तरैर्नानाकृतिभिर्बन्धित्वाहि-
प्रमुखैर्गंगै रक्षमव्याद रक्षमचुरायाम् । प्राचुर्ये भवद । ‘टिहु-’ हति कीप । संसदि-
सभायामधिहितमुपविष्ट हिंडमालुलोके ददर्श । इह ‘अधिकारी-’ इत्याचारत्वं
कर्मस्वप्रसङ्गो दुर्निवारः । अतपूच रक्षमव्याद समां वामिति प्रतिहितमिति वा
पठनीयम् । यथास्थितविन्द्यासे वृषणोद्वारे मुखियो विमावप्यनिवृति ॥

अथ ग्रामोदयाभिर्महेन्द्ररं लिखिन्दि—कपदेस्यादिभिः ॥

कै पर्दमुख द्रुभानीन मै वर्धरतांशुभिर्मासु रथाषु सन्ति: ।

दधानमुच्चेत्तरमिदृधातोः सुमेरुशङ्क्रस्य समत्वमाप्तम् ॥ ९ ॥

तत्र कपर्दमिति ॥ किंभूतं हिवम् । उद्धर्वं भुजंगरस्तुभिर्दीकृतमुखलसः
शोभमानैरेत एवाहीनामिनाः स्वाभिनसेषां वासुकिप्रभृतिमहासर्पणां स्मृत्यमु-
शिःसु याति रसानि मणवसेषामेषुभिर्मयूर्भीमधुरुं दीप्त्यमानम् । 'मञ्जभास-'
इति शुरप् । उच्चेष्टतं महान्तं कपर्दं जटाजूटं दधानं विश्वतद् । 'कपर्दोऽस्य
जटाजूटः' हस्तमरः । अत एव उनः किंभूतम् । इदा प्रवृद्धा भावबो गैस्कादयो
यत्र तथाभूतं यत्सुमेरोः स्थानाद्विः श्रुतं तथ समर्वं सादृश्यमासं प्राप्तम् ॥

विश्राणमुत्तरं रङ्गमालां गङ्गां जटाजूटतं भजन्तीय ।

गौरीं तदुत्सङ्गजुषं हसन्तीमिव खफेनैः शरद्ब्रश्युम्रैः ॥१०॥

विभाणमिति ॥ पुनः किं भूतम् । उत्तुकोषातगामिनी । उष्टुवनरीतिगामि-
नीत्यर्थः । तथा भूता तरङ्गमाला कण्ठोलपक्षिर्यसासां जटाजटस्य कपर्देश तटं
समीपभागं भग्नन्धीम् । तत्र स्थितामित्यर्थः । तथा शरदञ्चवच्छुरकाणिकमेव-
वच्छुभैर्विश्वैः स्वफेनैलास्य हरसोत्सङ्कं जुषते सेवते ताम् । हराकृस्थितामित्यर्थः ।
गौरीं पार्वतीं हसन्तीमित्रोपहासं कुर्वतीमित्र । सापलक्ष्मयुक्तमनःसेवापं हास्येन
स्फुटीकुर्वाणामित्रेवयुक्तेष्ठा । गङ्गां विभाणं वधानम् ॥

गङ्गार्तरङ्गप्रतिविम्बितैः स्वैर्वीहंभवन्तं विरसा सुधांशुम् ।

चलन्मरीचिप्रचयैस्तुषारगौरैहिमद्वोतितमुद्धन्तम् ॥ ११ ॥

गहेति ॥ पुनः किंभूतम् । गङ्गातरक्षेषु जाहृवीक्षोलेषु प्रतिविमिक्तैः स्तैरामभिः । शरीरैरिति यावत् । बद्धभवन्तमनेकीभवन्तं सुधोऽप्युचन्द्रं द्विरसा

१ अधिकारियां यदि, २ रक्तवस्थाम्, ३ सहस्रलोकः, ४ कंदर्पम्, ५ ऊर्जवस्थम्-
हाहि, ६ उड्डनवस्थमहाहि, ७ कणाल, ८ तलम्, ९ तरङ्गः, १० तैः, ११ वज्रभवन्तम्,
१२ प्रशारणोर्धिष्ठित्वोत्तिम्.

मूर्खोद्भवन्तं दधानम् । अत एव युनः किंभूतम् । तुषारवत्तुहिमवृणौरैः सितैः । ‘गौरोऽङ्गेण सिते पीते’ हस्ति विश्वः । चलम्भः प्रसरम्भो ये मरीचिष्वयाः किरण-
संवालस्त्वैर्हिमयोसितम् । शोभते शोभते हस्ति स द्वोती । शोभावानित्ययैः । तस्य
मात्रो थोतिता । त्रुतिरित्यर्थः । हिमवदिमसंवालवैयोसिता त्रुतिर्यव तस्य ।
पूर्वं ब्रवलाङ्गमन्धनेकचन्द्रशोभानिरचिकधवलीभूमित्यर्थः ॥

भालस्थले लोचनमेघमानधामाधरीभूतरवीन्दुनेत्रम् ।
युगान्तकालोचितहृत्यवाहं भीनघ्वजप्तोषणमादधानम् ॥१२॥

भालस्थल हस्ति ॥ भालस्थले छाटदेश एधमानं वर्धमानं वदाम तेज-
सेन निमित्तेनाधरीभूते परिभावमुपागते रवीन्दू एव नेत्रे थक्कात् । ताम्बा-
मधिकतेजस्तमित्यर्थः । यहा । एधमानधाम अधरीभूतं चेति पददृष्ट्यम् । तजैवं
च्छालौप्येष्यम् । एधमानं वर्धमानं धाम तेजो वस्य । वर्धिष्युतेजस्तमित्यर्थः ।
तथोऽनानतस्यानमेदेनाधरीभूते भालस्थलेनापेक्षया नीचैभूते रवीन्दू एव नेत्रे
वस्य । तथा युगान्तकाले प्रलयकाळे उचितं परिचितं हृत्यवाहमभिरूपम् ।
ब्रह्मयकालिकानलूपमित्यर्थः । अत एव भीनघ्वजस्य कामस्य झोपणं दाहकम् ।
'हुष दाहे', 'कुलस्युटो बहुलम्' हस्ति कर्त्तरि स्युद । एवंभूतं लोचनमादधा-
नम् । विभ्राणमित्यर्थः ॥

महार्हलाञ्जितयोरुदारं स्फुरत्प्रभामण्डलयोः समन्वात् ।
कर्णस्थिताभ्यां शशिभास्कराभ्यामुपासितं कुण्डलयोश्छलेन १३

महेति ॥ युनः किंभूतम् । महार्हाणि बहुसूख्यानि यानि रखानि मणवस्तैर-
स्थितयोरुदारं एव समन्वात्सर्वत उदारमविकं यथा स्थानतया स्फुरत्प्रभ-
स्यभामण्डलं कानिदिवितानं यदोस्तथाभूतयोः कुण्डलयोः कर्णभूतयोश्छलेन
कैतवेन कर्णयोः भवतयोः स्थिताभ्यामुपासिताभ्यां शशिभास्कराभ्यां चन्द्रसूर्य-
भ्यामुपासितं सेवितम् । कुण्डलविषये कैतवात्सूर्यांचन्द्रमसोरारोप्यमाणत्वात्ता-
द्रूपरूपकं कैतवापहुतिब्रेत्युभयोः संसदिः ॥

स्वैच्छद्या कण्ठिकयेव नीलमाणिकयमय्या कुतुकेन गौर्याः ।
नीलस्य कण्ठस्य परिस्फुरन्त्या कान्त्या महत्या सुंविराजमानम् १४

स्ववद्ययेति ॥ युनः किंभूतम् । परिस्फुरन्त्या परितः प्रसरम्भा नीलस्य
इयामस्य कण्ठस्यात्मगळस्य महत्या कान्त्या प्रभया सुतरां विराजमानं शोभमा-
नम् । कयेवेत्युपेक्षते—कुतुकेन कैतुकेन स्वसिद्धात्मीयकण्ठे चद्या लिहितया
नीलमाणिकयमय्या भीउवदिव्योशप्रञ्जुरया गौर्याः कण्ठिकयेव कण्ठभूतयेव ।
'कण्ठिका कण्ठभूतयम्' हस्ति भेदिनी ॥

कालादिंतानां त्रिदशासुराणां चितारजोभिः परिपाण्डुराम् ।
महन्महेभाजिनस्त्रैद्रताश्रप्रालेयश्वैलश्रियसुद्धहन्तम् ॥ १५ ॥

कालेति ॥ उनः किंभूतम् । कालेनावसानकालिकस्त्वयुनादिंतानां चीडिता-
नाम् । सूतानामिति वाचत् । त्रिदशासुराणां देवदेखानां चितारा सूतमण्डपस्य
रजोभिसंस्थानिः परितः पाण्डुरं त्रुञ्जमङ्गं चत्वय । विदितसूतमण्डपभक्षोदूकन-
मित्यर्थः । इह देखानामस्त्रवाभावो दुर्घटः । तत्र शानाभावेन निहितपदव्यास
कवेः प्रमाद इत्याहुः । केवित्युनः ‘भनुजासुराणाम्’ इति पाठान्तरं कल्पयन्ति ।
अथ यथापि कालादिंतानामिति विशेषणसुभवविशेष्यान्वयित्वेन द्वितीयविशेष्ये
विवक्षितमध्यकालादित्वविशेषणस्य व्यभिचारनियमने वियमनाचिदिदं भवति
तथापि प्रथमविशेष्ये लोकोपकारकतापक्षेऽपि व्यभिचारितार्थसंभवेन विशेषणात्
पदोगारसंभवप्रयुक्तप्रवान्मूलद्वितीयविशेष्यसंबन्धेन प्रथमविशेष्यान्वयित्वलि-
रासः । एवं चोपकार्यमनुजलहचरितवेन लोकोपकारकतापक्षावलम्बेन च
विवक्षितार्थसाविवक्षितव्यात् । संहारकतापक्षे तु प्रायो गतिरन्वेषणीयेत्यलम् ।
तथा महापरिणाहि महेभस्य महतो गजस्याजिनं चर्मं परिद्वानमिति पूर्वेण
संबन्धः । अत एतोद्गतसुवितमन्वेषो चत्र स चासी भ्रातेष्वैलो हिमवालस्य
विवं शोभासुद्धहन्तं दधानम् । निदर्शनालंकारः ॥

पाणिस्थितव्रक्षकपालपात्रं वैकुण्ठभाजापि निषेव्यमाणम् ।

नरास्थित्वण्डाभरणं रणान्तमूलं त्रिशूलं कलयन्तमूर्च्छः ॥ १६ ॥

पाणीति ॥ उनः किंभूतम् । पाणी लितं ब्रह्मकपालमेव पात्रं चत्वय
पाणिना ब्रह्मकरोटीपात्रे विभ्राणमित्यर्थः । उनः किंभूतम् । वैकुण्ठभाजापि
हरिणापि निषेव्यमाणम् । सेवनमन्नं कादाविरक्तं नविदार्तीतनमेव ब्रह्मणामभे-
दस्यैवेष्टार्थकरत्वात् । एकेव भूर्तिरिति ससमसगोक्तेरिति भावः । हरापेक्षया
हरेरपि लघुत्वसंभावनया संभवत्येव कदाचित्सेवनम् । तथा नराणामस्थित्वण्डा-
न्वेष्वाभरणात् चत्वय । हिंसाकालसंलग्नस्यशूलश्रितयास्थिकमित्यर्थः । तथा एषे
योऽन्तो दिष्टामवसानं तत्त्वं । ‘मूलं कारणमूल्ययोः’ इति भेषणी । उच्चैर्महिं-
शूलमात्युष्मविशेषं कलयन्तरं दधानम् ॥

पुरातनीं ब्रह्मकपालमालां कण्ठे वहन्तं पुनराश्वसन्तीम् ।

उद्दीतवेदां द्विकुटेन्दुष्वर्षत्सुधार्मौद्यापुवलव्यवसंज्ञाम् ॥ १७ ॥

पुरातनीमिति ॥ उनः किंभूतम् । द्विकुटे च इन्दुष्वर्षत्सुधार्मौद्यापुवलव्य-
सुधार्मौद्योऽसूतसमूहप्रवाहस्त्रं च आङ्गुष्ठः स्तानं तेन विमित्वेन लब्धसंर्झी
प्राप्तेष्वाभाव एवाश्वसन्तीमूर्तीवन्तीम् । अतएव उनमूर्त्योऽन्युत्तीवेदां

१ परिपाण्डुरामम्, २ उभात्, ३ वैकुण्ठक्षालकरालकायम्, ४ सुरास्थित्वण्डाभर-
णम्; सुरास्थित्वण्डाभरणम्, ५ उद्दीपवेदाम्; उद्दीपवेदाम्, ६ सुधौष्ठवेष्टावन्.

यठिवशुतिकाम् । ब्रह्मवादिति भावः । उरातनीं प्राप्तीय । ‘सांख्यिरम्—’
हस्यादिना पुराव्यवाहुतुदौ । दित्यान्कोप् । ब्रह्मकपालानां मालां सर्वं कण्ठे
गले वहन्तम् । दधानमित्यर्थः ॥

सलीलमङ्गस्थितया गिरीन्द्रपुञ्च्या नवाष्टापदवल्लिमासा ।
विराजमानं शरदप्रस्तुषं परिस्फुरन्त्याचिररोचिषेव ॥ १८ ॥

सलीलमिति ॥ उनः किंभूतम् । नवं चरणपदं हेम । ‘हेमन्याहापदं वरे’
इति भेदिनी । तस्य बही लता । ‘बही तु वतिर्णता’ इत्यमरः । गङ्गास्या तु
बहीशब्दस्य इस्त्वत्वमेव । ‘कृदिकारादक्षिणः’ इति दीर्घत्वम् । तस्या भा इव
भा यस्याः । तदृच्छोभमानवेष्यर्थः । तथा सलीलं सकीदमङ्गस्थितयाङ्गमास्तुदया
गिरीन्द्रपुञ्च्या हिमालयकन्धया परितः स्फुरन्त्या प्रसरन्त्याचिररोचिषा अलप्रभवा
विशुद्धा शारदअस्य शरकलालिकेष्वस्य खण्डं शकलमिव विराजमानं शोभमा-
नम् । महेश्वरस्य शुभ्रत्वं भस्मोभूलभादिति विशेषनीयम् । खण्डौपम्बं च
शुभ्रत्वमाश्रितात्पर्येण न विश्वदे ॥

दृष्टान्धकप्राणहरं पिनाकं मैहासुरस्त्रीविधैवत्वहेतुम् ।
करेण गृहन्तंमगृह्यमन्यैः पुरा संरप्तोपणकेलिकारम् ॥ १९ ॥

हमेति ॥ एहोऽभिमानी योऽन्धकेन्धकासुरमत्स्य ग्राणानां हरभयारकम् ।
तद्वननसाधनमित्यर्थः । तथा महासुराभिपुरादयसेवां याः लियत्वासां विधवत्वं
वैधव्यम् । शृतभर्तृकथमिति यावद् । तस्य हेतुं कारणम् । महासुरविनाशक-
मित्यर्थः । तथा पुरा यूर्व भारत्य कामय द्वोपाणं द्वाहं केत्यानादासेन करोतीति
तथा । अर्थैः विवातिरिक्तैरगृह्णं अहीतुभक्तं पिनाकं धनुः करेण पाणिना
गृहन्तं वधानम् ॥

भद्रासनं काञ्चनपादपीठं महार्हमाणिक्यविमङ्गिचित्रम् ।
अधिष्ठितं चन्द्रमरीचिगौरैरुद्धीज्यमानं चमरैर्गणाभ्याम् ॥ २० ॥

भद्रासनमिति ॥ महाहाँणं शुभ्रमूल्यानां माणिक्यानां विभक्तिभी रक्तवा-
भिक्षिप्तं विचित्रम् । भद्रं शुभ्रमासनं पष्ठादिलिमितं चक्र तादृशम् । वज्रन्तमिति
पद्मध्याहार्यम् । भद्रासनमासनविद्वयमिति केचिद्वाचक्षते, तत्त्वध्याहारदेवा-
योगाभ्याससमयाभावेन तदसंभवाद्वोपेक्षणीयमिति । काञ्चनपादपीठं सौवर्ण-
र्सिहासनमधिहितम् । तत्रोपविद्यमित्यर्थः । ‘अधिष्ठीहस्यासाम्—’ इति कर्मवम् ।
पुनर्भूत । चन्द्रमरीचिवद्वौरैर्विशदैश्वरैः कृत्वा गणाभ्यां कर्तुभवामुद्धीज्यमानं
प्रेत्युपमानम् । कर्तुद्वित्वे चमरवतुर्वं प्रतिक्षणनूतनग्रहणासंगमनीयम् ॥

१ शुभ्रमासा. २ गजासुर. ३ विधवात्वहेतुम्. ४ असर्वशुल्म्. ५ सुर. ६ महार्घ्यम्.

श्रस्तास्त्रविद्याभ्यसनैकसके सविसयैरेत्य गणैः सुदृष्टे ।
नीरौज्यमाने स्फटिकाचलेन सानन्दनिर्दिष्टदशं कुमारे ॥२१॥

शत्रुघ्नेति ॥ शत्राणि बहुरादीनि अद्याणि मोहनादीनि तान्येव
विद्यासासामभवत्पूर्वके वैवलं सकेऽनुरके । तथा गणैः प्रमधप्रवृत्तिभिरेत्य
तत्समीपं प्राप्य सविसयैः साम्भैः सञ्जिः सुतरां दृष्टे । सामिळाषमवलोकित
इत्यर्थः । तथा स्फटिकाचलेन कैलासेन । जङ्गमारमकेन सततेति शेषः । नीरौज्य-
माने । आर्तिक्षेत्रेति शेषः । युवंभूते कुमारे पुत्रे सानन्दं सामोदं लिंगिण्डा
सक्षिहिता ददृष्टियेन तथा । सानन्दतया कुमारमवलोकयन्तमित्यर्थः ॥

तथादिवं शैलसुताधिनाथं पुलोमपुत्रीदयितो निरीक्ष्य ।

आसीत्क्षणं क्षोभपरो तु ऋस्य मनो न हि क्षुभ्यति धामधान्ति २२

तथाविधमिति ॥ पुलोमपुत्री पुलोमजा शक्तिति वाचत् । ‘पुलोमजा शक्ती-
नन्द्राणी’ इत्यमरः । तस्मा दधितः प्रियः पुरंदरः तथादिवं पूर्वोक्तविद्वेषणविद्विष्टं
देवलसुताधाराः पार्वता अधिनाथं महेश्वरं निरीक्ष्य क्षणं सुहृतं क्षोमे वित्तसंचकने
पर आसीनः संचलनेन व्याकुलं आसीत् । ननु महेश्वरदर्शनेन कथं व्याकुलं
आसीदित्यर्थान्तरं न्यस्यति—हि वतः धामधान्ति तेजोराशौ कल्पं मनवेतो न
क्षुभ्यति क्षोमं प्राप्नोति । अपि तु सर्वस्यादीवर्यः ॥

विकस्वराम्भोजवनश्रिया तं दशां सहस्रेण निरीक्ष्माणः ।

रोमालिभिः सर्वपतिर्बामासे पुष्पोत्कराकीर्ण ईवाप्रशाखी ॥२३॥

विकस्वरेति ॥ स्वर्गपतिर्बामेन्द्रः । विकस्वराणां प्रकृहानामम्भोजानां कम-
लानां वनस्पति श्रीरिव श्रीः क्षोमा यस्य तथाभूतेन दशां नेत्राणां सहस्रेण तं
महेश्वरं निरीक्ष्माणो विलोकमानः सन् । रोमालिभिः समूहैनिमित्तैः
युष्माणासुत्करेण समूहेनाकीर्ण आसमन्ताद्यापि आशक्षास्याङ्गवृक्ष इव वभासे
शुक्षुमे । उपमालंकारः ॥

ददृष्टा सहस्रेण दशां महेशमभूत्कृतार्थोऽतिर्तरा महेन्द्रः ।

सर्वाङ्गजातं तदथो विरुपमिवै प्रियाकोपकरं विवेद ॥ २४ ॥

ददृष्टेति ॥ दशां सहस्रेण महेन्द्रं विवं ददृष्टा महेन्द्र इन्द्रोऽतिरामतिशयं
कृतार्थः कृतकृत्योऽभूत । अथोऽवन्तरं तत्सर्वाङ्गजातं सर्वेष्वद्देषु भूतं विश्वं

१ अवस्थेः; एकसौः २ दुष्टम् ३ संबीज्यमाने ४ अम्बिकायाचलेन
५ अथ ऋस्य; अथ कल्पः अन्तङ्गस् ६ निरीक्ष्माणः ७ सर्वाङ्गनेत्रो शुपतिः
सर्वाङ्गजेन शुपतिः ८ अप्रशाखी ९ स्त्रियो तेन शकः १० सर्वाङ्गजातं विकल्पम्
सर्वाङ्गजानेप्रदलम् ११ विपूरम् १२ पुरा १३ प्रियालोकपरम्; प्रियाकोपपरः

रोमाङ्गजनितवैस्त्वर्यं प्रिषापाः शशाः कोपकरं कोषविषयादीव विषेद जगे ।
सप्ततीसंवत्सरलित्तवशशङ्कुलत्वादिति भावः ॥

ततः कुमारं कनकाद्रिसारं पुरंदरः प्रेस्य शृतास्तथस्म् ।
महेश्वरोपान्तिकवर्तमानं शशोर्जयाशां मनसा बबन्ध ॥ २५ ॥

तत इति ॥ उत्तोऽनन्तरम् । पुरंवर इन्द्रः कनकाद्रेः सुमेरोः सार इव सारे
शीर्य यस्य तस् । महाबलीपांसमित्यर्थः । अत एव शृतान्यक्षाणि शशाणि च
वेन तथा महेश्वरस्य पितृलुगामित्यके समीपे वर्तमानं लिङ्गंतं कुमारं ग्रेश्य विलो-
क्ष्य शशोर्जयाकरणं यम आशां मनसा बबन्ध शृतवान् । एवंभूतोऽयं कुमारो
मण्डलेऽन्यथेवेति पुरंदरस्य प्रतीतिरभूतित्यर्थः ॥

अथ युग्मेनाह—

श्रीनीलकण्ठ द्युपतिः पुरोऽस्ति तेवयि प्रणामावसरं प्रतीच्छन् ।
संहस्रनेत्रेऽत्र भव त्रिनेत्र दृष्ट्या प्रसादप्रगुणो मैहेश ॥ २६ ॥

इति प्रबद्धाङ्गलिरेत्य नन्दी निधाय कक्षामभि हेम्बेत्रम् ।

प्रसादपात्रं पुरतो र्भविष्युरथ सरारातिमुवाच वाचम् ॥ २७ ॥

अतिति । इतीति ॥ अथ नन्दी गणः पुरतः सर्वेभ्योऽग्रगामितयेन्द्राद्य-
हितकक्षामादस्य महेश्वरविभित्तमन्द्रपर्यन्तमहंश्वर्विकया बहुविषयाणसुर-
गणाङ्गासे भद्रद्वात्तदेवेऽहंश्वर्विकावलम्बेनेति तात्पर्यर्थः । प्रसादसेन्द्रागामनि,
वेदनामुद्देश्येनान्यथकारिणा दत्तपारितोषिकहस्त्य पात्रं योग्यो भविष्युर्भविष्यु-
मित्यहुः सत्त्वेत्य । अन्तरिति हेषः । तथा कक्षां द्वारमभि संसुखं हेमवेद्रं सौव-
र्णीयष्टिकां निधाय संस्थाप्य । इवं वेदवारिणो रीतिर्वर्णिता । प्रबद्धाभ्युलिः
सन्ध्यारातरातिं भवेश्वरम् । भो श्रीयुक्तनीलकण्ठ सपानवृतीक महेश्वर । द्युपतिरि-
न्द्रस्तथयि भवति प्रणामावसरं प्रणतिसमर्यं प्रतीच्छुभ्रतीक्षमाणः पुरोऽप्रेऽस्ति
विषते । महेश्वरग्रन्थिनांसुः सम्बहिरात्म इत्यर्थः । अतो हे त्रिनेत्र भो महेश-
वान् पुरोवर्तिनि सहस्रनेत्र इन्द्रे दृष्ट्या दर्शनेन प्रसादप्रगुणः प्रसादविषयानाङ्ग-
कूलो भव । आत्मीयदर्शनस्थं प्रसादै चतुष्परि कुर्वित्यर्थः । इत्येवंभूतां वाचम्-
वाक्योक्तवान् ॥

पुरा सुरेन्द्रं सुरसङ्खसेव्यं त्रिलोकसेव्यस्त्रिपुरासुरारिः ।
श्रीत्या सुधासारनिधारिषेव ततोऽनुजग्राह विलोकनेन ॥ २८ ॥

१ तव. २ च पृष्ठन्, ३ सहस्रनेत्रेऽत्र भव त्रिनेत्र, सहस्रनेत्रं प्रसाद
त्रिनेत्र, ४ दृष्ट्या, ५ अवणः, ६ महेशः, ७ हेमदण्डम्, ८ भविष्युर्भविष्यन्धकारातिम्,
भविष्युरिष्यसारातिम्, ९ मुदा, १० अमुरारिम्, ११ त्रैलोक्यसेव्यः, त्रैलोक्यसेव्यः,
१२ सुधासारमिसारिणा; सुधासारविषयारिणा.

पुरोति ॥ ततोऽनन्तरं निवेदनानन्तरं चिलोकसेष्यसैलोकयसूक्ष्मीविद्युता-
सुरसारिः सञ्जुर्महेश्वरः सुरसज्जेन देवसमूहेन सेष्यं पूर्वं सुरेन्द्रमित्रं पुरा-
प्रथमं श्रीष्टा निमित्तेन सुधासारम् । असूत्रतुस्यगित्यर्थः । निवारणति नितरां
आदी आशारुपं करोति । 'तत्करोति-' इति करोत्यर्थे चित् । सुधासारधारां
वर्णेत्यर्थः । एवं भूतेनेव चिलोकनेव वर्णेनेवातुजप्राप्तः । ततु पर्युग्राहमका-
र्णविद्यर्थः । स्वामिनो असादपूर्वकमवलोकनमेव सूखानामुपरि महाननुग्रह
इति भावः ॥

किरीटकोटिन्युतपारिजातपूर्ण्योत्करेणानभितेन मूर्खां ।

स्वैर्गंकवन्दो जैगदेकवन्दं तं देवदेवं प्रणनाम देवः ॥ २९ ॥

किरीटेति ॥ स्वां पूर्वकं केवलं बन्दो नमस्करणीयो देव इन्द्रः ।
आनभितेनात् एव किरीटकोट्यान्युतोऽधःपतिः पारिजातपुण्याणां भन्दारकुसु-
मानामुक्तरः समूहो यसात्तथाभूतेन मूर्खां विरक्षा जगतामेकमेव वन्दं
नमस्करणीयम् । एतस्तद्वारो जगतां चन्द्रतयान्यो न विद्यत इत्यर्थः । तं देवदेवं
महेश्वरं प्रणनाम नमस्करे ॥

अनेकलोकैकनमस्त्रियाहं महेश्वरं तं त्रिंदशेश्वरः सः ।

मत्त्या नमस्तुत्य कुतार्थतायाः पात्रं पवित्रं परमं बभूव ॥ ३० ॥

अनेकेति ॥ स त्रिंदशेश्वर इन्द्रो भक्षया । भक्षिपूर्वकमित्यर्थः । अनेन ब्रह्मो-
ये लोकासेषामेक पूर्व नमस्त्रियायामहं उचितस्यादेकं तं महेश्वरं भमस्तुत्य
'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी' इत्युक्तेहितीया । परममत्यन्तं पवित्रं
विशदं कुतार्थतायाः कुतकृत्यत्वस्य पात्रं स्थानं बभूव । महेन्द्रो महेश्वरं प्रणन्य
कुतकृत्योऽभूदित्यर्थः ॥

सुभक्तिभाजामधि पादेपीठं प्रान्तक्षितिं नम्रतरैः शिरोभिः ।

ततः प्रणेषुः पुरतो गणानां गणाः सुराणां क्रमतः पुरारिम् ॥ ३१ ॥

सुभक्तीति ॥ ततोऽनन्तरम् । सुभक्तिं भजन्ति तेषाम् । 'भजो चितः'
इति चितः । सुराणामिन्द्रातिरिक्तानां सुराणां गणाः । गणानां प्रमथप्रभूतीनां
पुरतोऽप्ये । अनेन भर्योदातिरिक्तकरणस्य हुविंशेषत्वसुक्तम् । पादेपीठस्य चरणा-
चारपीठविशेषस्य प्रान्तक्षितिः समीपभूमित्यामवधिभूत्य । आक्षारभूतां कृत्ये-
त्यर्थः । अव्याप्तिशब्देभाषिकरणमाधारः । स चौपलेचिकः । अव्याप्तिशब्दाङ्गति-
गणत्वादविशेषन्दोऽन्नाधिकरणपर्यायोऽव्यवम् । अव्याप्तिशब्दाङ्गत्वमन्वेषणीयम् ।
नम्रतरैः शिरोभिः पुरारिं महेश्वरं क्रमतः क्रमेण प्रणेषुर्नमस्कुः ॥

१ पुष्पेण भक्षया । २ स्वैर्गंकवन्दः । ३ जगदेकदेवं ननाम देवः स सहस्रनेत्रः ।
४ त्रिंदशेश्वरः । ५ पादेपीठं श्रीताक्षिभिः; पादेपीठं प्रान्तीकुतैः । ६ सुराणाम् ।
७ सहस्राः क्रमतः स्वारिम्; सुरेन्द्रक्रमतः पुरारिम् ।

गणोपनीते प्रश्नोपर्दिष्टः शुभासने हेममये पुरस्तात् ।
प्रापोपविश्य प्रैमुदं सुरेन्द्रः प्रैमुप्रसादो हि मुदे न कस्य ॥३२॥

गणेति ॥ सुरेन्द्रः गणेन केनशिदुपनीते । प्रसुशासनेनेति शेषः । तथा हेममये सुधार्णमये शुभासने प्रश्ना हरेणोपदिष्ट आरोहुमाल्लः सन् । पुरस्तात्प्रभोरप्रत पूरोपविश्य स्थित्वा प्रकृष्टा मुदं हर्षं प्राप । तथा हि । प्रसुप्रसादः प्रसुकर्तृकोऽनुग्रहः कस्यानुग्रह सुदे प्रत्यै न भवति । अपि तु सर्वस्तापीति काङ्क्षा अवाक्षेपम् ॥

क्रमेण चौन्येऽपि विलोकनेन संभाविताः ससितमीश्वरेण ।
उंपाविश्वस्तोषविशेषमासाः दृग्मोचरे तस्य मुरांः समग्राः ॥३३॥

क्रमेणेति ॥ इच्छरेण महेश्वरेण क्रमेणानुक्रमतोऽन्येऽपि च समग्राः सुराः सक्षितं सप्रसादद्व्यञ्जकहासं यथा तथा विलोकनेन संभाविता आदता अत एव तोषविशेषं संतोषाधिक्यमासाः प्रासाः सन्तस्तस्य प्रभोर्दमोचरे दृष्टिः-वय उपाविश्वस्तस्युः । यथा युगपदेव भगवान्सर्वानवलोक्येतत्यैव सर्वे तस्युरित्यैः ॥

अथाह देवो बलवैरिमुख्यान्गीर्णिवर्णवर्गान्करुणार्द्धचेताः ।

कुताञ्जलीकानसुराभिभूतान्धर्वसंत्रियः श्रीन्तमुखानवेद्य ३४

जायेति ॥ अथ देवो हरो बलवैरीन्द्रः स मुख्यो येषु तथाभूतान्गीर्णिवर्णवर्गान्देवसमूहान् । असुरेण तारकेणाभिभूताज्ञितानत एव घस्त्रियो नष्टल-कमीकानत एव आनन्दं स्थितं सुखं येषाम् । नष्टमुखतेजस इत्यर्थः । अत एव कट्टिष्ठृत्यर्थं कुतोऽभिलिङ्गसानवेद्य इहाऽकरुणार्द्धं क्षिरवं चेतो यस्य तथा-भूतः सक्षाहोवाच ॥

अहो वतानन्तपराक्रमाणां दिवौकसो वीरवरायुधानाम् ।

हिमोदविन्दुरुलपितस्य किं यः पश्यस्य दैन्यं दधते मुखानि ॥३५॥

अहो इति ॥ अहोशब्दोऽत्र हेषाद्युपर्यायः । हे दिवौकसो देवाः, अनन्त-पराक्रमाणामपारविक्रमाणाम् । तथा वीरान्मूर्णतेऽभिलिप्तिः । वीरहस्ताजिगमि-वासालीनीत्यर्थः । एवंभूतान्यायुधानि येषां तथाभूतानां चो युधमाकं मुखालि हिमस्य यदुदमुदकं तस्य यो विमुक्तेन गळपितस्य क्षीणदर्ढंकृतस्य । ‘ठवकसोवृ-संज्ञायाम्’ इत्युदादेशः । तथाभूतस्य पश्यस्य दैन्यं दीनतां किं कुतो दधते विभ्रति । यूर्ध्वं कुतः कारणठो अष्टकमीका इति प्रश्नाशयः ॥

१ उपदिष्टे, २ नृपासने; शुभासने, ३ प्रसदम्, ४ प्रसोः प्रसादः, ५ अन्येन, ६ उपाविश्य, ७ पुरः समेताः, ८ गीर्णमुख्यान्, ९ असुरावभूतान्, १० अस्त्रभिं-यान्, ११ शीणमुखान्, १२ दिवौकसाम्.

स्वर्गीकसः स्वर्गपरिच्युताः किं स्वेषुम्भराशौ सुमहसमेऽपि ।

चिह्नं विरोद्धं नै तु यूथमेते निजाधिपत्यस्य परित्यजच्चम् ॥३६॥

स्वर्गीकस इति ॥ हे स्वर्गीकसः, स्वेषुम्भराशौ स्वर्गप्राप्तिसिद्धिसुम्भवजे
सुतरां महत्मेऽपि । अक्षयेऽपीत्यर्थः । किं कुतः स्वर्गपरिच्युताः स्वत्यानभ्राताः ।
अंशो कि कारणमिति प्रसाकायः । अथ चाक्षासत्यति—एते यूथं विरोद्धं चहु-
कालमूर्द्धं निजाधिपत्यस्य स्वीयस्वामितात्याधिङ्कं छत्रधामराति तु न परित्यज्यर्थं
मा परित्यजत । विष्वर्थं लोद । लज्जवस्त्रिलालमनेपदं चिन्त्यम् ॥

दिवौकेसो देवगृहं विहाय मनुष्यसाधारणतामवासाः ।

यूथं कुतः कारणतश्चैरच्चं महीतले मानमृतो महान्तः ॥ ३७ ॥

दिवौकस इति ॥ हे दिवौकसः, महान्तोऽत एव मानमृतो मनस्त्वं
यूथं कुतः कारणतः कारणादेवगृहं स्वर्गं विहाय परित्यज्य मनुष्यसाधारणता
मानवसामयमवासाः सन्तो महीतले चरण्वम् । संप्रभे लोटू । अग्राप्यात्मनेपदं
चिन्त्यम् ॥

अनन्यसाधारणसिद्धमुच्चैर्त्सहैवतं धाम निकामरम्यम् ।

कसादंकसाचिरंगाद्वृद्धश्चिरार्जितं पुष्यमिवैष्टचारात् ॥३८॥

अनन्येति ॥ हे देवाः, अन्यसाधारणेनान्यदीयदेशतुत्यत्वेन सिद्धं साधि-
तम् । रचितमित्यर्थः । तद्व भवतीति तथोक्तमठ एव निकामं चहु रम्यं मनोह-
रमुच्चैर्त्सहत्यसिद्धं दैवतं धाम स्वर्गमकसात्सहस्रैष कसादेसोः भवद्वृद्ध-
चारात्मापद्मेतोऽचिरार्जितं चहुकालेन संपादितं पुष्यमिव निरग्निर्गतम् ।
'नुद्धांपासून स्थल कसे जाते जहाले' इति लोकोक्तिरत्नसंधेया ॥

दिवौकेसो वो हृदयस्य कसात्तथादिवं धैर्यमहार्यमार्याः ।

अगादगाधस्य जलाशयस्य ग्रीष्मातितापादिवशादिवाम्यः ३९

दिवौकस इति ॥ हे दिवौकसो हे आर्याः, तथादिवं तादशमहार्यमनिर्वच-
नीर्थं वो सुप्तमाकं हृदयस्य मनसो धैर्यं कसादेतोऽग्रीष्मेण योऽसित्वापादिः संता-
पादित्वात्म वशादेतोः अगाधस्य जलाशयस्यादभ इव । अगादनवात् । अन्यद्व
कुञ्जतीत्यर्थः । धैर्यं न हेत्यमिति भावः ॥

१ सुम्भराशौ. २ सुमहसे. ३ वत; नतु. ४ स्वर्गीकसः. ५ चरण्वे. ६ मही-
मृतो. ७ मानवनाः. ८ सुदैवतम्; तदैव तम्. ९ निकामकामम्; निकामकाम्यम्,
१० यमायैः. ११ अगाधम्. १२ अपवादात्. १३ विशदतः. १४ ग्रीष्मातपापतिवशात्.

संप्रति लक्ष्यमेव भवतिमित्तं दर्शयति—

सुराः सुराधीशपुरःसराणा॑ सेमीयुर्षा॑ वः॒ सममातुराणाम् ।

तद्वर्ते लोकप्रविज्ञानिकं महासुरात्मकतो विरुद्धम् ॥४०॥

सुरा इति ॥ दे सुराः, वस्त्रादातुराणामव पूर्व समं सह समीयुषाभाग-
सानां तथा सुराचीषपुरःसराणामिन्द्रप्रसुखानां दो युध्माके छोकत्रयजित्वा-
इलोकपतेजुकारकतकारकसंहकाम्भमहासुराद्विश्वं वैरं किम् । स भवतां दैरी
किमिति प्रश्नः । ब्रह्म ब्रह्म ॥

परामवं तस्य महासुरस्य निषेद्धमेकोऽहमलभविष्णुः ।

दावानलपुष्टविपक्षिभन्यो र्महाम्बुदात्कं हरते इनानाम् ॥४१॥

पराभवमिति ॥ भो देवाः, तस्य महाबुरस्य तारकस्थं तत्कर्तृकम् । 'कर्तृ-
कर्मणोः' इति कर्तृरि वही । पराभवं पराजयम् । अर्धादीप्ताकाणिमित्यर्थः ।
सिद्धैर्दुष्टिवारविष्टुमहान्नेकं पूर्वालंभविष्युः । समर्थोऽस्मीत्यर्थः । तथा हि ।
वनानां संबन्धिनीं दावानलस्य दावानलकर्तृको यः ष्ठोपो दाहः स पूर्व विप-
सिद्धां महाबुद्धान्महतो मेषादन्योउपरः । 'अन्यादात्' इत्यादिना पञ्चमी ।
हरते किम् । अपि तु नैवेति काङ्क्षा व्यासदेवम् ॥

इतीरिते मन्मथमदेन सुराः सुरेन्द्रप्रसुखा इत्येषु ।

सौन्द्रप्रभोदाश्रुतरङ्गितेषु दधुः श्रियं सत्वरमाश्वसन्तः ॥४२॥

इतीरि ॥ मन्मथमद्वेन महेश्वरेण इतीर्थमीरित उके सति सुरेन्द्रप्रसुप्ताः
सुरा देवा आश्वसन्तो विश्वसन्तः सन्तः । उजीवन्त इति यावद् । सान्द्रगणि
सवनानि यानि प्रमोदाकृष्णानन्दवापणि तैसरक्षितेषु तरक्षयुक्तेषु सुखेषु सर्वरं
कीर्त्तिभूमि । महेश्वराकृष्णस्वात्मानमद्वेतुर्क्षाच्छैव्यम् । श्रियं शोभां दधुर्वेष्टः ॥

ततो गिरीशस्य गिरां विरामे जगाद् लंबवेऽवसरे सुरेन्द्रः ।

मवन्ति वाचोऽवसरे प्रयुक्ता श्रुतं फैलाविष्टमहोदयाय ॥४३॥

तत् इति ॥ ततोऽनन्तरं पितीशास्य हृस्य शिरो वाचां विरामे सति लक्ष्ये
प्राप्तेऽवसरे समये सुरेन्द्र हृष्णो जगदोवाच । तथा हि अवसरे काले प्रमुखाः
प्रेरिताः । उक्ता इति यावत् । वाचो गिरः फलेनाविषः पूर्णो यो महोदयो मह-
द्विस्तरै तदर्थं भजन्ति ध्रुवम् । किंवाप्राहणात्संप्रदानत्वम् । तादर्थं वा
अत्युर्धा ॥

१ पुरारातिपुरो विवर्णम्; पुरारातिपुरः सुवर्णम्; सुनावीरपुरः सराणाम्. २ सनी-
शिवांसं समसामातुराणाम्; सभीहिंतं यस्तममातुराणाम्; सभीशुषां सामसमातुराणाम्.
३ ब्रूत लोकत्रयजित्वरा: भूतलोकत्रयजित्वरा: ४ मद्यासुरप्रापकृतः. ५ निषेद्धुक्तमः.
६ अरम्भस्य हर्तुं जलदात्रमुः किम्. ७ सान्द्रप्रमोदाः सुविरसितेषु. ८ विताने.
९ कल्पकाशसे. १० सुरेषाः. ११ प्रदिस्पृष्टफलोदयाय, प्रभाविष्टफलोदयाय.

ज्ञानप्रदीपेन तमोपहेनादिनवरेष्टस्मिन्नमेव ।

भूतं मवङ्गादि च वद किंचित्सर्वं तर्वं तद गोप्यरं तद् ॥४४॥

क्षानेति ॥ हे लोक, तमोपहेनाज्ञानहज्ञातिकरणाङ्गेणास्तुलितमेवा-
स्तुलितकानितना । अनेन लिहेवेकामान्दान्निकर्त्त्वं हि बोहवद् । असो य
पौनहत्याद् । तथामृतेन ज्ञानप्रदीपेनात्मज्ञानकृपदीपेन भूतं अतीतं मवङ्गादि-
मार्तं आवि भवित्वा चकित्तसर्वमेव तद गोप्यरं ज्ञानविवदम् । असीत्यर्थः ।
आसम्भानेन वैकालिकसापि कर्मादिकर्त्त्वं ज्ञातासीति आवः ॥

दुर्वारदोरुषमदुःसहेन यत्तारकेणामरवसरेण ।

तदीर्घतामासवत्त्वं निरस्ता वर्यं दिवोऽमी वैद किं न वेत्सि ॥४५॥

दुर्वारेरिति ॥ हे भगवन्, दुर्वारो दुर्वर्यकीवो यो दोहस्तो मुजदण्डवकं सेन
कामेन तुःसहेनाद् एवमरणां देवानां अस्मरेन वदेन । ‘वकरो वक्षेत्पि
च’ इति मेहिनी । ‘सद्वसदः कमरच्’ इति कमरथत्वयः । इंशतां सर्वांशीश-
तामासवत्त्वात् तारकेणामी वर्यं दिवः सर्वोसकाज्ञायिस्त्वा निष्ठामितासाम वेत्सि
किम् । अपितु वेत्सेव । वद । वाक्यार्थः कर्म ॥

विवेरमोघं सौ वरप्रसादमासाद्य सद्विजमधिनीषुः ।

सुरानशेषानहक्षम्भूत्यान्दोर्दण्डचण्डो मनुते तुणाय ॥ ४६ ॥

विवेरिति ॥ हे भगवन्, स तारको विवेरङ्गमः सकाशाद्मोघं सफलं वर-
प्रसादमभिकाषानुग्रहम् । ‘वरोऽमिलपिते वरे’ इति मेहिनी । आसाद्य प्राप्य
सद्यः सहसैव दोरुषान्मयो मुजदण्डान्मयो चण्डः प्रथण्डः । दुर्वर्य इति वावद् ।
अत एव त्रिवर्गातो विवीक्षुतेऽस्त् । अहक्षम्भूत्यानहं असुखो अवेषो वेषु
तथाभूतानशेषान्सर्वान्मुराम् । तुणाय तुणं मनुते मन्वते । ‘मन्वकर्माद्यनादरे
विभाषाप्राप्तिषु’ इति चतुर्थीं सविकरणमहज्ञात्मोत्सिक्षेषे विन्द्या ॥

स्तुत्या पुरासाभिरुपासितेन वितामहेनेति निरुपितं नः ।

सेनापतिः संवति दैत्यमेत्पुरुरः सरारातिसुतो निहन्ति ॥४७॥

स्तुत्येति ॥ हे भगवन्, पुरा पूर्वमसामिः स्तुता काष्ठमोपासितेनामुकूलि-
तेन वितामहेन वशाणा नोऽमान् हे देवाः, संवति संगरे करारातिसुतः कांकरिः
सेनापतिः सेनानीः संकेतं दैत्यं तुसेऽप्य विहन्ति । विहन्तिसीत्यर्थः । ‘वावत्सु-
रातिसाक्षोक्तेह’ । इति निरुपितं कवित्य ॥

१ संवति, २ मोक्षः, ३ नोक्षः, ४ दोरुषीद्, ५ तदीश नस्तामपदाविरत्ता, तदीक्षा वामाङ्गवत्ता
विरस्त्वा, ६ वृत्त, ७ असामत्त्वयानमरणशेषान्, द्वृत्तान्त अस्मारिमुखान्तवास्त्वं
सुरान्त अस्मारिमुखान्तवास्त्, ८ एवम्, ९ पुरा सरारातिसुतः, पुरा संवतेसाक्षयः,

अंहो ततोऽनन्तरमध्ययावत्सुदुःसहा तस्य पराभवातिंम् ।

विवेहिरे हैन्त हृदन्तशल्पमाङ्गानिवेशं त्रिदिवीकसोऽमी ॥४८॥

अहो इति ॥ अहो भगवन्, ततः पितामहविरुपणादवन्वरमध्ययावदश्चर्य-
न्तममी त्रिदिवीकसो देवाः सुषुःसहाय् । 'हैषुःसुषु-' इति लक्ष । तस्य तत्क-
र्णीका पश्चमेन निविसेनाति पीढां हृदन्ते मनोमध्ये पश्यते तद्बुःसहमाङ्गाया
अनुशासनस्य 'भार वहत' इत्यादिकस्य निवेशं स्थापयन् विवेहिरेऽसहन्त ।
हन्तेति दुःखे ॥

निदाघघामङ्गमविकृतानां नवीनमम्भोदमिवौषधीनाम् ।

सुन्नन्दननन्दनमात्मनो नः सेनान्यमेति खयमादिश त्वम् ॥४९॥

निदाघेति ॥ हे भगवन्, त्वं स्वयमेव निदाघे ग्रीष्मे चदाम सौर तेजसेन
यः कृमः खेदो दाहलक्षणसेन विकृतानां मलिनानामोषधीनां सुतरां नन्दनमा-
नन्दकरिणं नवीनमायादीयमम्भोदमिव नोऽसारं नन्दननानन्दकरिणं तथा
सेनान्यं सेनाघिपतिमेतं पुरोवर्तिनमात्मनो नन्दनं पुष्टम् । नम्भादिवाहसुः ।
'कुलोः' इत्यनादेषः । आदिशानुशासि । प्रायेनायां लोद । अस्यस्तार्यं कर्तुमिति
देषः ॥

त्रैलोक्यलक्ष्मीहृदयैकशल्यं समूलमुत्सवाय महासुरं तम् ।

असाकमेषां पुरतो भवन्सन्दुःस्वापहारं युधि यो विघ्ने ॥५०॥

त्रैलोक्येति ॥ यो भवचन्दनस्त्वैलोक्यस्य लक्ष्मया हृदय एकमद्वितीयं शशर्यं
तद्वृष्ट्यर्थं तं महासुरं तारकं युधि संगर ध्यामस्ताक पुरतोऽप्येभवन्त् । अग्रे
भूवेत्यर्थः । समूलं सकुटम्बपरिवारमुत्सवाय निहत्य दुःखसमूहः केन विवाहंते इति भावः ॥

महाहवे नाथ तवास्य सूनोः शङ्खैः शिरैः कृत्तिशिरोधराणाम् ।

महासुराणां रमणीविलापैदिशो दशैता मुखरीभवन्तु ॥ ५१ ॥

महाहव इति ॥ हे नाथ, महाहवे महति सङ्ग्रामेऽस्य पुरोवर्तिनस्तव सूनोः
पुश्यस्य शिरैस्तीर्थैः । शस्त्रैः करवालादिभिः कृत्तिशिरोधराणां करितलग्रीवाणां महा-
सुराणां दैत्यानां तारकपक्षाश्रिताणां रमणीनां विलापैवैध्यामयुक्तप्रलापेरेता दश
दिशो मुखरीभवन्तु वावदूका भवन्तु । 'मुखरो वावदूकेऽपि' इति मेदिनी ।
'खमुखकुञ्जेभ्यो ऽः' इति रप्रस्तवः ॥

महारणक्षोणिपश्चपहारीकृतेऽसुरे तत्र तवात्मजेन ।

बन्दिस्तितानां सुहत्तां करोतु वेणीप्रैमोशं सुरलोक एषः ॥५२॥

१ अकामतः, अतस्तदः, २ सुर अदान्तस्य पराभवातिंम्, सुदुःसहा तस्य पराभवं
तम्, ३ तस्य, ४ निषोगम्, ५ सज्जनम्, ६ एनम्, ७ दितयेषु, ८ भविष्युः,
९ मुखिया विशासा, १० ज्ञाते, ११ ज्ञानिपश्चपहारे, १२ वेणिप्रभोऽम्.

महेति ॥ हे भगवन्, सत्रासुरे तारके तत्त्वात्मजेन मुञ्जेन महसी वा रम-
होमिः संग्रामभूमिहत्या वे पशावः कोट्यावयस्तेषामुपहारीहृत उपदीहृते सति ।
‘उपहारम्बोपशाश्वाम्’ इति सेदिनी । एष सुरलोको बनिदूर्बन्धनागारं तत्र सिवानां
सुषसां स्वरमणीनां वेणीमोक्षं वेणीमोक्षं करोतु ॥

इत्थं सुरेन्द्रे वदति सरारिः सुरारिदुर्भेष्टितजातरोषः ।
कृतानुकम्पस्तिदशेषु तेषु भूयोऽपि भूताधिपतिर्बभाषे ॥५३॥

इत्थमिति ॥ सुरेन्द्रे महेन्द्र इत्थं वदति सति सुरारेत्तारकस्य दुर्भेष्टितम-
परावजनकम्बिष्टिविदेष्टिसेन हेतुना जातरोष उपशाश्वामर्यः सरारिमृतानामधिपति-
हृतः । तेषु त्रिवैषु कृतानुकम्पो विहितदयः सन् । ‘कृपा दयानुकम्पा स्यात्’
इत्यमरः । भूयोऽपि सुनदपि चमाष उपाष ॥

अहो अहो देवगणाः सुरेन्द्रमुख्याः शृणुधर्यं वचनं मैमैते ।
विचेष्टते शंकर एष देवः कार्याय सज्जो मैवतां सुताधैः ॥५४॥

अहो इति ॥ अहो अहो इति संबोधने । संभ्रमे द्विकृष्टः । हे देवगणाः
सुरेन्द्रमुख्याः पुरेदरमधाना एते चूर्चं भम वचनं शृणुधर्यं शृणुत । तदेव सार्व-
द्वयेनाह—एष शंकरो देवः सुताधैः पुत्रप्रभृतिमिः । पुत्रपात्रादिभिरित्यर्थः ।
भवतां युध्यामकं कार्यांश्च । कार्यं कर्तुमित्यर्थः । ‘कियार्थं—’ इत्यादिना चतुर्थी ।
सज्जः सिद्धो विचेष्टते । वतेत इत्यर्थः । भम पुत्रपात्रजनकतायामपि भवत्कार्य-
मेव वीजमिति भावः ॥

पुरा भग्याकारि गिरीन्द्रपुत्र्याः प्रतिग्रहोऽर्थं नियतात्मनापि ।
तत्रैव हेतुः खलु तद्वेन वीरेण यद्वर्ध्यत एव शत्रुः ॥ ५५ ॥

पुरेति ॥ हे देवाः, पुरा पूर्वं नियतात्मनापि योगिनापि भग्या गिरीन्द्रपुत्र्या
अर्थं प्रतिग्रह आदानम् । परिणयनमित्यर्थः । यदकारि हृतः । तत्रैव हेतुर्निमित्तम् । खलु नियतम् । यथसादेव शत्रुतारकसंहक्षकस्तद्वेन पार्वतीजमवा
वीरेण वध्यते हन्यते । अतस्तद्वार्यं पार्वतीपरिग्रहः हृत इति भावः । अतोऽहं
भवतामुपालम्भभावां नेति श्लोकतात्पर्यम् ॥

अंत्रोपपर्यं तंदमी नियुज्य कुमारमेनं पृतनापतित्वे ।
निर्मन्तु शत्रुं सुरलोकमेष शत्रुकुँ भूयोऽपि सुरैः सैहेन्द्रः ॥५६॥

अत्रेति ॥ तत्त्वादमी भवन्तोऽत्र भवत्कार्यं उपपर्णं युक्तम् । योग्यमित्यर्थः ।
तथाभूतमेनं कुमारं पृतनापतित्वे सैनापत्ये नियुक्तं कुत्वा शत्रुं तारकं

१ सः २ सुरेन्द्रमुखाः ३ मैमैतत् ४ एव ५ सकलं शृभाष । सकलैः शृमाणैः ६ गिरीशपुत्र्याः ७ एकहेतुः ८ हन्यते ९ अथ १० इति । अतः ११ निहन्तु ।
निहत्य । १२ पुनादुः लभेत । १३ सुरेन्द्रः

लिङ्गन् । एकसमाहीन मध्यमत्तमजं मात्रविनिति भावः । अत एव इत्यः
कुरेण्डः कुरेण्डसदृशोऽपि उक्तरपि कुरेण्डे सर्वं कुरु पापमत् । भाविति
लोद् ॥

इत्युदीर्घं भगवांत्मात्मजं धोरसंगरमहोत्सवोत्सुकम् ।

नन्दते हि जैहि देवविद्विष्टं संयतीति निजायाद वंकरः ॥५७॥

इतीति ॥ वंकरः संकरसीको भगवान्विति एवोऽसुविद्विष्टावाचं ज्ञेये भीमः
'जोर भीजे भगवान्कर' इत्यमहः । च: संगरः सङ्ग्रामः च एव महोत्सवो भगवा-
नात्मजसामोक्तुकमिठामत एव वन्दनमानन्दकरम् । 'नविद्विष्ट-' इति स्तुः ।
तमात्मजं कुमारम् 'हे उत्र, संयति सङ्ग्रामे देवायामिन्द्रादीपां विद्विष्टं विष्टेष्ट
द्वेष्टारं तारं जाहि' । 'हन्त्येजं-' इति हन्तो जावेशः । इति निजगादोक्तयानिहः ।
रथोद्यावहृष्टम् ॥

शासनं पशुपतेः से कुमारः सीचकार शिरसावनतेन ।

सर्वथैव पितृभक्तिरतानामेष एव परमः स्वलु धर्मः ॥ ५८ ॥

शासनविति ॥ स कुमारः कार्तिकेयः पशुपतेः पितृहस्त शासनमाहम-
वनतेन भग्नीतेन शिरसा सीचकार । सीचां चकारेत्यर्थः । 'कुम्बलियोगे' इति
विः । 'अस्त चौ' इतीकारः । 'चौ च' इति दीर्घः । तथाहि । सर्वथैव सर्व-
प्रकारैव पितृभक्तौ जनकाद्याद्यां रतानां सरकानां सख्येष एव परमो धर्मः
यदाहां क्षादित्येष स्त्रीकुरुतीति । स्वागतावृत्तम् ॥

असुरशुद्धविधी विद्युतेष्वरे पशुपतौ वंदतीति तमात्मजम् ।

मिरिजया ह्रषुदे सुतविक्रमे सति न नन्दति कां स्वलु वीरस्तः ॥५९॥

असुरेति ॥ विद्युतेष्वरे सकलदेवस्यामिनि पशुपतौ हरे । असुरस्य तारकस्य
यो तु दविष्टः सङ्ग्रामकरणं तत्र । उक्तमिति दोषः । तमात्मजं पुत्रमिति वदति
सति । मिरिजया वार्ष्या सुमुदे प्रसेदे । तथा हि स्वलु निष्टये । सुतविक्रमे
पुत्रपराक्रमे सति का वीरसूक्ष्मिग्रस्तुतिः ची च नन्दति । अपि तु सर्वापि नन्द-
तीत्यर्थः । पुत्रविषये पराक्रमसत्तैव परमसुक्तकरणं वीरसूतां भवतीति भावः ।
द्रुतविलम्बितं व्रतम्—'द्रुतविलम्बितमाह नभी भरी' इति लक्षणात् ॥

सुरपरिवृढः प्रौढं वीरं कुमारसुमापते-

वैलवद्यमरारातिक्षीणां द्वगङ्गेनभञ्जनम् ।

जगदभयदं सद्यः प्राप्य प्रमोदपरोऽभव-

द्रुतभग्निते पूर्णे को वा मृदा न हि माद्यति ॥६०॥

१ चाय. २ नन्दनेहि. ३ चय. ४ देवविद्विष्टः. ५ तु. ६ विद्युतेष्वरः. ७ वदति प्रियमा-
त्मजम्; वदति प्रियपुत्रकम्; वदति प्रियमातृकम्. ८ विसु. ९ संबहि. १० गङ्गाम्.

मुरोरिति ॥ तुराणी चरीहृष्टः परितायेन्द्रः । 'हृष्ट हितवाम्' । कर्त्तरि क्षमः । औहमलित्वा वीरं पराक्रमसाधिनं बुद्धान्वेऽमरात्मसिंहाकाशुरसत्त्वं कीर्त्तना द्वयस्तु तद्विक्रान्तम् मञ्जरं भञ्जकम् । कर्त्तरि रुद्र । तुराणीकृष्णवा कर्मण-
वाशमस्तु तुष्टिपरवादिति भाषः । अत एव अग्न्योऽवधादमरवद्याताखुमापते-
हृष्टस्तु मुमारं तुं ग्राप्त सद्यः सहस्रं भ्रमोदे ग्रहोम्भ्रमोदे । पर अस्त्वेऽवध-
वातः । तथा हि । अविमते भ्रमोरये शैङ्गं सति तुदा ग्रीष्मा विमितेन को वा व
भाष्यति । अपि तु सर्वं एषोन्मासो भवतीत्यर्थः । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थ-
नहस्तेऽर्थात्तरम्भास्तेऽलंकारः । हर्षं हरिणीकम्बः—'रसमुगाहैम्भौ छौ लो गो
वहृ हरिणी तथा' हस्ति कक्षणात् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामक श्रीलक्ष्मणभृत्यमजसतीगर्भसंभवश्रीसीताराम-
कविविरचितया संजीविनीसामाह्यया व्याख्यया समेतः
श्रीकृष्णिदासहृत्ती कुमारसंभवे महाकाव्ये कुमार-
सैनापद्मवर्णनं नाम द्वादशः सर्गः ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

प्रस्थानकालोचितचारुवेषः स स्वर्गिवर्गैरनुगम्यमानः ।
ततः कुमारः शिरसा नतेन त्रैलोक्यभर्तुः प्रणनाम पादौ ॥१॥
प्रस्थानेति ॥ ततोऽवन्तरं स कुमारः कार्तिकेयः प्रस्थानकालः उवितो शोभ्य-
आश्वद वेषो वस्त्र । तथा स्वर्गिवर्गैरिन्द्रादिदेवगणैरनुगम्यमानः सद् । नतेन
हिरसा त्रैलोक्यभर्तुः शिवस्य पादौ प्रणनाम नमस्करे । 'उपसर्गादसमाहेऽपि'
इति अत्वम् ॥

जहीन्द्रशङ्कुं सभरेऽभरेशपदं स्थिरत्वं नय वीर वत्स ।

इत्याशिषा तं प्रणमन्त्वभीशो मूर्खन्युपाग्राय मुदाभ्यनन्दत् ॥२॥
जहीति ॥ प्रणमन्तं नमस्कर्वन्तं तं कुमारभीशो हरो तुदा ग्रीष्मा मूर्खन्यु-
पाग्राय गम्यमुपादाय 'हे वीर हे वस्त्र, समरे तुक्षीशङ्कुं लारकं जहि मारय ।
अथाभरेशपदमिन्द्रपदं स्वर्गं स्थिरत्वं स्थैर्यं नय प्रापय' । उभयज्ञाप्याशिषि
कोद । इत्येवं भूतवालिकाशीर्वदेवाभ्यनभद्रकौविद ॥

ग्रहीभवश्चतुरेण मूर्खा नमस्काराक्षिण्युगं स्वमातुः ।

तस्माः प्रमोदाश्रुपदः प्रैवृष्टिसस्याभवद्वीरवरसाभिषेकः ॥ ३ ॥

प्रकीर्तिः ॥ स कुमारः ग्रहीभवश्चत्रीभवन्सक्षत्रतरेण मूर्खा । अत्र ग्रहीभव-

क्षित्यनेव भूतो न अथवे सिद्धे तु न विशेषज्ञो पशुहानं सामाज्यातोऽभेदामङ्गानां वक्ष्यत्वो वक्ष्यत्वे क्षया मूर्खिं कियातिशयद्योतवार्थम् । तु न विशेषज्ञो वक्ष्यत्वे क्षया । स्वमातुरुद्धियुगं चरणद्वार्ह न नमकाकार । तस्माः पार्वत्याः संबल्पीनि वादि प्रमोदामुपधांसि तेषां प्रवृष्टिवैर्यं तस्य कुमारस्य वीरेतु वरस्य अवैतः । सेनापते दिव्यर्थः । तस्याभिषेक इव घोडभिषेकः सोऽभवत् । तस्य पाठमनिषेको भवति स मात्रामुपयोग्य हिरण्यशिरस्त्रियनस्य पर्यन्तं प्रावद्यस्य भूदिति भावः ॥

तमङ्गमारोप्य सुता हिमाद्रीरास्तिष्य गाढं सुतवत्सला सा ।
शिरस्युपाग्राय जगाद शङ्कं जित्वा कृतार्थी कुरु वीरस्तु माय ॥४॥

तमिति ॥ सुते तु वृत्रे वस्तला कृपावती सा हिमाद्रेः सुता पार्वती तं तु त्रम् । अस्य व्यवस्थाप्रयोग संबन्धो विवेषः । अङ्गमुत्सङ्गम् । ‘अङ्गो रूपमेशङ्गिष्ठे देखाविभूषणे । रूपकाण्डाभिस्तकोऽसङ्गस्यानेऽङ्गं पापदुःखयोः’ इति भेदिनी । जारोप्य संस्थाप्य । तथा गाढं दृढं बधा तथा । ‘प्रगाढः कुच्छटदणोः’ इति भेदिनी । व्रेति व्रित्वांसंघातमिवेशानवैव । एवं विना तदलाभात् । आस्तिष्यालिङ्गम् । तथा शिरस्युपाग्राय च । ‘हे वस्त, त्वं शङ्कं तारकं जित्वा वीरं सूते सा वीरस्युपयोगां मां कृतार्थीकुरु’ इति जगाद । एवंविषेषमहति कार्ये भवता प्रतिपादिते सति वैलोक्यप्रसूतिभीलेन वशसां ध्वलीकृतं सत् ‘एष यदीवः युवः सा कृतार्थीवै’ इति जनो वर्णविव्यतीत्यतो मस्कृतार्थतं सिद्धमेवेति भावः ॥

उद्धामदैत्येश्वरिपतिहेतुः श्रद्धालुचेताः संमरोत्सवस्य ।
आपृच्छय भक्त्या गिरिजागिरीशौ ततः प्रत्येऽर्भिं दिवं कुमारः ५

उद्धामेति ॥ ततोऽनन्तरमुद्दाम उद्धयो यो दैत्येश्वरकसात्य विपत्तिर्मुक्त्यस्या हेतुः कारणम् । तत्कर्त्तेत्यर्थः । तथा समरोत्सवस्य सङ्गामरूपस्योत्सवस्य ‘मह उद्धव उत्सवः’ इत्यमरः । इयं कर्मणि पादी । संबन्धमात्रविवक्षितत्वात् । इह व्यावन्तलय वृत्तिगतेनापि श्रद्धालुशब्देन लिखसंबन्धवशास्तरसंबन्धं कृत्वा कृष्णोगलक्षणा पादी समर्थनीया । केवितु ‘समरोत्सवे सः’ इति विषयलक्षणसामन्यन्तत्वमङ्गीकृत्य पठन्ति । तत्रापि समाप्तुष्टिगतस्य श्रद्धालुशब्दस्य संबन्धो दुर्बृद्ध इत्यलम् । श्रद्धालु भक्तिकीर्त्तेतो चत्वय । सङ्गामश्रद्धाभायक इत्यर्थः । एवंभूतः कुमारो भक्त्या भक्तिपूर्वकं गिरिजागिरीशौ पितृशावापृच्छय । भक्त्यगम्यत इयुक्तेत्यर्थः । दिवमन्ति प्रत्येष चक्षाण । ‘समरप्रसिद्धि—’ इत्यात्मा नेपदम् ॥

१ महादेः २ अङ्गिष्ठगात्रम् ३ कृतार्थी कुरु ४ दैतेय ५ समरोद्धुरः सः ६ विविदम्

देवं महेशं गिरिजां च देवीं ततः प्रथम्य त्रिद्वौकसोऽपि ।
प्रदक्षिणीकृत्य च नाकनाथपूर्वाः समस्तात्मथोनुजग्मुः ॥६॥

देवमिति ॥ ततोऽनन्तरम् । नाकनाथपूर्वा इष्टप्रसुताः समस्ताक्षिद्वौ-
कसो देवा अपि । पूर्वोक्तमाहप्रसानसमुच्चायकोऽपिशब्दः । ‘अपि संभावना-
प्रशान्ताकागाहंसमुच्चये’ इति विषः । महेशं देवं गिरिजां देवीं च प्रणव । अथ
प्रदक्षिणीकृत्य । प्रदक्षिणी परिक्षमाधवशास्त्रतत्त्वागस्त्वौ कृत्येतर्यः । ‘उर्वासिद्विधि-
दाचम्भ’ इति गतिसंशक्तया ‘कुगतिप्रादयः’ इति समाप्तवात् ‘समाप्तेऽन-
न्तर्वै—’ इति ततो स्वावेशाः । तं कुमारमनु प्रशान्तमुरित्यर्थः ॥

अथ प्रजद्विस्तिदैशैरेतैः स्फुरत्प्रभामांसुरमण्डलैर्स्तैः ।

नैमो बमासे पैरितो विकीर्णं दिवापि नक्षत्रगणैरिवोऽपि ॥७॥

अथेति ॥ अथानन्तरं ब्रजद्विरुद्धद्विरत एव स्फुरत्प्रभामांसुरमण्डलैर्स्तैः । कान्त्या:
संवन्धिं भासुरं दीप्तमानं मण्डलं चक्रवाङं येवाम् । ‘चक्रवाङं हु मण्डलम्’
इत्यमरः । तैरेतैः संपूर्णै़विदैशैर्देवैर्विकीर्णं व्याप्तं नभोऽन्तरिक्षं दिवापि दिवे-
ऽपि । उग्रैर्मासुरेनक्षत्रगणैर्विकीर्णित्व । बमासे । मायुरत्वरूपसाधारणधर्मेण
विदशविकिरणविशिष्टे नभस्ति नक्षत्रविकिरणविशिष्टः तेषांक्षणादुद्येक्षालंकारः ।
ननु ‘उमः घटासुरे क्षत्राद्गुरे युसि त्रिपूरके’ इति कोशोक्षलोक्तटवाचिनो-
ऽन्युग्राम्भस्य कर्त्त भासुरवाचकतेर्ति चेत्, सत्यम् । अत्रीत्कर्त्तं केनविद्युमेण
विदक्षितं न हु तेजसेव । कान्त्या तापेन वा सीम्बयीदिवा दोक्षोऽधिक इष्ट-
यंगणयनाध्यकृते समाप्तेयम् ॥

रराज तेषां ब्रजतां सुराणां मध्ये कुमारोऽधिककान्तिकान्तः ।

नक्षत्रताराग्रहमण्डलानामिव त्रियामारमणो नमोन्ते ॥ ८ ॥

रराजेति ॥ नभोन्ते अन्तरिक्षमध्ये ब्रह्मतां गच्छतां तेषां सुराणां मध्ये
कुमारः कार्तिकेयः । अद्येऽपि नभोन्त इत्यस्य संवन्धः कर्त्तयः । नक्षत्राध्यविष्या-
दीनि, ताराः सहविंशतिब्यतिरिक्ताः, अहाः सूर्यादयो नव, तेषां मण्डकानां
योगानां मध्ये त्रियामारमणमन्त्र इव रराज । यतोऽधिककान्त्या कान्तो नभो-
हरः । नक्षत्राणां मध्ये यथा चन्द्र एव शोभते तथा देवानां मध्ये कुमार एव
मुहुर्म इत्यर्थः । पूर्णोपमालंकारः ॥

गिरीशगौरीतनयेन सार्वं पुलोमपुत्रीदयितादयते ।

उत्तीर्णं नक्षत्रपथं मुहूर्तात्प्रपेदिरे लोकंमथात्मनीनम् ॥ ९ ॥

१ मुरेशमुख्याः सुराः, २ अभिजग्मुः, ३ सरोवैः, ४ मण्डलमासुरैः, ५ ततः,
६ हरितोऽवकाशाः, ७ अधिककान्तकान्तिः, ८ इवितः, ९ अन्तः, १० मुहूर्तम्,
११ अथो मुग्नीनाम्.

गिरीशेति ॥ अब मुहम्मदसुनी जपी तत्त्वा दग्धित इत्यः स आदिवेचा तथा-
भूमाले देवा गिरीशमैरीत्वयेन । बहु गिरीशगीवोरिक्तरेण दिनिरेति देव,
सम्भव । उभयगतरीधीवासीमूलयेन कुमारीवासिक्षयस्य लोकनार्थमयोग्यंह-
भाविति समाधावस्थम् । तार्थं मुहूर्तोक्तमयाद्रेष्टेव नक्षत्रप्रथमाकाशामुखीवोह-
मृणालम्बनीनमात्मने हितम् । ‘तद्वे द्वितीय’ इत्यादिकारस्येन ‘आत्मविद्यवत्तम्’
इत्यादिना ख । तथाभूतं कोकं सर्वं प्रवेदिरे ग्रामः । ‘लोकस्तु मुद्रने जपे’
इत्यमरः ॥

ते सर्वगलोकं चिरकालदृष्टं महामुरत्रासदशंवदत्वात् ।

सद्यः प्रवेष्टुं न विषेहिरे तत्क्षणं व्यलम्बन्त मुराः समेताः ॥१०॥

स इति ॥ ते समाप्ताः मुरां महामुरात्रासदकाचक्षासो अवं तत्त्वं बद्धंवद्धत्वाद-
चीनत्वादेतोः चिरकालेन वद्युत्तमयेन दृष्टं तत्त्वगलोकं सद्यः सहस्रा प्रवेष्टुं न
विषेहिरे न ज्ञेतुः । किं तु क्षणं व्यलम्बन्त । कालं विभिषुरित्यर्थः । अत्योऽपि
समये स्वगुहेऽपि सद्यः प्रवेष्टुं न ज्ञानोत्तिं किं तु विलम्बते वद्युतिं भावः ॥

पुरो भव त्वं न पुरो भवामि नाहं पुरोऽपि पुरःसरस्त्वम् ।

इत्यं सुरासत्तक्षणमेव भीताः सर्वं प्रवेष्टुं कलहं वितेनुः ॥११॥

पुर इति ॥ तत्क्षणम् । ‘कालाच्छ्वानोः—’ इति हितीया । प्रवेशसमय इत्यर्थः ।
भीता अतत्त्वादकावस्थानक्षया सभयाः सुराः सर्वं प्रवेष्टुम् ‘त्वं पुरोऽपि भव ।
अहं पुरो न भवामि, किं तु त्वंमेव भव । अहं पुरोगो नाभिः न भवामि । त्वं
पुरःसरो भव’ इत्यमेवं भूतं कलहं विग्रहं वितेनुः । चकुरित्यर्थः । अक्षीत्यहम-
यंकम्भवत्वम् । सर्वेषां विभाग्यूतया न कोऽप्यन्तः प्रवेष्टुं वाक्षाक । किं तु तत्रैव
कलहायमानाकृत्युतिं भावः ॥

सुंरालयालोकनकौतुकेन मुदा शुचिसेरविलोचनास्ते ।

दधुः कुमारस्य मुखारविन्दे दृष्टिं द्विष्टत्साध्वसंकातरान्ताम् ॥१२॥

सुरालयेति ॥ सुरालयस्य सर्वगते यदाकोकरं तेन यत्कौतुकमानन्दस्येन
विभित्तेन मुखीमि शुद्धानि चोरामि समम्भासामि च विलोचनाति येषां तथा-
भूमाले देवा द्विष्टत्साध्वसेन कातरान्तां भीतप्राप्त्वाम् । अय-
चिक्षातरलवादिमित्यर्थः । तथाभूता दृष्टिं नेत्रं मुदा भीत्या । प्रसादेनेति
यावत् । उपलक्षिते कुमारस्य मुखारविन्दे वदनकमले दधुः । तुर्जट्यवेतोपयो-
पदेशापेक्षयेति भावः । कुमारो बालोऽपि सद् न भीत इति मुद्रेति विशेषयेन
व्यज्यते ॥

१ तप्. २ समस्ताः. ३ पुरोऽप्ततत्त्वम्. ४ नवः. ५ पुरःसर त्वम्. ६ द्विष्टा
वेद हृते सवस्ये सर्वैः; द्विष्टा तेन हृता विषये सर्वैः. ७ मुखत्वरा. ८ शुचिसेरविलो-
चनस्य; शुचिसेरविलोचनान्ताः. ९ अतरात्मा; कातरान्ते.

सहेतुस्तन्तुस्तिवनेन्दुसतः इवारः पुरसे यंदिष्टुः ।

एव वारकासांसामेहमातो रवप्रीयो हिं दुराननोपह ॥ १३ ॥

सहेतुलेभिः ॥ उत्ते विवाकामनां रथे प्रहुं चीरेऽठ युव वारकासामां तुष्टापेयमावदननोपहते सोऽपेहमातः । व्रतीच्छिविवर्यः । वह वृष पुरसोऽपहते यंदिष्टुः कुमारः कार्तिकेवः सहेतुः सक्षीयो यो हाससेन चूरितवनेन्दुस्तिविव-
तमुक्तव्यः सद् । किंचिद्विविवेत्यर्थः । हि निवितद् । मुक्तवनेवकामाद ॥

भीत्यालब्ध विदिवीक्षतोऽमी सग भवन्तः प्रविशन्तु सद्यः ।

अत्रैव मे दक्षयमेतु शुभ्रमहासुरो वैः सहु ईष्टूर्णः ॥ १४ ॥

शीत्वेति ॥ यो विदिवीक्षतो देवाः, अथ संप्रति शीत्व भवेत्वात् । न
मेत्यापिवर्यः । एव यमी भवन्तः सद्यः सहेतु वायं प्रविशन्तु । वायप्रवेषे
भवेत्तुको विश्वामो न विवेय इति तारपर्यः । सद्यः सपदि । लक्षणप्रिवर्यः ।
वाय रोचावद्—पूर्व इहो ईष्टूर्णः । ‘राजद्वन्ताविदु’ इति प्राप्तवयेन्दुस्तिविव-
वद्वल परः प्रयोगः । संभवात्तुरोचाद्वविदिरिति लभ्यते । बनु च इत्यनेनैव सिद्धि-
रिति वेष्ट । ‘वकोक्’ इति वक्षीयेत्वाद् । उथा यो शुभ्याकं चतुर्देशं महासु-
स्ताकोऽपैव त्वरं पूर्व मे मम दक्षय दक्षयेत्वमेतु प्राप्तोतु । दक्षयमिति
‘क्रक्ष्यूरक्ष्—’ इति समाप्ताक्षतोऽप्रत्यक्षः ॥

खलोकलस्मीकर्त्तर्णाय दोर्मष्टलं वैलालि यस्त चष्टम् ।

इैव तच्छोणितपानकेलिमहाय कुर्वन्तु शरा भैते ॥ १५ ॥

खलोकेति ॥ खलोकल्य लक्ष्या: कवाः केवास्तेवा कर्त्तर्णाय । लक्ष्यीकेतानां
इत्यनं कर्त्तुमित्यर्थः । ‘तुमयोद्’ इति चतुर्णः । चतुरं प्रकृष्टं यज्ञ वारकल दोर्म-
ष्टलं सुजमरहलं वस्यति चक्षति । तस्य वारकल यज्ञोमितं रुधिरं तस्य पाणं
तदेव केतिः क्षीडा तां कर्मभूतासेते मम अथा अद्वाप शस्तिति । ‘व्रायक्षदिलङ-
सालाय’ इत्यमरः । इैव कुर्वन्तु । तं विवाकामनिक्यत्यर्थः ॥

शक्तिर्मासावहृतप्रचारा प्रभावसारा सुमहःप्रसारा ।

खलोकलस्मया विपदावहौरेः शिरो हरन्ती दिशतान्सुदं वः ॥ १६ ॥

शक्तिरिति ॥ नहृतप्रचाराविवितगतिः । तथा प्रभावः सामर्थ्यं स पूर्व सारो
वस्याः । सुतरां भाससोजसः प्रसारो मण्डलं वस्याः । अतितेजस्तिवीत्यर्थः ।
खलोकलस्मया या विपदा तस्या अवहा । सुखदेवर्यः । तथारेः प्रतिकृष्टस तिरः
शीरं हरन्ती । असौ मम शक्तिरतुर्वं यो शुभ्यत्वं सुदं शीरं विवाहत्वात् ।
शक्तिरिति लोह ॥

१ वक्षति; उच्छुरितः, २ निविहः, ३ ववेकामातः, ४ अविः, ५ यः, ६ लक्ष्यः,
७ लक्ष्येत्वाक्षमी, ८ वस्य वल्लिचम्बद्, ९ तुमहाप्रसारा, १० लक्ष्यीः, ११ लक्ष्यी-
पिरः; सहारेः पिरः, १२ दिशतां सुखम्.

इत्यन्वकारातिसुतस्य दैत्यवधाय शुद्धोत्सुकमानसस्य ।

सर्वं शुचिसेरमुखारविन्दं गीर्वाणिषुन्दं वचसां ननन्द ॥१७॥

इतीति ॥ दैत्यवधाय दैत्यवधं कर्तुं दुद डासुकमानसस्योत्कवित्तेतसोऽन्ध-
कारातिसुतस्य शिवपुत्रस्य कुमारस्य संबन्धिना इति पूर्वोक्ते वचसा सर्वं
गीर्वाणिषुन्दं देवसमूहः शुचि शुद्धं सेरं समन्धासं मुखारविन्दं मुखकमलं यस्म
तथा भूतं सदा ननन्द यहर्द ॥

सान्द्रप्रमोदात्पुलकोपगृहः सर्वाङ्गसंकुलैसहस्रनेत्रः ।

तसोत्तरीयेण निजाभ्यरेण निरुच्छनं चारु चकार शक्रः ॥१८॥

सान्द्रेति ॥ सान्द्रप्रमोदाद्वानानन्ददेहोः पुलकै रोमाङ्गैश्चण्डः ।
'पुलकः कृमिसेवेऽजमेदेच च मणिदोषेच । रोमाङ्गै हरिताले गतात्पिण्डे च
गच्छके' इति मेदिनी । तथा सर्वेष्वज्ञेषु संकुलानि सहस्रनेत्राणि यस्म । यतः
सहस्राक्षकायाभूतः शक्र इन्द्रदत्तस्य कुमारस्योत्तरीयेण संव्यानेन । 'संव्यानमुत्तरीयं
स्वात्' इत्यमरः । तथा निजाभ्यरेण निरुच्छनं परिवर्तनं चारु चकार । आतुभावा-
याभ्योद्यवक्षग्रहणं चक्रनुरित्यर्थः । तदुकं मेदिन्याम्—'निरुच्छनं बन्धुतायै
वाससः परिवर्तनम्' इति । लोकेऽपि आतुतायै परस्परस्योदिणवन्धनव्यवहार-
स्तद्वद्वापीति वज्रशासने सामान्यतो वासोभ्रग्णेन प्रकृत उत्तरीयग्रहणं संग-
चक्षते । लोकव्यवहारस्तु संप्रदायसिद्धः । उपिणिहि विशेषं वैष्णोपलम्भ एव
व्यवहारमूलमिति मन्त्रात्मम् ॥

घनप्रमोदात्पुतरंगिताक्षैर्मुखैश्चतुर्भिः प्रचुरर्प्रसादैः ।

अंथो अचुम्बाद्विघिरादिवृद्धः पडाननं घटसु शिरःसु चिर्त्तम् १९

घनेति ॥ अयो अनन्तरमात्यवेहरिहरयोर्षुदो महान्विवित्रंहा । घनः
सान्द्रः । 'घनं साकांक्षतालादिवायमध्यमनुत्पयोः । ना मुखादौ घनायेषु विस्तारे
लोहमुद्गरे । विजु सान्द्रे च इष्टार्थे' इति मेदिनी । यः प्रमोदो हर्षसेन लिमिसेन
घटसु मेवपवस्तेन तरंगितानि संजाततरंगाणि । 'तारकादिभ्य हतात्' । अशीणि
नेत्राणि चेष्टा तैः । हर्षवशादुद्रतामुभिरित्यर्थः । तथा प्रचुरप्रसादैरथिकप्रसापाता-
मुक्तैश्चतुर्भिर्मुखैः घटसु शिरःसु भये घडाननं कुमारं चुचुन्ने पश्पर्ण । इति
चित्रं विस्तायः । चतुर्भिर्मुखैः वण्णां मुखानां दौगपञ्चेन स्पर्शांसंभवात् । परि-
हारस्तु प्रत्येकं घटसु चतुर्भिर्मुखेन संचेयः ॥

तं^१ साधु साधित्यभितः प्रश्नस्य मुदा कुमारं त्रिपुरासुरारेः ।

आनन्दयन्वीर जयेति वाचा गन्धर्वविद्याधरसिद्धसंधाः ॥२०॥

१ घटोत्सवमानसस्य. २ शुचिस्तेर. ३ आनन्द. ४ सान्द्रप्रमोदः. ५ संलभ.
६ निर्मलकम्; निरुद्गम्, निरुक्तकम्. ७ परिहुताशैः. ८ प्रमोदः. ९ क्रमाकृ-
तुये. १० मुखेषु. ११ हर्षात्. १२ मुखादु.

तमिति ॥ गन्धवा देवगायकः, विद्यावाः, सिद्धात्म देवविशेषाः, सेवा संघाः समुदायाः कर्तारः तं त्रिपुरासुरस्यारेः शिवस्य कुमारं पुर्वं सुवा ग्रीष्मा विशिष्टेन साङ्गे साथिक्षयितः संसुखारदेन प्रशास्य सुत्वा ‘हे वीर, त्वं जय तात्रोः सकाशात्यं प्रामुहि’ इत्येवं भूतया वाचानमन्दवाचानन्दितमकुर्वन् ॥

**दिव्यर्थयः शंशुविजेष्यमाणं तं मध्यनन्दनिकल नारदाद्याः ।
निरुच्छनं चकुरयोत्तरीयैथामीकरीयैनिर्जवलकलैष ॥ २१ ॥**

दिव्यर्थय इति ॥ नारदाद्या नारदप्रसुका दिव्या दिवि भवा अद्वदः । ‘सु-प्रागपागुदक्-’ इति यद् । शंकुं तारक विजेष्यमाणं जेष्यस्त तं कुमारमध्यनन्द-स्तुषुकुः किल । अथानन्तरं चामीकरीयै सौवर्णेष्वत्तरीयैवेष्यैः । तदा निर्जव-लकलैष निरुच्छनं चनुतायै वासः परिवर्तनं चकुः । निरुच्छनं पूर्वमेव विर्णीतम् ॥

**ततः सुराः शक्तिधरस्य तस्यावष्टम्भतः साप्तसमुत्सौजन्तः ।
उत्सेहिरे स्वर्गमन्तश्चक्तेर्गन्तुं वनं यूथपतेरिवेमाः ॥ २२ ॥**

तत इति ॥ उत्तोऽनन्तरं शक्तिधरसुविशेषसां धरतीति तयोक्तस्य तस्य कुमारस्य । ‘शक्तिरसान्तरे शोर्ये उत्साहादौ बले शियाम्’ इति भेदिनी । अवष्टम्भत आश्रयतः । ‘अवष्टमः सुवर्णं च स्वमध्याद्यमयोरपि’ इति भेदिनी । अत्र स्वमध्याद्येनाश्रयो लक्षितः । स्वमध्याद्यमयिति तस्वात् । साप्तसं भवम् । ‘भीतिर्भीः साप्तसं भवम्’ इत्यमरः । उत्सृजन्तस्यजन्तः सुरा देवाः । अनन्तशक्तेनपारशोर्येत्य यूथपतेर्गोजराजस्यावष्टम्भत इभा गजा वनविद् । स्वर्गं गन्तुं प्रवेष्टुस्त्वेहिर उत्साहं चकुः । अनन्तशक्तेनिति विशेषणं कुमारेऽपि योजनीयम् ॥

अथाभिषंष्टुं गिरिजासुतस्य पुरंदरारातिर्वर्धं चिकीर्षोः ।

सुरा निरीयुस्त्विपुरं दिवधूरिव सरारेः प्रमथाः समन्तात् ॥ २३ ॥

अथेति ॥ अथोत्साहानन्तरं सुराः पुरंदरसेन्द्रस्यारातेकारकस्य कर्षं सूर्यु विकीर्षोः कर्तुमिष्ठोर्गिरिजासुतस्य कुमारस्याभिषंष्टुं पृष्ठसुखं निपुरं वैलं विष-क्षोर्देवं गुमिष्ठोः । ‘दह भस्मीकरणे’ इति घातोरिष्ठार्ये सलि ‘सन्ध्यः’ इति द्वित्ये ‘सनाशंसभिक्ष उः’ इत्युप्रस्थयः । सरारेः शिवस्याभिषंष्टुं प्रमथा इष्ट स्पृताः समन्वाजिरीयुर्बिज्ञुः । अनन्तर्विज्ञुरित्यर्थः ॥

सुराङ्गेणानां जलकेलभाजा ग्राहालितैः संततमङ्गरागैः ।

प्रपेदिरे पित्तरवारिपूरां स्वर्णैकसः स्वर्गधुर्णी पुरस्तात् ॥ २४ ॥

१ तस्य वचो वरार्थम्, २ स्वमध्यनन्दनः; तदमध्यनन्दनः, ३ निर्मलनम्; निरुच्छनम्, ४ नववक्तैः, ५ उत्सृजन्तः, ६ अनन्तशक्तैः, ७ अभिपृष्ठे, ८ अवम्, ९ सुराहनानाम्.

सुराङ्गानामिति । सर्वैङ्कलो देशः पुरुषाद्ये कठनेहिनानां अलक्षी-
दासकानां सुराङ्गानामप्लवसां सेतुर्द भिस्त्वर्द विश्वालिपैरुत्तराणीः उहुमामिति-
तिः विश्वारथरिष्टां पीतजलप्रयाहो सर्वे तुम्ही बन्धुमितीं प्रवेशिरे प्राप्तुः । सुरा-
ङ्गानामिति ‘कुमारि च’ हृति वल्लभ ॥

अथ चतुर्भिंश्चामेव “दिव्यदन्तिमा” विश्वाविभिर्विश्वाति—

दिव्यदन्तिनां वारिविहरभाजं कराद्वैर्भीवैरैस्तरंयैः ।

आप्नावयन्तीं मुहुरालवालं थेणि तरुणां निर्बंतीरजानाम् ॥२५॥

तत्र दिव्यदन्तीति । किंभूतां खर्गातुनीम् । वारिवि विश्वारभाजां कीडानां
दिव्यदन्तिनामैरवापत्तिर्भीतां कौरैः कुण्डादण्डैः । ‘करो वर्चोपले पाणी रक्ष्मी प्रसाद-
मुख्योः’ हृति भेदिनी । आहैक्षालिपैरेत एव भीमद्वैरतिशयवमवाक्यैक्षालिपैः
काषोकैः कुत्ता निर्बंतीरजानामामीष्वदोत्तरानां तरुणां बुक्षाणां संविश्वानी-
मालवालानां मूरुस्वलीनां भेणिम् । ‘अेषाः क्षीरुसयोः पद्मौ समाने विश्विप-
सीहस्तौ’ हृति भेदिनी । मुहुर्वारवाम् । ‘मुहुः पुनः पुनः वाम्बद्वारम्’ हृतमरः ।
आप्नावयन्तीं सेवकम्पनीम् ॥

लीलारेसामिः सुरकन्यकामिहिर्ण्यधीमिः सिकतामिरुचैः ।

माणिक्यवग्भामिरुपाहितामिः प्रकीर्णतीरां वरवेदिकामिः २६

लीलेति ॥ पुनः किंभूताम् । लीलायां कीडायां रसः प्रीतिर्यासां तामिः
सुराणां कल्पकामिः पुक्षीमिः । तथा हिरण्यधीमिः सौवर्णीमिः सिकतामिरुचैऽलु-
कामिः तथा माणिक्यवग्भामिरुपाहितामिः तथोपाहितामिरुपितामिः
न त्वक्षिविमिः । तथोपेष्ठेहतीमिर्वराः भेषस्यो वा वेदिकालामिव प्रकीर्ण-
तीरां व्याहसैकलाम् ॥

सौरभ्यलुभ्यप्रभरोपगीतैहिरण्यहंसावलिकेलिलोलैः ।

चामीकरीयैः कमलैर्विनिद्रैश्युतैः परागैः परिपिङ्गतोयाम् ॥२७

सौरभ्येति ॥ पुनः किंभूताम् । सौरभ्ये सौरभ्ये द्वुक्षां लम्पटा वे अमरा
द्विरेकांसौरभ्यीतैः । मुखरितैरिलयैः । हिरण्यस्य सुवर्णस्य वे हंसा मराकालेवा-
मावस्यः पश्चुपक्षासां केलिः कीडा तथा निमित्तेन लोकैश्चलैश्चाभीकरीयैः
सौवर्णीविनिद्रैश्युतैः कमलैर्लक्षिताम् । अत एव युतैः कमलैर्म्भो भौतः
परागैः सुमनोरजोमिः । ‘परागः मुमनोरजः’ हृतमरः । परिपिङ्गं परितः पीतं
सोयं जकं वस्त्रालयोक्ताम् ॥

१ विहारलीलाम् २ नीवक्षवदाहयूतैः । ‘आकं सवन्यसाद्यमितुमीमहेषपुक्षाय पुरु-
भुरोमाः । स कातिंकेयः पुरुतः परीतो विश्वारैलोक्तरैस्तरंयैः’ ३ भेणीः भेणीम्,
४ गुरुतीरज्ञमाम्, ५ कीडालक्षामिः, ६ हिरण्यहंसामिश्वतामिः, हिरण्यज्ञामिः
सिकतामिः, ७ उद्देश्यतामिः, ८ वस्त्रीयैः, ९ परिपिङ्गतोयाम्,

कुतूहलाद्युपुष्पागताभिस्तीरस्ताभिः । शुरुद्धरीभिः ।

अभ्यूर्मिराजि प्रतिविम्बिताभिर्मुदं दिशन्ती वजतां जनानाम् ॥२८

कुतूहलादिति ॥ मट्ठ कुतूहलाकौतुकात् । आकृष्टादिति भावत् । उपा-
नताभिरागताभिः । अत यद तीरस्ताभिः । अत यद्युर्मिराजि । अर्मिराज-
विम्बिस्तीर्मिराजि तस्माच्च प्रतिविम्बिताभिः शुरुद्धरीभिर्देवाङ्गानाभिर्मितेन
वजतां गच्छतामपि जनानां सुर्वं विशन्ती इदतीम् । एकासामप्यप्सरसां प्रति-
विम्बवशादनेकथा इत्यमानत्वाङ्गुका भीतिजनकतेति भावः ॥

ननन्द संद्युधिरकालदृष्टा विलोक्य शैक्षः सुरदीर्घिकां ताम् ।

अर्दश्यत्सादरमद्विपुत्रीमेशुपुत्राय र्तुः पुरोगः ॥ २९ ॥

ननन्देति ॥ वाक् इन्द्रध्यिरकालेन बहुकालेन दृष्टा तां सुरदीर्घिकां भन्दा-
किनीं विलोक्य स्थोऽस्तिति ननन्द जाहर्व । अतिरमणीयं वस्तु विरकालदृष्टे
सद्गुरीतिजनकं भवतीति भावः । ततोऽनन्तरमद्विपुत्रीमेशुपुत्रोः पुत्राद-
कुमाराय सादरं यथा तथा पुरोगः सद्गुरीयत् ॥

स कार्तिकेयः पुरतः पैरीतः सुरैः समतैः सुरनिष्ठगां ताम् ।

अपूर्वदृष्टार्मवलोकमानः संविस्थयः सेरविलोचनोऽभूत् ॥३०॥

स इति ॥ समस्तैः सुरैः पैरीतो ज्यासः स कार्तिकेयः कुमारः । अपूर्व-
दृष्टाम् । अबुनैव दृष्टामित्यर्थः । तां सुरनिष्ठगां पुरलोऽप्येऽवलोकमानः सम्प्रसि-
स्थयः साक्षर्यः सेरविलोचनः समन्दहासनेऽनश्चाभूत् ॥

उपेत्य तां तत्रै किरीटकोटिन्यस्ताङ्गलिर्भक्तिपरः कुमारः ।

गीर्वाणवृन्दैः प्रैणुर्ता प्रणुत्य नद्रेण मूर्खा मुंदितो वदन्दे ॥३१॥

उपेत्येति ॥ भक्तिपरो भक्तिप्रवणः कुमारः कार्तिकेयो गीर्वाणवृन्दैर्देवसमूहैः
प्रणुतां प्रकर्णेण स्तुताम् । ‘षु स्तुतौ’ इति आतोः कर्मणि कः । तां भन्दाकिनीं
नन्त्रोपेत्य । तत्समीयं गतेत्यर्थः । किरीटकोटी मुकुटाग्रे । ‘कोटिः ची धनुषोऽप्ये-
त्त्वी’ हति मेहिनी । अत्राप्रशब्दस्य धनुःशङ्कोपलक्षिततया सर्वेषामप्याचक्षत्वं
बोध्यम् । अस्तोऽप्यित्येन तथाभूतः सन् । प्रणुत्येऽवित्वा मुंदितो सुमुदे ।
इदं कुदन्तरूपं क्रियापदम् । तथा नद्रेण मूर्खा हितसा वदन्दे नमस्करेते ॥

प्रैणतिंत्सेरसरोजराजिः पुरः परीरम्मामिलन्महोर्मिः ।

कपोलयालिश्रमवारिहारि मेजे गुहै^१ तं सरितः समीरः ॥३२॥

^१ तीरे दित्याभिः । २ कुरुक्ष्यकाभिः । ३ अभ्यूर्मिराजी । अत्यूर्मिराजि । ४ शक्ता ।
५ सुधः । ६ पुरः । ७ पुरोगः । ८ इव लोकमानः । ९ सविस्थय । १० रजकीरीट ।
११ प्रणताम् । १२ मवितः । प्रणतः । १३ प्रपादित । १४ सःसरितः ।

प्रणतिसेवि ॥ प्रणतिसा कम्पिता स्त्रेसरोजानां विकसितकमलानां राजि-
सौंडा चेन । अनेन सौगाम्बोधिः । तथा परीम्भेणाखेषेण मिळनः आश्वसि-
मिधीभवन्तो महोर्मयो यस्य । अनेन शैत्योदिः । कपोलपालयाः । कपोलहृष-
लताग्रसेवयः । ‘पालिः कर्णे लतादेऽग्नी’ इति विषयः । अमेण यद्वारि-
स्तेवत्तात्त्वा हारि । अनेन माम्बोधिः । आश्वया अमहतेरसंभवात् । पर्वभूतः
सरितो मन्दाकिन्याः समीरः पवनः पुरोऽप्येति विषयं सं गुहं स्वामिकातिकेवद् ।
यद्वा पुरोप्रे भेजे सिरेदे ॥

ततो व्रजचन्दननामधेयं लीलावनं जैम्भजितः पुरस्तात् ।
विभिन्नभग्नेऽद्यृतशालसंधं व्रेक्षांचकार सरशशुद्धनुः ॥ २३ ॥

तत इति ॥ ततो गङ्गावलोकननन्तरं वर्जन्त्वान्नरशशुद्धनुः कुमारः
पुरस्तादप्य । विभिन्नो विद्वारितः । वाणैः शतरङ्गीकृत इति लात्पर्यार्थः । तथा
भग्न आमर्दितो भूङ्गं विनोपवं शतशकलीकृत उद्भृत उत्पाटितव्य शालसंधे
यस्य तद् । ‘शालो हाले मस्यमेदे शालौकस्तप्यमेदयोः । शालद्वुस्कन्धशालार्दा
शालेति परिकीर्तिता ॥’ इति मेदिनी । नन्दननामधेयं नन्दनसंजकम् ।
‘नन्दनं वनम्’ इत्यरः । जैम्भजित इन्द्रस्य लीलावनमुपवनं व्रेक्षांचकार
ददृशं । ‘हजादेव—’ इत्याम् ॥

सुरद्विषोपमुत्तमेतेद्वनं बलस्य द्विषतो गतश्च ।

इत्थं विचिन्त्यारुणलोचनोऽभूद्धमङ्गदुप्रेष्यमुखः सं कोपात् ॥२४॥

सुरद्विषेति ॥ स कुमारः । एतपुरोवर्ति बलस्य द्विषत इन्द्रस्य । अथ
‘नलोक—’ इत्यादिना वर्षीनिषेषेऽपि ‘द्विषः शतुर्वा’ इति विकल्पात्यही । बलमु-
पवनं भुरद्विषा तारकेतोव न केनापि । यथा तारकेषोपमुतं तथा न केनापीत्य-
वधारणार्थैकवकारेण इत्यस्ते । ‘एवः प्रकारोपमयोरङ्गीकारावधारणे’ इति विषयः ।
अभितः सर्वतः । उपमुतमुपमुतमत एव यतश्च नष्टशोभमित्यं विचिन्त्य
कोपादश्चोक्त्वान्ते यस्य तथोक्तो भ्रूमङ्गेन दुष्प्रेक्षं दुर्दृशं मुखं यस्य सथोक्तशाभूत्,
महर्ता सति स्वस्मिन्परदुःखं महादुःखावहं भवतीति भावः ॥

निर्दूनलीलोपवनामपश्यहुः संचैरीभूतविमानमार्गम् ।

विघ्वस्तसौर्धप्रचयां कुमारो विश्वेकसाराममरावर्तीं सः ॥ २५ ॥

निर्दूनेति ॥ स कुमारः कार्तिकेयः निर्दूननि कार्तिकानि लीलायाः ऋदा-
या उपवनानि यस्याम् । तथा तुःखेन संचरः संचारो येषु यथाभूता विमान-
मार्गां विमानसंचारपथा यस्याम् । तथा विघ्वसाः खण्डिताः । श्वेदिता
इति यावत् । सौधप्रचया राजसदनसमूहा यस्याम् । ‘सौधोऽस्मी राजसदनम्’

१ जवात्, २ वज्रमृतः, ३ उच्चतशाखि, ४ एव, ५ दुष्प्रेक्षमुखः, ६ च, ७ असं-
चरी, ८ सौधप्रचयाम्, ९ प्रसृष्टविश्वैकसाराम्; प्रसृष्टवस्त्वेकसाराम्,

इत्यमरः । तथा विषयिते कामेव सारां तत्त्वमूलां ताममरावतीमिन्द्रपुरीमपश्चत् ।
‘नारीमवीरामिव तामवेक्ष्य सैं बाढमन्तः करुणापरोऽभूत् ॥३६॥

बंतश्चियं वैरिवेरामिभूतां दशां सुदीनामभितो दधानाम् ।

नारीमवीरामिव तामवेक्ष्य सैं बाढमन्तः करुणापरोऽभूत् ॥३६॥

गतश्चियमिति ॥ स कुमारः वैरिवरेण सारकेणामिभूतां पूर्वोक्तसिधिना पराभूताम् । पराभवोऽव विष्वंसनकिल्यानुकूलो व्यापारो याइः । अत पूर्व गतश्चियं अश्वोभाम् । अत एव सुतरां कीनां कृष्णाम् । अनुकृत्यामिति चाप्त । दशामवस्थामभितो दधानाम् । अत पूर्वावीरां नर्यसकमर्हकां नारी-मिव स्थितां ताममरावतीमवेक्ष्यान्तर्मनसि वाऽन वहु वयातया करुणामां पर-आसक्तोऽभूत् ॥

दुश्चेष्टिते देवरिपौ सरोषस्तेस्याविष्णः समराय चोत्कः ।

तथाविधां तां सैं विवेश्य पश्यन्त्सुरैः सुराधीश्वरराजधानीम् ॥३७॥

दुश्चेष्टित इति ॥ दुश्चेष्टिते दुष्कर्मणि वेवरिपौ सारके विषये सरोषः सकोथः । तथा तत्त्वकर्तृकाय समराय समरं पुरं कर्तुमुक्त्वा तथाऽविष्णो-अनलसः स कुमारः तथाविधां पूर्वोक्तपकारां तां सुराधीश्वरस्येन्द्रस्य राजधानीं पुरीं पश्यन्त्सन् सुरैः सह विवेश । तदन्तरिति शेषः ॥

दैतेष्वदन्त्यावलिदन्तवातैः क्षुण्णान्तराः स्फाटिकहर्म्यपङ्कीः ।

महाहिनिर्मोक्पिनद्वजालाः सैं वीक्ष्य तस्यां विषसाद् सद्यः ३८

दैतेयेति ॥ दैतेयानां दैत्यानां दन्त्यावलिग्नजावलिस्यासाकर्तृका वे दन्त-धाता-रदनतावितामि हैः क्षुण्णान्तराः षोडितमध्या अत पूर्व महाहीनां महासर्पांमो लिमोंकाः कलुकाः । ‘समौ कलुकलिमोंकौ’ इत्यमरः । हैः रिनद्वनि आलानि सौभजाकानि यात्यु ताः स्फाटिकहर्म्यपङ्कीः स्फाटिकनिर्मित-सौभनिचयान्वीक्ष्य स दद्यस्यां विषसाद् । विष्णति खेत्यर्थः । ‘सद्यः सपर्वि ताप्त्वा’ इत्यमरः ॥

अथ तु ग्रन्थेनाह—

उत्कीर्णचामीकरपङ्कजानां दिग्दन्तिदानद्रवदूषितानाम् ।

हिरण्यहंसवज्जवितानां विदीर्णवैदूर्यमहाशिलानाम् ॥ ३९॥

आविर्भवद्वालहर्णावितानां तदीयलीलागृहदीर्घिकाणाम् ।

सैं दुर्दशां वीक्ष्य विरोधिं जातां विषादवैलक्ष्यमर्ह वभार ॥४०॥

१ गर्भश्चियम्, २ वैरिपरामिभूताम्, ३ स बाढम्: सवाष्यम्, ४ तस्यां विष्णः, ५ च, ६ दैतेन्द्रदन्तावल; दैतेयदन्तावल, ७ क्षुण्णान्तर, ८ संवीक्ष्य, ९ तरीक्ष्य, १० दृष्टिशृष्टानाम्, ११ सुरुद्देशाम्, १२ विरोधिनो ताम्,

उत्कीर्णेति ॥ आविर्भवदिति ॥ स कुमारः । उत्कीर्णम्युत्तमितानि
चामीकरस्य मुखर्णेत्वं पक्षजानि कमलानि वासाम् । उत्तमितमुखर्णेकमलाना-
मित्यर्थः । तथा विद्वित्तनामैरावतादीनां दानाः खण्डनाः तत्त्वोत्तरकारकगताः ।
कठौरि न्युद । तेषां द्वयो भद्रजलं तेन दूषितानां म्लानीहृतानाम् । तारक-
कुम्भीन्द्रमदकृषीकृतजलानामित्यर्थः । हिरण्यप्रकुरा ये हंसालोर्पां अलेच
चर्जितानां रहितानाम् । वैत्योपद्रवादिति भावः । तथा विदीर्णाः स्फोटिता
देहूर्णाणां रक्षितेषाणां महत्यः शिका वासाम् । तथाविर्भवम्युदयमानानि
चानि बालकृत्यानि शप्ताणि तैरश्चित्तानां व्यासानाम् । तदीया ऐन्द्रो या लीलार्थ
गृहदीर्घिका गृहवापिकासासां संबन्धिनीम् । विरोधिम्बोऽरिम्बो जातां दुर्वसां
दुष्टावस्थां चीक्रम विचादवैलक्षण्योः खेदलज्जयोभरम् । बहूपौ विचादलज्जे
इत्यर्थः । बभार । दुर्वशादृशेनजनितकरुणावीजं हुःखं मयि सत्यपि सुदुर्दशेति
कलाहेतुरित्यर्थः ॥

तद्विन्दितदन्तक्षुतहेमभिति सुतन्तुजालाकुलरत्नजालाम् ।

निन्ये सुरेन्द्रेण पुरोगतेन स वैजयन्तामिधमात्मसौधम् ॥४१॥

तद्विन्दीति ॥ स कुमारः । सुरेन्द्रेणेन्द्रेण पुरोगतेनाग्रण्या तता तस्य तार-
कस्य दग्धिनां गजानां दन्तैः क्षताः शुण्णा हैम्यो भित्तयः कुञ्जानि यस्मिन्दस्य
वा । सुतन्तवो लक्षानां शोभनानि सूत्राणि तेषां जालेनाकुलं व्याकुलं रक्षालं
रक्षसमूहो यस्मिन् तथा वैजयन्तामित्यं वैजयन्तसंज्ञकम् । ‘स्याप्रासादो वैज-
यन्तः’ इत्यमरः । आत्मसौधं स्वराजसदनं निन्ये प्रापितः । कर्मणि लिद ॥

निर्दिष्टवर्त्मा विचुदेश्वरेण सुरैः समग्रेत्युगम्यमानः ।

स प्राविशेष्टं विविधाश्मरशिमच्छज्जेन सोपानपथेन सौधम् ॥४२॥

निर्दिष्टेति ॥ स कुमारः । विचुदेश्वरेणेन्द्रेण कर्त्रां । निर्दिष्टवर्त्मेतो गवनं
विवेषमित्युक्तिपूर्वकप्रदार्शितमार्गः । तथा समग्रैः सुरेन्द्रवैत्युगम्यमानोऽनुस्तिभिः-
माणः सत् । विविधा अनेकवर्णां चेऽमानो रक्षानि तेषां रदिमभिः विरौ-
दिष्टज्जेन भित्तेन । रहितेनेति यावद् । तारककृतसोपानवितरकोत्पादनादिति
भावः । सोपानपथेनारोहणमार्गेण । ‘आरोहणं खालसोपानम्’ इत्यमरः । तं
सौधं प्राविशत् ॥

निसर्गकल्पदुभतोरैर्ण तं सँ पारिजातप्रसवस्तेगाद्यम् ।

दिव्यैः कृतखस्त्वयनं मुनीन्द्रैरन्तःप्रेविष्टप्रमदं प्रपेदे ॥४३॥

निसर्गेति ॥ स कुमारः । निसर्गेण स्वभावेन । अनावासेनेति यावद् ।

^१ हेमभित्तिम्; गेहभित्ति. ^२ तद्विविधात्मरशिमच्छज्जेन; तं विविषेन रक्षाकृतज्जेन.
^३ तोरणाक्षम्; तोरणान्तम्. ^४ सुपारिजात. ^५ सजात्यम्. ^६ कृतखस्त्वयनः.
^७ कुमारः; प्रविशत्.

‘मिसर्गः शीलसर्गायोः’ हस्ति विश्वः । कल्पहुमा एव तोशणाति चत्र । तथा पारिजातस्य देवदृशविशेषस्य प्रसवानां पञ्चपुष्पाणां खला मालयाक्षं तुक्षम् । पूजनावर्षमनेकपत्रपुष्पसहितमित्यर्थः । तथा दिव्यैः स्तुर्गीयमुनीन्द्रैः कश्चित्पायिभिः कृतस्वस्वयनं विहितस्वस्तिवाचनम् । तथान्तःप्रविष्टा मध्यं प्रविष्ट्य विष्टाः प्रमदाः किञ्चो यत्र तं सौधं ग्रपेदे प्राप ॥

पादौ महर्षेः किल कश्यपस्य कुलादिष्टदस्य सुरासुराणाम् ।

प्रदक्षिणीकृत्य कृताञ्जलिः संन्वद्धिः शिरोभिः सं नर्तवेवन्दे ४४ पादाविति ॥ स कुमारः । सुरासुराणां देवदैत्यानां कुल आदिष्टदस्य कश्य-पत्र महर्षेः पादौ चरणी कर्मभूतौ । प्रदक्षिणीकृत्य कृताञ्जलिः सर् । नर्तवेविभिः शिरोभिर्वन्दे नमस्क्रके । किलेत्यतिषेः ॥

स देवमातुर्जगदेववन्धौ पादौ तथैव प्रणनाम कामम् ।

मुनेः कलत्रस्य च तस्य भक्ष्या ग्रहीभवज्ञैलसुतातनूजः ॥४५॥

स इति ॥ स शैलसुतातनूजः पार्वतीनन्दनो भक्ष्या विमितेन ग्रहीभवज्ञै-भीभवन्सन् । मुनेव तस्य कलत्रस्य पक्ष्यात्र देवानां मातुर्जनन्या अतितेः । जगत् एकवन्धौ केवलनमस्करणीयौ पादौ तथैव मुनिममस्कारप्रकारेणैव कामं यथायोग्यं प्रणनाम नमस्क्रके ॥

स कश्यपः सा जननी सुराणां तमेवयामासतुराशिषा द्वौ ।

तेया येया नैकजगजिगीर्णु जेता सृष्टे तारकमुर्गीर्विष्म् ॥४६॥

स इति ॥ स कश्यपो मुनिः सा सुराणां जनन्यादितिः, एती द्वौ तं कुमारं तथाशिषाशीर्णोदैनैवयामासतुर्विष्यतः स्य । यवाक्षिष्वा निमित्तेनोभवीर्विमत् एव नैकजगन्स्यनेकजगन्मित् । शीणि जगन्तीत्यर्थः । गिरीर्णु जेतुमिच्छुम् । ‘न लोक-’ इति वहीनेषः । तारकं दैत्यं सृष्टे संगरे जेता । जेष्वतीत्यर्थः । कर्तवी छह ॥

स्वदर्शनार्थं समुपेयुषीणां सुदेवतानामेदितिश्रितानाम् ।

पादौ वचन्दे पैंतिदेवतास्तमाशीर्विचोभिः पुंरभ्यनन्दन् ॥४७॥

स्वेति ॥ स कुमारः । स्वदर्शनार्थं स्वावलोकनार्थं समुपेयुषीणां प्रामुखसी-गाम् । तथादिर्ति देवमातरं जितानाम् । देवमातुराश्रवेण जीवन्सीनामित्यर्थः । सु लोभनाः सौभाग्यवस्यो देवतास्तासां पादौ चरणी वचन्दे प्रणनाम । अथ च पतिरेव देवता यासो ताः पतिवत्स्या देवतास्वामीर्विचोभिः ‘त्वं जय’ इत्यादिभिः पुनर्द्वौ कुमारभन्यनन्दन् । अस्तुष्वतेत्यर्थः ॥

१ सः, २ विनतैः, ३ द्वे, ४ तथा तथा, ५ अनवा; यवा, ६ उप्रवीर्यः, ७ तह-शीनार्थम्, ८ स देवतानाम्, ९ अदितेः सुतानाम्, १० विनयेन ताः, ११ शुद्धम्.

पुलोमपुत्रीं विवुधाधिभर्तुस्तुः शैचीं नाम कलशमेषः ।
नमश्कार सरशतुष्टुतमाशिषा सा समुपाचरत् ॥ ४८ ॥

पुलोमपुत्रीमिति ॥ ततोऽनन्तरम् । नामेति ओवताप्रतिपादकमव्ययम् । अव्ययानामनेकाथेत्वात् । ततः प्रणामकर्तृव्यवोदय इत्यर्थः । न च पुलोमपुत्रा एव प्रणामार्हस्तविवक्षया विशेषणता स्वाधिति वाच्यम् । विवुधाधिभर्तुसंबन्धो-द्वाटनेषैव खनितत्वात् । एष सरशतुष्टुः कुमारो विवुधानं देवानामधिभर्तु-रिष्टस्य कलशं शीरभूता शैचीं शैचीसंक्षिको पुलोमपुत्रीं नमश्कार । अथ च सेन्द्राण्डाशिषाक्षीर्वदेन तं कुमारं समुपाचरत् । अवर्धमदित्यर्थः ॥

अर्थादितीन्द्रप्रमदाः समेतास्ता भातरः सप्त धनप्रमोदाः ।

उपेत्य भक्त्या नमते र्महेशपुत्राय तस्मै ददुराशिषः प्राक् ॥ ४९ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं चनप्रमोदाः सान्द्रानन्दाः । कुमारावलोकनादिति भावः । अत एव समेता एकज्ञभूतात्ता अदितीन्द्रस्य कह्यपत्यं प्रमदाः त्रिविः सप्तमातरो ब्राह्मीप्रभूतयो भक्त्या निमित्तेनोपेत्य समीपमागत्य नमते नमस्कुर्वते तस्मै महेशपुत्राय कुमाराय तारकविजयसाधना आशिष आशीर्वादायाहनम-स्कारापूर्वमेव वदुः ॥

समेत्य सर्वेऽपि मुंदं दधाना महेन्द्रमुख्यास्त्रिदिवौकसोऽर्थः ।

आनन्दकल्लोलितमानसं १३ तं समम्यविश्वनृतनाधिपत्ये ॥ ५० ॥

सेति ॥ अथानन्तरं मुदं दधाना महेन्द्रमुख्या इन्द्रप्रभृतयः सर्वेऽपि त्रिवियौक्षो देवा आनन्देन भावितारकयुद्धकर्तृव्यजन्मना कल्लोलितं तरंगितं मानसं सर एव मानसं चेतो चर्य तस्मै । महानन्दमित्यर्थः । तं कुमारं पृतनाधिपत्ये सैनापत्ये समम्यविश्वनृतमिक्तमकुर्वन् ॥

सकलविवुधलोकः सत्तनिःशेषशोकः

कृतरिपुविजयाशः प्राप्तपुद्वावकाशः ।

अजनि हरसुतेनानन्तवीर्येण तेना-

खिलविवुधचमूनां प्राप्य लक्ष्मीमनूनाम् ॥ ५१ ॥

सकलेति ॥ अनन्तवीर्येणापारपराक्षेणात् एवानूनो महतीमखिला वा विवुधस्यो देवसेनासासां लक्ष्मीं वैभवं प्राप्य लिपतेन तेन हरसुतेन । हरसु-तसाहात्येनेत्यर्थः । सकलविवुधलोकः समस्ताहन्दारकनिचयाः । अक्षाः अक्षाः । नष्टा इति याचत् । निःशेषाः समप्राप्ताः शोका चर्य तथा कुर्ता रिपोक्तारक्ष

१ शैची, २ अत्र, ३ समुपाचरत्वा, ४ अदितीन्द्रप्रमदा-समेताः; अदितीन्द्रप्रमदा-समेताः; अदितीन्द्रप्रमुखाः समेताः, ५ सः; तम्, ६ मातृकाः, ७ नमति, ८ अशर्वपुत्राय, ९ ताः, १० मुख्यादशानाः, ११ अत्र, १२ से, १३ तमम्यविश्वन-

विजय आशा देन । तथा प्राप्तो युद्धावधकाशोऽवसरै देन । सदाभूताज्ञि चातः । कुण्ठितवीर्याणां सर्वीर्यसाहाय्यकमेव कार्यसिद्धिहेतुर्मवतीति भावः । मालिनीहृतमेतत् । लक्षणं तु पूर्वमेवोक्तम् ॥

इति श्रीपर्वतीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टमजसतीगर्भसंभवश्रीशीताराम-
कविविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्री-
कालिदासकृतौ कुमारसंखये महाकाव्ये कुमार-
सेनापत्याभिवेको नाम त्रयोदशः सर्गः ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

—८०४—

रणोत्सुकेनान्धकशत्रुमुतुना संमं प्रयुक्तैख्निदैशैर्जिँगीषुणा ।
महासुरं तारकसंज्ञकं द्विषं प्रसद्ध हन्तुं समनद्धत द्वृतम् ॥ १ ॥
रवेति ॥ जेतुमिच्छति विगीवति विगीवतीति विगीवुलेन विगीवुणा ।
सक्षम्न्ताज्ञवते: 'सवाशंसभिक्ष उः' इत्युप्रत्ययः । अत एव एने समरे । 'रजः
कोणे कणे पुंसि समरे पुंसुसकम् ।' इति मेदिनी । उत्सुकेनोरकण्ठेतनान्धक-
शत्रोः शिवल सूतुना कुमारेण कर्त्ता । प्रषुकैः प्रेतैः । सेनहनार्थमिति शेषः ।
श्रिवद्दैवदैविन्द्रादिभिः समं सार्थं तारकसंज्ञकं द्विषं शत्रुं महासुरं दैत्यं प्रसद्ध
चलाद्यन्ते भारपितुं द्वृतं क्षीघम् । 'लघु भिवमरं द्वृतम्' इत्यमरः । समनद्धत
संनद्धम् । नद्धतेभावे लह । सर्गं५सिद्धपि द्वृतमुपजातिरेव ॥

इतः परं 'सः' इत्यादिभिलिभिः कुमारसंनहनमाह—

स दुर्निवारं मनसोऽतिवेगिनं जयश्रियः संनेयनं सुदुःसहम् ।
विजित्वरं नाम तेदा महारथं धनुर्धरः शक्तिधरोऽधर्यरोहयत् २

स इति ॥ स गुहः कार्तिकेयो धनुर्धरस्तथा शक्तिधरस्तथा सम्मुर्निवारं
दुःखेन निवारयितुं प्रतिरोद्धुं शब्दम् । अप्यतिस्वद्यतिकमित्यर्थः । मनसः सकाशा-
दप्यतिवेगिनम् । बहुगतिजवद्यन्तमित्यर्थः । इहाति नाम बहुगतासौ वेगो जवद्य ।
स विद्यते वस्तेति कृते 'न कर्म भारतान्मस्तवर्णोऽः' इति लितेवप्रसक्तया मस्तवर्णोऽसो
न श्यात् । अतोऽतीत्यस्य कियाविदोषणतामाग्रिय समर्थनीयम् । केवित्युपः
'मनसोऽपि' इति पठित्वा व्याचक्षते । तथा जयश्रियो विजयलक्ष्म्याः संनेयनं
सम्बक्षणासिसाधनम् । यमाद्युग गच्छन्तो वीराः सजयलक्ष्मीका एव भवन्तीति
भावः । शुतरां दुःसहम् । दुःसहवा चैतद्यसीविषयिणी शोभ्या । एतद्दर्शनेवैष

१ सहम्, २ जयेषुणा, ३ तारकसंहितं द्विषम्, तारकमूर्जितद्विषम्, ४ संगमगम्,
संयमगम्, ५ ततः, ६ अधरोहत्.

प्राक्षवः पराजिता भवमिते । अतो युक्तमेव जयश्रीसंनवनस्वम् । अत एव विजित्वा वरेत्यात्मूर्धीकं नाम । नामस्वं च व्यक्तिशोधजनकतावच्छेदकसंकेतस्वम् । दधानमिति शेषः । तथामूर्तं महारथं महामूर्तं सम्बन्धम् । ‘रथः उमामववद्ये सम्बन्धे वेतसेऽपि च’ इति मेदिनी । कदाप्यरोहयदास्त्रोह ॥

सुरालयश्रीविपदां निवारणं सुरारिसंपत्परितापकारणम् ।

केनापि द्वयेऽस्य विरोधिदारणं सुचारु चामीकरधर्मवाराणम् दे-
सुरालयेति ॥ विरोधिनं तारकं दारयति मारयति तद्विरोधिदारणम् ।
गिजन्तप्रयोगं कुर्वता कविना उक्तव्यं जडात्मात्मात्मयैषं दारणक्षिप्तयोगित्वा-
संमवात्मदीयधारणप्रभावेण वीरोऽप्यसौ कुमारलक्ष्मरं जेष्यतीति सूचितम् ।
‘ओजसापि खलु लूनमनुनं नासहायमुपयाति जयश्रीः’ इति न्यायादिति भावः ।
अत एव सुरालयस्य सर्वात्म त्रियो लक्ष्या विषदामापदां विवारणं नाशकम् ।
अत एव सुरारेत्याकल्य संपदां परितापस्य संतापस्य कारण कर्तु । सर्वत्र कर्तव्यं
स्युद । सुचारु युतरां मनोहरं चामीकरस्य हेष्टो धर्मवाराणं छब्रम् । अत
कुमारस्योपरि केनापि देवेन दम्भे घृतम् । कर्मणि ल्युद ॥

शैरस्वरचन्द्रभरीचिरपैषद्गुरैः स वीज्यमानो वरचारुचामरैः ।

पुरःसरैः किंनरसिद्धचारणै रंणेच्छुरस्तूयत वार्गिर्भुलवणैः ॥४॥

शारदिति ॥ शरदि चनात्मये चरतो भ्रमतश्चन्द्रस्य मरीचयो भयूलालालू-
पाण्डुरैः शुभ्रैः । ‘शुकुमुभ्रुचिरेतविशदादेवतपाण्डुरा’ इत्यमरः । चरत इति
विशेषणं चामराणामपि वीजनवहोन चलत्वादन्वर्थमिति चोच्यम् । तथामूर्तवरैः
अहैः । ‘वरो जामातरि दृतौ देवतादेवभीपिते । विष्णु उन्मि विषु अहे कुहुमे
तु नदुमकम्’ इति मेदिनी । चामरिम्नोहरैश्च चामरैवज्यमानः । तथा रणेष्वुः
संग्रामाभिलालुकः स कुमार उक्तव्यैरुद्दृष्टैः । किंनराः किंपुरुषाः । ‘स्यार्किनरः
**किंपुरुषः’ इत्यमरः । सिद्धां देवविशेषाक्षाराणाम तैः कर्तुमिः । पुरःसरैः सद्ग्री-
वीरिः कृष्णास्तुत्यसेवितः । ‘हु स्तुतौ’ इत्यतः कर्मणि लह ॥**

इदानीविद्वादीनामहानामनुप्रयाणमाह—

प्रयाणकालोचितचारुवेष्मृद्भजं वहन्पर्वतपक्षदारणम् ।

ऐरांवतं स्फाटिकशैलसोदरं ततोऽधिरूपं द्युपतिस्तमन्वगात् ॥५॥

प्रयाणेति ॥ ततोऽबन्धरं द्युपतिरिन्दः प्रयाणकाले प्रस्थानसमय उपितं
योग्यं चारु मनोहरं च वेषं विभर्ति धरति तथोक्तः । तथा पवैतपक्षाणां दारणं
सेवनम् । करणे ल्युद्र । वज्रं स्वामुखं वहन् । करेणेति दोक्तः । तथा स्फाटिक-
शैलः कैलासकल्य सोदरै सदाशमैरावतं गजमधिश्वास्याद तं कुमारमन्वगात् ।

१ वैसत्, २ चारणम्, ३ विरापदारणम्, ४ शारद्वल्, ५ रोविभिः, ६ सुवीज्य-
 मानः, ७ रणोऽप्तुकः, ८ वस्तुकः, ९ उक्तकैः, १० वैषः, ११ ऐरावणम्.

अनुवादालिखये । ‘अन्यगात्’ इति पाठस्वसांशः । सेमानीलेन शूलत्वादिग्रिवेषः
कुमारपैषाचान्वेषामिन्द्रादीनामपि गौणत्वात्पुरतो गमनानौविवात् ॥

तमन्वगच्छद्विरक्षुक्षतोदरं मदोदरं वेषमधिष्ठितः शिखी ।
विरोधिविद्वेषलवाधिकं ज्वलन्महोमहीयस्तरभाषुधं दधत् ॥६॥

तमिति ॥ विरोधिनस्तारकस्य विद्वेषेण दैरेण हेतुना या रद्द क्षोषणना
निमित्तेनाधिकं ज्वलन्प्रदीप्यमानः शिखमधिगिरे: शङ्कस्य सोदरं सहवाम् । उद्द-
द्विषाळमित्यर्थः । तथा भद्रेन गर्वेण । ‘मदो रेतसि कस्तूरी गर्वे हर्षेभद्रानयोः’
इति मेदिनी । उद्दतं गर्वे पञ्चविशेषं लोके ‘मेदा’ इति स्यात्मधिष्ठितोऽविरुद्धः
तथा महसा तेजसा महीयस्तरमतिशयं महदाषुधं शक्तं दधत्, अथवा ‘महो
महीयस्तरम्’ इति छेदः । महसेजोरूपं महीयस्तरमाषुधमिति व्यास्तात्प्रथम् ।
दधतसन् । तं कुमारमन्वगच्छद्वुपत्वात् । अश्वाप्यम्यगच्छद्विवसांशु गोप्यम् ॥

अथेन्द्रनीलाचलच्छण्डविग्रहं विषाणविघ्नतमहार्पयोधरम् ।
अधिष्ठितः कासरमुदरं मुदा वैर्वत्वतो दण्डधरस्तमन्वगात् ॥७॥

अथेति ॥ अथानन्तरं वैर्वत्वतो यमः । ‘कालो दण्डधरः आद्वेषो वैर्वत्व-
तोऽन्तकः’ इत्यमरः । इन्द्रनीलानां बीलमणीनामचलः पर्वतस्तद्वृष्टिग्रहं प्रच-
ण्डदेहम् । कालत्वाद्वायानकमित्यर्थः । तथा विषाणान्वां शङ्काम्यां विघ्नस्ता
अधः यातिता महापयोधरा वृहमेवा येन तथा । उद्दरमुदरं कासरं महिषम् ।
‘मुलायो महिषो वाहद्विष्टकासरसैरिभाः’ इत्यमरः । अधिष्ठितोऽविरुद्धः तथा
वृष्टं धरतीति तथाभूलभ्य सन् । मुदा श्रीत्वा तं कुमारमन्वगाद्वुपत्वाम् ॥

मदोदरं प्रेतमधाधिरुद्वांस्तमन्वकद्वेषितनूजमेन्वगात् ।

महासुरद्वेषविशेषभीषणः सुरोषणश्छण्डरणाय नैऋतः ॥ ८ ॥

मदोदरतमिति ॥ अथानन्तरं महासुरद्वेषेण तारकासुरवैरेण विशेषमधिकं
यथा तथा भीषणो भवानकः । ‘भीषणं रसशङ्कयोर्नां गाढं दारणेऽपि च’ इति
मेदिनी । तथा सुतरां रोषणः क्षोषनो नैऋतो राक्षसो नैऋतकोणाभीष्मो भद्रेन
गर्वेणोदरं प्रेतं पिशाचमधिरुद्वानालिप्यत्वान्सन् । श्छण्डरणाय प्रश्छण्डरणं कर्तुं
तमन्वकद्वेषिणो इरस्य तनूजं पुत्रं कुमारमन्वगाद्विविवाय ॥

१ महोद्धरम्; महोदरतम्. २ महामहीयस्तरसा शुद्धे दवे महो महीयस्तरभाद्व-
शुधि. ३ ननिवन्द्रनीलाचलच्छण्डविग्रहम्; नवेन्द्रनीलोचितच्छण्डविग्रहम्. ४ शिलोक्षये.
५ स्थितोऽतिमते महिषेऽसुभीषणः; अधिष्ठितः कासरमुदरं मुदा. ६ रणोरुक्षः.
७ अभ्यगात्. ८ मदोदरः प्रेतवराधिरोहणः; मदोदरतप्रेतवराधिरुद्धः. ९ अन्यगात्.

नेवोद्यदम्भोधरयोरदर्शने युद्धाय रूढो मकरे भईतरे ।

दुर्वारपाशो वरुणो रैणोल्लवणस्तमन्वियाय त्रिपुरान्तकात्मजम् ९

नवेति ॥ एने तु द उल्लण उद्गदो वरुणः प्रवेताः । ‘वरुणस्तमन्वेऽप्यम्
पश्चिमासापतावपि’ इति भेदिनी । नवो नवः । ‘नवो नवः सुतौ’ इति भेदिनी ।
उच्छ्रुदयमानो योऽभ्योधरो भेदस्तद्वारदर्शने भवानकदर्शने । ‘बोरं भीमं
भवानकम्’ इत्यमरः । तथा भवत्तरेऽतिक्षेपीर्यं भकरे नके रुदः । तथा तु बाँदः
पाश आमुखिदोषो यस्य । पाशधरः सक्षित्यर्थः । युद्धाय तु द कर्तुं तं त्रिपुरा-
न्तकात्म शिवस्याऽमजं पुत्रं कुमारमन्वियायान्वगच्छत् ॥

दिग्म्बर्हाधिक्रमणोल्लवणं क्षणान्मृगं महीयांसमरुद्धविक्रमम् ।

अधिष्ठितः संगरकेलिलांलसो मरुन्महेशात्मजमन्वगाहुतम् ॥१०॥

दिग्निति ॥ संगरकेलौ संग्रामकीडार्यां लालसा कामो यस्य । ‘लालसौ-
सुकृष्टुष्णातिरेकयाज्ञासु च इयोः’ इति भेदिनी । तथाभूतो महत्वनो
वायुकोणाधीशः क्षणान्मृगूर्तमाश्रणैव । ‘क्षणः च वौत्सवे च स्यात्तथा मानेऽप्यवे-
हसि’ इति भेदिनी । दिशामन्मवस्य च । ‘अम्बरं वाससि व्योम्निः’ इति भेदिनी ।
अधिकमण आकमण उस्तुष्णामुज्जटं महीयांसं महत्तरम् । अहूदोऽप्रतिस्फूर्तो
विक्रमो विवरणक्षिवक्तमः पादस्तेषो यस्य तथाभूतं सूर्यं हरिणम् । ‘सूर्यः पशौ
कुक्षे च करिनक्षत्रमेदयोः’ इति भेदिनी । अधिष्ठितः सन् । तं महेशात्मजं
कुमारं कुरुं सत्वरमन्वगादनुज्ञागम ॥

विरोधिनां ‘शोणितपारणैषिणीं गदामनूनां नरवाहनो वहन् ।

महाहवाभ्योधिविर्गीहनोद्धतं यियासुमेन्वागमदीशनन्दनम् ॥११॥

विरोधिनामिति ॥ नरवाहनः कुवेरः । ‘पौलस्त्वे नरवाहनः’ इत्यमरः ।
विरोधिनां शक्तूणां संवन्धिष्ठोणितं रुधिरं तेन या पारणा भोजनं तामिच्छति
तथाभूतासनूनामन्यूनसारां गदामाखुभिषेषं बहन्वात्यन्सन् भवाहवो भवाह-
णः स एवाभ्योधिः समुद्रकृत्य विगाहन उद्दत्सुज्जटम् । समर्थसिति वाचत् ।
अत एव यियासुमेन्वागमिषुमीशनन्दनं शिवपुत्रं कुमारमन्वगमत् । अनुगच्छति
स्वेत्यर्थः ॥

महाहिनिर्वद्धजटाकलापिनो ज्वलत्रिशूलप्रवैलायुधा युधे ।

रुद्रास्तुपाराद्रिसंखं महाष्वरं ततोऽधिरुदास्तमयुः पिनाकिनः ॥१२॥

१ नवोदयाभ्योधरयोरदर्शनः; नवोदयस्तोरणघोरदर्शनम्; नवोदयास्तोरणघोरदर्श-
नम्, २ युद्धेऽपिरुदः; युद्धोपकृदः, ३ मकरम्, ४ महत्तरम्, ५ रणोल्लवणम्, ६ अदि-
कमण, ७ लालसम्, ८ अभ्यगात्, ९ युवरम्, १० विग्रह, ११ विगाहमानः,
१२ अभ्यागमत्, १३ निर्वन्ध, १४ प्रवरायुधाः, १५ युधि, १६ रुदा, १७ समम्,

महाहीति ॥ जटोऽकन्तरं पिताकिनः पिताकवन्तो ददा हैशाककोणाचीक्षा
महाहिमिर्गेहिः सर्वैः कृता निर्वदो यो जटाकलायः सोऽस्ति देशम् ।
अथवा महाहिमिर्गेहिः ददा देशम् । 'शेषाहिभाषा' इति कप् । तथाका-
पिन इदानीं तारकं जेष्याम इत्युदत्तवादिनम् । ततो विशेषणसमाप्तः । केविषु
'जटाभरावशः' इति पाठं कल्पयन्ति । यथास्थितव्याकाशे तु 'व कर्मशास-
यान्मत्तर्थायिः' इति सर्वर्थायप्रसङ्गो दुर्बार इत्यक्षम् । तथा उद्गतीभ्यमानं
विद्युत्सेव प्रबलं सर्वकामाद्युतं देशम् । तथा तुषाराद्वैतिभवतः सर्वं सर्वादेशम् ।
तदृच्छुभित्यर्थः । महावृषभः । जटावेकवचनम् । अविक्षवात् सम्भावः । कुर्वे
कुदाय तं कुमारमनुः । अन्वयुरित्यर्थः ॥

अन्येऽपि संनदा महारणोत्सवश्रद्धालवः स्वर्गिणास्तमन्वयुः ।
खवाहनानि प्रेवलान्यधिष्ठिताः प्रमोदविसेरमुखाम्बुजश्रियः १३

अन्येऽपीति ॥ अन्येऽन्युक्तातिरिक्ता अपि स्वर्गिणा देवगणाः प्रमोदेन
रणानन्देन विस्तेरा विस्तेरेण समन्दहासा मुखाम्बुजधीर्येषाम् । अत एव महति
रणोत्सवे श्रद्धालवः श्रद्धाशीला अत एव प्रबलानि खवाहनान्यधिष्ठिताः । तथा
कवचादिना संनदा संनदा भूत्वा तं कुमारमन्वयुः । अनुजाम्बुरित्यर्थः ॥

अथ युग्मेनाह—

उद्दण्डेमध्यजदण्डसंकुलाशञ्चद्विचित्रातपवारणोऽर्वेलाः ।
चैलद्वनस्यन्दनघोषभीषणाः करीन्द्रघण्टारवचण्डचीत्कृताः १४
स्फुरद्विचित्रायुधकान्तिमण्डलैरुद्घोतिताशावलयार्म्बरान्तराः ।
दिवौकसां सोऽनुवहन्महाचमूः पिनाकपाणेस्तनयत्ततो ययौ १५

उद्दण्डेति ॥ स्फुरद्विति ॥ ततः सर्वसंनहनानन्तरं स विनाकपाणे-
हृत्य तनयः कार्तिकेय उद्दण्डा उच्चनालदण्डे ये हैमध्यजाः सुवर्णविकारध्यजा-
सेषां दण्डौलदण्डैः संकुला व्यासाः । अवेक्षवजदण्डवल्य इत्यर्थः । चल्लमिति
दीप्यमानानि तथा विचित्राणि हरितपीतादिवर्णयुक्तानि च यान्यातपवारणाणि
स्फुरद्वितीयाणि तैरुद्घवलाः । कान्तिमत्त्वं इत्यर्थः । चलस्त्रो ये चना मेषात् हृत्य ऐ-
स्यन्दना रथासेषां घोषेणारवेण भीषणा भयानकाः । तथा करीन्द्राणां मत्तद्वि-
पानीं संबन्धीनि घण्टारवाः, घण्डानि भीषणानि चीकृतानि च यासु । चीकृ-
तेति शब्दादुकृतिः । तथा स्फुरन्ति सर्वेतः प्रसरन्ति विचित्राण्डनेकवर्णायु-
धसंबन्धनीनां कान्तीनां शुतीनां घण्डलानि बलवानि तैः कृत्वोऽस्त्रोतितमुखैः
शोनितमाशावलयं दिव्याण्डलमध्यराम्बरामाकाशामध्यं च यामिः । 'अन्वयमव-
काशावधिपरिधानान्तर्भिसेवतादध्ये । लिङ्गामीयविनावहिरवसरमध्येऽन्तरा-

१. महामहोत्सव, महामहोत्सवः २. प्रवराणि, ३. चलत्य, ४. उद्गत्याः, ५. चनाशना,
६. चक्रि, ७. कन्दकैः, ८. अम्बरा वराः.

तमनि च' इति मेविनी । एवंविदा विवौकसां देवानां महाचमूर्तीहर्तीः सेना
अनु पश्चाद्विष्टसद् यथो । जगामेत्यर्थः ॥

कोलाहलेनोच्चलतां दिवौकसां महाचमूर्तां गुरुभिर्धर्जंव्रजैः ।
धनैर्निरुच्छासमभूदनन्तरं दिक्षाप्लं व्योमतलं महीतलम् १६

कोलाहलेति ॥ उक्तुयोग्नीय चलताम् । रोषवक्षादिति भावः । विवौक-
सां देवानां कोलाहलेन शोरघोषेण । तथा महाचमूर्तां गुरुभिर्धिशालैर्वै-
सवैः । पुर्वेरिति शब्दत् । अवज्ञावैर्व्योमसमूहैव कृत्वा विरक्षासं निरुच्छासं
विरोधहेतुकम्बाहिनीशां मण्डलं व्योमतलं महीतलमनन्तरमुच्छासमागमे-
द्यमभूत् । 'एकमेवाहितीयं ब्रह्म' इत्यद्वैतवादिनां ब्रह्मोऽद्वैतवप्रतिपादने
निदीनमभूविति भावः ॥

सुरारिलक्ष्मीपरिकम्पहेतवो दिक्चक्रवालप्रतिनादमेतुराः ।

नमोन्तकुर्क्षिभरयो घनाः स्वना निहन्यमानैः पटहैवितेनिरे १७

सुरारीति ॥ निहन्यमानैस्ताळ्यमानैः पटहैः कर्तुमिः । 'पटहो ना समारम्भे
आनके तुंपुंसकम्' इति मेविनी । 'आनकः पटहोऽस्मी स्वात्' इत्यमर्थः ।
सुरारिलक्ष्मीपरिकम्पहेतवो दिक्चक्रवालप्रतिनादमेतुराः । दिक्षां
चक्रवाले मण्डले । 'चक्रवालं तु मण्डलम्' इत्यमर्थः । यः प्रतिनादः प्रतिक्षवनि-
स्तेन मेतुराः उष्णाः । तथा नमोन्तकुर्क्षिभरयः । सर्वं नमो व्यामुवमत् इत्यर्थः । 'फलेऽ-
हिरार्थं परिकः' इत्यत्र चारुक्षेपि समावेशाकुर्क्षिभरिरिति सिद्धम् । तथा
यनाः साम्भाराः स्वनाः शब्दां वित्तेनिरे । वित्तलादिर इत्यर्थः ॥

प्रमथ्यमानाम्बुधिगर्जितर्जनैः सुरारिनारीगणगर्भपातनैः ।

नमश्मृधूलिकुलैरिवाकुलं रास गाढं पटहप्रतिस्तनैः ॥ १८ ॥

प्रमथ्यमानेति ॥ चमूरां धूलिकुलै रेणुमसूर्हेः । 'कुलं जनपदे गोत्रे
मज्जातीयगणेऽपि च' इति मेविनी । आकुलं व्यासं पीडितं नमः प्रमथ्यमानो-
ऽचलोऽव्यमानो योऽम्बुधिसत्य गर्जिर्गर्जनं तत्त्वं तज्जना जेतारः । ततोऽप्यविक-
गर्जनैरित्यर्थः । अत एव सुरारेस्तरक्षय यो नारीगणः स्त्रीसमूहसत्य यो
गर्भसत्य पातनैः पातनकारिनिः । अतिगर्जनमवादिति भावः । पटहप्रतिस्त-
नैरानकप्रतिष्ठोषैः कृत्वा गाढं दृढं यथा तथा रसासेव रुदोदेव । उप्रेक्षाङ्कारः ।
आत्मानां रोदनमेवैकं कारणं भवतीति भावः ॥

शुर्पणं रथेवाजिभिराहतं सुरैः करीन्द्रकणैः परितः प्रसारितम् ।

धूतं व्यजैः काञ्चनशैलजं रजो वातैर्हतं व्योम संमारुहतंमात् १९

१ उच्छ्वसता, २ व्यजामैः, ३ अलंतराम्, ४ घनस्तनाः, ५ अणीष्वगर्जितस्तनैः,
६ रसारि, ७ आकुलैः, ८ विस्तम्, ९ शृतं व्यनैः, १० ससारतत्, स्त्रीसत्य, ११ क्षणात्,

भ्रुणमिति ॥ रथः सन्दैः भ्रुणसुखलितम् । तथा काङ्क्षनशैकजं सुमेह-
पर्वतजलितम् । हृदं विशेषं पीतव्योतनार्थम् । रजो धूलिः । वासिधिरर्थः
कर्तृभिः । सुरैः कर्णैः । कृत्वा हृतं चूर्णाङ्कतम् । पिटीहृतमिति वावद् । तथा
करीभ्राणां मत्सगजानां कर्णैः अवैः परितः सर्वतः प्रसारितं विलृप्तम् । तथा
ध्वजैर्धूर्तं कम्पितम् । पूर्तेन सबनता बोतिता । तथा कार्तैः पवनैर्हृतं सृष्टम् ।
पूर्तेन पद्मनस्तेषामिति । रहः प्रासौ साधकतोक्षा । कमाद्यथाकर्म व्योम कर्म । समा-
दहत् । आकाशमास्तुमित्यर्थः । अत्र हहेभैर्वादिकत्वाहुः कुणप्रसङ्गः, लुः
शक्तमत्वात्क्षमप्रसङ्गः, विजन्तत्वे लुः कारथव्यप्रसङ्गः, इत्यतोऽयं प्रदोगमित्य
इति वावदः । वर्यं तु व्योक्त्वाकाशे समग्नारोहीति समारोहः, इत्युपचलक्षणः
कः, तत्र आवारायें किपि अल्पोपे चातुर्व्याङ्गुः किं शपि अल्पोपस्य स्वाविष्वाकुणा-
भावे च रूपस्तिद्विरिति समाद्भमहे ॥

न केवलं व्योमन्वास्तु दिग्न्तेष्वपि तथेत्याह—

स्वातं सुरै रथ्यतुरंगपुंगवैरुपत्यकाहाटकमेदिनीरजः ।
गतं दिग्न्तान्मुखैरः समीरणैः सुविभ्रमं भूरि बभार भूयसा ॥२०॥

‘खातमिति’ ॥ रथं वहन्ति ते रथ्याः । ‘तद्वहति रथयुग्मासङ्गम्’ इति वद् ।
तथोक्ता ये तुरंगपुंगवा अथधेष्ठासैः कर्तृभिः । सुरैः कृत्वा खातं भ्रुणम् ।
उपत्वकाद्रेशसज्जा या हाटकमेदिनी सुवर्णमूर्मिः । अद्वैः सौवर्ण्यासङ्गमुर्मिरिति
तात्पर्यार्थः । ‘उपाधिभ्यां त्वकज्जासज्जासङ्गयोः’ इत्यासज्जायें त्वक्त्वपत्ययः । तथाः
संखनिधः । रजः कर्तृ । भूरि बहलं मुखैः दशद्वयमाणैः समीरणैः पवनैर्दिग्न्ता-
न्दिग्न्तान्वात्मतम् । गमितमित्यर्थः । अन्तर्भावितमित्यर्थोऽत्र बोधयः । तथोक्तं सत् ।
भूत्सातिशयेन शोभमानं विभ्रमं विलासम् । शोभमिति वावद् । बभार इत्यवान् ।
अत्यन्तं शुशुभ इत्यर्थः । ‘उपत्वकाद्रेशसज्जा भूमिस्त्वद्वित्यक’ इत्यमरः ॥

अधस्तथोर्ध्वं पुरतोऽथ पृष्ठतोऽभितोऽपि चामीकररेणुरुचकैः ।
चम्पुषु सर्पन्मरुदाहतोऽहरञ्चेवीनसूर्यस्य च कान्तिवैभवम् ॥ २१ ॥

अथ इति ॥ चम्पु सेनासु ब्रह्मा पवनेनाहत उत्पादितः । अत एवाप्ते
शीर्षैः । तथोर्ध्वमूर्द्धभागे । तथा पुरतोऽभिभागे । अथ एहतः पृष्ठभागे । तथा-
भितोऽपीतसतम् सर्पन्मरुदाहतः । चामीकररेणुः शुशर्णेनः । शुशर्णपवतोऽहरञ्चेवीन-
मावः । नवीनसूर्यस्योपल्लसूर्यस्य कान्तिवैभवं शुतिसंपदमहरय । ततोऽप्यविकं
शुशुभ इत्यर्थः ॥

१ उपत्वकानां कनकसप्तलीरजः, २ प्रसौरैः, ३ दाहन्त्रमम्, ४ तत्क्षत्वाला-
त्तरवैभवं बहु, तत्क्षत्वालालक्षणवैभवं बहु,

बलोद्वृत् काशनभूमिजं रजो चमौ दिग्नेषु नैमः स्त्रले स्तितम् ।
अकालसंघ्याघनराणपिङ्गलं घनं घनानामिव वृन्दमुद्धतम् ॥ २२ ॥

वलोदूतमिति ॥ कालनस्य भूमी जातं रजो धृष्टिर्वक्षोदर्तं संम्बेनोत्पादि-
तमत इव दिग्मन्तेषु दिक्षान्तेषु तथा नभःस्वल आकाशादेशे स्थितं च सद् ।
अकाले या संघ्या तस्मां यो घनः सान्द्रो रगो लैहित्यं तेन प्रिक्खं पिण्डाद्य ।
‘पिण्डाहौ कमुपिङ्गलौ’ इत्यमरः । तथा घनं सान्द्रसुधरमुत्पादय । पर्वतेभ्य इति
शेषः । अनानां मेषानां वृन्दं समूह इव वसी । अकाल संघ्यालिङ्गो मेषो यदा
भाति तद्वासुर्वर्णं भूमिजमपि रजो वभावित्यर्थः । अत्र पूर्णोपमाळकरः । ननु
भानाभायीभूते रजसि धनवृद्धवेनोपेक्षासंभवात्सभावैवाहिकति चेत् । सलवद् ।
किञ्चापाधान्यमते रजःकरुक्षोभायां धनवृद्धत्वोपेक्षापते ॥

हेमोवनीषु प्रतिविम्बमात्मनो मुहुर्विलोक्याभिमुखं भगवान् ।
रसातलोचीर्णर्गजभ्रमात्कुधा दन्तप्रकाण्डप्रैत्तानि तेनिरे ॥ २३ ॥

हेतुमेति ॥ महाग्रामा महान्तो दग्नित्वो हेतुः सुवर्णस्यावनीयु पृथ्वीयु
पतिविष्वभिमिसुखं विक्लोक्य रसातलात्पातालात् । ‘अश्वो भुवन-
पातालं विलिसद्य रसातलम्’ हस्यमः । उत्तीर्ण उत्थिता ये गजालेदां भ्रमा-
क्षान्त्या निमित्तेन । जातवेति शोषः । कुचा कोषेन । ‘प्रतिद्या रुद्रकुधी चिह्नौ’
इत्यमरः । सुहरुखुवेलं दन्ता एव प्रकाण्डः स्तम्भाः । ‘काण्डं क्षम्भे तदस्त्वन्धे
चापेऽवसर्वीरणोः’ हस्ति मेदिनी । तैत्तिर्लक्ष्मीकानि प्रहृतालि प्रहारान् । भाषे
निष्ठा । तेनिरे वित्तसारिरे । कर्तृरि लिह । ‘अत एकहस्मध्येऽनादे-’ इत्येत्वा-
भ्यासालोकी । पुष्पित्यामात्मप्रतिविष्वभद्रस्त्रेनान्यवाशज्ञमेवतां गजानां युक्तमेव
प्रहारकरणप्रिति भावः । ‘नान्यस्य गन्धमपि मानवृत्तः सहन्ते’ हस्ति गन्धस्यापि
दुःसहस्रात् । किं पुनः साक्षाद्वाणेनस्य । तदैर्णनं तद्विति तत्पकारकमतद्विति
तत्पकारकं दा तत्र तेषां नातीव लिप्तमः । मानान्तर्घातायाः प्राप्तम्यात् ॥

सुजातसिन्दूरपरागपिञ्जरैः कलं चलद्विः सुरसैन्यसिन्धुरैः ।
श्रद्धासु चामीकरकैलभुमिषु नादर्घ्यत स्वं प्रतिविम्बग्रहतः ॥ २४ ॥

सुजातेरि ॥ सुजातः शोभनो यः सिन्दूरस्य परागो रजसेन पित्तरैः पीतैः
तथा कलं भव्यं वथा वथा चलद्विर्गंशुद्विः सुराणां देवाणां सैन्यस्य सिन्दूररौपैः
कर्मणिः । छुदासु निर्मलास्पि वामीकरौलक्ष्य सुमेहरूपतस्य भूमिक्ष्वालः
पतितमपि स्वं प्रतिविन्दं नादेष्वर नालोकिः । कर्मणि लक् । भाषाराषेमयोरे-
कवर्णतया पूर्यगभासमावस्थाविति भावः । ‘सिन्दूरस्य नुसेदे शास्त्रिस्त्रूरे रक्ष-
चर्चके’ हति मेविनी ॥

१ बालोदतम्; बलोदतम्. २ नमस्त्वे. ३ पितृतम्. ४ दण्डम्.
५ दैवाभानीय. ६ गणजनेय दे. ७ महातामि; माहातामि. ८ बाहुदस्त.

इति क्रमेणाभरराजवाहिनी महाहवाम्भोधिविलासलालसा ।
जवातरत्काञ्चनशैलतो द्रुतं कोलाहलाक्रान्तविघृतकन्दरा ॥२५॥

इतीति ॥ महाभाष्यः सद्ग्रामः स एवाम्भोधिः समुद्रकाम् ये विलासो लीला । कीदेति यावत् । ‘विलासो हावसेदे स्वाहीलायामपि पुंखयम्’ इति मेदिनी । तत्र काळसौसुख्यं यस्याः । तथा कोलाहलेन कलकलेन । ‘कोलाहलः कलकलः’ इत्यमरः । आकाश्वा व्याप्ता अत एव विभूताः कम्पिताः कम्परा गद्धरा यथा । ‘कम्परस्वद्गुणे पुंखि गुहायां न नयुंसकम्’ इति मेदिनी । पूर्व-भूताभरराजवाहिनीम्ब्रेसेना । ‘वाहिनी स्वारक्षिण्यां सेनासैम्यप्रभेदयोः’ इति मेदिनी । इति क्रमेण पूर्वोक्तक्रमेण काञ्चनशैलतः सुमेरोः सकाशादुतं वीग्रमया-वरत् । उत्तरारेत्यर्थः ॥

मैहाचमूस्यन्दनचण्डचीत्कृतैर्विलोलर्घेष्टेभपतेश द्रुंहितैः ।
सुरेन्द्रशैलेन्द्रमहागुहाशयाः सिंहा महेत्स्वभसुखं न तत्यजुः ॥२६॥

महेति ॥ सुरेन्द्रशैलेन्द्रस्य शैलेन्द्रे नेतृ या महागुहा महागद्धराणि तामु-
शेतते स्वपन्ति । गुहासु निदां कुर्वन्त इत्यर्थः । तथामूसाः सिंहा मूर्गेन्द्रा
महाचमूषु महतीयु सेनासु ये स्वद्वना रथासेवां चण्डैः प्रचण्डैः । सीवैरिति
यावत् । ‘चण्डो धनहरी शशपुष्पक्षिप्तिकोपने । तीव्रेऽपि चूदावलभौ लिक्षा-
यां वाम्बुधूष्ये’ ॥ इति मेदिनी । चीकृतैः शशपुष्पक्षिप्तैः । इयं च शशानु-
कृतिः । तथा विलोक्यचण्डोऽतिच्छपलब्ध्यो य इभपतिर्विजराजकाम्य । जातावेक-
वचनम् । द्रुंहितैर्विजेत्य । ‘द्रुंहितं करिगर्जितम्’ इत्यमरः । महार्हीर्व स्वप्ने
मिद्रायां यस्तुखम् । ‘सुखं शर्मणि ना नाके’ इति मेदिनी । ‘स्वप्नो नन्’ इति
नन्प्रात्ययः । न तत्यजुर्न जहुः । अत्र निद्राप्रतिबन्धाश्रयीभूतवदुविधकोलाहल-
रूपे स्वप्नपि निदाने निद्राभक्षरूपकायोत्पत्त्यमावाद्विशेषोफिरलंकारः । ‘कायो-
अलिर्विद्योयोऽपि । सति उष्णलकारणे’ इति लक्षणात् । ‘शशवासवासिष्वकाङ्काश’
इति सूत्रे इलादन्तादेवेति नियमाकृहाशय इत्यत्र तदभावाङ्गाङ्गुह ॥

गम्भीरभेरिष्वनितैर्भयंकरैर्महीगुहान्तप्रतिनादभेदूरैः ।
महारथानां गैरुनेमिनिःखनैरनाकुलैस्तर्षगराजर्ताजनि ॥ २७ ॥

गम्भीरेति ॥ महान्तः परिणाहिनो ये गुहान्ता गद्धरमध्यालि तेषु यः प्रति-
नादः प्रतिष्वनितेन मेदूरैः युष्टैः । अत एव भयंकरैर्विभीषकैः । ‘मेष्वर्तिभवेषु
कृषः’ इति खण्ड । गम्भीराणि मन्त्राणि यालि भेरिष्वनितालि दुर्द्युभिसवदाः ।

१ हशारम् २ कोलाहलाकृतिविघृतकन्दरा ३ कोलाहलाकृतविघृतकन्दरा;
कोलाहलाकृतविघृतकन्दरा ४ महाचमूर्त्य करिचण्ड ५ चण्डाकणितोपवृंहितैः
६ महाखम् ७ गुरुनादनिःखनैः ८ तापि किम्.

‘भेरीः द्वी दुन्तुसिः पुमान्’ इत्यमरः । तैः । तथा महारथानां महतां स्वन्त-
नारां संबन्धिष्यो या शुद्धेमयो महत्यक्तव्यातः । ‘चक्रवारा मविनेसि’ इत्य-
मरः । तासां निःस्तानैः शब्दैवापि । निमित्तमूर्तैरित्यर्थः । अनाकुलैराकुलवाभा-
ववदिष्टैः सिंहैर्निमित्तैर्मृगराजत मृगाचिपत्यम् । अन्यर्थेति द्वेषः । सार्थीजनि
जाता । राक्षसयसेव परमो भर्तुः प्रतिकर्तुमशक्तैरपि यदुरिष्यो न भेतव्यमिति ।
तदेभिर्मृगराजदत्तवारिभिः । कथंविदपि च भीतम् । अतो युक्तमेषां खलु मृग-
राज इत्यभिधानमित्यभिप्रायः । अप्रापि विशेषोक्तिरलंकारः ॥

संमुत्थितेन त्रिदिवौकसां भैराचमूरवेणाद्रितटान्तदारिणा ।
प्रपेदिरे केसरिणोऽधिकं मदं स्वैरीर्यलक्ष्मीमृगराजतावशात् ॥२८॥

संमुत्थितेनेति ॥ संमुत्थितेन संमुदितेनात् एषादेः सुमेरोऽकान्तानानां शङ्क-
मध्यानाम् । ‘तदं नयुसंकं क्षेत्रे प्रतीरे तु तदी ग्रिपु’ इति भेदिनी । ‘प्रपातस्तद-
तटो भृगुः’ इत्यमरक्त । दारिणा विद्वारकेण । अतिदोषेण महान्तः पवैतमृगबोऽपि
विदीर्णां च भूलुरित्यर्थः । अत्र सब्दकर्तुकपर्वततटिदारणसावेगोऽपि तदोगक-
ल्पनात्संबद्धादतिशयोक्तिरलंकारः । त्रिदिवौकसां देवानां संबन्धिष्यो या महा-
शम्बो महत्यः सेनाः । ‘चमूः सेनाविशेषेऽपि सेनामात्रे च योशिति’ इति भेदिनी ।
तासां रक्षण व्यक्तिगत निमित्तेन केसरिणः सिंहाः कर्तव्यः । स्वत्वं चर्यं पराक्रम
यत् लक्ष्मीः शोभा यत्याः । आत्मपराक्रमशालिनीत्यर्थः । तथा भूता या मृग-
राजता हरिणाचिपत्यं तस्या वक्षादायत्तत्वात् । ‘कशो जनस्पृहावसेवायतस्वप्रभु-
त्वयोः’ इति भेदिनी । अधिकं चहुं मदं गर्वं प्रपेदिरे । कर्तव्यं लिद । भयान-
कोऽपि चमूरवः प्रस्तुत सिंहानामविकमदकारक एव जात इति भावः ॥

भिया सुरानीकविभर्जन्मना विदुद्वर्दूरतरं द्रुतं मृगाः ।
गुहागृहान्वाऽद्विहितेत्य हेलेया तस्युर्विशङ्कं नितरां मृगाधिपाः ॥२९॥

भियेति ॥ मृग इरिणाः । ‘मृगः पशी ऊङ्गे च’ इति भेदिनी । सुराणां
देवानामनीकर्त्त चैन्यत्य । ‘अनीकोऽस्मी रणे सैन्ये’ इति भेदिनी । यो विमर्दः
प्राणापहारि मदं तज्जन्मना । ततो जनितयेत्यर्थः । भिया भयेन निमित्तेन त्रुक्तं
सत्यरं दूरतरं विदुद्वयुः । पलायाचक्किर इत्यर्थः । भयशीलवादिति भावः । अथ
च मृगाधिपाः सिंहा हेलेया कीडया । सहस्रैत्यर्थः । गुहागृहस्य गङ्गारुपस्थ
सद्गनोऽन्तान्मध्याहितेत्य । ‘अपपरिवहिः—’ इति समाप्तिधानाऽऽशायकात्य-
आनी । नितरां विशङ्कं निर्भयं यथा तथा तस्युः ॥

१ संमुच्छितेन. २ चमूरवेण तेन. ३ स्वैरीलक्ष्मी. ४ अभिसूत. ५ लीलया. ६ विनिःशङ्कतारा.

विंलोकिताः कौतुकिनामरावतीजनेन खुटप्रमदेन दूरतः ।
सुराचलप्रान्तभूमिः प्रपेदिरे सुविस्तृतायाः प्रसरं सैसैनिकाः ॥३०॥

विलोक्तिः इति ॥ कौतुकिना । सैनिकदर्शने कौतुकाविष्टवेत्सेवयः ।
जुहुषमदेन सेवितकलत्रेण । कलशसहितं वर्तमानेनेति कृष्णोऽर्थः । अमराद-
तीजनेन सुरेन्द्रनगरीलोकेन दूरतो दूराद् । 'दूराभितकार्येभ्यो हितीया ॥' इति
पञ्चमी । 'पञ्चम्याः--' इति तस्मिल् । विलोक्तिः दृष्टाः सुैनिकाः शोभनाः
देनात्प्रव्युक्तोऽहाः कर्तारः सुतराः विस्तृतायाः सुरचलस्य सुमेरोर्बाह्यान्तभूक्तस्याः
प्रसरं प्रदेशं प्रयेत्विरे प्राप्तः । सुमेरोरवस्थाधः प्राप्तुरिति भावः ॥

पीर्वासितारक्षसितैः सुराचलप्रान्तसितैर्वतुरजोभिरम्बरम् ।

ॐ यज्ञवर्षपुरोदयश्रमं वभार भृगोत्पेतिवैरितस्तः ॥ ३१ ॥

पीतासितेति ॥ अम्बरं नभः कर्तुः । इतस्तु: सर्वत्रेत्यर्थः । भूज्ञा चाहु-
क्षेत्रोपतितैरुक्तयितैरुत पूर्व सुराचलस्य सुमेरोः प्राण्टेतु स्थितैः । प्राण्टस्वं शूलै-
दैशिकमवगन्त्यभ्यु । तथा पीतासि चासितासि चारकासि च सितासि च तैर्च-
तुरज्जेमिगैरिकादिभूलिभिर्निमित्तेन । अवलेन यक्षाभावेन अनाधासेनेति चावद् ।
यो गन्धर्वपुरस्य देवगायननगरस्योदय उत्पत्तिलक्ष्य अम्बं चभार धृतवद् । अन्त-
र्भौक्तिणिर्यर्थः । गन्धर्वपुरस्य द्वानेकवर्णपरिमणिडत्तवरुपसामान्यधर्मेण नभसो
योपमा तन्मूलिका आन्तिः । अत उपमोस्थापितोऽर्थ आन्तिभानछंकारः ।
तेनोभयोदक्षिभावेन संकरः ॥

महासंख्यः सैन्यचिमर्दसंभवः कर्णान्तकूलं कषताग्रपेयिवान् ।

पयोनिधेः क्षुब्धतरस्य वैर्धनो वभूव भूमा भूवनोदरंभरिः ॥३२॥

महास्वन इति ॥ कणीन्तः अवगमध्यं स एव कूलं सटम् । ‘अथ कूलं तदे
सुर्वे सैन्यपृष्ठतदागायोः’ इति नेदिनी । तत्कप्त्युभ्यार्थि तस्य भावस्त्वा ताम् ।
‘सर्वकूलाभ्यर्थीपेषु कपूः’ इति अश । ‘अरुद्धिवत्-’ इति मुद्र । उपेविबाल्मी-
सवान् । कणीन्तं स्फोटयचित्यवेषः । छुट्टतरस्यास्वन्तसंचलितस्य । वेलामतिका-
न्तस्तेवर्थः । पयोविषेः समुद्रस्थ वर्धनः । कर्तरि क्षुद्र । तथा भुवनैः कृत्वोदरं
भरतीति तथोक्तः । आबृतसकलग्रहापद्मस्वात्मुवनानां मध्यपातो युक्त इति भावः ।
एवंमूरुः सैन्यविमर्द्दसंभवः सेनासंघहनोत्पत्तो महास्वनो भूमा बाहुद्वेन युक्तो
बभव । अतिभरतविदिष्वो जात इत्यर्थः ॥

महागजानां शुरुवृंहितैत्तितैः सुहेषितैर्वोरतरैश्च वाजिनाम् ।

‘वने रथाना गुहचण्डचीत्तैसिरोहितोऽभृत्यटहस्य निःखनः ३३

१ विलोक्ता. २ जातप्रमदेन; दुष्टं प्रमदेन. ३ मुवि. ४ मुविस्तृतायाम्.
 ५ न सैनिकः ६ पीतासितं रक्षसितम्. ७ प्रान्तोत्तिवैः. ८ अखर्यै.
 ९ मुतराम्. १० रवः प्रगल्माहृतमेरिसंमवः. ११ मूर्कवताम्.
 १२ मन्थनः. १३ शतैः; स तैः. १४ स्वनै.

महागजानामिति ॥ महागजानां महतां दग्धिनां संबन्धिभिर्गुरुर्हृष्टै-
गुरुर्विग्रहभीराणि याजि शुद्धितानि ध्वलितानि तैः । तथा तत्विर्विस्तृतैः । तथा
धोरत्तरेत्वन्तभयंकर्वाचिनां सुहेतितैः दोभनहेषैः । तथा घैर्गाम्भीरे रथानां
संबन्धिभिर्गुरुस्ति महान्मित चण्डालि भयानकानि च याजि धीरुतानि तैश्च पट-
हस्य लिःस्तनः स्तनस्तिरोहितोऽन्तर्हितः । अप्रकाशित इति यावत् । अभूत् ॥

महासुराणामवरोधयोपितां कचाक्षिप्तमस्तनमण्डलेषु च ।
ध्वजेषु नागेषु रथेषु वाजिषु क्षणेन तस्यौ सुरसैन्यजं रजः ॥३४॥

महासुराणामिति ॥ महासुराणां तारकादीनां संबन्धिनीकामवरोधयोपि-
तामन्तःपुरुषीणाम् । ‘शुद्धान्तस्त्रावरोधम्’ इत्यमरः । संबन्धिनी कचाक्ष, अहिं-
पद्माणि च, स्तनमण्डलानि च तत्किन् । ‘दृग्दश्म प्राणितृष्यसेनाकानाम्’ इति
प्राप्यज्ञस्त्रावदेकवक्त्रावः । तथा ध्वजेषु नागेषु हस्तिषु रथेषु वाजिषु च घनं सान्द्रं
सुरसैन्यजं रजो धूलिः क्षणेन तस्यौ । अनेन तेषां शत्रूणामगुभमुक्तमिति ध्वलिः ॥

धैर्यनैर्विलोक्य स्थगितार्कमण्डलैश्चमूरजोभिर्निवितं नैमःस्थलम् ।
अयापि हंसैरभिर्मानसं घनप्रमेण सानन्दमनतिं केकिभिः ॥३५॥

घैर्नैरिति ॥ घनैः सान्द्रैरत एव स्थगितार्कमण्डलैराच्छादितसूर्यविन्दैश्चमूर-
जोभिः स्तेषाधूलिभिर्निवितं व्यासं नमःस्थलं घोमदेशं विलोक्य घनप्रमेण
मेघध्वन्या हंसैर्मैरालैमानसं सरोऽभि संमुखमयापि गतम् । भावे लुह । तेषां
वर्षास्वप्रगल्भत्वादिति भावः । अय च केकिभिर्मैर्यूरैः सानन्दं सहर्षमनतिं
कृत्यमकारि । अयापि भावे लुह ॥

सान्द्रैः सुरानीकरजोभिरम्बरे नवाम्बुदानीकनिमैरभिर्भिति ।
चकाशिरे स्वर्णमया महाध्वजाः परिस्फुरन्तस्तडितां गणा इव ३६

सान्द्रैरिति ॥ अम्बरे नमस्ति । ‘अम्बरं वासस्ति व्योम्नि कापासे च सुग-
न्धके’ इति मेदिनी । नवो नूतनः । वार्षिक इति यावत् । योऽम्बुदो मेवस्त्रः-
नीकं समूहस्त्रिभैस्त्रादौः । ‘निभल्लु कथितो व्याजे पुंलिङ्कः सरदो विषु’ इति
मेदिनी । तथा सान्द्रैः सघनैः । ‘सान्द्रं बले वापि घने मृदौ च’ इति मेदिनी ।
सुराणामनीकर्त्तव्य सैन्यस्य रजोभिः । ‘रजो रेणी परागे स्वादार्तेष्व च गुणान्तरे’
इति मेदिनी । अभिक्रित आवृते सति स्वर्णमया हेममया महाध्वजा महाध्वजो
ध्वजाः । ध्वजः स्वारक्षीण्डिके पुमान् । न खियां तु पताकायां सद्गङ्गे मेदूषिष्ठोः
इति मेदिनी । परिस्फुरन्तः परितः स्फुरन्तः प्रकाशमानालदितां विषुताद् ।
‘तदित्सौदामिनी विषुत’ इत्यमरः । गणाः समूहा इव चकाशिरे द्वाद्वयिरे ॥

१ ध्वलम्. २ चक्र. ३ नमस्त्रलम्. ४ अयापि; अवापि. ५ सान्द्रे.
६ विलोक्यभिः भिते; निमैरभिष्ठुते: ७ स्वर्णमयध्वजाः; स्वर्णमया ध्वजाः.

विलोक्य धूलीपटलैसृष्टं भूतं धावापृथिव्योरलमन्तरं भ्रह्म ।
किमूर्धतोऽवः किंवधत्त उर्ध्वतो रजोऽभ्युपैतीति जनैरतर्कर्यत ३७

विलोक्येति ॥ जनैकोंकेशरापृथिव्योर्यौक्षम् पृथिवी च तदोः । ‘द्विवसम्प्रृथिव्याम्’ इत्यत्र चकाराद्यावादेषः । महद्विशाकमन्तरमवकाशो धूलीपटके रजोनिष्ठैर्यूषं बहु वथा तथा भूतं पूर्ण विलोक्य रज उर्ध्वतः सकाशाद्य उपैति । किंवाधत्तः सकाशाद्यूर्ध्वत उर्ध्वतम् । सार्वविभक्तिकल्पिः । अभ्युपैति किमित्वलं पर्यासुमतर्कर्यत तर्कितम् । भावे छह । सर्वतो रजोच्यात्या त्रुत आगच्छतीति निष्ठयाभावादिति भावः ॥

नोर्ध्वं न चाषो न पुरो न शृणुतो न पार्श्वतोऽभूत्वलु चेष्टुपोर्णितिः ।
सूच्यग्रभेदैः पृतनारेजश्चैरेच्छादिता प्राणिगणस्य सर्वतः ॥३८॥

नोर्ध्वमिति ॥ सूच्यत्रेण सीधनद्व्यपुरोभागेन । ‘सूची हु सीधनद्व्यपुरोभागेन-किंकामिनयान्वरे’ इति मेदिनी । नेष्टैर्मेत्तु योग्यैः । ‘अहलोः—’ इति एवत् । अनेनातिसच्चात् योतिता । तथाभूतैः पृतनायाः सेनायाः । ‘पृतना हु जिवा सेनामात्रसेनाविहेष्योः’ इति मेदिनी । रजसा चैषः समूहैः । ‘एवः समूहे प्राकाशमूलवन्धे समाहृतैः’ इति मेदिनी । सर्वत आच्छादिताहृता प्राणिगणस्य जन्मतुसम्यूहस्य चम्पुयोवेत्यत्रयोः । ‘तोषतं नयनं नेत्रीमीक्षणं चम्पुरक्षिप्ती’ इत्यमरः । यतिः प्रसरणमूर्खं नाभूत्, अधक्षा नाभूत्, पुरो नाभूत्, पृष्ठो नाभूत्, पार्श्वतोऽन्युभवतो नाभूत् । अनु निष्ठयेन ॥

दिग्नन्तदन्त्यावलिदानहारिभिर्विमानरन्त्रप्रतिनादमेद्युरैः ।
अनेकवाद्यध्वनितैरनारतैर्जगर्ज गाढं गुरुभिर्नभस्तलम् ॥ ३९ ॥

दिग्नन्तेति ॥ दिग्नन्तेतु चा दम्भावलिर्ग्रन्थपक्षिरसा द्यानं मदजलं तत्त्वं हारिभिः शोषकैः । वोरप्यनितश्चवणजनितभयवशादिग्न्तदन्तिवोऽपि शुभ्मदबलां आता इति भावः । तथा विमानानां देवस्यन्दनानां दन्तेषु जालेषु च । परिताक्षः प्रतिष्वनिसेन मेद्युरैः पुरुंगुरुभिर्दीर्घरवारतैरविश्चामानक्षणिकविश्चामैरनेकवाचार्यं स्वदक्षादीनां ध्वनिरौप्तैः । कृत्वा नभद्रालं कर्तुं गाढं इहं जगर्ज । प्रतिनामादेत्यर्थः । अन्योऽपि कर्मिणिर्ग्रन्थकद्रुवकारिणि सति उठस्तोऽपि प्रतिनदति तद्वात् । समासोक्तिरलंकारः—‘समासोक्तिः परिस्कृतिः प्रकृतेऽप्रसुतत्वं यत्’ इति उक्तज्ञात् ॥ शुचं विगात् प्रययौ भ्रात्यमूः क्षेचिष्य मान्ती मंहती दिवं खलु । सुसंकुलायामपि तत्र निर्भरीतिक कांदिशीकत्वमवाप नाकुला ॥४०॥

भ्रुवसिति ॥ महाष्मूर्मैहती सेना भुवं विगात् व्याप्य क्षिरिदपि भूमित्वाते

१ अवस्थात्, २ चम्पुः, ३ सूच्यप्रभित्वैः, ४ रजोभौ॒; रजोभिः, ५ शुनिर्भरम्, शुनिर्भै॒, ६ दन्तावल्, ७ वाह, ८ गुरुभत्सरादित्व, ९ तत्त्वः, १० दिवमभ्यगतातः, ११ निर्भरा विकादितीर्थत्वम्.

न मान्यसमाविशन्ती सती महर्ता विशालां दिवं स्वर्णं प्रघडी प्राप खलु निष्ठ-
येन । अथ च लिखेतादविकारमभारदेवोक्तापि दिव्यपि सुतरां संकुकावां
व्यासात्यां सत्यामाकुला व्याकुला सती कांदिशीकर्त्त भयद्वत्स्वर् । ‘कांदिशीकर्त्त
भयद्वत्तः’ इत्यमरः । किं नावाप । अपि स्ववापेवत्यर्थः । परस्परपेषणमिथा व्याकु-
लत्वादुद्गुरित्यर्थः । अथ द्रवणं द्रवणेच्छामाश्रपरम् । द्रवणं कर्तुमैष्टिकिति तात्प-
र्यार्थः । अन्यथा व्याप्ते: प्रतिबन्धकत्वेन द्रवणासंभवाद्रवणोक्तेनकलत्वापितः ॥

उद्यामदानद्विष्टपृष्ठन्द्वृहितैर्नितान्तसुतुज्ञतुरंगहेषितैः ।

चैलद्वनस्यन्दननेमिनिस्वनैरभूचिरच्छासमिवाङ्गुलं जंगत् ॥ ४१ ॥

उद्यामेति ॥ उद्यामदान उद्यामदान ये ह्रिपा गत्तास्तेषां वृन्दल समृद्धस्य
वृहितैः शब्दैः । तथोत्तुज्ञ उद्यामो ये तुरंगा अशास्तेषां हेषितैहेषाभिः । तथा
नितान्तस्यन्दनं चलन्तो घना इव स्वन्दना रथास्तेषां या नेमयश्चकधारासां
निस्वनैश्च नितरमाङ्गुलं व्याकुलं जगच्छिरच्छासमिव निरुद्यासमिवाभूत । आङ्गु-
लत्वसाधारणधर्मेण निरुद्यासत्वमुख्येक्षत इत्युद्येक्षालंकारः ॥

महागजानां गुरुभिस्तु गर्जितैर्विलोलघण्टारणितै रंगोल्वणैः ।

वीरप्रणादैः प्रमदप्रमेदुर्वर्वाचालतामादधिरेतरां दिशः ॥ ४२ ॥

महागजानामिति ॥ महागजानां संबन्धभिरुहमिवैर्गर्जितै रणोल्वणैर्वि-
लोला या घण्टासां रणितैश्च प्रमदेनोन्मादेन निमित्तेन प्रमेदुर्वैः प्रकर्षेण युह-
वीरप्रणादैर्वर्वाणां शब्दैश्च दिशः काष्ठाः कष्ठ्वः । वाचालतां मुखरतामादधिरेत-
रामतिशयेन शृणुत्वः । तरपि ‘किमेषिह—’ इत्याम् ॥

दन्तीन्द्रदैनन्द्रवपवारिवीचिभिः सद्योऽपि नदो वहुधा पुष्टरिरे ।

धारां रजोभिस्तुरगैः क्षतैर्भृता या: पङ्कूतामेत्य रथैः स्थलीकृताः ॥ ४३ ॥

दन्तीन्द्रेति ॥ दन्तीन्द्राणां गजेन्द्राणां ये दानद्वजा मदमुत्यस्तेषां वारीलि
जलानि तेषां वीरिभिस्तुरगैः कर्तुभिः । नदो वाहिन्योऽपि सधो वहुधा पुष्टरिरे
पूरिताः । कर्मणि लिद । ग्रीष्मसंतापेन शुष्का अपि नदो जलपूर्णा आसपित्त्वर्थः ।
अथ या नदस्तुरगैः क्षतैः पङ्कूतौ रजोभिस्तुरगैः पूर्णा अतप्त वहुतां कर्दमतामेत्य
स्थिताः ता रथैः कर्तुभिः । धराश्चकधारा आमयित्वा स्थलीकृताः ॥

निश्चाँः प्रदेशाः स्थलतामुपागमनिप्रत्यमुखैरपि संवैतश ते ।

तुरंगमाणां व्रजतां खुरैः क्षेता रथैर्गेन्द्रैः परितः संमीकृताः ॥ ४४ ॥

१ द्विपवृहितैः शतैः २ चलवक्ष ३ अथ ४ नभः; तद ५ रणोल्वणैः.
६ वीरप्रमेदैः ७ दानाम्बुधिः दानद्वत् ८ वहु ताः ९ धरारजोभिस्तुरगैतैर्भृत-
या: पङ्कूतामेत्य रजस्थलीकृतम्; चारारजोभिस्तुरगैः क्षितिर्भृता या पङ्कूतामेत्य रथैः
स्थलीकृता १० निप्रदेशाः ११ संवैतःस्थलम्; संवैतःस्थलाः १२ क्षितीः
१३ चमीकृता.

निष्ठा इति ॥ निष्ठा नीचाः प्रदेशा भूमयः स्वल्पां समानभूमित्यसुपाग-
मन्त्राणुः । सर्वत उचैरन्युक्ता अपि से प्रदेशा निष्ठात्यसुपागमन् । निष्ठामुखै-
मवत्, अन्यप्रदेशोत्थापित्तचूडिरित्यवाच । उचैर्निष्ठममवत्, आमधूलीना-
मन्त्रम पतितस्त्वादिति भावः । अथ च से प्रदेशा ब्रह्मां गच्छतां तुरंगमाणां
सूरैः क्षतास्तुषुदिरे । अत एव रघुर्जेन्द्रैष परितो निष्ठोष्टतेषु समीकृताः ।
समाख्यक्रिर इत्यर्थः ॥

तमोदिगन्तप्रतिघोषमीषणैर्महामहीभृत्यटदारणोल्वणैः ।
पयोधिनिर्धूननकेलिभिर्जगद्भूव मेरीध्वनितैः समाकुलम् ॥४५॥

नभ इति ॥ नभसि ध्योऽग्निं दिग्नन्तेषु च चः प्रतिघोषः प्रतिध्वनिसेन नीष-
गैर्भयानकैः । महान्ति यानि महीभृतां पर्वतानां तटानि सूर्यवलोक्य दारणे
मेदन उद्वग्नेश्वरदैः । समर्थैरिति यावत् । तथा पयोधे: समुद्रस्य निर्धूनने
कृप्यने केलिः क्षीढा वेषाम् । पयोधिमणि कम्पयन्निरित्यर्थः । मेरीध्वनितैर्जगद्भू-
क्षाद्यमानवाद्यविशेषरैर्भिर्निमित्तैर्जगत्समाकुलं व्याकुलं वभूव ॥

हतस्तो वातविधूतेच्चलैर्नारन्त्रेताशागमनैर्ध्वजांशुकैः ।
लैकैः कण्ठत्काञ्चनकिङ्गिणीकुलैरमजि धूलीजलधौ नैमोगतो ॥४६॥

इत इति ॥ इवस्तो वातविधूतानि पवनकम्पितान्यत पृथ चञ्चलानि च तैः ।
तथा नीरनिध्रतं निरवकाशीकृतमाशासु विष्णु गमनं यैः । आसम्ब्यास्या रुद्रपथि-
कपैर्यैरित्यर्थः । कण्ठग्रन्थत्काञ्चनकिङ्गिणीना सौवर्णन्पुराणां कुलं जाङ्गं येषां
मान्त्रभागेषु । शोधार्थं प्रतिबद्धन्पुरजालैरित्यर्थः । लक्ष्मैक्षसंस्थैः । ‘लक्ष्मै वारव्ये
संस्थयाम्’ इति मेदिनी । व्यजांशुकैर्ध्वजपटैः । ‘अंशुकै तुहुवले स्वाद्यमाष्टो-
सरीययोः’ इति मेदिनी । नभसि गते प्रद्यते भूलिजलधौ रजोऽम्बुधावमजि
मज्जितम् । भावे लुहू । सर्वाणि व्यजांशुकानि भूलिभिरलक्षितानि वभूत्यरित्यर्थः ॥

घण्टारवै रौद्रतरैर्निरन्तरं विसृत्वरैर्गर्जिवैः सुमैरवैः ।
मत्तद्विपानां प्रथयांवभूविरे न वाहिनीनां पटहस्य निःखनाः ॥४७॥

बण्टारवैरिति ॥ मत्तद्विपानां संबन्धभिर्निरन्तरं विसृत्वरैः प्रसृमैः । सुवर्णां
भैरवैर्भैरवैः । ‘भैरवः उंसि चाम्बरे । भीषणेऽपि च’ इति मेदिनी । गजर-
वैर्गजेनारुपवैः । रौद्रतरैरस्युप्रैः । ‘रौद्रं तुग्रमभी विषु’ इत्यमरः । घण्टारवै ।
वाहिनीनां सेनानां संबन्धनः पटहस्यानकाल्यवाद्यविशेषस्य निःखनाः शस्यार
न प्रथयांवभूविरे न प्रकटीक्रिरे ॥

१ पयोधिनिर्धूननकेलिभिः; पयोधिनिर्धूलककेलिभिः.. २ खनितैः.. ३ विधूति.
४ आरोधितादा. ५ लघु कण्ठ; चलत्कण्ठ. ६ नैमोगतैः. ७ निरन्तरैः
८ मद्विपानाम्.

करालवाचालमुखोऽस्यस्तनैर्जलौम्बरा वीक्ष्य दिशो रजस्ताः ।
तिरोद्भूते गेहनैर्दिनेश्वरो रजोन्धकारैः परितः कुतोऽप्यसौ ॥४८॥

करालेति ॥ चमूस्तनैः सेनाबोधैः करालानि वाचाकानि च मुखानि प्रारम्भाः । ‘मुखं निःसरणे वक्ते प्रारम्भोपाययोरपि’ इति भेदिनी । तथा असं रजोन्ध्याप्रमम्बरं यासाम् । तथा रजस्ताः रजोमुखा दिशो वीक्ष्य परितो गहनैः सबनैः रजोन्धकारैः करूपिभिः असौ दिनेश्वरः सूर्यः कुतोऽपि कुञ्चापि तिरोद्भूते तिरोगमितः । अन्ताहित इत्यर्थः । ‘भूम गतौ’ इत्यतो लिङ् । ‘भू प्राप्तौ’ इत्यतो वा । वीक्षयेदेति गम्योद्येष्वा । अथ द्वितीयपक्षे—रजस्ताः आर्तवाचतीः । अतश्च कराला मीषणा काचं वाणीमलान्वयगृह्णन्ति मुखानि यासाम् । अतो दिवोपायसमाप्तेः । मौनवत्वादिर्जीवर्याः । तथा अस्याम्बराः रजस्तामादिकाः । नप्ता इत्यर्थः । एवंमूर्ता चमूर्खोपितः । ‘चमूः सेनाबिशेषे च सेनामात्रे च चोपिति’ इति भेदिनी । वीक्ष्य रजस्तात्वविवेऽन्धकारोऽन्धवत्कारः कृतिः । किया इति यावत् । आके धन् । आर्तवमपत्रपिद्विरित्यर्थः । रजस्तादर्शननिषेधात् । गहनैर्गैहनमनोभिः सर्विरित्यर्थः । दिनेश्वरः कञ्चित्पुरुषः कुतोऽपि कुञ्चापि तिरोद्भूते । कविदस्तपुरुषो रजस्तालो पश्यन्नपि सज्जः करुणया पटाविमिलिरोधीयते तद्वित्त्यर्थः ॥

आकान्तपूर्वा रभसेन सैनिकैर्दिग्ङुना व्योम रजोभिदूषिता ।
मेरीरकाणां प्रतिशब्दिदैर्घ्यनैर्जगर्ज गाढं धेनमत्सरादिव ॥ ४९ ॥

आकान्तपूर्वेति ॥ सैनिकैः सेनाकानै रभसेन चेनाकान्तपूर्वा पूर्वमाकान्ता दिग्ङुना दिग्मूरा नाभिका रजसा भूत्वा । आर्तवेत्त च । ‘रजो रेणौ परानो खादात्मेषे च गुणाम्बरे’ इति भेदिनी । अभिदूषिता कृता । वीक्षयेति । अतो अनमरसरादिव गाढद्वेषाविव व्योम कर्तुं मेरीरकाणां वैः प्रतिशब्दिदैर्घ्यनैर्जगर्ज । अन्योऽप्यात्मपक्षीमन्यसंगमेन रजोमुखां वीक्ष्य गर्जति ॥

गुरुसमीरसमीरितभूधरा इव गजा गगनं विजगाहिरे ।
गुरुतरा ईव वारिधरां रथा भूवभितीह विचर्त इवाभवेत् ॥ ५० ॥

गुरुसमीरेति ॥ गुरुणा महता समीरेण वातेन समीरिता उपरि क्षिप्ता भूधरा: पर्वता इवेषुव्येष्वा । गजा गगनं विजगाहिरे । अवगाहितवन्त इत्यर्थः । गुरुतरा अपि महाम्बो वारिधरा मेघा इवेषुव्येष्वा । रथा भूवं विजगाहिरे । इव सङ्करः इत्येवं विचर्ते इव अवत्यय इवाभवेत् । गगनपृष्ठिष्ठवगाहने स्वमृतनामग्बोभूधरसंभवात् । उपेक्षितं च तत्सादृश्यदर्शनात् । द्रुतविलम्बितं शृतम् ॥

१ मुखैः; रवैः, २ चमूरवैः, ३ अस्याम्बराः; सस्तां धराम्, ४ गगनैः; गहनैः,
५ गुरुमत्सरादिव, ६ वहुनारिभराद्वनाः, ७ अर्तीय, ८ अभन्तः, ९ अभवत्.

बलमदसुरलोकानल्पकल्पान्तकाले
निरवधय इवाम्भोराशयो घोरेषोषाः ।
गुरुतरपरिमञ्जसूतो देवसेना
बहुधुरपि सुंपूर्णा व्योमभूम्यन्तराले ॥ ५१ ॥

बलवदिति ॥ गुरुतरा अतएव परिमञ्जसो भूतूतो राजानः पर्वताक्ष यामु
चेतु च व्योमभूम्योषीवाद्युपित्योरस्मतराले मध्ये सुतरां पूर्णा अपि । इत्युम्भ-
त्रापि समानम् । घोरेषोषा भयानकरवा देवसेना बहुः । तत्रोष्येष्वते—बल-
वदवमसुरलोकानामनल्पयो महान्यः कल्पान्तकालः प्रलयकालस्त्र निरवधयोऽपास
अभ्योराशय इव समुद्रा इव । अत्रोपमैवास्तिति चेत्, न । तत्राभिवृत्तिङ्गम्भ-
योरिति नियमात् । मालिनी इन्द्रः । उक्षणं पूर्वसुक्षम् ॥

इति श्रीपर्वीणीकरोपनामकथीलक्ष्मणभृष्टमजसतीर्गम्भेसंभवशीताराम-
कविविरचितया संजीविनीसमाहयया व्याकृत्या समेतः
श्रीकालिदासहृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये
देवसेनाप्रवाणं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

सेनापतिं नन्दनमन्धकद्विषो ईर्षे पुरस्तुत्य बलस्य शात्रवः ।
सैन्यैरुपैतीति सुरद्विषां पुरोऽभूतिंकवदन्ती हृदयप्रकम्पिनी ॥ १ ॥

सेनापतिमिति ॥ बलस्य बलनामकराक्षसस्य शात्रवः शात्रवे शात्रवः ।
प्रजाहित्वात्क्षायेऽण् । इन्द्रः । सेनापतिं शूतनांचिपम् । अन्धकद्विषो हरस्य
नन्दनं पुत्रं कालिंकयं पुरस्तुत्यामे कृत्वा सैन्यैः सह ईर्षे तुत्याय । तुरं कर्तुमिति
याचन् । ‘क्रियाये’—इत्यादिना चतुर्थी । उपैत्यायाति । हत्येवंसूता हृदयप्रकम्पिनी
हृदयं वेष्यनन्ती किंवदन्ती जनकुतिः । किंवदन्ती जनकुतिः’हृदयमः । सुरद्विषो
दैत्यानां वारक्लग्नगरमित्वासिषां पुरोऽप्येऽसूत् । सर्वेऽस्मिन्द्वयोपजाती ईर्षे ॥
चमूप्रभुं मन्मथमर्दनात्मजं विजित्वरीभिर्विजयश्रियाश्रितम् ।

श्रुत्वा सुराणां पृतनाभिरंगतं चित्ते चिरं चुक्षुभिरे महासुराः ॥ २ ॥
चमूप्रभुमिति ॥ महासुराकारकनगरमित्वासिषो दैत्या विजयित्वा विजय-

१ वरतरसुरः २ संहारक्षणः ३ घोरसोरः ४ बहुः ५ छुण्ठीव्योमभू-
म्यन्तरालाः; ६ समावा व्योग्नि भूम्यन्तराले ७ तुरे ८ हृदयस्य कम्पिनी
९ चनूषतिम् १० विजित्वरामिः ११ आहतम् १२ आपमम् १३ शात्रे.

लक्ष्मा वित्तं सेवितम् । पूर्णास्य कादाचित्कोऽपि पराभवो न भवतीति ज्ञानितम् । अतएव चमूभ्युं सेवाविपं मन्मथमद्दनस्य शिवस्यात्मजम् । अनेन यद्युच्चापिता सकलभुवनज्ञेतुर्महरज्जल्लागपि शुभेता, अतोऽस्य किं बक्षव्यम् । ‘कार्यं निदानादि गुणानीते’, ‘प्रवर्तितो दीप इष्ट प्रदीपात्’ इत्यादिन्यादेन तारकेजाप्यं दुर्जयं इति ज्ञानितम् । तं कार्तिकेयं विजित्वरीभिर्जयशीलाभिः । जगतेः ‘इन्द्रजापिसर्वित्यः करप्’ इति करपि परे ‘इत्यस्य वित्ति’ इति तुकिं कृते ‘टिका—’ इत्यनेन कीप् । चुराणां देवानां पूर्वाभिः सेवाभिः सहायतामात्रातं भुत्वा विर्वचुकालपर्यन्तं विसे मनसि तुकुभिरेसंचेतुः । विमुदित्यर्थः । ‘भुम संचलने’ कर्तेरि लिङ् । अत्र वाच्यापेक्षया व्यञ्जार्थस्याविकथमस्फुटिजनकलादूनिः ॥

समेत्य दैत्याधिपतेः पुरे स्थिताः किरीटबद्धाङ्गलयः प्रणम्य ते । न्यवेदयन्मन्मथवैतुम्भुतुना युयुत्सुना जम्भैजितं सैंहागतम् ॥३॥

समेत्येति ॥ दैत्याधिपतेस्तारकल्प पुरे नयरे स्थितास्ते महाभुराः समेत्य समुद्दित्य । संधीभूयेति यावत् । तथा किरीटेषु मुकुटेषु बद्धोऽभलिवैख्यथा सन्तः प्रणम्य युयुत्सुना योद्धुभिर्यच्छुना मन्मथवान्नोः शिवस्य दूनुना उत्तेन कुमारेण सहायतां जम्भैजितमिन्द्रे न्यवेदयन् । सर्वंभुपुत्रो महेन्द्र आगत इति निवेद्य-तावन्त इत्यर्थः ॥

दासीकृतादेष्वजगत्यर्थं नै मां जिगाय युद्धे कतिशः शचीपतिः । गिरीशपुत्रस्य बलेन सांप्रतं भूर्वं विजेतेति सं काकुतोऽहसत् ॥४॥

दासीकृतेति ॥ दासीकृतं भूत्वीकृतम् । ‘दासो युद्धे च युद्धे च’ इति भेदिनी । अशेषजगत्यर्थं समस्तलोकवित्यं चेन तथाभ्युत्तं मां शचीपतिरिन्द्रः कतिशः कलि-वारं युद्धे न जिगाय यज्यति या । अपि त्वनेकवारं जिगायेति काकुः । जगतिवेष्यस्य काकाधिवित्याज्यदलिपेष्य एव व्यव्यते । सांप्रतं वर्तमानकाले गिरीशपुत्रस्य कुमारस्य बलेन वीर्येण । तदाश्रयेणेत्यर्थः । भूर्वं विश्वेन विजेता विजेतेत इति स तारकः काकुतः काकाऽहसत्याहास । कवाचिदपि न विजेत्यत इति व्यन्यते ॥

ततः कुधा विस्फुरिताधराधरः स तारको दर्पितदोर्बलोद्धतोन् । युंधे त्रिलोकीजयकेलिलालसः सेनापतीन्संनहनार्थमादिशत् ॥५॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं कुधा कोपेन विमित्तेन विस्फुरित उच्छ्रुतितोऽधरो-उच्छ्रुते ओष्ठो वस्य । प्रसिद्धं चैतत्यक्तो जयकादधरादधरविस्फुरणम् । तथाऽधरो हीनः । वीच इति यावत् । ‘अधरस्तु तुमानोहे हीनेऽधर्म्यं च वाप्यवत्’ इति भेदिनी । विस्फुरिताधराधराधरेति विशेषणसभासः । तथा त्रिलोकवा जय एव केति:

१ पुरः २ दूनस्तुना; द्वात्रुस्तुम् ३ अम्भजिता ४ समायतम् ५ तुः तु-
६ इषः एव ७ सकाङ्क सोऽहसत् ८ अधरच्छदः ९ त्रिलोकवा निजान् १० युद्धे-

कीदा तथा लाक्षण्यवस्था वरः । अत्रादासेनैव शिक्षोक्ते ज्ञानात्मीयानिजानवादित्वयः । एवंमूलः स वारकोऽसुरो दर्शितः संज्ञातदर्पणकथा दोषेण शुचवलेनोद्धारान्प्रगाहभान्सेनापतीन्सेनाविषयान्मुखे पुदाचाप । पुरुषं कर्तुमित्यर्थः । संनहनार्थं संनदीभवनार्थं चादिगदाकर्त्ते । ‘पुरुषे’ इति पाठे पुरुषे विषये शिक्षोक्तीजपक्षिकास इत्यन्वयितव्यम् ॥

महाच्छूनामधिपाः समन्ततः संनदा सद्यः सुतरामुदायुधाः ।

तस्युर्विनप्रशितिपालसंकुले तदङ्गनदारवरप्रकोष्ठुके ॥ ६ ॥

महेति ॥ उद्धाषुवा उद्धृतान्प्रायुधानि चाचापि दैरेवमूला महाच्छूनामहं-
सीनां सेनानामधिपाः स्वामिनः सवस्तुरितं सुवर्तो संनदा संबद्धा भूत्वा विषया
ये क्षितिपाला राजान्स्तः संकुले व्याप्ते तत्त्वं वारकस्य यदङ्गनदारं अत्यरप्रवेश-
द्वारं तत्त्वं वरः अेष्टो यः प्रकोष्ठुकोऽस्तरस्य । मध्यमिति वाचत् । ‘प्रकोष्ठो मध्य-
मित्ये स्वाकूर्मस्यान्तरेऽपि च । भूषकक्षान्तरेऽपि स्वाद्’ इति भेदिती । तत्र
समन्ततः सर्वत्रात्म्युः । नृषं प्रतीक्षमाणा इति शेषः । ‘समन्ततस्य परितः
सर्वतो विषयमित्यपि’ इत्यमरः ॥

स द्वारपालेन पुरः प्रदर्शितान्कृतानतीन्वाहुवरानविष्टितान् ।

महाहवान्मोधिविधूननोद्धतान्ददैर्शं रौजा षैतनाविपान्वह्नून् ॥७॥

स इति ॥ स राजा तारकः पुरोऽये द्वारपालेन प्रदर्शितान्कृतानतीन्वाहुवरा-
न्वाहवो वराः अेष्टा येषां वयोक्तानविष्टितान् । द्वार इति शेषः । महाहवहमि-
योऽन्मोधेः समुद्रस्य विषयने कम्पन उद्धृतान्प्रगाहभान् । महावीरानित्यर्थः ।
‘सङ्घामाभ्यागमाहवा’ इत्यमरः । बहून्षैतनाविपान्सेनापतीन्वद्वृत्ते इत्यान् ।
‘अद्वं बहुलं चहु’ इत्यमरः ॥

बैली वलारातिवलातिशातनं दिवदन्तिर्नादद्रवनाशनस्त्रनम् ।

महीघरोऽमोधिनवारितकमं यद्यौ रथं घोरमधाविलक्ष सः ॥ ८ ॥

बैलीति ॥ अधानन्तरं बैली वीर्यवान्स तारको बलारातेरिन्द्रस्य संविषयनो
वक्षस्य सैन्यस्य । ‘बैलं गमवत्से रुपे स्यामति स्वीकृतसैन्ययोः’ इति भेदिती ।
अतिशातनं एनकूर्तारम् । इत्यादमित्यर्थः । दिवदन्तिर्नामैरावतातीनां वादद्रवयो-
द्वौषमद्वयोर्नीशनो नाशकः स्वनो घोषो यस्य तथ । बैलीघोरवद्वाराहिष्टनित्यो-
ऽपि तृणीं शुक्कमदाव भवन्तीति भावः । महीघरोऽु पर्वतेष्वमोधितु च नक्ष-
रितकममित्यारितसंचारम् । नक्षदेवं सह ‘सुम्पुषा’ इति लमासः । घोरे
नीमं रथमधिलक्ष यद्यौ जगायः । प्रकृत्य दूरि वाचत् ॥

१ तदङ्गनदारं चहिःप्रकोष्ठुके; तदङ्गनदारचहिःप्रकोष्ठुके. २ वाहवरान्, ३ नमन्,
४ वैलाः; ५ रथम्, ६ उत्तरामुदान्, ७ निजान्, ८ ततः, ९ दावद्रवनाशनस्त्रनम्;
दावद्रवताननिःस्वयम्, १० अमोधिनवारितः; अमोधिनवारितः.

युगक्षयसुब्धपयोधिनिःखनाशलत्पताकाङ्क्षलवारितातपाः ।

धरारजोग्रस्तदिगन्तमास्कराः पर्विं प्रयान्तं पृतनास्तमन्युः ॥९॥

युगेति ॥ युगक्षये प्रलयकाले सुब्धः संबलितो यः पयोधिः समुद्रस्तम् निःखन हव निःखनो यासाम् । प्रलयकालोद्देलीभूतसागरसद्वाचोरघोषा हृत्यर्थः । चक्षन्तीनां पताकानां वैजयन्तीनाम् । 'पताका वैजयन्ती खालसीभावे नाटकाङ्क्षयोः' हति मेदिनी । कुलेन समृहेन वारितातपा पूरीहृतधर्मां धराया भूमे रजोभिद्यंता दिगन्तानि दिक्प्रान्तानि भास्करस्त याभिख्यामूलाः पृतवाः सेनाः कर्म्यः । प्रयान्तं प्रतिष्ठमानं तं पर्विं तारकामुरमन्युः । अनुजग्मुरित्यर्थः ॥

चमूरजः प्राप दिगन्तदन्तिनां महासुरसामिसुरं प्रसर्पिणः ।

दन्तप्रकाण्डेषु सितेषु शुभ्रतां कुम्भेषु दानांम्बुधनेषु पङ्क्ताम् ॥१०॥

चमूरज हति ॥ अमिसुरं सुरसंसुखं प्रसर्पिणः प्रतिष्ठमानस्त महासुरस्त तारकस्त संबलितीनां चमूरां रजो रेणुः । दिगन्तदन्तिनामैरावतादीनां सितेषु शुभ्रेषु दन्तप्रकाण्डेषु । दन्तरूपासु शालास्त्रित्यर्थः । 'पकाण्डो न ची विटपे मूलशालान्तरे तमोः' हति मेदिनी । शुभ्रतां पाण्डुतां दानामूलानां मद्भज्ञेन घनेषु सवनेषु कुम्भेषु मूर्धान्तरेषु । गण्डस्तलेष्विति यावत् । 'कुम्भो राश्यन्तरे हनिमूर्धान्ते राक्षसान्तरे' हति मेदिनी । पक्षतां कर्दमताम् । 'पङ्कोऽची कर्दमे पापे' हति मेदिनी । प्राप । भवलिमाशयीभूतसंबन्धेन युक्तं हि भवलत्वमिति भावः । अन्वस्त्वकृद्य ॥

महीभृतां कन्दरदारणोल्लणैस्तद्वाहिनीनां पटहस्तनैर्धनैः ।

उद्देलिताशुभ्रुभिरे महार्णवा नमःस्तवन्ती सहसाम्यवैर्धत ॥ ११ ॥

महीभृतामिति ॥ महीभृतां पर्वतानां संबलितो ये कन्दरा दर्थः । 'दीरु कु कन्दरो वा ची' हृत्यर्थः । तेची दारणे स्फोटन उल्लौल्लौटैः । आमव्यासिं चशास्त्रोद्देशिरिव भास्मानैरित्यर्थः । तथा घनेष्टैः । कठोरैरिति यावत् । 'वर्ण स्वाक्षोखतालादिवाधमध्यमनुत्थयोः । ना सुक्षमादौ वनायेषु विलारे कोहमुद्गरे । द्विषु सान्द्रे एषे च' हति मेदिनी । उद्देलितीनां तारकसेनानां संबलितो ये पटहो आनकाः । 'पटहो वा समारम्भ आनके पुनरुंसकम्' हति मेदिनी । सेवां स्वनैः कर्तुभिः उद्देलिता वेळामतिकमिता महार्णवा महान्तः समुद्राशुभ्रुभिरे संचेषु । पटहस्तनैर्जलितभवादिति भावः । तथा नमःस्तवस्त्राकाशगङ्गा च सहस्राक्षसाम्यवैर्धत । अतिवेळा वभूदेत्यर्थः ॥

सुरारिनाथस्य महाचमूस्तनैर्विगास्माना तुमुलैः सुरापगा ।

अम्बुच्छिर्षतैर्मिशतैर्थ वारिजैरक्षालयश्चाकनिकेत्तेनावलीम् ॥१२॥

१ प्रति प्रयातुम् ; प्रतिप्रयातम् २ प्रसर्पतः ३ दानाम्बुधरेषु ४ उद्देलितः ५ वैर्धत ६ कर्मिशतैरवारितैः ७ निकेतनावलीः

सुरारिनाथस्येति ॥ तुमुके: संकुलैः । ‘तुमुकः कलिहृषे ना तुमुकं एव-
संकुले’ इति मेदिनी । सुरारिनेव नाथो राजा तथ । यद्वा सुरारीणां नाथो राजा
दश संविधिनां महाचमूलां स्वनैः शब्दविर्गाद्यमाना व्याप्त्यमाना सुरापात्र
मन्दाकिनी अमृतिहृतेरम्भुत्पत्तिरैवार्दिरितिरामिनि कमलानि विष्णुनै चेतु तैः ।
कमलसहितैरित्यर्थः । ‘अर्द्धादिव्य-’ इत्यर्थ । कार्मेशतैरस्त्रक्षातैर्ब । ‘भङ्ग-
स्त्ररङ्ग और्मिवा’ इत्यर्थः । नाकनिकेतनावर्लीं स्वर्गवेशमपक्षिमध्यक्षाक्षयम्भमार्ज ॥

अथ प्रयाणाभिमुखस्य नाकिनां द्विषः पुरस्तादश्चुमोपदेशिनी ।
अग्नाधदुःखाम्बुधिमध्यमज्जनं चभूव चोत्पातपरम्परा तव ॥ १३ ॥

अथेति ॥ अधानन्तरं प्रयाणाभिमुखस्य प्रस्थानसंमुखस्य नाकिनां देवार्णा
द्विषो देविणस्तारकस्य पुरस्तादप्य भो तारक, तत्र स्वरक्षमैकम् । अग्नाधोऽतल-
स्पर्शः । ‘अग्नाधमतलस्पर्शं विषु अग्ने नयुसकम्’ इति मेदिनी । यो दुःखाम्बु-
धिरुःखसमुद्दलन्मध्ये मज्जनं भविष्यतीत्येवमश्चुमोपदेशिन्यश्चुभवादिन्युत्पात-
परम्परा दुःखकुलपक्षिर्वैभूव ॥

इतः परम् ‘आगामि-’ इत्यादिभिरेकादशभिरुत्पातपरम्परामेव प्रपञ्चति—
आगामिदैत्याशुनकेलिकाहिणी कुपक्षिणां घोरतरा परम्परा ।
दधौ पदं व्योम्नि सुरारिवाहिनीरूपर्युपर्येत्यनिवारितातपा ॥ १४ ॥

तत्र आगामीति ॥ घोरतरातिशयभवानका कुपक्षिणां गृजादीनां कपोला-
दीनां वा परम्परा । आगामि भविष्यद्यैत्यस्यादनः किञ्चोजनकीडा तत्काळूतीति
तथाभूता । तथा सुरारिवाहिनीस्तारकसेना उपयुपरि । ‘उपर्युपर्यासः सामीप्ये’
इति द्विभावः तदोगे हितीचा । तुमुकं वामनेन—‘उपर्याविषु सामीप्ये द्विसु-
क्षेषु द्वितीयवा’ इति । अविवारितातपा न निवारितपर्मा ४ च सती ज्योक्षयकाशे
पदं स्थानं दृष्टी धृतवती । अनेन पथेन प्रयाणानविष्यदोतकमुत्पातद्वयं वर्णि-
तम् । तथाहि—आकस्मिकोपरि वृष्टिः आतपानंशुत्तिश्च । तमात्सर्वैवास्त-
मरणं भविष्यतीति सूच्यते ॥

मुहुर्विभेदातपवारणच्यजश्चलद्वराधूलिकलाकुलेक्षणाः ।
धृताश्चमातङ्गमहारथाकरानवेक्षणोऽभूत्प्रसर्म ग्रभज्जनः ॥ १५ ॥

मुहुरिति ॥ विभेदा ओटिता आतपवारणसहिता ध्वजा चेन । चलस्यो

१ द्विषः पुरस्तादश्चुमोषदायिनी; पताकिनीं प्रस्थादुरेवरस्य हि. २ अग्नाधुःखा-
म्बुधिमध्यमज्जनं चभूव चोत्पाततिर्विंशतिनैः । मुहुर्विहृष्टिरपरम्परा परापतनमृत्युमहा-
यताकिनी. ३ भविष्यदैत्याशुनकेलिकामिनी. ४ कुपक्षिणाम्. ५ विभिन्न. ६ धृताश्च-
मातङ्गमहारथमज्जोऽनवेक्षणोऽभूत; जनाश्चमातङ्गमहारथवजानवेक्षमाणः.

विसरण्यो या धराधूक्षः पृथिवीरजसि तासा कुलेन साथनीयूतेनाकुलानि
व्याकुलीहृतलीक्षणानि कोकनेनाणि येन । तथा धूतस्य कम्पितस्य । अस्ति
अस्मितस्येति यावत् । अशानां मातङ्गानां महारथानां चाकदस्य निकालः ।
‘आकरो निकरे रथस्याने अष्टे च कथ्यते’ इति मेदिनी । अनवेक्षणमद्वार्णं
येन । आच्छादितसकलसेनाङ्गः प्रभुनो वायुः । ‘पवभानप्रभभानाः’ इत्यमरः ।
अमृदुपत्तः । ‘सुहुः,’ ‘प्रसभम्’ इत्यस्य विशेषणश्चयेऽपि संबन्धः । अयं तृतीय
उत्पातः ॥

सद्यो विभिन्नाङ्गनपुञ्जतेजसो गुरुविंषिपामिं विकिरन्त उच्चकैः ।
पुरः पैथोऽतीत्य महाभुजंगमा भयंकराकारमृतो भृशं ययुः ॥१६॥

सद्य इति ॥ सद्यो विभिन्नं तत्क्षणपतितं यद्जनं कज्जलम् । ‘अत्यनं कज्जले
चार्का सौधीरे च रसान्तरे’ इति मेदिनी । तत्युपुञ्ज इव निकर इव तेजो धाम
येवाम् । नूतनपातितकज्जलस्यृश्यामभास इत्यर्थः । उच्चकैर्भृहान्तः । वित्तीणां
इति यावत् । तथा भृशं भयंकराकारमृतः । अतिमीषणस्यृष्यधारिण इत्यर्थः ।
महाभुजंगमा भगवान्तः सर्पाः पुरोऽप्य विवामिं गरलरूपमप्निम्य । ‘क्षेदस्तु गरले
विषम्’ इत्यमरः । विकिरन्तो विक्षिपन्तः सन्तः पथः सैन्यगम्तव्यमार्गानतीत्य
पूर्वविहितात्मसंबन्धेन विवोज्य ययुः । चतुर्थोऽयमुत्पातः ॥

मिलन्महाभीमभुजंगभीषणं प्रभुर्दिनानां परिवेषमादधौ ।
महासुरस्य द्विषतोऽतिमैत्सरादिवान्तमासुचयितुं भयंकरः ॥१७॥

मिलदिति ॥ दिनानां प्रभुः सर्पो द्विषतः सञ्चुभूतस्य । ‘द्विषट्वेष्टुर्हृदः’
इत्यमरः । महासुरस्य दारकस्यान्तं विनाशम् । मरणमिति यावत् । ‘अन्तः स्वरूपे
नाशो ना खी शेषे चास्तिके शिषु’ इति मेदिनी । आसुचयितुं ज्ञापयितुं मिलन्तः
संयुजन्तः । तथा महाभीमा अतिभयंकरा ये भुजंगाः सर्पासौर्भीषणं भयदं
परिवेषं परिधिं कुण्डलाकारम् । ‘परिवेषस्तु परिधिहरसूर्यकमण्डले’ इत्यमरः ।
अतिमैत्सरादिवादधौ द्यतवान् । विनाशरूपफलसुचकपरिवेषाधाने मत्सरस्य
हेतुत्वाभावेऽपि हेतुत्वकहप्यनामेत्यमेक्षा । अत पूर्व भयंकरो विभीषकः । ‘मेवर्ते’
इति सर्पः । पञ्चमोऽयमुत्पातः ॥

तिविषामधीशस्य पुरोऽधिमैण्डलं शिवाः समेताः परुं ववाशिरे ।
सुरारिराजस्य रणान्तशोणितं प्रसद्य पातुं द्वृतमुत्सुका इव ॥१८॥

तिविषमिति ॥ विषां तेनसामधीशस्य रवेऽधिमण्डलम् । मण्डल इत्यर्थः ।
विभवत्यर्थेऽवधीभावः । समेताः समुदिताः शिवाः क्षेत्रूपः । ‘शिवा ज्ञातामकौ-
वचौ । अभवामरक्षिगौरीकोट्रीशकफलासु च’ इति विवः । सुरारिराजस्य तार-

१ संलिमाः, २ परोत्पातः, ३ तु मत्सरादः, ४ अत्परातः, ५ आत्मासं प्रवृत्तुर्ध-
यंकरम्; आत्मासप्तमतुर्धर्मवर्णकराः, ६ सुराधिराजस्.

कल संबन्धिनि रथान्ते सङ्कुमलमीपे वच्छोभितं रक्तं मुरुं लीङं भवत्ता बला-
त्यानुं पानं करुसुत्सुका इव पश्चं कठोरं वथा तथा ववाहिरे तुकुम्भः । अग्रोत्ता-
तद्वयम् । मातृण्डमण्डलाखिकरणं दिवासमुवितव्यं तत्कर्तृकठोरवद्वितं चेति ।
चहसुमावेतामुत्पातौ ॥

दिवापि तारत्तरलास्तरखिनीः परापतन्तीः परितोऽयं वाहिनीः ।
विलोक्य लोको मनसा व्यचिन्तयत्प्रौष्णव्ययान्तं व्यसनं सुरद्विषः ॥

दिवापीति ॥ अथ दिवापि दिनेऽपि सरलाशङ्कलाः तरखिनीवेगवतीः । ‘इ-
स्तरसी तु रथः स्वदः’ इत्यमरः । तारा नक्षत्राणि, वाहिनीः परितः ‘अभितःपरि-
तःसमया—’ इत्यादिना द्वितीया । परापतन्तीर्विलोक्य लोको मनसा सुरद्विषः
संबन्ध प्राणव्ययान्तं प्राणनाशावधि व्यसनं इवविन्तयत् । प्राणनाशावधि
राज्ञो दुःखं भविष्यतीति विन्तयामासेत्वर्थः । अष्टोऽवसुल्पातः ॥

ज्वलद्विरुद्धैरभितः प्रभाभैरक्षासिताशेषदिग्न्तराम्बरम् ।

रवेण रौद्रेण हृदन्तदारणं पपात वज्रं नभसो निरम्बुदात् ॥२०॥

ज्वलद्विरिति ॥ निरम्बुदादउद्भूतमेवाङ्गभसो व्योऽसः सकाशादभितो
ज्वलद्विः प्रभाभैः कान्तिसमूहैः कृत्वा । उच्चैरतिशयितं यथा ततो-
ज्ञासितानि प्रकाशितान्यशेषदिग्न्तराम्बराणि समस्तदिशां प्राप्तगतानि येव ।
तथा रौद्रेण भयानकेन रवेण घोरेण हृदन्तस्तोरोमध्यस्त दारणं विशरक्त वज्रं
स्फूर्ज्युः पपात । ‘स्फूर्ज्युर्बन्धुनिघोषः’ इत्यमरः । अत्राप्युत्पातहृं अम्बुदसां-
निघ्याभावेऽपि वद्रावर्णनं तत्पातमेति । एवं नवमदशमामुत्पातामुक्तौ ॥

ज्वलद्विरक्षारचयैर्नभस्तलं ववर्ष गाढं सह श्वोणितास्तिभिः ।

धूमं ज्वलन्तो व्यसुज्जन्मुखै रजो दधुर्दिशोरासमकण्ठधूसरम् ॥२१॥

ज्वलद्विरिति ॥ नभलक्षम् । निरम्बुदं सदिति शेषः । ज्वलद्विरक्षारचयैः
काहशकलसमूहैः । तथा श्वोणितास्तिभित्वा सह गाढं इतम् । बहिति यावत् ।
ववर्ष । ज्वलदक्षाराम्बिरास्तिगर्भितं जलं ववर्षेत्वर्थः । अम्बुदसांनिघ्याभावेऽपि
कृष्टिः । एकादशात्मोऽवसुल्पात । साप्यक्षारादिमिभितेति इदादशतमः । अत एव
ज्वलन्तो दिक्षो रासभकण्ठधूसरं खरगक्षसद्वधूसरवर्णम् । ‘रासभो गर्वमे द्वुष्ट-
ज्ञमुरोगमेवदोः’ इति मेदिनी । धूमं धूमरूपं रजो रेणुं मुखैः प्रारम्भदेही-
र्घ्यसंज्ञात्वात् । वयोदयात्मोऽवसुल्पातः ॥

निर्षातवघोपो गिरिश्वक्षशातनो धेनोऽम्बराशाङ्कहरोदरमरिः ।

वभूव भूम्भा शुतिमितिमेदनः प्रक्षोपिकालार्जितर्गर्जितर्जनः ॥२२॥

१ तदानिशम्, २ अभिवाहिनीम्, ३ लोकाः, ४ व्यविन्तयन्, ५ प्राणात्यवान्तं
व्यसनम्, ६ ज्वलद्विः, ७ दिग्न्तदारणम्, ८ अक्षरमर्तः, ९ धूमम्, १० मुखैः,

११ गिरिश्वक्षशातनैः, १२ अम्बराशाङ्कहरोदरमरिः, १३ वैरेशाशा-
कुहरोदरमरिः, १४ शूला, १५ गर्वत्वमः, १६ गर्वतर्कनः,

निर्धोत्तेति ॥ प्रकोपिना प्रकृष्टरोपेण कालेन यमेनाजितोपादिता गर्जिनी
गर्जेनो कुर्वती तज्जनापकाशीयत्र । अतपूर्वान्वतस्याशानां च कुहरेणाक्षरेणोदर-
भर्त्तिः । एव निरीणां शक्तस्य शातनो भेदकः । तथा घनः सान्द्रो निर्धातव्यासौ
घोषश्च स भूषा वाहुल्येन श्रुतिभित्तिमेवनः कणकुरुत्यताढनो बभूव । चतुर्दशत-
मोऽथमुत्पातः ॥

स्खेलन्महेभं प्रैपतहुरङ्गमं परस्परालिष्टजनं समन्ततः ।
प्रैक्षुभ्यदम्भोधिविमिच्छैधराद्वैलं दिषोऽभूदवनिर्प्रकम्पात् ॥२३॥

स्खेलदिति ॥ द्विषष्टारकस्य बलं सैन्यम् । ‘बलं गन्धस्ते हये स्थामनि
स्थौल्यसैन्ययोः’ इति विशः । प्रक्षुभ्यनिरूपमध्यमानैरभ्योधिभिर्भिन्नां विदीर्णा
भूधरः पर्वता यत्र । ग्रोत्यचानविकटतरधरणिकम्पशोच्छलसमुद्रेलजलविधो-
रतरप्रचाहस्फुटन्तो धराधरा बभूरुत्तिभावः । एवंभूतादविमिकम्पाज्ञाकम्पा-
देतोः स्खेलभ्यदेभं सूर्च्छद्वृहस्तरीन्द्रं प्रपतल्लरंगमं प्रकृष्टपत्रद्विजिराजं परस्परा-
लिष्टो भवदन्योन्यासंसक्ताननो यत्र तथा भूतं बभूव । पञ्चदशतमोऽयमुत्पातः ॥

ऊर्ध्वाकुतासा रविदत्तदृष्टयः समेत्य सर्वे सुरविदिषः पुरः ।
श्वानः स्वरेण श्रवणान्तशातिना मिथो रुदन्तः करुणेन निर्यथुः २४

ऊर्ध्वाकुतासा इति ॥ सर्वे श्वानः समेत्य समुदेशोर्ध्वाकुतासा ऊर्ध्वदि-
शाविहितवदनाः । तथा रविदत्तदृष्टयः सूर्यनिषद्वलोचनाः । तथा कहणेन कह-
णरसपूरिनेनात एव श्रवणान्तशातिना कर्णमध्यवन्नकारिणा स्वरेण कालदेन कृत्वा
रुदन्तः कोशन्तः सम्भूतः सुरविद्विषस्तारकस्य पुरोऽप्य निर्वयुर्निरगच्छन् । घोडश-
तमोऽयमुत्पातः ॥

अपीति पश्यन्परिणामदारुणां मैहत्तमां गाढमरिष्टसंततिम् ।
दुर्दैवदैषो न खेलु न्येवतृत कुधा प्रयाणव्यवसायतोऽसुरः ॥२५॥

अपीति ॥ गाढं दृढं यथा तथा परिणाम उत्तरकाले दारुणां भवभद्रां महत्त-
मामतिशयमहतीमरिष्टसंततिमुत्पातपश्यपरां पश्यवज्यसुरस्तारकः कुधामर्येण
प्रयाणव्यवसायतः प्रस्थानोद्योगाच्च न्येवतृत न लिङ्गतः खलु । यतो दुर्दैवेन दुर-
दैषेण दृष्टे इतः । ‘विनाशकाले विपरीतकुद्दिः’ इति न्यायादिति भावः ॥

अरिष्टमाशङ्क्ष विपाकदारुणं निर्वार्यमाणोऽपि॑ तुष्टिर्महोसुरः ।
पुरः प्रतस्य महतां वृथा भवेदसद्वहान्धस्य हितोपदेशनम् ॥ २६ ॥

१ चलन्, २ प्रणयन्तुरेणम्, ३ संकुम्भत्, ४ भूधरम्, ५ पुरः,
६ प्रकम्पम्; प्रकम्पतः, ७ पतिना, ८ इति प्रपश्यन्, ९ महतराम्,
१० दृष्टः, ११ खलः, १२ लिङ्गतृते, १३ निकार्बंगाणैः, १४ विकुपैः;
विविषैः, १५ महाश्वरैः, १६ हितोपदेशना; हितोपदेशिता.

अरिष्टेति ॥ महासुरसारकोऽरिष्टं विपाक उत्तरकाले दाहणं भयदमाशाङ्का
तर्कविश्व विवार्यमाणो निश्चिप्यमावोऽपि पुर एव प्रतस्थे न हु पश्चात्प्रिवृत्ते ।
तथाहि । महतां महान्निः कृतमसद्गैणामध्यस्याविवेकिनः संबन्धिनो हितसोप-
देशं शृथा अर्थं भवेत् । दुराग्रहशीलस्य सम्यगुपदेशोऽपि तर्हैभवततथा अर्थं
स्यादिति भावः ॥

इदानीं पञ्चमिः पञ्च महोत्पातानाह—

क्षितौ निरसं प्रतिहृलवायुना तदीयचामीकरघर्मवारणम् ।
रराज भृत्योरिव पारणाविश्वौ प्रकलिप्तं हाटकमाजनं महद् ॥२७॥

क्षिताविति ॥ प्रतिकूलवायुना प्रतीपपवनेन क्षितो यृविष्यां निरसं निक्षि-
ष्मम् । ‘अतु क्षेपणे’ हृत्यतः कर्मणि निष्ठा । तदीयं तारकसंबन्धिं चामीकरस्य
हैङ्गः । ‘चामीकरं जातरूपं महारजतकाङ्गने’ हृत्यमरः । घर्मवारणं छत्रं शृत्यो-
र्यस्य संबन्धिनि पारणाविश्वौ । भोजनक्षियानिमित्तमित्यर्थः । ‘निमित्तास्कर्म-
योगे’ हृति सप्तमी । योगोऽन्नं संयोगः । प्रकलिप्तं निर्मितं महाद्विशाळं हाटक-
माजनं सुवर्णप्रायिमित्येत्येक्षा । रराज शुशुभ्ये ॥

विजानता भाविश्वरोनिकृन्तनं प्रैङ्गेन शोकादिव तस्य मौलिना ।
मुहुर्गलद्विसरलैरलंतरामरोदि मुक्ताफलवाष्पविन्दुभिः ॥ २८ ॥

विजानतेति ॥ प्रैङ्गेन शुद्धेन । ‘प्रशस्तु पण्डिते वाष्पलिङ्गे शुद्धौ हु योविति’
इति सेविनी । अत एव भावि भविष्यत्विभूरोनिकृन्तनं मस्तकच्छेदनं विजा-
नता दुष्प्रयमानेन तस्य तारकस्य मौलिना किरीटेन । ‘मौलिः किरीटे श्वारे
धन्मिले शुमचूडवोः’ इति विश्वः । शोकाद्वेनोमुंहर्षालिङ्गिनिःसरज्जिस्तरलैश्वर्षालैः ।
‘तरलं चञ्चले लिङ्गे हारमध्यमणादपि’ इति विश्वः । मुक्ताफलान्वेष वाष्पवि-
न्दवोऽशुशुभ्यवः । ‘विन्दुस्तु दन्तनाले खातथा वेदितृविशुभोः’ इति विश्वः ।
तैः शृण्वालंतरामतिशयपर्याप्तं यथा तथा । ‘अलं भूषणपर्वात्प्रिवारणेषु निरर्थके’
इति विश्वः । अरोदीव रूपितमित्येत्येक्षा । मुकुटसवित्तमणिविचयसाहस्रिक-
सूखतनस्य उत्पातोऽशयिति भावः ॥

निवार्यमाणैरभितोऽनुयायिभिर्ग्रहीतुकामैरिव तं मुहुर्शुहः ।
अपाति गृग्रैरेभि मौनिमाङ्कौलैर्भविष्यदेतन्मरणोपदेशिभिः ॥२९॥

निवार्यमाणैरिति ॥ भविष्यति एतस्य तारकस्य मरणमुपदेशमिति वोषयन्ति
तथामूलैः तथाकुलैर्भविष्यकियासंब्रभितैर्गृह्णैः पक्षिविशेषैः । ‘शुभः शगाम्बरे
गृष्णी वाष्पवायाथ शुद्धवक्षे’ इति विश्वः । अभितः सद्वतोऽनुयायिभिरुगच्छाङ्गिभिः ।

१ राजतपानमाजनम् २ विकर्तनम् ३ खस्तेन; प्रैङ्गेन; ४ अभिमौलि
चाकुलैः ५ तस्यात्तुच्छयमपावद्विभिः ।

अत प्रवोच्येष्ठते—सुहुरुहनेकवेलं जिवायमागैरपि तं प्रहीतुकामैरिव भौं
किरीटमनि संमुखमपाति पतितम् । भावे लुह । पुतःुगर्विवायमाणा अपि
उद्युग्मध्या मौलिगुरिहैव ऐतुरिति भावः । अयमपि महोत्पातः ॥

सद्यो निकुत्ताङ्गनसोदरद्युतिं कणामणिप्रज्वलदंशुमण्डलम् ।
निर्यदिष्पोलकानलगर्भफूत्कृतं ध्वजे जनस्तस्य महाहिमैष्ठत ॥३० ॥

सद्य हति ॥ जबो लोकस्तस्य तारकस्य ध्वजे । तदुपरीत्यर्थः । सद्यो निकुत्तस्य
सरकालपातितस्याभ्यनस्य कजलस्य सोदरा समावा श्रुतिः शोभा वस्य । अञ्ज-
नस्तस्याभ्यामलमित्यर्थः । तथा कणामणिमिः कणरक्षः प्रज्वलदविकीभवदंशु-
मण्डलं यस्य । निर्यदिष्पोलकानलः स गर्भे मध्ये येषां खाद्यानि फूलकृतानि
यस्य तथाभूतं महार्हं महान्तं सर्पमैष्ठत ददृशं । अयमपि महोत्पातः ॥

रथाश्वकेशावलिकर्णचौमरं ददाह चाणासनवाणीवाणीत् ।
अंकाण्डतश्चण्डतरो हुताशनस्तस्यातनुस्यन्दनैधुर्यगोचरः ॥ ३१ ॥

रथेति ॥ अकाण्डतोऽसमये । सार्वदिवक्षिकलसिद्ध । तस्य तारकस्य संबन्धी
योऽत्युत्तम्बन्दो महान्धरस्तस्य तुर्योऽप्रभागस्तस्य गोचरः । तत्त्वम् इत्यर्थः ।
चण्डतरोऽतिशयप्रवण्डो हुताशाचोऽप्त्वः । रथाश्वसंवन्धनी वा केशावलिः
कर्णचामराणि च तेषां समाहारस्तद् । प्राण्यङ्गस्तवादेकवज्ञावः । तथा वाणासनं
वाणस्तेपकियासाधनम् । करणे ल्युह । चनुवाण्णाः वाणविस्तूणीरचेत्यानित्यर्थः ।
ददाह । अयमपि महोत्पातः ॥

ईत्याधरिष्टैरशुभोपदेशिभिर्विहन्यमानोऽप्यसुरः पुनः पुनः ।
यदा मदानघो न गताच्यवर्तीम्बराचादाभून्मरुतां सरस्ती ॥३२ ॥

इत्यादीति ॥ मदानघोऽसुरस्तारकोऽशुभोपदेशिभिरमङ्गलसूचकैरित्याधरिष्टैः
पूर्वोक्तमहोवातैः पुनः पुनर्विहन्यमानोऽपि विवितः किवमाणोऽपि यदा गता-
द्वामनात् । भावे निष्ठा । न न्ववर्तत न विष्वृतः तदान्वरावोऽप्तः सकाशान्म-
रुतां देवानां सरस्ती वाम्बभूत् ॥

मदानघ मा गा भुजदण्डचण्डमावलेपतो भैन्यथहन्तुष्टुना ।
सुरैः सैनाथेन पुरंदरादिभिः समं समन्तास्त्सैमरं विजित्वरैः ३३

मदानघेति ॥ भो मदानघ, भुजदण्डपोष्यचण्डमा प्रचण्डत्वं तेऽपि योऽवलेपो
गर्वः । 'अवलेपस्तु गर्वे ल्वालुपते दूषणेऽपि च' इति मेतिनी विश्व । तसात् ।
पञ्चम्यासालसिद्ध । हैत्यर्थं पञ्चमी । विजित्वरैक्यमाणीतैः पुरंदरादिभिः पुरैः

१ सोदरै कविता, २ उल्लङ्घतत, ३ रथस्त, ४ चामरात, ५ चालवालशीन,
६ अप्याप्तेन, ७ धूर्युगोद्रुतः, ८ इत्याधानिष्टैः; इत्याधिष्टैः, ९ न च विन्यवर्तत; च
गतः स वर्त्मना, १० अमरे, ११ मन्यवस्तु, १२ सनायेतिरिषेद्वरादिभिः; सना-
येतिरिषेद्वरादिभिः, १३ अमरे.

सम्भवरितः सम्भवेन सहितेन मन्मथहन्तुतु लिपुत्रेण समं सह समर्द्धुत्वः । कर्तुभिति सेवः । मा ना मा याहि ॥

अथ 'गुहः'- इत्याविभित्तुर्भिति । कुमारविषये तत्रकर्त्तुकसमरानीविश्वदेव विषयति—

गुहोऽसुरैः पश्चिनजातभात्रको निदाघधामेव निशातमोभरैः ।
विष्वहते नामिषुखो हि संगरे कुतस्त्वेया तैस समं विरोधिता ३४

तत्र गुहेति ॥ भो मदान्व संगरे युद्धेऽभिसुखः संमुखः चहविनामि जातादि व्यतीतानि वस । जन्मविनादारम्भातिकाम्भवहविनीक इत्यर्थः । गुहः सेवानीः ५
‘गुहः याप्मातुरे गुहे’ इति भेदित्वा । असुरवैदेयैः कर्तुभिः । निशातमोभरै राष्ट्र-
न्धनात्मससमूहैविदाघधामा उल्लेजाः सूर्य इव नहि नैव विष्वहते विश्वप्यते ।
त्वया समं सह तत्र संबन्धिती विरोधिता वैरं कुतः कारणात्मात् । कुमार-
विषयकमवकृतकरनिभित्तसमरोऽनुचित पूर्वेति भावः ॥

अञ्जलिहैः शङ्खशतैः समन्ततो दिक्षक्रवालैः स्वगितस्य भूमृतः ।
क्रौञ्चस्य रन्त्रं विशिखेन निर्ममे येनाहवत्सस्य सह त्वया कुतः ३५

अञ्जलिहैरिति ॥ भो मदान्व, येन सेनान्या कल्पाः । अञ्जलिहैराकाशात्मृतिभिः
शङ्खशतैः सानुशतैः । तथा दिक्षक्रवालैः काषामण्डलैः । ‘चक्रवालं तु मण्डलम्’
इत्यभरः । समन्ततः परितः स्वगितस्याच्छावितस्य क्रौञ्चस्य क्रौञ्चसंज्ञकस्य भूमृतः
पर्वतस्य संबन्धित रन्त्रं छिद्रम् । जातवेकवचनम् । विशिखेन बाणेन निर्ममे
निर्मितम् । कर्मणि लिहू । तस्याहवः सङ्ग्रामस्वदा सह कुतः कारणात्मात् ।
अपि तु नेदमुचितमिति भावः ॥

अथ युग्मेनाह—

लघ्वा धनुर्वेदभन्नविद्विष्वदिः सप्तकुत्वः समरे महीभुजाम् ।
कुत्वाभिषेकं रुधिराम्भुभिर्धनैः स्वक्रोधवहिं शमयांवभूव यः ॥ ३६ ॥

लघ्वेति ॥ यो जामदग्न्यः परशुरामोऽनङ्गविद्विष्वदो हरसकाशाद्धनुर्वेदं लघ्वा
प्राप्य । अर्थीत्येति वावद् । अतः समरे युधि महीभुजां राज्ञां संबन्धिती रुधिरा-
म्भुभिः दोणिलजकैषिः सप्तकुत्वविद्विष्वदिगुणसप्तवासम् । एकविंशतिवारभिति वावद् ।
अभिषेकं जानं कुत्वा स्वक्रोधवहिंमात्रमीयकोपाद्यिं शमयांवभूव । एकविंशतिवारं
कुत्विष्वाम्भवदा जान्तोऽभूविति भावः ॥

१ मादासुरैः; सुरासुरैः २ विषुक्ताते ३ योऽभिसुखम्; योऽभिसुखम् ४ व.
५ लियम् ६ तेजः ७ दिक्षक्रवालस्वगितस्य; दिक्षक्रवालस्वगितस्य ८ लक्षण-
विषयेन येनाहवे तेज कुतः सप्तो भवत् ९ कुताभिषेकः

न जामदद्यः क्षयकालरात्रिकृत्स ध्वियाणां समराय वल्पति ।
येन त्रिलोकीकुमटेन तेन कुतोऽवैकाशः सह विग्रहग्रहे ॥ ३७ ॥

नेति ॥ क्षयियाम् । 'क्षयादः' इति वप्तव्यः । 'आथनेव-' इति तत्त्वेवा-
देशः । क्षयसंबन्धिनी काकरात्रिं करोति यः स जामदद्यो जामदमेरपर्यं पुमाक्-
रामजिलोक्यां सुभटेन सुतरां योद्धा येन सेनान्या सह समराय समरं कर्तुं
न वल्पति न चलति । नैवोक्तुङ्ग इत्यर्थः । तेन सकलराजकुलजिप्रसदायमिभी-
षणेण सेनान्या सह तत्त्वपर्यंके विग्रहग्रहे रणग्रहे । 'विग्रहः' कायविसारदिभागे
ना रणे खियाम् इति मेदिनी । कुतः कसादवकाशोऽवसरः स्यात् । अपि तु न
स्यादिति काका यादवयेषम् । अठः सर्वथैवामुना सह तत्त्वा न योद्धव्यं किं तु
निवर्तनीयमेवेति भावः ॥

ननु निवर्तने पुनरपि वधवश्चेति चेचत्राह—

त्यजाशु गैर्यं मदमृढं मा स गाः सरारिष्वनोर्वरशक्तिगोचरम् ।
तमेव नूनं शरणं व्रजायुना जंगत्सुवीरं सं चिराय जीव तत् ॥ ३८ ॥

त्यजेति ॥ भो मदमृढं उन्मादमूर्खं, आशु शीर्वं गर्वमभिमानं तज । सरा-
रिष्वनोः सेनान्या: संबन्धिनी या चरा श्रेष्ठा शक्तिरायुर्वं तत्त्वा गोचरं विषयं मा-
सा गाः मा सा याहि । तद्विं किं कर्तव्यमित्याह—अधुनेदानी नूनमेव निश्चये-
नेव । 'नूनमवद्यं निश्चये द्यवम्' इत्यमरः । शरणं रक्षितारम् । 'शरणं गृहदक्षिण-
योर्वेष्वरक्षणयोरपि' इति मेदिनी । सं जगत्सुवीरं सेनान्यं व्रज गच्छ । तत्त्वमा-
दुमनादेतोः स त्वं चिराय जीव चहुकाळं प्राणान्धारय । कुमारगमनं विना न
तवान्यजीवानुरिति भावः ॥

श्रुत्वेति वाचं वियतो गैरीयसीं क्रोधादहंकारपरो महासुरः ।

प्रकम्पिताशेषजगत्रयोऽपि सञ्चकेम्पतोऽचैर्दिवमभ्यंधाश्च सः ॥ ३९ ॥

श्रुत्वेति ॥ वियत आकाशस्थेलेवं भूतां गरीयसीमतिशयगुर्वीं वाचं भूत्वा
क्रोधादेतोरहंकारेऽभिमाने । 'गावौऽभिमानोऽहंकारः' इत्यमरः । परः सकः ।
'परः श्रेष्ठादिवूराज्योत्तरे क्षीरं हु केवले' इति मेदिनी । आदिशब्दसंगृहीतत्वेन
शक्तिवाचकत्वं लिपेचनीयम् । सोऽसुरसाकरः प्रकर्षण कम्पितं वेपितमहोरं समक्षं
जगतां श्रयं येन तथा भूतः सञ्चाप्यकम्पत चकम्पे । भारत्या अस्यासत्वादिति भावः ।
अथ च दिवं स्वर्गमुखैरुचैःस्वरेणाभ्यधादचकयत् ॥

अथ 'किम्' इत्यादिभिक्षिभिलदुक्तिमाह—

किं श्रूय रे व्योमचरा महासुराः संरारिष्वनुप्रतिपक्षवर्तिनः ।
मदीयवाचनवेदैना हि साधुना कर्यं विस्मृतिगोचरीकुता ॥ ४० ॥

१ तिळकेन, २ अवकाशी; अवकेशी, ३ विग्रहग्रहः, ४ वर्षम्, ५ जगत्पवीरम्,
६ द्युमित्राय, ७ वरीयसीम्, ८ सः, ९ नाकम्पत; प्राकम्पत, १० अभ्यवासतः; अभ्य-
गासतः, ११ हे, १२ मसादि, १३ वेदनामहोऽधुनेव, १४ विस्मृत्य गताः स्वपूष्टतः.

किमिति ॥ रे व्योमचराः । रे इति नीचसंबोधने । महासुरा महामाणः सुराः
यूर्धं सारारित्स्नोः कुमारस्य प्रतिपक्षे कोटी वर्तम्भे तथाभूताः सन्तः किं ब्रूष
वदृष्ट । नेदं वाक्यमिति इति । ननु वावे त्वया किं कुरुमित्याह—सा पूर्वतरा
मधीयानां वाणानां संबन्धिनी व्राणानां रक्षाणां वेदना पीदासुरा हीदालीमेव
कथं केन प्रकारेण विस्मृतिगोचरीकृता विसरणविषदीकृता । अपि रिदानी-
मपि सैव सर्वम् अवैष्यमाणत्वात् ॥

कदुख्वरैरिति ॥ भो देवाः, यूवमम्बरस्तिता आकाशवर्तिनः सन्तः
यद्विनजातकल्प यद्विनजन्मनः शिशोर्बालस्य बलाद्वीर्यदेवोः कार्तिके वाहुणे
मासि ग्रामता उन्मत्ताः धान हृषि बनान्ते बनमध्ये सुग्रूर्तका मृगा एव
भूतेकाल हृषि किं प्रालपय प्रालापं कुरुष । अपि तु भद्रपेशवा लिङ्गविभेदविज्ञः
प्रालापो न विधेय इति भावः ॥

सङ्केन वो गर्भतपस्तिनः शिशुर्वराक एषोऽन्तमवाप्स्यति ध्वम् ।
अतस्करस्तस्करसङ्करो यथा तद्वो निहन्मि प्रथमं ततोऽर्थ्यमुम् ॥४२॥

सङ्केनेति ॥ भो देवाः, वो युध्याकं सङ्केन संबन्धेन विभिसेन वराकोऽति-
कृपणत्वाच्छोचनीयः । ‘वराकः शंकरे पुंसि शोचनीयेऽभिषेषवत्’ इति भेदिनी ।
एव पुरोवतां गर्भतपस्तिनः । अत्र गर्भशब्देन गर्भत्वं तदस्याक्षीति गर्भः ।
अर्थंआच्च । ततो गर्भत्ववालिति लिप्यतम् । गर्भत्वं चात्र बालत्वद् । ‘गर्भो
अङ्गोऽभेदके कुक्षीः’ इति भेदिनी । एवं च बाल हृषि लिप्यत्वः । स चासौ तपस्ती
च । बालत्वेऽपि तपस्तिवक्यनाद्वाप्त्वे खर्त्यस्तिदम् । एवं च बालत्वम्-
मारम्य तपस्तिवेन लिङ्किचनसेति तात्पर्यादृशः । अथवा गर्भत्वादिति द्व्यन्दोत-
निका या पञ्चमी तदन्तेन तपस्तिशाद्वस्य समासो विधेयः । गर्भत्वं बालत्वमा-
रम्य तपस्तीत्यर्थः । तथा मूलस्य शिवल शिशुर्बालः कुमारः । तस्करसङ्करत्वैर-
सङ्केनातस्करो यथा चौर हृषि । ध्रुवं निबद्धेनान्तं मरणमवाप्स्यति प्राप्स्यति ।
तस्माद्वो युध्यान्तरमं प्राहृ निहन्मि । ‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा’ इति
भविष्यकालेऽपि वर्तमानप्रयोगः । ततो भद्रद्वननानन्वरममुं कुमारमपि निहन्मि
निहन्यवामि ॥

इतीरमस्त्युग्रतरं महासुरे महाकृपाणं कलयत्वलं कुँधा ।

परस्परोत्पीडितजानवो भयानभश्चरा दूरतरं विदुदुः ॥ ४३ ॥

१ कदुख्वरैराट्यः; कदुख्वरैरीरवतः. २ प्रहसाः. ३ कार्तिकीनिषि. ४ भर्गतप-
स्तिनः. ५ अतस्करम्. ६ दु. ७ ध्रुवम्.

इतीर्थि ॥ इति एवोऽस्मीरवति वदति महासुरे तारके नुसा हेतुप्रोत्यरम्भ-
स्थानवयावकं महाकृष्णं महान्तं वदत् । अर्थं वर्षीयसेव । अनेन व्रथम्
स्थानमात्रं एवेति व्यवत्ते । 'अर्थं भूषणपर्याहित्वादेषु निरर्थेऽ' इति विशः ।
कवयति विज्ञाति सति । नभवता देवा भवत्वेतोः परस्परमन्योऽन्यानुवीक्षिता
अतिसेवकीणतया भृष्टवाचाधिता जाग्रत् द्रव्यवार्ताय येत्वात् । 'जला तु प्रसूता
जानूरुपवीहीवदस्तिवाम्' इत्यर्थः । तथादूताः सन्तो दूरतरमतिदूरम् । 'दूर-
निकार्येभ्यो द्वितीया च' इति प्रातिपदिकार्थमात्रे द्वितीया । विदुद्गुः पक्षावां-
चकिरे । 'तु गलौ' इत्यसाम्पत्तैरि लिद ॥

ततोऽवलेपाद्विकटं विहेस्य स व्येघत कोशादसिमुखमं वहिः ।
रथं द्वृतं प्रापय वासवान्तिकं नैन्वित्यवोचन्निंजसारथिं रथी ॥४४॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं स तारके विकटं कराणं वया तथा । वक्ष्यमाण-
स्थासेविशेषं च । 'विकटा वज्रवाराद्धारा विषु विविक्षालयोः' इति मेदिनी ।
विहस्याह्वासं कृत्वा । उत्तममतिं करवाणं कोशादहिन्द्येभत्तं कृतवान् । अथ च
रथी सः 'रथं वासवान्तिकमिन्द्रसमीपं तुत्व । मनु निवेदेन प्रापय' इति निं
सीयं सारथिं सूतमवोचत् । 'ननु प्रभेऽन्यनुवयेऽनुशासेऽन्यवधारणे' इति विशः ॥

मनोतिवेगेन रथेन सारथिग्रणोदितेन प्रचलन्महासुरः ।
तर्तः प्रपेदे सुरसैन्यसागरं भयंकराकारमपारमग्रतः ॥ ४५ ॥

मन इति ॥ ततोऽनन्तरं मनोतिवेगेनान्तःकरणादपि बहुलयतिजयेन सार-
थिना प्रणोदितेन प्रेतितेन रथेन प्रचलन्याच्छन्महासुरस्तारकोऽग्रतः पुरसः । स्थित-
मिति शेषः । वासरमन्तविकं भयंकराकारम् । विभीषणाङ्गुष्ठिमध्युरथमित्यर्थः ।
सुरसैन्यसागरं देवसेनासमुद्रं प्रपेदे प्राप ॥

पुरः सुराणां ईतनां प्रथीयसीं विलोक्य वीरः पुलकं प्रमोदजम् ।
वभार भूम्भाथ स बाहुदण्डयोः प्रचण्डयोः संगरकेलिकौतुकी ४६

पुर इति ॥ वीरः शूरः । 'वीरो रसविशेषे उत्सुक्तरे सुभटे त्रिषु' इति
मेदिनी । स तारकः प्रथीयसीमतिपृष्ठुकां सुराणां देवानां संबन्धिनीं पूरवां
सेनां पुरोऽत्र विलोक्य प्रचण्डयोर्वाहुदण्डयोर्वृजदण्डयोः । 'दण्डोऽच्ची लगुणे
पुमान्' इति मेदिनी । प्रमोदजमानन्दवितं पुलकं देवानां भूम्भा वाहुस्तेन
वभार एतवाम् । वसः संगरकेलौ सङ्गानकीडायां कीर्तुकसुसाहचान् । वीराणां
सेनादूर्ध्वमेव महासुरो हेतुरिति यावः ॥

१ निकृष्य, २ अविक्षोशामाप्ताहितिंच्छाह्वरम्, ३ चत., ४ अर्थ, ५ हतम्,
६ शृणना: प्रथीयसीः, ७ भूम्भा चृह्.

ततो महेन्द्रस चराश्चूचरा रणान्तलीलारभसेन भूयसा ।
पुरः प्रचेलुर्मनसोऽतिवेगिनो युयुत्सुभिः किं समरे विलम्ब्यते ४७

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं भगवः सकाशादप्यतिवेगिनोऽत्यन्तजब्धवन्तः ।
तथा भूयसातिशयेन रणान्ते सङ्क्राममध्ये या लीला विलासः । विकासोऽथ
समराण्डणाधिकरणकमात्मीष्यमुजवपृष्ठगतपराक्षमवलुतिदीनम् । तत्र इभसेन
वेगेन । 'लीलां विदुः केलिविलासखेलाव्याघारभावप्रभवकियासु' इति विष्णः ।
चम्दां सेवायां चरन्तीति विग्रहे 'चरेष्टः' इति अप्रत्ययः । तथाभूता महेन्द्रस्ये-
न्द्रस्य चराश्चाराः । दूरा इति यावद् । 'परो युतप्रवर्ष्ये खालारजङ्गमयोऽवलो'
इति विष्णः । समरे सङ्क्रामे युयुत्सुभियोऽदुमिष्ट्युभिः । भवक्षिरित्यर्थः । किं
विलम्ब्यते किं विलन्तः कियते । अपि तु सत्त्वरमेव युज्वतासिति प्रतिपक्षान्व-
कुमित्यपि शेषः । पुरोऽपे प्रचेलुः ॥

पुरःस्थितं देवरिपोश्चमूचरा बलैद्विषः सैन्यसमुद्रमेभ्ययुः ।
भूजं समुत्क्षिप्य परेभ्य आत्मनोऽभिधानयुच्चैरभितो न्यवेदयन् ४८

पुर इति ॥ देवरिपोस्तारकस्य चमूचराः सेनाचराः पुरःस्थितमप्रस्थितं बल-
द्विष हन्दस्य संबन्धिनं सैन्यसमुद्रं सेनासागरमभ्ययुः संसुख्येन जग्मुः । अथ
चाभितः संसुख्यम् । 'अभितः शीघ्रसाकल्यसंसुखोभयतोऽन्तिके' इति विष्णः ।
भूजं वाहुं समुत्क्षिप्योथाप्य आत्मनोऽभिधानं नाम । 'आक्षयाहौ अभिधानं च
नामधेयं च नाम च' हस्यमरः । उच्चैःस्वरेण परेभ्यः शङ्कुभ्यो न्यवेदयन्वयम-
सुकनामानो वयमसुकनामान इति निवेदितवन्तः ॥

पुरोगतं दैत्यचमूमहार्णवं दृष्टा पैरं चुक्षुभिरे मैहासुराः ।
पुरारिस्त्वनोर्नयनैककोणके भैमुर्भैटांस्तस्यै रणेऽवहेलया ॥ ४९ ॥

पुर इति ॥ महासुरा महान्तः सुरा हन्दादयः पुरोगतमग्रे भ्रातृं दैत्यस्य
तारकस्य चमूरेव महानर्णवः समुद्रसं दृष्टा पैरं केवलम् । 'परमव्ययमिष्ट्युभिः'-
इति विष्णः । चुक्षुभिरे संचेलुः । विग्रह्युरिति यावद् । रणे संगरेऽवहेलया
मदपेक्षया केयं वराकिका सेनेलनादरेणोपलक्षितस्य तस्य पुरारिस्त्वोः शिव-
युत्प्रवर्ष्य नवनैककोणके नैक्रैकदेश पूर्व । 'कोणो वाचप्रमेदे खाल्कोणोऽवै लगु-
षेऽक्षेऽ । वीणाविदावनोपादेऽप्येकदेशे गृहस्य च' इति विष्णः । अथ यृह-
स्त्रैव कोण हस्यविवक्षितम् । किंतदन्यसाधारणत्वेन प्रकृत इष्टसिद्ध्यर्थसुपलक्षि-
तस्ये गमनीय हस्यकम् । भट्टा वोद्धारो मसुः समविविष्णुः ॥

१ उद्युरेन्द्रातुचराः; २ उद्युरेन्द्रस्य चराः. ३ पुरद्विषः; ४ अभ्ययुः.
५ उहेलमात्मणः. ६ अभितः. ७ अखिलाः सुराः; अखिला: स तु. ८ सारारि-
स्त्वोः. ९ ममी. १० मढः; पुरः. ११ भावि रणे है देलया.

द्विषद्धलत्रासविमीविताश्मूर्दिवौकसामन्वकशङ्कुनन्दनः ।
अपश्यदुहित्य भेद्यारणोत्सवं प्रसादपीयूषधरेण चक्षुषा ॥ ५० ॥

द्विषद्धिति ॥ महारणोत्सवमुहित्य लिठोऽन्धकशङ्कुनन्दनः कार्तिकेये
द्विषद्धः वलत्रासेन तारकसंभवासनेन विमीविता भीता शिवोकसां देवानां
चमूं सेना कर्मे । प्रसादोऽनुप्राहः स एव भीयूषमसूर्यं तद्वरति तथा भूतेन चक्षुषा-
पश्यददृशः । अनेन यूषं माभैष, प्रसादा भवत, निःशङ्कु सुप्त्यवं चेति पृथग्यते ॥
उत्साहिताः शक्तिभरस्य दर्शनान्मृते महेन्द्रप्रमुखा भेद्यारणाः ।
जेहं सृष्टे जेतुभरीनरीरमन्म कस्य वीर्याय वरस्य संगतिः ॥ ५१ ॥

उत्साहिता इति ॥ शक्तिभरस्यायुधविशेषस्य धारणः । ‘शक्तिवैले प्रभावादौ
शक्तिः प्रहरणान्तरे’ इति विश्वः । अत एव सृष्टे सृष्टे । ‘सृष्टमासकन्दनं
सङ्क्रम्य’ इत्यन्तरः । तत्यु कुमारस्य दर्शनादेतोरुक्षाहिता उत्साहं प्राप्ता महेन्द्र-
प्रमुखा हृष्टवृष्टा मस्यास्त्रान् वज्रहितमैकारो देवाः सृष्टे संगते ‘ध्रुमेवारीव्याकृ-
तेतुं समर्थोऽस्मि नान्यः’ इति वदन्तः सन्तोऽरीरमन्त्रेभिरे । तथाहि । वरस्य अहृत्य
संगतिः संबन्धः कस्य पुरुषस्य वीर्याय वीर्यं कर्तुं न भवति । अपि तु सर्वस्यापी-
त्यर्थः । गतवीर्यस्य वीर्यंकरणे महादात्र्य एव यज्ञानं वाम्बदिति काक्षा अव्यव्यते ॥
परस्परं वज्रधरस्य सैनिका द्विषोऽपि योदुं स्वीकरोच्यतायुधाः ।
वैतालिकश्चाविततारविक्रमाभिधानमीयुविंश्यैविणो रणे ॥ ५२ ॥

परस्परमिति ॥ रणे युद्धे विजयेभिणो विजयं प्राप्तुमिच्छतः । अत एव
योदुं सुदं कर्तुं स्वकरैराशयीयपापिभिरुदृतानि गृहीतान्यायुधानि खड्गादीनि
वैक्षणाभूता वज्रधरस्येन्द्रस्य द्विषोऽपि तारकस्य च । अपिरच्च समुच्चयार्थः ।
‘अपि: संभावनाप्रभाशाहागर्हासमुद्देये’ इति विश्वः । सैनिकाः सेनाचराः ।
‘चरति’ इति ठक् । वैतालिकैर्विद्यमः आवितान्वाक्गिरितानि तार उर्बिंकमो-
ऽभिधानानि नामानि च यस्मिन्कर्मणि यथा तथा परस्परमस्योन्यमीयुः प्रापुः ।
मिमीलुरिति वाचत् ॥

संक्षामं प्रलयाय संनिपततो वेलाभतिकामतो
वृन्दारासुरसैन्यसागरयुगस्तोषेवदिग्ब्यापिनः ।
कौलातिथ्यमुजो वभूव वहलः कोलाहलः क्रोधेणः
शैलोचालतटीविघड्हनपद्मेष्टाण्डकुर्क्षिमरिः ॥ ५३ ॥

१ विसेकुला चमूम्, २ महाइवोत्पत्तम्; महाइवे बलम्, ३ उत्साहिनः, ४ मुखायिनः,
५ अहंजुषः, अयमतः, ६ प्रदरोदृतायुधाः; प्रज्ञुरोदृतायुधाः, ७ देवानिकैः आवितमा-
नस्तकमाभिधानम्; वैतालिकैः आवितानाभिक्रमाः सोत्साहम्; वैतालिकश्चाभित्तनामविन-
क्षमाभिधानम्, ८ संप्राप्यप्रत्ययाय, संप्राप्ये प्रत्ययाय, ९ आरोहिग्ब्यापिन, १० काळा-
तिथ्यमुभासावहलः; काळातिथ्यमुभासाल वहलः, ११ क्रोधिनः; क्रोधिनः.

सहामिति ॥ प्रक्षवाय नष्टचेहतायै । तां करुमिलयैः । सहामं समर्दे
संलिपततः समुद्रितयतः । अन्यत्र प्रक्षवाय लोकसंहाराय संलिपततो वर्षमा-
नस्य । अत एव वेक्षो मर्यादाश्च । एकत्र न्यायाचरणश्च, अन्यत्रावधिश्च । सीमा-
नमिति चाचत् । ‘वेळा काले च जलघौ तीरे नीरविकारयोः । छिह्नसने रोगे
च सीमि वाचि दुषि चिकाश’ इति विषः । अतिक्रमत उत्तम्यतः । निर्मयो-
दत्तेन तुष्यमानस्य सीमानसुल्लङ्घ चक्रत इत्यर्थः । अत एवावेषासु दिष्टु
व्यापिनो व्यापुवतः । उभयत्रापि समानमेतत् । तथा कालस्य यमस्य संबन्धवा-
तिष्वमतिष्वयुचितस्त्वारं भुनक्ति भोक्षयति तथोक्षस्य । ‘वर्तमानसामीप्ये—’ इति
लद् । अन्यत्र कालं कृष्णमातिष्वयमतिष्वयस्त्वारं भुनक्ति भोजयति । अस्तु भार्ति-
तिष्वयर्थः । प्रलये वर्धमानसमुद्गतेरे केवलं तस्यैव वर्तमानवात् । वृद्धारकार्णो
देवानामसुराणां च चै सैन्ये ते एव सागरौ समुद्रौ तयोरुग्रस्य तुग्रस्य । ‘युनं
तु युगुलं युगम्’ इत्यमरः । तत्संबन्धी क्रोधयो मुखरः कोलाहलः कलकलो
वहकः । अत एव दीलसंविभन्नीनामुखाला उच्चालालक्ष्मसहिता यात्क्रमः ।
सैकतानि शङ्खाणीति चाचत् । तासां विषद्वने स्फोटने पदुः समर्थः । अत एव
अहाण्डे न कुर्क्षिं भरति तथोक्षस्य वभूव । शार्दूलविक्रीदितं वृत्तम् । युर्पार्श्वम-
सज्जस्ताः सगुरवः शार्दूलविक्रीदितम्’ इति लक्षणात् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकवीलक्ष्मणभृष्टत्वासतीयर्मसंभवश्रीसीताराम-
कविविरचितया संजीविनीसमाहयया व्याख्यया समेतः
श्रीकालिदासकृती कुमारसंभवे महाकाव्ये मुरा-
सुरसैन्यसंघट्टे नाम पश्चदशः सर्गः ॥

चोडशः सर्गः ।

अथान्योन्यं विमुक्तास्तशस्तजालैर्भयंकरैः ।
युद्धमासीत्सुनासीरसुरारिवलयोर्महैत् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ सुरासुरसंमेलनानन्तरम् । भयंकरैर्भयमुत्पादयदिः । अन्योन्यं
परस्परं विमुक्तानि प्रहर्तु विमुक्तान्यज्ञसाक्षात्पाणो शारादिमोहनादीनां जालालि
सम्भूष्यैः कृत्वा । सुनासीर इन्द्रः, सुरारिकारकः, तथोक्षले सैन्ये तथोः ।
‘थकं गच्छरसे रुपे स्वामलि त्वैर्व्यसन्मययोः’ इति विषः । महद्वोरं तु तुं सहाम
आसीद्वूर । सर्गेऽविमुक्तमनुहृत ॥

पतिः पतिमीयाय रणाय रथिनं रथी ।
तुरंगस्य तुरंगस्यो दन्तिस्यं दन्तिनि वितः ॥ २ ॥

पतिरिति ॥ यस्ति पादचारी पर्सि पादचारिणम्, रथी रथाश्वरो रथिनं रथाकुदम्, तुरंगस्वोऽश्वाहस्तुरंगस्वमश्ववाहम्, दन्तिनि गजे लिंगो दण्डिन्द्रं गजारोहम्, रणाय रणं करुंगमीवाय संसुखमगमत् । अत्र प्रत्येकं किंवासंकल्पो विजयः अवधा बहुत्प्रसङ्गः ॥

युद्धाय घावतां धीरं वीराणामितरेतरम् ।

वैतालिकाः कुलाधीशा नामान्यलमुदाहरन् ॥ ३ ॥

युद्धायेति ॥ इतेरतं परस्परं युद्धाय युद्धं कर्तुं धीरं गम्भीरं यथा घावतां विद्वतां धीराणां योदृणां नामानि कुलाधीशाः कुलस्तामिनः । कुल-प्रदीपा हस्ति यावद् । अनेन स्वारमसिद्यायामतिप्रादीप्यं व्यजयते । वैतालिका वन्दिनः । अर्थं शूष्णम् । शोभेति यावद् । यथा स्वात्तथोदाहरसूचुः । अयम्-मुक्तसंज्ञको धीरो घावति, अयम्मुक्तसंज्ञको धीरो घावतीस्वंभूतं जगदुरित्यर्थः । आत्मपरावदोधार्थेति भावः ॥

पैठतां बन्दिवृन्दानां प्रवीरा विक्रमावलीम् ।

क्षणं विलम्ब्य चित्तानि ददुर्घोत्सुकाः पुरः ॥ ४ ॥

पठतामिति ॥ प्रवीराः प्रकृष्टयोद्धारो विक्रमावलीं पराक्रमसमाहारं पठतां स्तुवताम् ‘सातुं पराक्रान्तम्, सातुं पराक्रान्तम्’ इति वदतां बन्दिवृन्दानां वैतालिकसमूहानां युरोद्धेये चित्तानि मनांसि क्षणं विलम्ब्य ददुः । यतो युद्धो-त्सुकाः समरोत्कण्ठिताः । समरोत्कण्ठितमनोश्चताभावो च श्रवणेन्द्रियस्य केवलस्यवाद्योधासंभवात् ॥

सङ्क्रामानन्दवर्धिण्यौ विग्रहे पुलकाच्छिते ।

आसीत्कवचविच्छेदो वीराणां मिलतां मिथः ॥ ५ ॥

सङ्क्रामेति ॥ सङ्क्रामानन्देन समरोत्कण्ठेन वर्धिण्यौ वृद्धिशीले । अत एव पुलकाच्छिते रोमाङ्गभ्यासे मिथो मिलतां संयक्षमानानां वीराणां योदृणां विग्रहे शरीरे । जातावेकवचनम् । कवचानां विच्छेदो विमेद आसीत् ॥

निर्दयं सङ्क्रमितेभ्यः कवचेभ्यः संमुत्तियतैः ।

आसन्व्योमदिशस्तूलैः पौलितैरिव पाण्डुराः ॥ ६ ॥

निर्दयमिति ॥ निर्दयं निर्कृपं लहमितेभ्यः करवालविदीप्येभ्यः कवचेभ्यः सकाकाससमुत्तियतेष्वृयितैस्तूलैः कापासैः । ‘तूलः पितौ भवेत्तूलं ब्रह्मदाविहायसोः’ इति विषः । पलितैरिव जटाजनितमुकुरवैरिव । ‘पलितं जटा लोकुपम्’ इत्यमरः । स्योमसहिता विषः पाण्डुराः चेता आसन् । उत्प्रेक्षया कवचविच्छेद-

१ कुलाधीशनामानि, २ पठिता बन्दिभिः श्रुत्वा प्रवीरविद्वदावलीः; पठिता बन्दिभिः समुत्तियतेष्वृयितैस्तूलैः; कापासैः । ३ पठिता बन्दिभिः प्रवीरविद्वदावलीः; पठतां बन्दिवृन्दानां प्रवीरविद्वदावलीम्, ४ अपि, ५ पुलकाच्छिते, ६ चीराणाम्, ७ समुच्छ्रूतैः, ८ स्थूलैः, ९ पतितैः, १० विषयाः

देऽपि वीराणां युद्धिष्ठिर उत्साहो न विभिन्न इति ध्वन्यते । अतोऽलंकारेण
वस्तुध्वनिः ॥

खङ्गा रुधिरसंलिप्ताश्फटांशुकरभासुराः ।

इत्सततोऽपि वीराणां विद्युतां वैभवं दधुः ॥ ७ ॥

खङ्गा इति ॥ रुधिरेण संलिप्ताः । तथेतस्ततश्चाङ्गांशुकरैः सूर्यकिरणम्यति-
करेभासुराश्चमूर्खेन्तो वीराणां खङ्गा विद्युतां लहितां वैभवं सादर्थं दधुः ।
नदृच्छुशुभिर इव्यथैः । अत्रोपमया खङ्गानां वीरकरसंरक्षकजलितपरिकरणम्-
श्कारकारित्वं ध्वन्यते । अतोऽग्राप्यलंकारेण वस्तुध्वनिः । तथा वीरकरसंपर्कंज-
ग्नितपरिकरणमत्कारकारित्वरूपव्यङ्ग्येन प्रतिदृग्निविहननजनिकहिंगुणोत्साहवर्च-
च ध्वन्यते ॥

विसृजन्तो मुखैर्ज्वाला भीमा इव भुजंगमाः ।

विसृष्टाः सुभटै रुदैर्घ्योम व्यानश्चिरे शैराः ॥ ८ ॥

विसृजन्त इति ॥ रुदैः सुभटैः शोभनयोद्भुमिविभृष्टा विमुक्ताः वारा-
वाणाः । मुखैर्ज्वाला उडका विसृजन्तो सुमुक्ततः । अत एव भीमा भयानका
मुखंगमा हवेत्युपेक्षा । घ्योम कर्म व्यानश्चिरे व्यापुः । अत्र सुभटकर्तृं-
विसर्जनम्यापारपूर्वकघ्योमव्याह्या प्राप्तमादिताविशिष्टाशुभिग्रहमेदनं ध्वन्यते ।
अव्यया घ्योमव्ययासिमात्रस्वैव विवक्षितत्वेन व्यापृतेष्वर्षबंवसुज्ञान्यते । तेनात्र
वस्तुना वस्तुध्वनिः ॥

बाढं वपूर्षि निर्भिद्य धन्विनां निश्चतां मिथः ।

अशोणितमुखा भूमि प्राविशन्दूरभासुराः ॥ ९ ॥

बाढमिति ॥ मिथोऽन्योन्यं दूरमतिशयेन लिङ्गतां यहरतां धन्विनां धनु-
धारिणां वपूर्षि गात्राणि बाढं गाढम् । इठमिति यादत् । मिर्भिद्याप्यशोणित-
मुखाः शोणितसाहित्यराहित्यवन्ति सुखान्यग्राणि येषां त भासुरां वाणा भूमि
प्राविशन्त्रविद्या । अत्र विमेदका अप्यशोणितमुखा इति विरोधाभासालंकारेण
वाणानामतिशीत्रगमित्वरूपवस्तुध्वनिः । न च शीत्रमेव व्यञ्जनीयमिति वाच्यम् ।
भासुरां इत्यनेनैव तदमिहितत्वाद् ॥

निर्भिद्ये दन्तिनः पूर्वं पातयाभासुराशुराः ।

पेतुः प्रवरयोधानां प्रीतानामाहोत्सवे ॥ १० ॥

निर्भिद्येति ॥ भाष्वोत्सवे सङ्क्रामरूपोत्सवे प्रीतानां प्रवरयोधाभासामतिशेष-
योदृणां संवन्धिन भासुरां वाणा दन्तिनो यज्ञादिर्भिद्य मेदविश्वा पूर्वं पात-
याभासुः । पश्चात्यवस्थमपि पेतुः । अत्र वाक्यार्थरूपवस्तुना प्राप्तापहारकं तेषा-
मतिशैष्यं वस्तु ध्वन्यते इति वस्तुना वस्तुध्वनिः ॥

१ विद्युतम्; विद्युतः. २ द्रुहैः; द्रुहः. ३ अमुराः. ४ गाढम्. ५ निर्भिद्य.

ज्वलदग्निमुखैर्बाणीर्नैरन्त्रैरितरेतरम् ।

उच्चैर्वैमानिका व्योग्नि कीर्णे दूरमपासरन् ॥ ११ ॥

ज्वलदग्निमुखैः प्रज्वलदग्निमुखैः । उत्थेतरेतरं परस्परं
नीरन्त्रैर्विनिर्गतव्यक्ताशैः । परस्परसंघटितैरिति तात्पर्योये । बाणैः शौरैः । उच्चैरति-
शायितं यथा तथा कीर्णे व्यासे व्योग्नि वैमानिका विमानवाहिणो देवा विष्वादयो
दूरमपासरन्तुद्गुहुः । आप्मश्चारीरसंसक्षणशक्ताङ्गुलाराघाविति भावः ॥

विमितं धन्विनां बाणैर्व्यथार्तमिव विहृलम् ।

ररास विरसं व्योम इयेनप्रतिरबच्छलात् ॥ १२ ॥

विमितमिति ॥ धन्विनां बाणैर्विभिन्नं विदीर्णम् । अत एव व्यथात् धीड्या
द्गुःविहृलम् । अत एव विहृलम् । इति कर्तव्यताविमानाश्रवमित्यर्थः । व्योम
नभः इयेनप्रतिरबच्य पक्षिविशेषप्रतिच्छवेनेश्छलान्मिषेण विरसे कठोरं यथा तथा
ररासेव करोदेवेत्युत्तेक्षणकारः ॥

चापैराकर्णमाङ्गुष्ठैर्विमुक्ता दूरमाशुगाः ।

अधावन्हविरास्वादलुभ्या इव रणैषिणाम् ॥ १३ ॥

चापैरिति ॥ आकर्ण कर्णपर्यन्तमाङ्गुष्ठैर्विमुक्तां चोद्यूर्णां संवन्धिभिक्षारैर्वैर्जु-
मिर्विमुक्ता विसृष्टा आशुगाः शशा रुविरास्वादे लुभ्या लम्पटा इव दूरमधावन्ह-
द्गुहाः । उव्यटोऽपि भोजनास्वादाय हुतं प्रश्नायते तद्वत् ॥

गृहीताः पाणिभिर्विर्वीकोशाः खड्गराजयः ।

कान्तिजालच्छलादाजौ व्यहसन्संमदादिव ॥ १४ ॥

गृहीता इति ॥ आजौ सङ्कामे दीरैः कर्तृभिः । पाणिभिर्गृहीताः । तथा
विकोशाः कोशरहिताः । 'कोशोऽस्मी कुशले पाले विव्यलङ्घपिधानके' इति
नेत्रिनी । खड्गराजयः करवालप्रक्षयः कान्तिजालच्छलाद्युतिसमूहकैतवेन संसदा-
द्गुहीराणामपि शत्रुविद्युतासाज्ञे वदमेव व्योग्नितास्था नाम्य इति प्रमोदाग्रह-
सचिव जहसुरिवेत्युत्तेक्षण ॥

खड्गा शोणितसंदिग्धा नृत्यन्तो वीरपाणिषु ।

रेजोघने रणेऽनन्ते विषुतां वैर्मवं दधुः ॥ १५ ॥

खड्गा इति ॥ शोणितसंदिग्धा लविरसंलिहाः । तथा वीरपाणिषु नृत्यन्तः
खड्गाः । रजसा घने साम्ने । तथानन्तेऽपारे रणे विषुतां वैर्मवं दधुः । वद्यु-
मुभिर इत्यर्थः । अत्र पदार्थैरुतिलिपैर्मालाङ्कारः ॥

१ कीर्णैः । २ यथार्विषु विहृलम् ; वेश्यान्या इव विहृलम् ; विशाल इव विहृली.
३ सेनापतिरबच्छलात् ; सेनापतिरिदिव च्छलात् । ४ कान्तिजालच्छलादाजौ व्यहसन्स-
मदा इव ; कान्त्याननच्छलादाजौर्व्यहसन्मुमदा इव ; कान्त्या जनच्छलादानैर्व्यहसन्स-
मदा इव । ५ रक्षोवनरप्ये । ६ विभ्रमम् ।

कुन्ताश्काशिरे चण्डमुलसन्तो रेणार्थिनाम् ।
जिह्वामोगा यमसेव लेलिहाना रैणाङ्ग्नेष्ट ॥ १६ ॥

कुन्ता इति ॥ रणाङ्गेस कुन्तामचत्वरे चण्डं प्रचण्डं चथा तथोल्लासन्तो दीप्य-
मात्राः कुन्ताः प्रासाः । मल्ला इति चावद् । 'कुन्तः प्रासे चण्डभावे क्षुद्रजन्तौ
गवेषुके' इति विश्वः । लेलिहानाः पुनः पुनरतिथावेन वा लिहन्ति ते लेलिहानाः ।
आस्वादयन्त इत्यर्थः । लेलिहेष्टकुन्ताच्छान्तय । यमस्व जिह्वामोगा हृष रसनारूपयन्ना-
णीव । 'अमोगो वरुणाञ्जने पूर्णतायथ्योरपि' इति विश्वः । चकाशिरे दिष्टुतिरे ॥

प्रज्वलत्कान्तिंचक्राणि चक्राणि वरचक्रिणाम् ।

‘वैण्डांशुमण्डलश्रीणि रणव्योमनि वञ्चमुः ॥ १७ ॥

प्रज्वलदिति ॥ प्रज्वलत्कान्तिंचक्राणि कान्तिचक्रं शुतिमण्डलं वेषां तात्रि ।
तथा चण्डांशुमण्डलस्य सूर्यमण्डलस्य श्रीरिव श्रीः क्षोभा वेषां तात्रि । वराः ऐहां
ये चक्रिणो योधास्तेषां संक्षम्भीनि चक्राण्यायुधविशेषाः । 'चक्रो गणे चक्रवाके
चक्रं सैन्यरथाङ्गयोः । आमजाले कुलालस्य भाण्डे राहूम्बयोरपि' इति विश्वः ।
रणव्योमनि सङ्कामहृपगग्ने वञ्चमुः । 'वा झूङ्मुखसाम्' इत्येत्वाम्भासलोपयो-
र्विकल्पः । अथ व्याख्यानानन्मतरम्—चरचक्रिणो वराणां वीराणां ये चक्रिणो
रथास्तेषां चक्राण्यानि रणव्योमनि वञ्चमुः । विशेषण्डायमुभयन्नापि समानम् ॥

केचिद्दीरैः प्रणादैश्च वीराणामभ्युपेयुषाम् ।

निपेतुः क्षोभतो विहादपरे मुष्मुहुर्मदात् ॥ १८ ॥

केचिदिदिति ॥ अम्बुपेयुषां संमुखमागतवतां वीराणां चीरैर्गम्भीरैः प्रणादै-
र्गंजितैः केचिद्दीरैः क्षोभतवित्ससंचलनादेतोवांहाद्याज्ञिपेतुमुमूर्च्छुः । अपरे
केचिन्मदाङ्गवाम्बुमुद्दुः । चेतनाविरहिता चम्भुरित्यर्थः ॥

कविदम्भ्यागते वीरे जिह्वांसौ गुदमादधौ ।

परावृत्य गते क्षेष्वव्य विषसादाहृतप्रियः ॥ १९ ॥

कविदिति ॥ कविद्वीरो विषांसौ हन्तुमिछ्छौ वीरेऽम्भ्यागते संमुखमागते
सति । गुदमादधौ प्रससाद् । अथ च क्षुब्धं पृथक्वीचमहायमुभितेऽत एव परावृत्य
गते तु विषसाद् लिहोऽभूत । यत भाहृतप्रियः सङ्कामप्रियः । वीराणां प्रसिद्ध-
निदर्शमुखागतमनसेव श्रीतिज्जकं भवतीति आदः ॥

वहुभिः संहं युद्धा वा परिभ्रम्य रणोल्लणाः ।

उंदिश्य तानुपेयुः केऽपि ये पूर्वजृता रणे ॥ २० ॥

१ रणार्थिः २ जिह्वामोगा ३ रणाङ्ग्नेष्ट ४ रणाजिरे ५ चक्राणि ६ चण्ड-
मण्डल ७ लोरैः ८ तु ९ वाहा न १० क्षुब्धः क्षुद्रे ११ सामुखानाः
१२ नामप्राहम्बुपेयुः केऽप्यप्य पूर्वजृता ववम्

बहुभिरिति ॥ रण उद्धरणा उद्गताः केऽपि योजा रणे सङ्क्रामे बहुभिः सह
सुदूर परिभ्रम्य वा तानुद्दिश्योपेत्युद्युक्तार्थमनिजाम्युः । वे पूर्वं तृतीयाहृताः ।
यैः सह एवंयोधि तैरेव सह तु चरपि योद्धुं जग्मुरित्यर्थः ॥

अभितोऽभ्यागतान्योद्धुं वीरान्रणमेदोदृतान् ।
प्रत्यनन्दन्सुजादण्डरोमोद्रमभृतो भटाः ॥ २१ ॥

अभित इति ॥ सुजादण्डेषु यो रोमासुद्रमलं विभृति तथाभृता भटा
योजा: कर्तारः रणस्य सङ्क्रामस्य मदेनोदृतान् । अत एव योद्धुमभितोऽभ्यागता-
न्वीरान् । आलोक्येति शेषः । प्रत्यनन्दन्त्यहृत्यन् ॥

शत्रुभिञ्चेष्टकुर्मेभ्यो मौक्तिकानि च्युतान्वयैः ।
अध्याहवक्षेत्रमुपकीर्तिर्वीजाकुरुत्रियम् ॥ २२ ॥

शत्रुभिति ॥ शत्रैर्भिन्ना विदीर्णा य इमकुम्भा गजगण्डस्थलानि । 'कुम्भः
खातकुम्भकर्णस्य सुते वेश्यापती घटे । राक्षिभेदे द्विपक्षे च' इति विष्वः । तेभ्यो-
ऽध्यक्ष्युतानि मौक्तिकानि कर्तृपि । अध्याहवक्षेत्रमविसङ्कामेदारम् । उपम् ।
'द्विप्र वीजसंतने' हत्यतो निष्ठा । यक्तीर्तिर्वीजं वशोरूपमहीरुहत्रीजं तस्याकुर-
म्भस्य शिर्यं शोभाम् । द्विभिरिति शेषः ॥

वीराणां विष्वमैर्योषिंदुता वारणा रणे ।

शास्यमाना अपि त्रासाद्वेजुर्धृताकुशा दिशः ॥ २३ ॥

वीराणामिति ॥ रणे विष्वमैर्योषिंदुता वारणा राजा: शास्यमाना: विष्वमाणा अपि । यन्त्रभिरिति शेषः । धृताकुशा अपमा-
निताकुशा: सन्तत्यासाहित्यो मेष्टुः । 'दुक्लभज-' इत्येत्याभ्यासलोपैः । विष्वः
प्रति पलावांचक्किरे ॥

रणे वाणगणैर्भिन्ना अमन्तो भिन्नयोधिनः ।

निममञ्जुर्भिलङ्घकनिर्जगासु महागजाः ॥ २४ ॥

रण इति ॥ रणे सङ्क्रामे वाणगणैः चानुशासनैः चानुशासनैर्भिन्नयोधिनो विदीर्णयन्तारः ।
अत एव स्वप्नमपि भिन्नाः अत एव अमन्तो महागजा मिलम्यः संयुजन्त्यो वा
रक्षस्य निष्प्रगासु निममञ्जुः ॥

अंपारेऽद्युक्तस्तरित्पूरे रथेष्वैतरेष्वपि ।

रथिनोऽभिरिषु कुद्धा हुकृतैर्यसुजञ्जरान् ॥ २५ ॥

१ अध्यागतान्, २ योधी, ३ योद्धा, ४ योद्धान्तः, ५ योद्धातः, ६ प्रत्यनन्दन्त्यहृत्यन्
रोमोद्रमभृतो भद्रात्, ७ योधुः, ८ याहवक्षेत्रमभ्युपकीर्तिर्वीजोद्युक्तरभियम्, ९ गङ्गत्,
१० निमग्रा: सुमहायजाः, ११ अपरेऽद्युक्तस्तरित्पूरे, १० अभिरिषि कुद्धा हुकृतैः;
अभिकुशा कुद्धुहुकृतैः.

अपार इति ॥ उच्चेष्ठेष्यपि रथेष्यपारेऽगावेऽसुक्सरित्प्रते एवितमयीमवाहे
मज्जसु सत्तु इविनो रथारोहः कुरुः । अत एव हुक्तैः भीष्मन्त इति
शेषः । अभिरिषुं शत्रुर्समुलं रथारम्भस्त्रजस्त्रवजुः ॥

खङ्गनिर्देशभूर्धानो व्यापतन्तोऽपि वाजिनः ।

प्रथमं पातयामासुरसिना दारितानरीन् ॥ २६ ॥

खङ्गेति ॥ खङ्गनिर्देशमूर्धानः करवालकुत्सित्सः । अत एव वाजिनोऽशा-
गापतन्त्रोऽध्यसिना खङ्गेन दारितानिवृण्णानरीन्प्रथमं पातयामासुः । मुनः स्वयं
पेतुरिति शेषः । अत्र 'कारमित्वासिना रिपूर्' इति पाठः साधीयान् ॥

बीराणां शत्रुभिंचानि शिरांसि निपतन्त्यपि ।

अथावैन्दन्तदष्टोष्टमीमान्यभिरिषुं कुधा ॥ २७ ॥

बीराणामिति ॥ शत्रुभिष्मान्यत एव निपतन्त्यपि दम्तैर्दण्णः पीडिता च
ओहा अधरास्तर्भीमानि बोराणि बीराणां शिरांसि कुधाभिरिषु वैरिसंमुलमधावन् ॥

शिरांसि वरयोधानामर्धचन्द्रहृतान्यलेघ् ।

ओददाना भृशं पादैः श्येना व्यानशिरे नभः ॥ २८ ॥

शिरांसीति ॥ अर्धचन्द्रहृताभ्यर्धचन्द्राकारवाणकर्तितानि वरयोधानां शिरांसि ।
पादैराददाना गृह्णन्तः श्येनाः पक्षिविशेषा भृशमतिशयेन नभो अवानशिरे
व्यापुः । सर्वस्मिन्देव नभसि श्येननीतमस्तुकान्देव जातानीति भावः ॥

क्रोधादभ्यापतदन्तिदन्तोरुद्गाः पदातयः ।

अर्धश्वारोहा गजारोहप्राणान्प्रासैरपाहरन् ॥ २९ ॥

क्रोधादिति ॥ पदातयः पदुत्थोऽश्वारोहाश्च क्रोधाद्वेतोभ्यापततां संसुल-
मागच्छता दन्तिनां दन्तेष्वारुद्गाः सन्तः प्रासैः कुर्मीर्जारोहप्राणान्यन्दूणाम-
सूनपाहरन् ॥

शत्रुच्छशगजारोहा विभ्रमन्त इतस्ततः ।

शुगान्तवातचलिताः शैला इव गजा वभुः ॥ ३० ॥

शलेति ॥ शत्रुच्छशगजारोहा वेषामत एवेतत्तो विभ्रमन्तो गजाः
शुगान्तवातैः प्रक्षेपभञ्जनालिता उत्पातिताः शैला इव वभुः शुशुभिरे ॥

मिलितेषु मिथो योदुं दन्तिषु प्रसर्म भटाः ।

अगृह्णन्युभ्यंमानाश शस्त्रैः प्राणान्परस्परम् ॥ ३१ ॥

मिलितेष्विति ॥ योदुं मिलितेषु दन्तिषु । आरुद्गाः इति शेषः । भटाः मिथो-
उभ्योभ्यं शुश्यमानाः प्रसर्म वलाच्छस्त्रैः कुरुता परस्परं प्राणान्पृष्ठर ॥

१ व्यापतन्तः, २ निजानाम्, ३ दन्तदण्डोष्टमीषणान्यरिषु, ४ अपि, ५ आदधानः,
६ दिशः, ७ दन्तारुद्गेषु वाजिषु; दन्ताकृद्वाजिषु, ८ अक्षारुद्गाः, ९ सहस्राच्छानः.

रेता मिथो मिलहन्तिदन्तसंबर्जोऽनलः ।
योषाञ्जस्त्रहतप्राणानदहत्संहसारिभिः ॥ ३२ ॥

क्वेति ॥ एता क्षेत्रे मिथोऽन्योन्यं मिलता दन्तिना ये इन्द्रासेवां संभर्जातोऽनलोऽपिररिभिवेतिभिः शशैहताः प्राणा येवा ताम्बोधाम्बहसाक्षाददहुडोष ॥

आक्षिता अपि देन्तीन्द्रैः कोपनैः पत्तयः पैरम् ।
र्तदसूनहरन्त्वज्ञघातैः स्वस्य पुरः प्रभोः ॥ ३३ ॥

आक्षिता इति ॥ परमतिशयितं कोपनैः कुदैवन्तीन्द्रैराक्षिता अपि । आक्षेतुं शुण्डेन गृहीता अपीत्यर्थः । पत्तयः पादचारिणः स्वस्य प्रभोः पुरः स्वज्ञघातैस्वसूनन्तीन्द्रप्राणानहरञ्जगुहः ॥

उत्क्षिप्य करिभिर्दूरान्मुक्तानां योधिनां दिविं ।
प्रापि जीवात्मभिर्दिव्या गतिर्वा विग्रहैर्मही ॥ ३४ ॥

उत्क्षिप्येति ॥ करिभिरुत्क्षिप्तोरथाप्य दिवि दूरान्मुक्तानां योधिनां जीवात्मभिर्जीवैः । प्राणीरिति यावत् । विद्या स्वर्गीया गतिः प्रापि । विग्रहैर्देहैर्मही वा प्रापि प्राप्ता । कर्मणि लुक्ष ॥

खज्ञैर्धवलधारालैनिहत्य करिणां करान् ।
‘तेर्षुवापि समं विद्वान्संतोषं न भटा ययुः ॥ ३५ ॥

खद्वैरिति ॥ भटा योधा धवलधारालैर्धवलां धारा लान्ति गृहनित तैः । शुभ्रथैरित्यर्थः । अद्वितीयैः खद्वैः कृत्वा भुवा पूर्यित्वा समं विद्वान्प्रहृतान्करिणां करान्मुण्डाद्यज्ञाचिह्नापि लक्षित्वापि संतोषं तृप्ति न ययुः । अस्यावयि निहन्मीति तु दिमन्तो वभूतिर्यर्थः ॥

आक्षिप्याभिदिवं नीताः पत्तयः करिभिः करैः ।
दिव्याङ्गनाभिरादातुं रक्ताभिर्दुर्तमीषिरे ॥ ३६ ॥

आक्षिप्येति ॥ करिभिः कर्त्तुभिः । करैर्दण्डैः कृत्वाक्षिप्तोरथाप्याभिदिवमाकाशसंमुर्खं वीताः प्राप्तिताः पत्तयः पादचारिणो रक्ताभिरुत्तरकाभिर्दिव्याङ्गनाभिर्दुर्तमीषिरे इटा वभूतुः । अहमेतान्प्रहीष्यामि, अहमेतान्प्रहीष्यामीति त्वरिता वभूतुः ॥

१ गजारुडान्, २ सह सादिभिः, ३ उत्क्षिता, ४ हस्तीन्द्रैः, ५ करैः, ६ ते रिपूनहरन्; त्रिपूनहरन्, ७ स्वज्ञघातैः, ८ दूरम्, ९ दिवः, १० दिव्याङ्गनाकृष्टपरिप्रश्नः, दिव्याङ्गनैषो विग्रहैर्मही, ११ यैः, १२ इदं शक्त्या ताम्बलयोऽहरन्, १३ उत्क्षिप्य, १४ चूतमन्वरम्, अ्यातमन्वरम्,

धन्विनस्तुरगारुदा गजारोहाङ्गरैः क्षतान् ।

त्रैत्यैच्छन्मूर्च्छितान्भूयो योद्धुमाशसतश्चिरम् ॥ ३७ ॥

धन्विन इति ॥ तुरगारुदा धन्विनो धनुर्धारिणो योथाः शरैः क्षतान् । अत एव मूर्च्छितान्माजारोहाङ्गम्भूयोऽपि मुनरपि योद्धुमाशसतो जीवत एताहां-
तिरं प्रलेप्तन् । प्रतीक्षन्ते स्मैष्यं ॥

कुद्दस्य देन्तिनः परिजिघृक्षोरसिना करम् ।

निर्भिद्य देन्तमुखलावारुरोह जिघृक्षया ॥ ३८ ॥

कुद्दस्येति ॥ परिः पादचारी कविष्ठोऽवः कुद्दस्यात् एव जिघृक्षोगृहीतु-
मिष्ठोदेन्तिनः करं देन्तयोरधोभागम् । असिना निर्भिद्य छित्वा जिघृक्षया प्रशुल
तस्यैव गृहीतुमिष्ठया देन्तमुखलावारुरोहाङ्गद्वान् ॥

खड्डेन मूलतो हत्वा देन्तिनो रेदनद्वयम् ।

प्रातिपक्ष्ये प्रविष्टोऽपि पदातिनिरगाहुतम् ॥ ३९ ॥

खड्डेनेति ॥ प्रातिपक्ष्ये शत्रुसंबन्धिनि सैन्ये प्रविष्टोऽपि पदातिः पादचारी
देन्तिनो गजस्य रेदनद्वयं खड्डेन कुत्वा मूलतो मूलादत्ता भित्ता हुतं
निरगाहिक्षकाम । शत्रुसैन्यप्रविष्ट्य मरणमेव भ्रुवम्, तदस्य विपरीतमभूदि-
त्यपिना शोखते ॥

करेण करिणा वीरः सुगृहीतोऽपि कोपिना ।

असिनासूज्जहाराशु तस्यैव खयमक्षतः ॥ ४० ॥

करेणेति ॥ कोपिना कुद्देन करिणा देन्तिना कप्री । करेण कुत्वा सुतरा
गृहीतोऽपि वीरोऽसिना खड्डेन तस्यैव करिण करिण एवासूज्याणाऽहार हत्वान् ।
खयमक्षतोऽभूत ॥

तुरंगी तुरगारुदं प्रासेनाहत्य वक्षसि ।

पवतस्तस्य नाज्ञासीर्त्प्रासवार्तं सके हृदि ॥ ४१ ॥

तुरंगीति ॥ तुरंगवक्षारोहः कविष्ठोद्दा तुरगारुदमवारं प्रासेन कुद्देन
वक्षस्याहत्य तादवित्था पवतस्तस्यावारस्य कर्तुं सक आत्मीये हृदि प्रासवार्तं
कुमक्षतं नाज्ञासीच विजये । तदीयपतनजानम्बुद्धोऽत्वादिति भावः ॥

द्विषा प्रासहृतप्राणो वाजिघृष्टदासनः ।

हस्तोऽहृतमहाप्रासो झुंवि जीवर्जिवाप्रमत् ॥ ४२ ॥

१ प्रलेप्तन्, २ करिणः, ३ देन्तमुखलाव, देन्तमुखेन, ४ आमूक्तः,
५ अकृत्याद्यम्, ६ प्रपतिष्ठोः, ७ तुरंगी, ८ प्रासवार्तम्, ९ हृद्योदत्त-
महाप्राणः, १० भट्टः, ११ अववत्,

द्विषेदि ॥ दिवा कातुणा प्रासेन कृत्वा हृतप्राणो मारितः । तथा वाजि-
पृष्ठोऽप्युपुष्टमात्रे इडासनः । प्राग्द्वासवस्त्वाम्भूतरवे इडर्वं तुक्तम् । तथा इल
उद्धतो महाप्राप्तो येन तथाभूतः कम्बिजीविक्षिप्तं सुम्प्रभ्रमत् । अश्वज्ञमणव-
शाश्वमभ्युक्तिःशब्दं इव लक्षितं हृति भावः ॥

तुरंगसादिनं शश्चहृतप्राणं मर्तं भुवि ।

अबद्वोऽपि महावाजी नं साश्रुनयनोऽत्यजत् ॥ ४३ ॥

तुरंगोति ॥ अबद्वोऽप्यनिहद्वोऽपि महावाजी महानशः साश्रुणी सकाप्ये
नयने यस्य तथाभूतः सन् । शश्चहृतप्राणमर्तं एव भुवि गतं तुरंगसादिनमश्ववारं
नाश्वजाश जाहो । किंतु तज्जीवनमरेकमाणस्त्रैव तथावित्यर्थः ॥

भैलेन शितधारेण भिक्षोऽपि रिपुणाश्वगः ।

नामूच्छर्त्तकोपतो हन्तुमियेष प्रेपतन्नपि ॥ ४४ ॥

भैलेनेति ॥ रिपुणा कर्त्ता । शितधारेण तीक्ष्णधारेण भैलेन भिक्षोऽपि
विद्वारितोऽप्यस्यगत्सुरंगतामी कोपतः कोधवधाश्वामूर्छुंज मुखति स्म । किंतु
प्रपतन्नप्यश्वादधः संसमानोऽपि रिपुं हन्तुमियेषैच्छत् ॥

मिथः प्रौसाहतौ वाजिच्युतौ भूमिगतौ रुपा ।

शृङ्गया युयुधतुः कौचित्केशाकेशि भुजाभुजि ॥ ४५ ॥

मिथ इति ॥ भिक्षोऽप्योन्यं प्रासेनाहसी । अत एव वाजिच्युतौ सकाकाः-
च्युतावधः पतितौ । अत एव भूमिगतौ कौचित्केशि रुपा युतौ सम्तौ शङ्खया
स्वङ्गपुण्या युयुधतुयुधताते । अथ च केशाकेशि केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं
युजुहम्, भुजाभ्यां भुजाभ्यां प्रहृत्य प्रवृत्तं युजुहम् तदभूत् । ‘तत्र तेनेवमिति
सरूपे’ इति सूत्रेण समाप्तः ॥

रथिनो रथिभिर्वर्णैर्हृतप्राणा इडासनाः ।

क्षेतकासुक्संधानाः सप्राणा इव मेर्निरे ॥ ४६ ॥

रथिन इति ॥ रथिभी रथारोहः कर्त्तुभिः । जागैः कृत्वा हृतप्राणास्तथा
इडासनाः क्षेतं नहं कासुक्संधानं धनुःसज्जीकरणं येवामेवं भूता रथिनो रथारोहः
सप्राणा इव जीवन्त इव मेर्निरे मताः । कर्मणि लिद । द्रष्टुभिरिति दोषः ॥

न रथी रथिनं भूयः प्राहरच्छस्त्रमूर्णितम् ।

ग्रत्याश्वसन्तमन्विच्छर्जातिष्ठुवि लोभतः ॥ ४७ ॥

१ अश्वाद्यः; अश्वाशः २ नाश्रत्वनवनः; ३ खड्डेन ४ च पतन्; लिपतन्,
५ प्राप्तहस्तः; प्राप्तहतः; ६ शर्वैः; ७ हृत ८ रेजिरे ९ मत्वेनम्, १० नागा-
चुद्गमकोभतः;

मेति ॥ इती रथारोहः सखेण सूर्यितमयेतिं रथिनं शूलो व ग्राहकः ।
सिद्धु पुनरपि भुवि ठोभतो कोमेत । तुतीषार्थं तरिः । प्रसाक्षसन्ते पुगल्ली-
वस्तुमनिवस्तुपेशमात्रः सकृतिष्ट ॥

अन्योन्यं रथिनौ कौचिद्वितप्राणौ दिवं गतौ ।

एकामप्सरसं प्राप्य युयुधाते वरायुधौ ॥ ४८ ॥

अन्योन्यमिति ॥ वरायुधौ अद्वायुधौ कौचिद्वितिनावस्त्रोन्दं परस्परेण
कृत्वा गतप्राणी गमितासु अत एव दिवं गतावेकामप्सरसं प्राप्य युयुधाते ।
अहमेतां ग्रहीष्वामीति वदन्ती कलदं चक्षुरित्यर्थः ॥

मिथोऽर्धचन्द्रनिर्दन्तमूर्धानौ रथिनौ रैचा ।

सेचरौ भुवि नृत्यन्तौ स्वक्षबन्धावपश्यताम् ॥ ४९ ॥

स्थिथ इति ॥ मिथोऽन्योन्यमर्धचन्द्रेण तदाकाशाणेन लिखेनमूर्धानौ छिद-
मस्तकावत एव सेचरावाकाशचारिणौ हवा कान्त्या युतौ कौचिद्वितिनौ रथा-
रोहौ कर्तारौ । भुवि नृत्यन्तौ गात्रं विक्षिपन्तौ स्वक्षबन्धौ शिरोरहितस्वदेहौ
कर्म । अपश्यतां दण्डवत्तौ ॥

रणाङ्गणे शोणितपङ्कपिच्छिले कर्यं कर्थचिन्ननृत्युर्धतायुधाः ।

नदसु तूर्येषु परेतयोपितां गणेषु गायत्सु क्षबन्धराजयः ॥ ५० ॥

रजेति ॥ त्वयेषु नदसु सत्सु, परेतयोपितां भूताङ्गनानां गणेषु गायत्सु
सत्सु, शतायुधाः क्षबन्धराजयः शिरोरहितदेहपङ्कयः शोणितपङ्कपिच्छिले हस्ति-
कर्दमलिष्ये । अनेन शिरागत्वस्तुक्षम । रणाङ्गणे सङ्कामचत्वरे कर्यं कर्थचिन्नम-
हता कष्टेन चनृतुर्गात्रं विचिकित्पुः । सूर्येरतिक्षिगत्या पादयोः स्वैर्येण स्पाष-
नासंभवाङ्गूर्धे प्रयत्नो योग्य इति भावः । एवां भुकानौ स्फुटार्थस्वादिस्तरेण
विष्टुतिवर्णका । प्रसङ्गादव्यक्तिनिर्धारणेन लाभवायकादि । भतः क्षम्तव्यमित्य-
लम् । उपजातिरूपतम् ॥

इति सुररिपुर्वचे युद्धे सुरासुरसैन्ययो

रुधिरसरितां मज्जादन्तिवजेषु तटेष्वलम् ।

अरुणनयनः क्रोधाङ्गीमग्रमद्भुक्टीमूर्खः

सपदि कक्षभासीशानभ्यामगत्स युयुत्सया ॥ ५१ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण सुरासुरसैन्ययोदेवदैवसैन्ययोर्युद्धे सङ्कामे
कृते यूदे सति । तथा रुधिरसरितां शोणितनदीनां तदेषु मज्जसो निमझी-
वस्त्रो दन्तिवजा गजसमूहा येषु तथामूर्तेषु सत्सु । अलमतिशयेन क्रोधाङ्गेतो-

१ इतप्राणौ; इतप्राणो. २ रुक्षितौ. ३ रुपा. ४ स्वचरैः. ५ शोभित. ६ क्रोधा-
भीनभ्रमद्भुक्टीमूर्खः; क्रोधासीनभ्रमद्भुक्टीमूर्खः.

दक्षणनयनो दक्षलोचनः । तथा भीमे भवानके अभीति विवरं माने चक्रवीर्युक्ते
भूकुल्योरप्य यस तथोक्तः स शुरारिपुलालको शुशुक्षया योद्धुमित्युया सपर्दि
तत्क्षणमेव ककुभां दिशामीशामिन्द्रादीनष्टिकपालानभ्यागमरसंसुखमाजगाम ।
हरिणी वृत्तम्—‘रसयुगहयैन्सों और स्त्री गो यदा हरिणी तदा’ इति लक्षणात् ।

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकधीक्षणभृत्यजसतीगर्भं संभवश्रीसीताराम-
कविविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्री-
कालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये सुरासुरसंन्य-
चञ्चामवर्णनं नाम षोडशः सर्गः ॥

सप्तदशः सर्गः ।

इदानीं तारकवं चिकीधुषुद्वयमवान्कालिदासः सप्तदशतमं सर्गमारभते—
द्वष्टाभ्युपेतमथ दैत्यपर्ति पुरस्ता-
त्सञ्चामकेलिकुतुकेन यनप्रमोदेम् ।
योद्धुं मदेन मिमिलुः ककुभामधीशा
वाणान्धकारितदिग्म्बरगर्भेत्यै ॥ १ ॥

द्वृष्टेति ॥ अथ तारकसंसुखगमनानन्तरम् । एते ककुभामधीशा इन्द्रादयो-
उष्टी दिकपालाः । सङ्घामः समरः स पूर्व केलिः कीदा । न तु प्रयत्नसाध्यं
कर्मेति भावः । तत्र यत्कुतुकं कौतूहलम् । तदनुभवहेतुक उत्त्वाह इति यावत् ।
सेन घनः सान्द्रः । चहल इति यावत् । यः प्रमोद आनन्दः स यस्म ।
तथा वाणैरन्धकारितः संज्ञातान्धकारी कृतो दिशामम्बरस्य च गर्भः कुक्षिः ।
मध्य इति यावत् । येन । तथाभ्युपेतं संसुखमागतं दैत्यपर्ति तारकं द्वष्टा
विलोक्य योद्धुं संप्रहर्तुं मदेन गर्वेण । वीररसानुभावेनेति यावत् । मिमिलुः संयु-
युक्तुः । सर्गेऽस्मिन्बसम्पत्तिलका वृत्तम्—‘उत्तम वसन्ततिलका तमजा जग्नी गः’
इति लक्षणात् ॥

देवद्विषां परिवृढो विकटं विहस्य
वाणावलीभिरेमरान्विकटान्वर्षे ।
शैलानिव प्रवरवारिधरो गरिष्ठा-
नद्धिः पराभिरथ गाढमनारताभिः ॥ २ ॥

१ तं च पतिम्, २ प्रसादम्, ३ भक्तिम्, ४ अभितः कुपितो वर्षे, ५ प्रबल-
वारिधरो गरिष्ठानम्भलतीभिः; प्रबलवारिधरोपरिष्ठानम्भलटीभिः; प्रबुरवारिधरो
गरिष्ठानम्भलतीभिः.

‘देवेति ॥ अथाकन्तरं देवद्विषामसुराणां परिहृषो नायकसारको विकटं वथा स्वात्मया । ‘विकटः सुन्दरे प्रोक्तो विशालविकरालयोः’ इति विशः । विहर्सं हस्तित्वा । अहाहासं कृत्वेत्यर्थः । अहाहासोऽव रुद्धभिव्यजकः, न तु सुरसै-
स्त्रविषयिणोऽवहेलवस । तत्र शांकरेरधिष्ठितवात् । विहर्सेत्प्र वेष्यवैत्यं नाशाङ्कीयम् । विकटलेऽपि विशेषाधानात् । प्रदरः प्रकर्षेण घेषः । वषोकालिक इति यावत् । स चासौ वारिधरो मेवो गरिहानतिशयगुरुल्लौकान् । उहिष्येति शेषः । परमभिरकृष्टाभिरनरताभिर्नन्तरं पतनीभिरज्जिज्ञेत्रिव विकटान्करा-
लानमराजिन्द्राविदेवान् । उहिष्येति शेषः । वाणावलीभिः शरपङ्गिभिः कृत्वा ववर्षं कृष्टिमकार्यात् ॥

जम्भद्विषत्प्रभृतिदिव्यपतिचापमुक्ता
चाणाः शिंता देनुजनायकवाणसङ्घान् ।
अहाय तार्थ्यनिवहा इव नागपूणा-
न्सद्यो विचिच्छिदुरलं कणशो रणान्ते ॥ ३ ॥

जम्भद्विषदिति ॥ देनुजानां देवतानां नायकस्य स्वामिनसारकस्य संवन्धिनो वाणसङ्घान्वारसमूहान्कर्मभूतान् । जम्भद्विषप्रभृतयो महेन्द्रादयो चे दिव्य-
तयो दिग्बिधास्तैः कर्तृभिः । चापेभ्यो मुक्ता विशृष्टाः क्षितासीश्वरा चाणाः शासाः । नागपूणाम्बर्पत्तजान् । ‘नागः पक्षागमातङ्गकूराचारिषु तोवदे’ इति,
‘पूर्णस्तु कमुके वृन्दे’ इति च विशः । अहाय शीघ्रम् । ‘द्राम्भटित्यजसाहाय’ इत्यमरः । तार्थ्यनिवहा गरुडसमूहा इव । ‘तार्थ्यं रसाभन्ते तार्थ्यो गरुडे
गरुडाग्रजे’ इति विशः । रणान्ते सङ्घाममध्ये सद्यः सप्तवलमतिशयेन कणशो विचिच्छिदुर्विभितुः । कणशो इति ‘बहूल्य—’ इति शस् ॥

तौन्प्रज्जवलतफलमुखैविष्येः सुरारि-
नामाङ्गितैः पिहितदिग्गगनान्तरालैः ।
आच्छादितस्तृणचयानिव ईव्यवाह-
श्चिच्छेद सोऽपि सुरसैन्यशराङ्गरौयैः ॥ ४ ॥

तानिति ॥ सोऽपि तारकोऽपि प्रकर्षेण उवलन्ति दीप्यमानानि फलकां
फलकानाम् । अयोग्निमित्तपुरोभागानामिति यावत् । ‘फलं हेतुहते जातीक्ष्णे
फलकसत्ययोः’ इति मेदिनी । मुखान्यग्राणि वेषाम् । अत पूर्व विषमैङ्गुःसहैः ।
तथा सुरारिनाङ्गा तारक इति वर्णपाद्याङ्गितैर्युक्तैः । तथा पिहितमाच्छादितं

१ विताम्. २ असुरराजकवाण. ३ ते; तैः. ४ विश्वैः सुरारिम्-
स्त्ररेऽसुरारिम्. ५ प्राच्छादयंस्तुणवैरिव. ६ हव्यवाहम्.

देवां गगनस्त्रावस्य चान्तराङ्कं मध्यं वैकाशमूलैः नारौदैर्बांगसहैः कुला
सानशीतीवाम्बुद्दैवस्य देवसैन्यस्य शारान् । आच्छादित उपर्याहृतो हस्यवाहौऽ-
गिरसूणवयालिव वासरातीलिव । विष्णेद ज्वालथति स्त्रेत्यर्थः । हस्यवाहौ
सुखचयभसीकरणे वावान्प्रयत्नं उद्भवति तावनेव सुरशारमसात्करणे ।
इकलोऽसुरवाणानां सामर्थ्यातिक्षयो खन्यत् इष्टलंकरेण वस्तुत्वंतिः ॥

दैत्येश्वरो ज्वलितरोषविशेषमीमः
सद्यो मुमोच युधि यान्विशिखान्सहेलः ।
ते प्रापुरुद्गटभुजंगमभीमभावं
त्रादं बदन्धुरपि तांस्त्रिदशेन्द्रमुख्यान् ॥ ५ ॥

दैत्येश्वर इति ॥ ज्वलितः प्रदीपो यो रोषः कोषः । ‘कोपकोषामपरोष-
प्रतिष्ठा’ इत्यमरः । तत्त्वं विशेषं आधिक्यं तेन भीमो धोरो दैत्येश्वरस्तारकः ।
युधि मुखविष्वे सहेलः किमेतद्युद्धमित्यनादरसहितः सन् । यान्विशिखा-
न्याणान् । ‘विशिखो लोमदो शोरे’ इति विश्वः । मुमोच विसर्जने । ते शाराः
सद्यः सप्तशुभ्रता विकटा ये भुजंगमाः सर्पाः, भीमा भयानकासुहुभयभावं
तद्युभयत्वं ग्राषुः । सत्यपि भुजंगमत्वे भीमस्वस्यच्छिकत्वात्युभयपदेशः । अथ च
त्रिव्योन्द्रमुख्यान्प्रभृतीस्ताम्बदेवान्मादं इति यथा तथा बदन्धुरपि । अपित्रै
ग्राहिकियापेक्षया समुख्यार्थः । ‘अपि संभावनाप्रभेशाङ्कागर्हांसमुखये’ इति
विश्वः । इन्द्रप्रभृतयो देवान्मारकोन्मुक्तनागपाशबद्धा बभूतिरत्यर्थः ॥

ते नागपाशविशिखैरमुरेण बद्धाः
श्वासानिलाकुलमुखा विमुखा रेणस्य ।
दिङ्गायका बलरिपुष्पमुखाः सरारि-
सूनोः समीपमगमन्विपदन्तहेतोः ॥ ६ ॥

त इति ॥ अमुरेण तारकेण नागपाशविशिखैर्वैनांगपाशबद्धाणाः कुला बद्धाः ।
अत एव श्वासानिलैर्नैःश्वासपवनेराकुलानि व्यासानि मुखानि येषाम् । अतएव
इन्यस्य विमुखाः परामुखाः । भीतत्वं च रणवैमुख्यं नानुचितमिति भावः ।
बलरिपुष्पमुखा इन्द्रप्रभृतयो विङ्गायका अष्टदिग्विष्या: कर्त्तारः विष्वोऽन्तो नाशः
स एव हेतुः कारणं तस्मात्मरारिसूनोः कुमारस्य समीपं संनिधिमगमन्वापुः ॥

इष्टप्रपातवश्वतोऽपि पुरारिसूनो-
स्ते नागपाशवधनवन्धविपत्तिदुःखात् ।

**इन्द्रादयो मुमुक्षिरे ख्यमस्य देवाः
सेवां व्यधुनिकटमेत्य महाजिगीषोः ॥ ७ ॥**

दृष्टिः ॥ ८ इन्द्रादयो देवाः पुरारिद्वनोऽस्मिपुत्रस्य दृष्टिनेत्रम् । ‘किंचां
दृष्टिः किंचां बुद्धौ लोचने दर्शनेऽपि च’ हृति विश्वः । तस्याः प्रपातः पतनं तस्य
वशतो वशेन प्रमुखेन । प्रभावेणेति यावत् । ‘वाहं सिद्धाप्रमुखयोः’ हृति
विश्वः । नागपादेन चतो द्वयो चन्दो चन्दो चन्द्रसेव शिष्यतिक्षेप यदुःर्थं तत्सम्बन्ध-
न्मुक्षिरे मुक्ताः । अथ च महाजिगीषोरस्य कुमारस्य ख्यमात्मना न तु परोक्षेण
लिङ्कं सांजिध्यमेत्यात्म्य सेवां सेवनम् । स्तुतिमिति फलितोऽर्थः । व्यापुष्टकुः ॥

अथ युग्मेनाह—

**उद्दीपकोपदहनोऽथ सुरेन्द्रशङ्कु-
रहाय सारथिमवोचत चण्डवाहुः ।
बद्धा मया सुरपतिप्रमुखाः प्रसङ्ग
चालस्य धूर्जटिसुतस्य निरीक्षणेन ॥ ८ ॥
मुक्ता वभूषुरधुना तदिमान्विहाय
कर्तास्म्यमुं समरभूमिपश्चपहारम् ।
तत्स्यन्दनं सपदि वाहय शंसुस्तुं
द्रष्टासि दर्पितमुजावलमाहवाय ॥ ९ ॥**

उद्दीपेति ॥ मुक्ता इति ॥ अथ नागपादविमोचनानन्तरम् । उद्दीपः
अदीपः कोप एव दहनोऽस्मिर्यस्य । तथा चण्डा प्रचण्डा बाहु यस्य । एवं शूलः
सुरेन्द्रशङ्कुनारमुक्तोऽहाय इष्टिः ‘ओ सारथे, मया प्रसङ्ग बलाहृदा नागपाद-
वशीकृताः सुरपतिप्रमुखाः इन्द्रादयो देवा चालस्य शिष्योः, न तु शूलः, धूर्जटि-
सुतस्य शिवपुत्रस्य निरीक्षणेन दर्शनमात्रेण, न तु मायज्ञादिप्रवक्षेन, मुक्ता
वभूषुः । अनेन शिङ्गुनारमनिरीक्षणेनैव स्वप्रक्षवर्तिनो देवा भोविता अतो महा-
जिग्योऽवमिति भावः । तत्स्यान्मदीयशत्रूणां पक्षमुक्तिवेन कुतनागपादवोचन-
स्यापापराधादिभान्पुरोत्तरिन इन्द्रादिदेवान्विहाय परिस्यग्य । आहवाय । मया
सहाहवं कर्तुमित्यर्थः । दर्पितमभिमानमूलकं मुजावकं बाहुवीर्यं यस्य न तु
तस्वतः, तथा भूलमसुं पुरोवर्तिनं शंसुस्तुं द्रष्टासि द्रष्ट्यामि । छुट उत्तमेववच-
नम् । अथ च समरभूमौ सङ्घामभुवि ये पक्षवो गृध्रप्रश्नृतयस्तोषामुपहारसुपदारूपं
कर्त्तास्मि करिष्यामि । प्रागवलोकितमेनमत्र इत्वा सङ्घामभूमिस्वेष्यो विहंसे-
म्योऽस्तुं विभज्य दात्यामीत्यर्थः । तत्स्यादेवकार्यत्वासपदि सम एव समन्वयं

१ व्यापुष्ट पुनरेत्य । २ उद्दीपकोपदहनोऽथ सुरेन्द्रशङ्कुः; उद्धर्षकोपदहनोप्यऽ-
सुरेन्द्रशङ्कुः । ३ अहम् ।

इयं वाहव प्रापय । अवश्यकर्तव्ये विलम्बानौचित्यादिति भावः । इति सांख्य-
कपदोर्धं सारजिमवोचत जगाद् । ‘सियन्ता प्राजिता चन्ता सूतः शक्ता च
सारजिः’ इत्यमरः ॥

तत्स्यन्दनः सपदि सारायिसंप्रणुञ्जः
प्रेष्टुन्धवारिधरधीरगभीरघोषः ।
चण्डश्चाल दलिताखिलश्चत्रुसैन्य-
मांसास्थिशोणितंविपङ्कविलुपत्तकः ॥ १० ॥

तत्स्यन्दन इति ॥ प्रक्षुब्धः कोपाविष्टः । अनेन प्रलयकालीन इति व्यउयते,
प्राप्यस्त्रैव तत्त्वं कोधाविद्युद्देश्यानात् । यो वासिधरो मेघसुख घोष इव धीरो
गभीरो धनश्च घोषो यस्य तथोषः । तथा दलितं चूर्णीकृतमस्थिलं समसं चण्ड-
त्रुसैन्यं वैरिसैन्यं तत्त्वं मांसमस्थीनि शोणितविपङ्को रुचिरकर्दमश्चेवतैर्विलुपानि
चाकाणि चरणाणि यस्य । अत एव चण्डः प्रचण्डस्तत्यन्दनस्तारकरथः सपदि ।
स्वामिनोऽनुशासनक्षणं एव न तु सुहृत्वमात्रं स्थित्वेति भावः । सारजिना
संप्रणुञ्जश्चलितुं नोदितः सन् चचाल ॥

द्वाषा रथं प्रलयवातचलद्विरीन्द्र-
कल्पं दलद्वलविरोचविशेषरौद्रम् ।
अभ्यागतं सुररिपोः सुरराजसैन्यं
क्षोभं जगाम परमं भयवेषमानम् ॥ ११ ॥

द्वैति ॥ प्रक्यवातेन युगान्तकालप्रभञ्जनेन चलतोहीयमानेन शिरीन्द्रकल्पं
शिरीन्द्रम् हिमालयेनेवच्यूनम् । हिमालयैपर्यं धवलवसनवेष्टित्वात् ।
'ईयदसमाप्तौ कल्पय' इति कल्पप्रत्ययः । तथा दलतामुपरि वेगपूर्वं कवचाच्छर्णं-
भवतां बलानां देवसेव्यानां विराचो हाहा हाहेति रुदितं तेन कृत्वा विशेषरौ-
द्वमतिशयभयानकम् । आत्मीयघोरारवरैऽद्वाश्रयी भूतस्वेऽप्यतिजघप्रपत्नचूर्णी-
कृतसकलसुरसैन्यविहितमहाघोरविरावशारणाजलितैऽद्वव्यारणानुकूलव्यापारान्
अशीभूतमित्यर्थः । तद्याभ्यागतं संमुखमागतं सुररिपोक्तारकलं रथं द्वाषा भवेन
वेषमानं कल्पमानं सुरराजस्य महेन्द्रस्य सैन्यं सेनाजनसमूहः कर्तुं । परममतुलं
क्षोभं व्यथां जगाम प्राप । तदीपरथावलोकनादेव क्षोभशास्ति: किं पुनर्लवीया-
कृतिविक्षोक्तनादिति भावः ॥

प्रक्षुभ्यमाणमवलोक्य दिग्गीशसैन्यं
शमोः सुरं केलहेलिकुरुहलोत्कम् ।

१ प्रारङ्ग. २ चण्ड. ३ शोणितमुपङ्कविलुपत्तेगः; शोणितस्पङ्कविलुपत्तकः ॥
४ शिराम. ५ समरकेलि.

उहामदोःकलितकासुकदण्डचण्डः

प्रोवाच वाचमुपगम्य स कार्तिकेयम् ॥ १२ ॥

प्रभुभ्यमाणमिति ॥ स तारको दिगीशसैन्यं देवसैन्यं प्रकर्षेण शुभ्यमाणं
शोभं प्राप्नुवद । विभविति वावत् । शुभ्यतेऽनादिकालं तदाकृतिगणत्वाद्वो-
भ्यम् । तथा भूतमवलोक्य हट्टोहमयोरुक्तद्वयोर्दोलोबीह्नोः कलितेन निहितेन
कासुकदण्डपदेन चण्डः सन् । कलहः सङ्कामरूपो विप्राहः स एव केलिः, न तु
प्रथमसार्थं कर्म, तत्र यकुत्तुहूलं तत्रोलकम् । तदभिलापुकमित्यर्थः । तथा शंभोः
शिवस्य सुतं पुत्रम् । अनेन तारकबीरसस्यानुभाव उक्तः । कार्तिकेयं कुमार-
मुपगम्य समीपं गता वाचं प्रोवाचावोचद् ॥

इतः परम् 'रे' इत्यादिमित्यभिः श्लोकौवाचमेव प्रपञ्चवति—

रे शंभुतापसशिशो बत मुञ्च मुञ्च

दोर्दर्पमंत्र विरम त्रिदिवेन्द्रकार्याद् ।

शैस्तैः किमत्र भवतोऽनुचितैरतीव

वालत्वकोमलभुजातुलभारभूतैः ॥ १३ ॥

रे इति ॥ रे इति नीचोक्तिसंबोधने । भोः शंभुतापसशिशो शंभुः शिवः
स एव तापसस्तपस्ती । अनेन महाकृपणस्तं व्यज्यते । तस्य शिशो कौमा-
रावस्थानुभवरसिक, अन्नं मयि विषये । विभीयमाणमिति शेषः । दोर्दर्पं
भुजदण्डगतवीर्येहेतुकममिमानम् । 'दर्पोऽहं कारकस्तर्पोः' इति विष्णः । मुञ्च
मुञ्च । सर्वथैव मुञ्चेत्यर्थः । अथ च त्रिदिवेन्द्रकार्यान्मतीयवधरूपमहेन्द्रविषेषा-
द्विरमः । अनुषुक्तो भवेत्यर्थः । 'व्याङ्गपरित्यो रमः' इति परम्परदम् । नन्दनेक-
साधनकर्माश्रीभूतवेन त्रिवीयवधं विकीर्तुहृष्टं कथं विरमामीत्याशाहृष्टं न हि
तव साधनालि मयि विषये परिपक्विमाणि भविष्यन्तीत्याह—अतीव वालत्व
भवतः संविष्णवनोः कोमलसुजवोशांखत्वादनितायपेलववाहोरमुलं वहुभारभूतैः ।
दुर्बहैरित्यर्थः । अत एवात्र भव्यनुचितैरयोग्यैः शैस्तैः कृपाणप्रभृतिभिः किम् ।
अपि तु न किमपीति भावः ॥

ऐं त्वमेव तनयोऽसि गिरीशगौयोः

किं यासि कालविषयं विषमैः शरैमें ।

सङ्कामतोऽप्यसर जीव पितॄजनन्या-

स्तूर्णं प्रविश्य वरमङ्गलं विधेदि ॥ १४ ॥

१ शंभुतान्तव शिशो. २ दैर्घ्यम्. ३ त्रिदिवेश. ४ शश्वत्. ५ असारैः;
चरित्रैः. ६ वालत्वकोमलभुजङ्गमभारभूतैः; वालाभजकोमलभुजाकममीकम्भौः.
७ एकः. ८ एकतनयः. ९ तत्राचतुः. १० पूर्णम्.

एवमिति ॥ ऐ किशो, एवं आब मद्दिवयको बो द्वेर्देवतास्याङ्गीकारे रसिकः । त्वमिति केहि । ‘एवं प्रकारोपमवोरहीकारावचारणे’ इति विषयः । विषयमैर्दुःसहैर्मे मम कारैवाणैः कृत्वा कालविवर्यं दण्डधरदेवत्य । संयमिनीं पुरी-मित्रवर्यैः । किं किमयै यासि प्राप्नोयि । ‘नीकृजनपदो देशविवर्यौ सूपवर्तमस्य’ इत्यमरा । ननु कारकविवर्यप्राप्तिरितुः कैव नः खलु वीराण्यं हालिरित्याशङ्काह—पतो गिरीशाणीयोः शिवपार्वतेः । अत्र गिरीशास्यार्हितत्वाङ्गुडोऽपि पूर्व-विषयः । एवमेव तनवोऽसि युत्रोऽसि । अतिरुद्धृष्टदृष्टेकुञ्जस्य हृदस्य तत्त्व-कर्मेकाळविवर्यप्राप्तिरितुः कावद्वा भवतीति भावः । एतेन मया सह भवता न कदापि योद्वयमिति व्यज्यते । तर्हि किं कर्तव्यं मयेत्यत्राह—सङ्कामत इति ॥ ऐ किशो, सङ्कामतः समरसकाशादपसर पलायस्य । मद्भे भा तिरुद्वयैः । अत एव जीव प्राणान्धरस्य । इतः पलायनमेव तत्र परमं जीवाः तुरिति भावः । ननु पलायनपूर्वीकीर्तनेन कः पुरुषाणां अविद्यातीत्यत आह—पितुरिति ॥ पितुर्जनकस्य । तथा जनन्या मातुवा । अहतलमुत्सर्गतर्कं तर्णं शीघ्रं प्रविश्योपविश्य वरं श्रेष्ठम् । कृत्वर्थमिति यावद् । विषेहि कुहु । पुद्रसायमेव परमो धर्मो यन्मातापित्रोऽयेन केवापि सम्भापरेण विसर्गः । परितोषकृत्याश्रयो भवति । कथं सङ्कामतः पलायनं सम्भापद्वत्वयमित्यत्याः काङ्क्षायाः पूर्वस्त्रोक्ते ताप्तपदेन विष्टितस्त्वाद् ॥

इतर्भीं हितोपदेशव्याजेन पलायनविविसुपदिशति—

सम्यक्स्वयं किल विमृश्य गिरीशपुत्र
जम्भद्वियोऽस्य जहिहि प्रतिपक्षमाशु ।
एष स्वयं पर्यसि मज्जति दुर्विगाहे
पाषाणनौरिव निमज्जयते पुरा त्वाम् ॥ १५ ॥

सम्यगिति ॥ ओ गिरीशपुत्र द्विषुप्र, एवं सम्यक्सातु यथा स्वाक्षर्या विष्टुश्य विचार्य । साधुविचारणमन्नोदर्कविचारणम् । तत्कृत्यात्य तुरु-वातिनो जम्भद्विष्य इन्द्रस्य प्रतिपक्षं मां स्वयं किलामनैव, न तु परोक्षेण । प्रयोजकत्रेति यावद् । आतु सत्वरं जहिहि नाशव । सातु विचार्यैव मदीयहनकृत्याश्रयो भव । ‘सहसा विद्यीत न कियामविदेः परमापदां पदम् । शृणते हि विष्टुश्यकारिणं शुणकुञ्जाः स्वयमेव संपदः ॥’ इति न्यायादिति भावः । प्रसुतेऽविष्टुश्य करणेन कैव विष्टितिरित्याशङ्काह—एष इति ॥ ऐ किशो, एष जम्भद्विष्य उराप्रे हुःखेन कृष्णेण विगाह उत्तर्व्ययसि भीरे । मक्षीयनाराचवर्येणरूपं इत्यर्थः । पाषाणनौरिव प्रकरतरिति इव स्वयं मज्जति मस्त्वयति । त्वा च लिमज्जयते । लिमज्जयिष्यत इत्यर्थः ।

१ दुर्विगाहे; दुर्विगाहे.

‘कल्पतुरा—’ इति विष्णवद्यं कृद् । यथा पाण्डवदितीनोका पदः पैत॒हा भजति
आङ्गेष्यौ॑श्वां॒ विम॒ज्ज्यति, तथाद्यमिष्टोऽपि अदीयौ॒र॒वासा॒विम॒ज्ज्यते॒
ज्ञेनाहृतः सम्मरिष्यति । स्वात्माश्रवीभूतं त्वामपि तत्र पासवित्वा मारण्यम्-
तीति वाच्यार्थः । अत ज्ञात्मजीवनाभिलापुकर्तवयक्ष पृतद्वाश्रवीभूतर्थं विहाय
शुद्धयोर्मातापित्रोः समीपमेव गम्तव्यम् । तेनेहाशुत्र च महामिति शेयोति
भविष्यन्तीति व्यङ्ग्यार्थः । तेवात्रालंकारेण वस्तुध्वनिः ॥

इत्थं निशम्य वचनं युधि तारकस्य
कम्बाधरो विकचकोकनदारुणार्थः ।
क्षोमंत्रिलोचनसुतो धनुरीक्षमाणः
ग्रोवाच वाच्युचितां पैरिमृश्य शक्तिस् ॥ १६ ॥

इत्थगिति ॥ युधि सङ्घामे स्थितस्य तारकस्य संबन्धीत्यमेवंभूतं वचनं
निशम्य श्रुत्वा क्षोभात्मकोधाद्वेतोः कम्बः कम्पनशीलोऽधरोऽधरोष्ठो यस्य । क्षेष-
दशादधरविस्फुरणं लोकप्रसिद्धमेव । तथा विकचकोकनदविष्विलसद्यकोत्पलवद-
हणे शोणिते अक्षिणी नेत्रे यस्य । कोषवशाद्यश्चनेत्रत्वमपि प्रसिद्धमेव । पूर्व-
भूतश्चिलोचनसुतः कुमारः शक्तिमारमीयवीर्यवैभवं परिमृश्य तुलयित्वा । मदीय-
वीर्यार्थेष्यत्वा किमेतदीयवीर्यमित्यनादरपूर्वकमारमीयशक्तिव्ययः ।
धनुरीक्षमाणः पश्यन्तस्त् । अनेन त्वा क्षणादेव निहितम्, सावधानो यत्,
मदीयैतद्वाहुत्तमे कुतो यास्वसीति व्यउयते । तेव वस्तुना वस्तुध्वनिः । उपितरं
योग्यां वाचं वचनं ग्रोवाच प्रोचेच ॥

देव्याधिराज भवता यैदवादि गर्वा-
त्तसर्वमप्युचितमेव तवैव किं तु ।
द्रष्टासि ते ग्रवरवाहुवलं वरिष्ठं
शस्त्रं गृहाण कुरु कार्षुकमाततज्यम् ॥ १७ ॥

दैत्येति ॥ भो देव्यानामधिराज तारकसंक्षक महाराज, भवता त्वया गर्वाद्वै-
तोर्येदवादि ‘रे श्वसुतपास—’ (१३) इत्यादिना यदुकं तत्सर्वमपि तवोर्मितमेव
दोग्यमेव । अभिभासिनो महाराजस्य तव शाक्तवाहुराकीभूतमदवज्ञा योग्येव ।
ननु मतुरायौषित्याज्ञानवत्सत्त्व कथमयं सङ्घामकरणसमारन्म इति चेत्तद्राह—
किं त्विद्यति ॥ किं तु वरिष्ठमतिशयश्रेष्ठं ते त्वसंवन्दिप्रवरी प्रकृष्टौ खेणौ यौ
वाहू भुजौ तयोर्बैं वीर्यमेव द्रष्टासि द्रवदामि । त्वदीयपराजयं कृत्वा मदीयो
विजयः सादित्यमिलाये न यम तात्पर्यम्, किं तु कोक्षरोप्यमाणवीरता-
श्रवीभूतेन मया त्वदीयवीरतावलोकनमेव युद्धकरणे तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु मयि
वीरत्वासंभवारवद्या सह युद्धकरणानीष्टेऽपि तत्र प्रवृत्तिः केवलं वालत्वालित-

बालिष्ठतमेवोऽनाबयति । अतोऽपि भवता क्षम्यवस्थ । ‘जनक हृषि शुभ्रे-
असुरियसैकसुनोरविनयमपि सेहे पाण्डवस्य मारारिः’ इत्यादिन्यायादिति भावः ।
अतो युद्धकरणयसे शशं कुणाणादिकं गृहणादस्त । कार्युकं धनुराततज्यं विस्तु-
तमौर्वीकं कुरु । युद्धार्थं शशसंधानेन सजो भवेति वाच्यार्थः ॥

इत्युक्तवन्तमवदत्रिपुरारिपुत्रं
दैत्यः कुथौष्टमधरं किल निर्विभिंद्य ।

युद्धार्थमुद्गट्टशुजाबलदर्पितोऽसि
बाणान्सहस्र मम सादितशत्रुघ्नान् ॥ १८ ॥

इतीति ॥ इत्युक्तवन्तं निगदितवन्तं त्रिपुरारिपुत्रं कुमारं कर्म । दैत्यसारकः
कुचा निमित्तेनाधरं नीचैरोष्टम् । अधरोष्टमित्यर्थः । निर्विभिंद्य दम्तीश्वर्वित्वा । रे-
बाल, सादितं विभिंशं शशुष्ठृष्टं चैनेनु मुखस्म । मर्दीयबाणानां तदुडेशोनाभिग-
च्छतां प्रहृतिसहनासमर्थंतया पक्षायमानस्त्वान् । एवंभूतान्मम बाणान्सहस्र ।
अपि तु व्यया न सहिष्यन्त इति ध्वन्यते । ननु बालत्वात्कथमहं सहं इत्याह—
यतस्य युद्धार्थं युद्धकरणयोद्भृते विपरीतलक्षणयामुद्भृते ये भुजे बाहु त्वयोर्बैठ
बीर्वै तेव दर्पितोऽसि संजातगवोऽसि । विपरीतलक्षणापश्च भुजामुद्भृतवसेव
न सहिष्यन्त इति व्ययो हेतुः । अतो मया सह कथंविद्युति व्यया न योद्धन्यमिति
फलितोऽयैः । ‘हौ परी द्रूयोः । भुजबाहू’ इत्यमरः ॥

दुःप्रेक्षणीयमरिभिर्धनुराततज्यं
सद्यो विधाय विषमान्विशिखाक्षयधन्त ।
स क्रोधमीमभुजगेन्द्रनिभं स्वचार्पं
चैण्डं प्रपञ्चयति जैत्रशरैः कुमारे ॥ १९ ॥

दुरिति ॥ स तारकः कोधेन भीमो यो भुजगेन्द्रस्तेन निभं सद्यास्म । अत
एव चण्डं प्रचण्डं स्वचापातमधनुजैत्रशरैङ्गेयसाधनवाणैः प्रपञ्चयति संद-
धति सति । अरिभिवैरिमिदुःप्रेक्षणीयं दुरवलोकनीयं भनुः सद्यः सप्ताततज्यं
विस्तृतप्रत्यक्षं विधाय कुरुता विषमानतीक्षणान्विशिखान्दाणाक्षयधन्त निवृते ।
कुमारं सजमवलोक्य स्वयमपि तथाभूदिति भावः ॥

कर्णान्तमेत्य दितिजेन विकृष्यमाणं
कोदैण्डमेतदभितः सुषुवे शरौघान् ।

१ निर्विभुज्य. २ भुजावलिदर्पितः. ३ शारितशत्रुघ्नान्; शोणितरक्षुष्टान्.
४ चण्डं प्रपञ्चयति जैत्रशरै कुमारे; चण्डप्रभं दशसि जैत्रशरै कुमारः. ५ कोदैण्ड-
दण्डम्. ६ शुष्टुमे.

व्योमाङ्गणे लिपिकरान्किरणप्ररोहैः
सोन्द्रैवेषककुमां पैलितंकरिष्णून् ॥ २० ॥

कर्णान्तभिति ॥ वितिजेन तारकेण कर्णान्तं अवणप्राप्तमेव प्राप्यत । अन्तर्भावितणियत्यः । आकर्णान्तमित्यर्थः । विकृष्टमाणं विक्षार्थमाणमेवत्कोदण्डं धनुः सान्द्रैः सधनैः किरणप्ररोहैमयूखाकुरैः कृत्वा व्योमाङ्गण आकाशाच्छ्वरे लिपिकरांगेषककुर्वन् । तथा अशेषककुमां समस्तविदां संबन्धं पलितंकरिष्णू-अुराजनितशौक्यं कर्तुं शीलं येषाम् । ‘अलंकृष्ट-’ इत्यादिनेष्णूष । एवं-भूतान्धारैवान्धाणसंचानमितः सर्वतः सुनुवे प्राप्तत । कुमारोदेशेन तारकलिः-क्षिस्तविशिखसमूहैव्योम विशक्ष व्यासा बभूतिरित्यर्थः । अनेन वाच्यार्थेन मदीय-विशिखनिचयत्याप्यमानोऽयं बाल हतिकर्तव्यताहीनः सज्जन्तरेव निरुद्धासत्तवा प्रयत्नमन्तरैव मरिष्यति किं पुनराद्योधनप्रयत्नेनेति व्यञ्जयार्थस्य प्रतीयमानत्वा-द्रुम्योद्येक्षोरथापितत्कुणालंकारेण वस्तुत्वमिति ॥

वाणैः सुरारिष्वनुषः प्रसृतैरनन्तै-
निर्वोषभीषितभटो लसदंशुजालैः ।
अनधीकृताखिलसुरेश्वरसैन्ये ईश-
सनुः कुतोऽपि विषयं न जगाम द्वष्टेः ॥ २१ ॥

वाणैरिति ॥ सुरोरेखारक्ष्य धनुषः कामुकसकाशाव्यस्तैः । तिःधृतैरिति कफलितोऽर्थः । तथानन्तरपरैः । असंख्यैरिति वायद् । लसदीप्यदंशुजालं किरणजालं वेषाम् । अनेन सोलका वाणा लिःक्षिसा हति व्यञ्जयते । तथा भूतै-वाणैः कर्तुभिः । अनधीकृतं सर्वत आच्छादितस्वाव्यतिरुद्धविलोचनीकृतसकल-जनम् । अस्तिं सर्वं यत्सुरेश्वरसैन्यमिन्द्रसैन्यं तत्र मध्ये । ‘यतश्च निर्धारणम्’ इति सहस्री । निर्वोषेण निर्देश भीषिता भयं प्राप्तिता भटा योधाकारकपक्ष-वर्तिनो येन एवंभूत ईशस्तुः कुमारः कुतोऽपि कुत्रापि । सप्तम्यर्थं तस्मिः । दण्डिष्यं गोचरं न जगाम । तारकपरिशिष्टशशरणैः सर्वत आच्छादितस्व-रुक्मिणी कुमारो गत हति पिन्तयतां सैनिकानां दण्डिष्यप्रहणविषयतासंबन्धा-वच्चिंडजकोटिगणावाहि भूतोऽभूदिति भावः । ‘विषयो गोचरे देशो’ इति मेदिदी ॥

देवेन मन्मथरिपोस्तनयेन गाढ-
माकर्णकृष्टमभितो धनुराततज्यम् ।
वाणानस्तत निशितान्युषि यान्सुजैत्रा-
स्तैः सायका विर्भिदिरे सहसा सुरारेः ॥ २२ ॥

१ खकरप्रह्लादान्, २ अपैः, ३ पतिवक्तरिष्यत्, ४ भटैः, ५ सैन्यकोऽसौ छाकृतिः स; सैन्यकैः स छमः कुतोऽपि, ६ विविधान्, ७ विजैत्रैः, विजैत्रान्, ८ विविदिरे.

देवेनेति ॥ मन्मथैवेषः शिवस तचयेन युत्रक्षेण देवेन कुमारेण गार्ड
इतं यथा दक्षाकर्णकृष्णं कर्णं मर्यादीकृत्य हृष्टमाहृष्टम् । तथाततउर्यं विस्तुतमौ-
र्णीकं चतुः कर्णं । युध्यायोधनेऽभितः सर्वतः सुतरां जैश्राज्ञश्वरुतालालिहितां-
स्त्रीहणाम्यामाणानसूत । कुमाराहृष्टाद्यनुवः सकाशाहितिरा चे बाणा लिःद्वता
द्वृशयैः । तैर्यौगैः कर्तृभिः । सुरारेस्तारकल्प सायका बाणा लिभितिरे भित्ताः ।
कर्मीति लिद् । अनेन यथा यथा यामिनीमामन्धतमसम्ब्रहमणिकिरणसम्मृहित
दूरीकृत्यै, तथा कुमारलिहितप्रवलदोरायमाणसायकलिकरण तारकलिहितसो-
यकलितमन्धतमसं निराकृतमित्युपमा व्यञ्जते । अतोऽत्र वस्तुनामालंकाराप्यतः ॥

रेजे सुरारित्याद्युर्दिनके निरस्ते
संवास्तरां निहिलखेचरलेद्देहेतौ ।
देवैः प्रभाप्रश्नुरित्व सरश्चमुस्तुः
प्रयोतनः सुवनदुर्धरधामवौमा ॥ २३ ॥

ऐज इति ॥ लिलिलाः समक्षा चे खेचराः सूर्याद्यस्तेषां खेचर्य शरीरसंब-
न्धजलितदहनहेतुकदुःखस्य हेतौ । लिदाने सुरारेस्तारकल्प चे शरामैर्युर्दिनकं
मेघच्छान्तिवस्तसामिन्सयत्तरामतिसत्परं लिरले दूरीकृते सति । सुतरां घनं
सम्भद्रं दुर्धरं दुर्धर्यैषीकृत्य । दुःसहमिति यावत् । तथाभूतं यद्याम तेजस्यस्य
भास्य स्थानम् । अत एव प्रकर्षेण शोतते शोभते । कर्तृरि ल्युद् । अथवा नन्दा-
दित्याहृष्टुः । तथाभूतः सरश्चमुस्तुः कुमाहः । प्रभायाः कान्त्याः प्रभुर्देवः
श्वर्य श्व । रेजे चमी । यथा मेघजनितदुर्दिनोन्मुकोऽम्ब्रहमणिः शोभते, तथा
तारकलिकीर्णसायकलितदुर्दिनोन्मुच्यमानोऽमी कुमारो इहजेत्यर्थः ॥

त्राय दुःसहतरं संमरे तरसी
धीमाविकं दधति धीरतरं कुमारे ।
मायामयं समरमाशु महासुरेन्द्रो
मायाप्रैचारचतुरो रचयाचकार ॥ २४ ॥

तत्रेति ॥ अथानन्तरं तत्र कुमारे धीरतरं गम्भीरतालिकायसालि धाम
सेजोऽविकं दुःसहतरं दधति सति । 'अयं यालोऽपि मदपेक्षयाविकतरथामवाद्
अतः दाशयुद्धेन नैव धर्षणीयः' इति मनोविषयविवारकार्तुकता व्यञ्जते ।
समरे युद्धे तरसी बलकाम्यामसुराणामिन्द्रसारको मायामयं मायारूपं समरं
दुर्दमाशु सम्बरं रचयाचकार लिमेमे । शर्वैरथर्वैयोदयं भायाप्रधानैहसैः

१ सद्यः स्वयम्; २ जिज्ञदेहे. ३ देवप्रमोः प्रमुः. ४ धाम. ५ तरसा.
६ धामाविकं दधति धीरतरे; धामाद्याविकधीरतरः. ७ धर्ष.

यत्तदेव प्राप्तवीति कुला नामाचरणते चक्रीकर्ते । ततो नामाचरणे
मात्रादिसारे चक्रुचक्राणः ॥

अहाय कोपकल्पो विकटं विहृतं
अंगर्भं समर्थं वरदक्षाद्युर्धं द्वापारे ।
लिङ्गुर्बन्धद्विजवदुर्लितः सहेन
वायव्यमस्तुतुरो चतुषि न्यवध्य ॥ २५ ॥

अहायेति ॥ लिङ्गुर्बन्धद्वितः, अत पृथ जनान् विवेद दुर्लित
उत्तमः । दधा कोपेन कोपेन विवितेन चक्रुचेऽप्यतः । आविक हति वायव्य ।
‘कलुचोऽभ्युक्तं वायितः’ इत्यतः । असुरकारको विकटं कारणं वया स्वाक्षरा
विहृत । इदानीं तदां जेवादीति कुले मनिकासीति विकटद्वासेव चलते ।
तथा कुमारे विवेद वरैः अहैः वायैः कृत्वा तुर्धं उदाम् । ‘सतुदामः विवेदः संव-
त्समित्याजिमपिषुधः’ इत्यतः । अहर्भं कलुचद्विवेद विवेदं वायर्थं सिद्धान्त-
वित्ता । विवितेति वायव्य । सहेन्कं स्वाक्षरद्वय । तदं जायेति वायिव्यर्थ-
भेदात्र मायाकुलमिलवद्वेष्टनासहितं यथा ज्ञात्यया । वायव्यं चायुदेवताकम-
ज्ञामहाय ज्ञातिति चतुषि न्यवध्य विवेदे ॥

संधानमात्रमपि यस्य युगान्तकाल-
भूतत्रमं पश्यमीक्षणवोरक्षेणः ।
उद्भूतधूलिपटेणः पिहिताम्बराम्बः
प्रच्छञ्चचण्डकिरणो व्यसरत्सदीरः ॥ २६ ॥

संधानेति ॥ यस्य वायव्याकल्पं संधानमात्रमपि कोहेन्द्रे ग्रहेण्याद्य-
मारोपणमात्रमपि सुगान्तकाल इदं भूतानां प्राप्तिनां जनो आन्तरोगो वेद
तथाकूलम् । यस्य प्रशेषेनेति सेषः । वस्तः क्लोरो भीषणो अवदायी घोरो
महाम् । पश्येन नवदूलं दीर्घतेन अदूलं वेष्टुमवसित्वस्य अवदायित्वस्य
विवित्तवायां पौनशस्याम् । तथाविष्टो घोष भारद्वो यस्तः । तथोद्याम्बुद्यु-
त्यासिताविवायि भूति धूलिपटकानि रवोमण्डकानि तैः कृत्वा विहिता जाप्तासिता
अम्बरं घोष विशब्दं चेन । तथा प्रष्ठाः विहिताम्बदकिरणो रवियेन तथाकूलः ।
तुर्धंकुलम् समीरो चायुर्धंसरव्यासस्ततः । प्रच्छालेति वायव्य ॥

१ व्यव्यम्, २ विष्टी, ३ संधानमात्रवद्यस्य, ४ संधानकालसमयस्य, ५ नूत-
त्रम्, ६ पठलीपिहिताम्बराम्बः, ७ चरलीपिहिताम्बराम्बः, ८ चरलीपिहिताम्बराम्बः,
९ व्यहरत्, १० अप्यकरत्,

कुन्दोऽवलानि सकलातपवारणानि
धूतानि तेन मरुता सुरसैनिकानाम् ।
उदीयमानकेलहंसकुलोपमानि

शेषामधूलिमलिने नमसि प्रसन्नः ॥ २७ ॥

कुन्दोऽवलानीति ॥ कुन्दुप्पवदुज्जवलानि विमलानि । शेषामधूलिमलिने नमसि प्रसन्नः । तथा तेन बायव्याकमभूतेन मरुता धूतानि कमितानि । उपर्युक्तिः तानीति वाचत् । अत एकोद्दीयमाना उत्पत्त्वो ये कलहंसा राजहंसासेवां कुण्डेन समुद्राग्रेषोपमा, सादृश्यं चेषाम् । उत्पत्तकलहंससदृशानीत्यर्थः । सुर-सैनिकानां देवकप्रसेनाकोकानां सकलातपवारणानि समस्तानि छद्रानि शेषामधूलिमलिने नमसि प्रसन्नः । प्रभकुलवेगोद्दीयितानि विशदुष्मर्मवारणान्दुपत्तकलहंसकुण्ड-नीति रेणुरित्यर्थः ॥

विघ्नस तेन सुरसैन्यमहापत्राका
नीता नैमस्यलमलं नवमछिकाभाः ।
सर्गापगाजलमहीषसहस्रलीलां
व्यातेनिरे दिवि॑ सिताम्बरकैतवेन ॥ २८ ॥

विघ्नस्येति ॥ तेन प्रभकुलेन कर्णऽर्थं विघ्नस भञ्जयित्वा नभःस्पदमाकाश-
रहं नीताः प्राप्तिताः । तथा नवमछिकाभा नूठनविद्लन्मछिकाकुसुमसदृश-
भासः सुरसैन्यस महान्यः पत्राकाः सिताम्बरकैतवेन शेषव्याकाजेन सर्गाप-
गाया जलल महातामोघानां पूराणां सहस्रस लीलां शोभा व्यातेनिरे वित्तल-
रिरे । उत्पत्तन्त्वो व्योमनि वित्ताः शेताः पत्राका अतिविहूदोवेण अलयवोऽपि
कवच इव प्रतीयमाना नमोवशगगनवाहिनीनिर्षरा इव रेणुरिति भावः । अत्र
कैतवापहुतिविद्वान्वार्णकार्योः संस्थिः ॥

धूतानि तेन सुरसैन्यमहागजानां
सद्यः शेषानि विशुराणि दैलस्कुथानि ।
पेतुः शिरौ कुपितवासवज्जलू-
पस्यस भूधरकुलस तुलां वहन्ति ॥ २९ ॥

धूतानीति ॥ तेन बायुना । धूतानि कमितानि । नमसि आमितानीति
वाचत् । अत एव विशुराणि दीक्षितानि । तथा वलन्तः ‘वरद चरद’ इति
स्फुटन्तः कुथाः कमलां चेषाम् । ‘कुथः शीपुंसयोर्वक्षम्बले तुलि वर्हिति’

१ वरहंसः, २ शेषामधूलिमलिने; शेषामधूलिमलिने, ३ नवमलम्, ४ दिविचरी
निरपिभ्रमेण; दिवि वराचरविभ्रमेण, ५ कुलानि, ६ गलकुथानि.

इति वेदिती । अत एव शुरितस वासेवेष वदेण विन्दूं सूक्ष्मांश त्रिशम-
न्त्र शूरशुकुलस पर्वतसमूहस्य तुलो साम्यं वदित दत्तति । सुरसैन्यमहाम-
जानो देवसैन्यशूलाभित्वा जातानि शतसैन्याकुलानि दितौ भुवि वेतुः परिन-
तवन्ति ॥

तासाः त्वरेण मरुता रथराजयोऽपि
दोषूयमाननिपतिष्ठुतुरंगमाथ ।
विश्वस्त्वैसारथिकुलप्रवराः समन्ता-
श्चाहृत्य पेतुरवनौ सुरवाहिनीनाम् ॥ ३० ॥

ता इति ॥ तासाः सुरवाहिनीनां देवसैनानां रथराजयोऽपि सम्बन्धक्षेत्रे अथ
त्वरेण तीक्ष्णेन मरुता जायुना दोषूयमाना । तुलः तुलतिवेन वा कम्ब्यमाना
अत एव विपतिष्ठवः परतन्त्रीकासुरंगमा अथा वासाम् । तथा विश्वस्ता अथ-
पतिताः सारथय एव कुलप्रवराः कुलभेदाः । कुलीना इति वावद् । वासाम् ।
तथाभूताः सन्त्यो नभवि समन्तामाहृत्य परिग्रन्थावनौ वेतुः ॥

हित्यायुधानि सुरसैन्यदुरुंगवाहा
वातेन तेन विष्वुराः सुरसैन्यमध्ये ।
शैलाभिषातमनवाप्य निपेतुरुर्व्या
सीयेषु वाहनवरेषु पतत्सु सत्सु ॥ ३१ ॥

हित्वेति ॥ तेन वातेन विष्वुराः पीडिताः सुरसैन्यस देवसैन्यस कुरुगवाहा
अथवाहाः । अक्षारोहा इति वावद् । सुरसैन्यमध्य आयुधानि भक्षादीनि वित्वा
परिग्रन्थ्य सीयेष्वात्मीयेषु वाहनवरेषु वेष्टवाहनेषु पतत्सु सत्सु शैलाभिषातं
शक्तप्रहारमनवाप्यापि न प्राप्यायुर्व्याप्य भूमौ निपेतुः ॥

तेनाहताश्चिदशसैन्यपदातयोऽपि
सत्सायुधाः सुविधुराः परुषं रसन्तः ।
वात्याविवर्तदलवङ्गममेत्य दूरं
निःपेतुरम्बरतलाङ्गुष्ठातलेसिंन् ॥ ३२ ॥

तेनेति ॥ तेन श्रभनेनाहताः पीडिताः । अत एव शक्ताभ्यावःपतिताः
आयुधानि वासामि वेषाम् । अत एव सुतरां विष्वुरा तु वित्ताः । करेन्यः

१ ब्रह्मः २ दुरुगमध्ये ३ विश्वस्तसारथिनप्रकराः ४ विष्वस्तसारथिवप्रवराः
५ व्याहृतिमाप्युः ६ दुरुगमध्यावेगेन ७ दुरुगवारा दैत्येन ८ विष्वुता विष्वुरा रणान्ते
९ शैलाभिषातमनविताः परिपेतुः १० वारणवरेषु ११ वात्याविष्वूतदलवङ्गमम् १२ योद्धि-
दृष्ट्याद्यकृद्यमैव १३ अपि १४ ते.

साक्षात्कर्त्ता चीत्यादित्युपासामहं भवतीति जाहा । तथा एहु कठोरे पक्षा साक्षात्कर्त्ता तत्पक्षा कठोरतमा । एहु इति जाहा । निदन्तेऽन्वयवात्तमोऽपि देव-लैलादादकारियो खोदा अनि । शूर्णेश्वानो गवाहीकामपेक्षणा समुद्रकावैकोऽ-
निषेदः । ‘अपि संभावामपश्चात्कागाहीसमुद्धाये’ इति विदः । बालया बाल-
मूर्हेन विवर्तं आप्यं यहुङ पर्यं यद्यामतिसायेन भर्म आग्नियेत्प्राप्याम्बद्ध-
लादाकामपश्चात्किञ्चन्मुखात्तले भूतले निषेदः । बालसमूहविवर्तितानि बृह-
मुण्डप्राप्ति वथाथः पतिति, तथा देवसैम्यपत्तयोऽपि वायव्याकाशनितप्रभावान-
सादम्बद्धमित उत्तीर्णमात्राः किवस्तमपि काळं तत्र रथचक्रवर्तिप्रभावान-
प्रभावान्वयानाः कन्तोऽपि देतुरिति जाप्तायाः । यका पतितमपि दर्कं व शूर्णीभ-
वति, तथापापतन्दोऽपि भैषजिका न शूर्णीभूता इत्यनिहितयोपमया व्यज्यते ।
सति पतितेऽपि शूर्णेश्वानादे देवत्वादिति गृहो इतुः । अतोऽक्लंकारेत्व
बस्तुप्यातः ॥

इत्यं विलोक्य सुरसैन्यमध्ये अङ्गेष्व-
दैत्येष्वरेण विभुरीकृतमस्तयोगात् ।
स्वलोकनायकमेलाकुदूलैकहेतु-
दिव्यं प्रभावमतनोदत्तेनुः स देवः ॥ २३ ॥

इत्यमिति ॥ अयो तारकमेवितवायव्याकाशहृतसैन्यलिप्तवामन्तरम् । अत-
तुर्महान् । महावं च विद्यया, विद्या वायव्याकाशहृतसैन्यम् । स देवः पाप्मातुरः ।
अङ्गेष्वं सकलं सुरसैन्यं देवसैन्यं कर्म दैत्येष्वरेण तारकेन्द्रं पूर्वोक्तप्रकारेणामयो-
गाद्याच्यवाक्यमयोगादिभिर्विचादिभुतीकृतं शीढिर्वं विलोक्य दिव्यं लोकोत्तरं प्रभावं
सामर्थ्यमन्वयेत् । अतेन वायव्यप्रतिरोधकं पवनाकाशामकिपविति व्यज्यते ।
करः स्वकौकाशामयेन्द्रम् कमलादा लक्ष्म्याः कुशले अवस्थेक एव हेतु-
मिदाम् ॥

तेनोजिह्वंतं सकलमेव सुरेन्द्रसैन्यं
सास्त्व्यं प्रपद्य पुनरेव युंधि प्रवृत्तम् ।
दद्वासूजदहनदैवतमस्तमिद्ध-
कुहीसकोपदहनः सहसा सुरारिः ॥ ३४ ॥

तेजैति ॥ तेन कुमारप्रभावेण सकलमेव, न तु स्वकामागम् । उजिह्वंतं वाय-
व्याकाशहृतं सुरेन्द्रसैन्यं इत्यादीर्वं कर्म वास्त्व्यमविकलात्वं प्रपद्य प्राप्य पुर-
मुख्येव, न तत्प्रकारं पकायनहै । पूर्वविचाकामयोक्तासौ तुर्जेन्द्र इति
कुमारः । पकायनप्रसिद्धाकाशानिशासार्थभेदकारः । ग्रहूर्वं सुदद्व्यापारामवीभूतं

१ असैषमेव, २ सकलाकुशलैकहेतुम्; कमलाकुशलैकहेतुम्, ३ अतशुम्, ४ अदूतम्;
अनिवार्य, ५ तुर्जे, ६ उपैःप्रकापदहनः.

द्वा । उदीपोऽनुवादसाक्षिज्ञात्मदीपः कोप एव दहनेभिन्नं दीर्घं श्रूतः शुर-
रिकारकः सहसा श्रिति, न तु विलम्बेन । इदं लिप्तवद्, व तु तत्कालसाध-
वीकर्म । ग्रन्थात्मिति वा । दहनदैवतमन्त्रिदेवताकमलामध्याहतदैवतः । ‘दह
विसर्गे’ इत्याचौदादिकालह । वायव्याकरणरिहाराकालरे वद्यकलहित-
दीर्घार्थः ॥

वर्णातिकालजलदशुतयो न गोन्ते
गोदान्धकारितदिशो वनधूमसंवाः ।
सद्यः प्रसन्नुरसितोत्पलदामभासो
दग्धोचरत्वमतिलं नै हि सत्यमन्तः ॥ ३५ ॥

वर्णेति ॥ वर्णातिकाला मैथकतरा ये उक्तां मैत्रासेवा शुतिः कान्तिरित
कान्तिर्येषाम् । वर्णाकालीनमेवत्तदादेवकिंततात् इत्यर्थः । इतामत्येव द्वितीय-
विशेषणेनोपमिति वा । अस्तितानां नीकानामुख्यकानां कलाकानां दाहः ज्ञातो भा-
इय या क्षमेषामल एव मादं नित्यामन्त्रकारिता विद्वादाम्बकारीहृषा विशो
वैरेक्यसूता वनधूमसंवाहन्यैव लिपिदृशमस्तु इत्योचरलं द्वितीय-
विशेषादं न हि वेत । ‘हि पादपूर्णे हेतौ विशेषेऽप्यवशारणे’ इति विषः ।
नयमन्तः प्राप्यवन्तः सम्भुः । वनधूमसंवाहन्यैव हि लिपिदृशे वस्तु काङ्गीयं
वक्ष्यते भावः । सद्यः सपदि वस्तुः । प्रत्यक्षिप्त्वा इत्यप्राप्ताविवेषं भूतप्रसाद-
गत्योविवरणाद्युभाप्रसादमुक्तम् । प्रपूर्वात् ‘स वर्ते’ इत्यतो किं ॥

दिक्क्रवालगिर्लेन्मलिनैस्तमोऽग्नि-
लिंसु नैभःखलमर्ल वनधून्दसान्त्रैः ।
धूमैर्विलोक्य मूँदिताः खलु राजाहंसा
गन्तुं सरः सपदि मानसमीपुरुषैः ॥ ३६ ॥

दिगिति ॥ विशो चक्रवालस्य मण्डलस्य गिर्लैराक्षादैकैः । ‘गु विग्रहे’
दृश्यतः कर्त्तव्य व्युतः । ‘अग्नि विभावा’ इति रेतक वस्त्र । तथा मतिनैरेकैः,
अत एव वनधून्दसिव सेवनमण्डलमित्र साम्नैः सामैर्हृषैर्हृषकपैषाङ्गोविदिक्षिण्हृषासं
वधाःक्षर्वं विशेषय इत्या मूरिताः प्रसदा राजाहंसाः वस्त्रि तथा उपैतीहम्मा-
न्यस्ते तरः पश्यतः गत्युभीत्तुरुच्छ्रद् । दहनदैवतमूलधूलामध्याहतप्रोत्तमन्त्र-
विशेषागत्याक्षिप्तमानां कलहंसानां मानससरोविलक्षणोविवेषि भावः ॥

जज्वाल वहिरतुलः सुरसैनिकेतु
कलपान्तकालदहनप्रतिमः समन्तात् ।

१ तत्कालात्मकद २ तत्र ३ शुद्धां इत्यतः ४ विषितैः ५ वन-
स्त्रयः ६ पितृताः ।

आशामुखानि विमलान्यस्तिलानि कीला-
जालैरलं कैपिलयन्सकलं नमोऽपि ॥ ३७ ॥

अन्नालेति ॥ कथान्तकाङ्क्ष प्रकृत्यकाङ्क्ष दहोऽपिलस्य प्रतिमेव
प्रतिमा स्वरूपं यत् । तथातुलो बहुलो वहिः कीलाज्ञालैज्ञाकासमूहोः । ‘वहे-
द्धैर्योज्ञाकीलाक्षिच्छेति: शिखा शिखाम्’ इत्यमदः । अक्षिलानि समस्तानि
विमलानि शुद्धान्यकामुखानि विग्राहणि । तथा सकलं नमोऽपि च्योम चाङ्क
कैपिलयन्प्रकृतीकुर्वन्सुरसैलिकेषु मध्ये । ‘यत्तद् निर्जनम्’ इति सहमी ।
समस्तापरितो जग्वाक विदीपे ॥

उजागरस्य दहनस्य निर्गलस्य
ज्वालाबलीभिरतुलभिरनारताभिः ।
कीर्णं पयोदनिवहैरिव धूमसंधै-

व्योमाभ्यलक्ष्यत कुलैस्तदितामिवोच्चैः ॥ ३८ ॥

उजागरस्येति ॥ उजागरस्योदीस्त्वा । जागरेः ‘कदोरप्’ इति भावेऽप् ।
निर्गलस्य निर्गतप्रतिबन्धस्य दहनस्य बहेतुलभिरन्दुलभिरनारतभिरक्षणिका-
ज्ञिज्ञालाबलीभिः । कीलपङ्किभिः । तथा पयोदनिवहैरिव मेघसमूहैरिव धूम-
संधैः । आसमिति शेषः । तथासूतं च्योम नमः कर्तुः । उचैर्सहस्रिलिङ्गानां विषुटां
कुरुतेऽप्यैः । कीर्णं दृष्टमिवाभ्यलक्ष्यत दर्शनीयं चमूर् । मेघमण्डलसदस्थाधूमसंघमण्डला-
स्तर्गातक्षणकृष्णादक्षणकृष्णादत्तिभिरपि वभादित्यर्थः । मानुकियाकर्त्तौभवत्राप्येक
एव, अतो जवालाकलीषु ज्ञानदावेनोद्योगितम् ॥

गाढाङ्गैयादिवति विद्वुत्सेचरेण
दीप्तेन तेन दहनेन सुदुःसहेन ।
दन्दस्यमानैमखिलं सुरराजसैन्य-

मत्याङ्गुलं शिवसुतस्य समीपमौप ॥ ३९ ॥

गाढादिति ॥ गाढाङ्गादेवोर्बिति नमस्ति विकुला विद्वानिताः । पछा-
विशा इति यावत् । सेवणा रव्याद्यो येन । रव्याद्यो ग्रहा अपि यज्ञयामुकुरु-
रित्यर्थः । तथा शीतेन प्रदीपेन । तथा सुलर्णा दुःसहेन सोहुमशाक्येन तेन दह-
नेन कर्त्ता दन्दस्यमर्थः । तुलामुकुरतिसदेन वा दृष्टते नक्षीकिणते तथामूर्तमत् एवाः
साकुरमतिपीडितमखिलं समस्तं सुरराजसैन्यं कर्तुः शिवसुतस्य कुमारस्य समीपं
संनिविमाप । अतो नः पाहीति निरेदर्पितुः जगामेति भज्यते । तेन चक्षुषा
वसुप्रज्ञतिः ॥

१ अपिदधिविकानि, २ कैपिलयन्, ३ तद्वीतितः; ४ तत्त्वान्तराः, ५ चा-
कुरसंचरेण, ६ शीतेन, ७ अनिशम्, ८ आचारत्,

इत्यग्निना घनतरेण देवोऽभिभूतं
तदेवसैन्यमस्तिलं विकलं विलोक्य ।

सर्वेरवक्कमलोऽन्यकशुद्धतु-
वर्णाणासनेन समधरा स वारुणाखम् ॥ ४० ॥

इतीति ॥ ततः सैन्यागमनानन्तरम् । सोऽन्यकशुद्धतुः कुमारः । इति
पूर्वोक्तप्रकारेण घनतरेणतिसान्देशाग्निनाभिभूतं परामृतमस्तिलं समस्तं देव-
सैन्यं विकलं विभुतं विलोक्य सर्वेरां समन्दहासं वक्तकमङ्कं यस्य । किंचिदिह-
स्तेत्यर्थः । अनेनाऽन्योक्तपैव्यज्ञक उपहासो व्यज्यते । वाणासनेन भुव्या वास-
णाखमन्यस्तप्रतिरोधकं वहणदेवताकमलं समधरा । संदेव इत्यर्थः ॥

योरान्यकारनिकरप्रतिमो युगान्त-
कालानलप्रबलघूमनिभो नभोन्ते ।

गर्जारवैर्विष्टयज्ञवनीधराणां

शुद्धाणि मेवनिवहो घनमुखगाम ॥ ४१ ॥

योदेति ॥ घोराणि भयानकानि यान्यन्यकाराणि तमांसि तेषां लिकरस
समूहस्य प्रतिमेव प्रतिमा स्वरूपं यस्य । गाढान्यकारसदाशाकान्तिरित्यर्थः । तथा
युग्मान्तकालस्य दोऽनलोऽग्निस्तस्य प्रबलोऽविको चो भूमक्षेन सद्यः । तथा
गर्जारवैर्वैर्जनाधोर्वैः कुत्वावनीधराणां पर्वतानां शङ्काणि सानूनि विषट्यन्यस्तो-
टयन्मेषलिवहः पदोधरसमुदादो नमोन्ते व्योममध्ये चनं साण्ड्रम् । व तु
विश्वलतमा । उज्जगामोदियाय ॥

विद्युलुता वियति वारिद्वृन्दमध्ये

गम्भीरभीषणरूपैः कपिशीकुताशा ।

घोरा युगान्तचलितस्य भैरवंकराथ-

कालस्य लोलरसनेव चमचकार ॥ ४२ ॥

विद्युदिति ॥ अथ मेषोदवानन्तरं वियति नभसि गम्भीराः साम्भ्रा अद
पूर्व भीषणा भयदा ये रवा घोषासैल्यपलक्षिता । तथा कपिशीकुताः पिशक्षिता
आशा देशो यस्य । तथा युगान्तचलितस्य प्रलयकाले लोकादनाय प्रसिद्धतत्त्व
कालस्य यमस्य भयंकरा भयदा छोलरसना चपलजिह्वेव घोरा भीमा विद्युलुता
तदिष्टपिणी हाटकलता वारिद्वृन्दमध्ये जलदमण्डलान्दराळे चमचकार । प्रसि-
क्षणव्यक्तीकृताप्यरोदियासीदित्यर्थः । अनेनोपमालंकारेण तारकामुत्सैलिकाण्ड-
मिष्मिष चमचुर्वन्ती वैवत्तरसना दोऽन्यवहरिष्यतीति तुदिष्टप्रतेति यत्प्रत्यते ।
भलोऽकंकारेण चमचुर्वन्ती ॥

१ तथा २ वाणासनेऽथ ३ विषमयन् ४ दृन्दर्थं दृन्दर्थे ५ रवे-
६ भैरवाराथ ।

कादम्बिनी विश्वर्वे विशेषपिठकामि-
हृषालकालरजनीजलदाहलीमिः ।
अयोद्युषकैर्पित्रलभरितीपितांशा-
दृष्टिच्छदा विशेषयोपविमीक्षणा च ॥ ४३ ॥

कादम्बिनीति ॥ अविरदगिरिविष्टुः प्रयोज्यकर्त्रीभिः परिदीपिताः वक-
हिता आशा चक्र श्वोलकम्भां । तथाऽदृष्टिक्षेपा दृष्टिक्षेपा नेत्रावरक्षकीं सा-
न् न भवतीति, किं तु नेत्रप्रकाशिका । 'युसि संकायो च' इति च । 'कार्ये'
इति द्रव्यः । तथा विषमेण करालेन चोरेण विनीयता भवता । उच्चैर्महसि-
योऽप्यास्थापतिहै विवर्जनम् । 'विवर्जुत्वालो दोषे' इति विषः । कर्म च विषे
यासाद् । जलपूर्णमध्याविरिलर्थः । उच्चाला विकल्पा । 'कार्यालो होमतुष्टुदे-
स्याद्गते चोत्ताळ उत्स्कटे । अहेऽपि विकलाक्षेऽपि सातुराकाळः द्युर्बनमे ॥' इति विषः ।
तथा काळः कृष्णप्रहीयाः । 'कार्याल्यामक्षेत्रकाः' इत्यमरः । पुर्वभूता चा
रजन्मो राजवयः । 'रजनी वामिनी तमी' इत्यमरः । ता हृषि चा जलदावत्स्यो
मेषपङ्क्षयः । 'मधूरस्यंसकादयत्त' इति समातः । ताभिरपलक्षिता कादम्बिनी-
माला विकल्पे वसी । अत्र कादम्बिनीशब्दः केवलमालापरः । तदुकम्—'विषि-
ष्टावाचकार्णं पदानी सति हि पृथग्विक्षेपणसमवधाने विशेष्यमाप्नरता' इति ॥

व्योमस्तुलं पिदधतां कहुमां मुखानि
गर्जारवैरविरतेस्तुदतां मनासि ।
अम्भोभृतामितिरामणीयसीमि-
धारावलीमिरभितो वक्षे समृद्धेः ॥ ४४ ॥

ब्योऽहं इति ॥ अयोऽहं आकाशस्य तर्कं सहस्रम् । 'तलं सहस्राद्वरयोः
सहस्राहिष्येष्टयोः' इति लिप्तः । तथा ककुत्स्ना दिसां मुखाम्ब्राणि च पिष्ठ-
दामांच्छाद्यवृत्तात् । 'पिष्ठानांच्छाद्यवृत्तिं च' हृषवनः । यथाऽविरतेर्गिरिल्लभव-
द्विर्गव्याप्तैर्गव्याप्तैर्गव्याप्तैः । कुला मनांसि तुदातां व्यथवतामस्मोभूतां अङ्गवराणां
सम्भूतेः । कर्त्तव्यिः । अलवीयसीमिरण्ड्यायोऽलिङ्गमयो च भवन्ति तयोऽक्षमिः ।
महतीमिरिल्लवैः । शारावक्षमिः संवातपृष्ठमिः । कुलासितरां वहृते त्रृप्तः ।
आवे लिप्त ॥

१ विष. २ रजवीष रुद्राक्षलिङ्गः ३ अविररोधताप्रे ४ हटिष्ठलात्; हटि-
चक्षुषा ५ विषमकोणविभीषणेषः विषमरोपविभीषणेषः ६ अवितृप्तः

११-१२ श्रीमद्भागवते देवतास्तु इति-

मैत्रीसामित्रकरणः शासा रखेव प्रस्तुताटे मित्रानुभेदं नीत्यापादे ।

नेत्राभ्युपासादीचिह्ने वर्णोन्मै शब्दः प्रचेतुरविषः औषधा इत्याचाः ॥

(१ वर्षीया, ३ वर्ष प्रस्तुति, ३ प्रसारणाय)

धोरेन्वक्षरपटले: पिहिताम्बराणी
गम्भीरगर्वनशैव्यंपिताम्बुद्धाणाम् ।
हुड्डा लया जलमुचां चक्षुस्तज्जानां
विशोदरंवरिरिपि ग्रन्थाम वहिः ॥ ४५ ॥

बोरेति ॥ योरापि भवदानि याव्यक्षकासपदकाम्बुद्धमसपदलिपि हैः
कुला पिहिताम्बराणामाम्बुद्धगणानाम् । तथा गम्भीरगर्वनरैः कुला अविद्याः
पीडिता अमुरा ऐसे कलाकाजानां वक्ष्यद्वैषदाक्षोत्पत्तानां वक्ष्युचां मेघानाम् ।
तथाहितीवया हुड्डा वर्णेय विदेव समक्षक्षमता कुरवेदरं वरतीति तथोऽपि
समस्तानेकव्यवहारामोऽपि विहितिः ग्रन्थाम । कुमानहुड्डाकाळाहम्पो-
षाइव्यक्षमप्यनामिति भावः ॥

दैत्योऽपि रोषैकलुओ निश्चितैः कुरै-
राकर्णकृष्टवनुहृत्पतितैः स भीमैः ।
तद्वीतिविद्वुतसमत्सुरेन्द्रसैन्यो
गाढं जघान मकरव्यजभुवद्वनुम् ॥ ४६ ॥

दैत्य इति ॥ रोषेण क्रोधेन कुरुत भावितः । ‘कुरुं तालिले चारे’ इति
भेदितीः । स दैत्योऽपि भिलितैः जरैः । यत् एव भीमैनेथैः । तथाकर्ण-
माक्षवर्णं हुड्डाद्वयः सकाषामुत्पत्तितैर्मृतैः कुरैः भरतिरैः कुला ।
तेष्वः कुर्यात्यन्यो भीता निमित्तेन विद्युतं विद्युतिं समर्थं सुरेन्द्रसैन्यं
पुरुद्वयवर्णं चेत । ‘सैन्यं हीरं वक्ते सेनासमयेते तु वाच्यवद्’ इति भेदिती ।
तथाभूतः लक् । गाढं इदं यथा लालया मकरव्यजस कामस लक्ष्योः लंगोः
सुन् उत्तं जघान । ग्राणापहरणकरणमिग्रायेण द्विनक्षिति भेदितीः । ‘उम्भा-
द्वैषदाक्षक्षितो चेताकः’ इति व्यायेन मादवा मुखेन जेय परेति मध्यमानेन
तारकेण वाणसमरं हित्या मादवासमरं कुर्यायेन तत्र सरवपि दुर्बेष्यताहुड्डा तुल-
वांगमुद्धमकार्यादित्यर्थः । अतेव वाच्यानेन ‘विमतिद्वुतमवारा भद्रीया मादा-
प्यनेन भीरेण प्रतिहृता’ इति लोकाङ्गेन दैत्येन यथा पराविसेनापि विदुषा
मुत्तथा विचाप्ते तथा कुर्याते, न तु वीरसामुगतत्वेनेति भवत्ते ॥

देवोऽपि दैत्यविशिखप्रेक्षं सचापं
वाणैवकृतं कलशो ईणकेलिकारी ।

१ आङ्गिको वहुमतोऽपिहृताम्बराणां गम्भीरगर्वनिपत्तिद्वुद्धाम्बुद्धाणाम्; आङ्गिक-
ताम्बुद्धा पिहिताम्बराणां गम्भीरगर्वनिपत्तिद्वुद्धाम्बुद्धाणाम्. २ लक्. ३ कोषक्षुद्धः,
४ देव्यैः, ५ प्रवरद्, ६ रणकेलिकारा.

योगीव योगविधिशुष्कमना चमायैः
सांसारिकं विषयसंघर्षमोघवीर्यम् ॥ ४७ ॥

देवोऽपीति ॥ रज यत केलिः कीरा तां करोति । यद्ग्रामस्थकीटा-
विभावीत्यर्थः । देवोऽपि कुमारोऽपि बाणैः, शौरः सचापं, सकोदण्डं दैत्य-
वाहकं, विदिकाना शशाणा प्रकरं समूहं योगविधिना योगाभ्यासविदानेन
शुष्कमना नीरसमना । निःस्त्वधेता इति तत्पर्यार्थः । योगी चमायैर्भूतिय-
भग्नत्विभिर्णोगसाधनैः कृत्वा नोघवीर्यं योगिनामपि मनःसंज्ञानितकरणे सक-
रमनावं सांसारिकं संसारः प्रबोजनमसेति तथोऽक्षम् । प्रबोजने उह । विष-
यसंघं चमुहरादिकरणोपलोग्यसमाहारमित्य कणशक्तिर्वाचैति विमेद । वथा चोगा-
भ्यासवित्तो यमनिवासपूर्वकमुहरादिकरणमोर्यं दर्शनीयादिकरणवस्तु कृत्वा
वथा कुमारोऽपि यमनिवासकीजैवर्णिविषयसंघमित्य संफललक्ष्यमेष्टनकियोगि-
संस्थमनि वरतिकरमभवन्निति भाङः ॥

चूमझमीषणमुखोऽसुरचक्रवर्ती
संदीप्तकोपदहनोऽथ रथं विहाय ।
क्रीडत्करालकरवालकरोऽसुरेन्द्र-
स्तं प्रत्यधावदभितस्तिपुरारिद्वेजुम् ॥ ४८ ॥

चूमझेति ॥ वथा शास्त्रयुदानन्तरं सम्बगविकं वथा तथा दीपः कोप
युव दहनोऽप्तिर्यक्त । अत पृव भुक्तोभुक्त्वोभुक्त्वेन वक्तव्येन भीषणं विलोक-
निराणा भवद्दु मुखं बदनं वस तथोक्तेऽसुराणां दैत्यानां चक्रवर्तीं सञ्चाद ।
सार्वभौम इत्यर्थः । ‘राजा तु प्रणताहोक्तसामन्तः स्वादपीत्वः । चक्रवर्तीं
सार्वभौमो तुपोऽप्त्वो भण्डलेभरः’ इत्यमरः । असुरेन्द्रस्तारको रथं सन्दनं
विहाय परिशुद्ध्य कीरक्षुर्जिति कम्पमानसत्था कराको भीषणः करवालः स्वदः
सं करे पाणीं वस । चारितविकटकृपाणः सवित्तर्यः । उं विपुरारिस्तु तु शिखशुक्र-
मभितः संमुखं व्रतवाचापद् । कुपिठकसर्वशस्त्राक्षवालवालेन शिरोनालजिही-
वया प्रतिदुष्टावेत्यर्थः । ‘धातु गते’ इत्यस्तारकतैरि उह ॥

अभ्यापतन्तमसुरार्घिपमीशपुत्रो
दुर्वारिवाहुविभवं सुरसैनिकैत्यम् ।
द्वाष्टु युगान्तदहनप्रतिमां मुमोच

शक्तिं प्रभोदविकसद्दनारविन्दः ॥ ४९ ॥

अभ्यापतन्तमिति ॥ सुरसैनिकैदेवसेनाक्लैतुर्वारो दुःसङ्गो वाहुविभवो
मुखवीर्यं वस । सुरसैनिकैर्तुर्जेवमित्यर्थः । तमसुरार्घिपं दैत्यराजमभ्यापतन्तं

३ विनिष्टकमदः, २ विषयवर्गम्, ३ अमोघवीर्यः, ४ दवानवर्गमभ्यापतन्त, ५ पुत्रम्,
६ असुरेभरम्, ७ तैः ।

संसुखमागच्छन्दं इष्टा विलोक्येत्तुनो महेश्वरवयः । कुमारः प्रमोदेन त्रिष्णुपद-
संगतरवंजितानन्देन विकलहिंदकद्वनारविन्दं सुखमर्थं चर । किंविद्वि-
क्षेत्रस्यैः । कुणान्तदृशनस्य प्रलयकाळीनानकलव प्रतिमेष प्रतिमा वित्तित्वत्तम
वस्तुः ॥ ५ प्रवलहृषीकाजाकपरिहृषीमित्यर्थः । वाक्यमासुपदिष्ठेऽन्तं सुवोक्तः ।
‘किंकिः प्राहणान्तरे’ इति विवः ॥

उद्घोतिताम्बरदिग्नन्तरमन्तुजालैः

शक्तिः पपात हृदि तस्य महासुरस्य ।

हर्षाशुभिः सह संमत्सदिगीश्वराणां

शोकोच्चावाष्पसलिलैः सह दानवानाम् ॥ ५० ॥

उद्घोतितेति ॥ अत्र सेति शेषः । सा कुमारसुका किंकिः समस्ता वे-
दिगीश्वरा इन्द्रादयोऽन्तिक्षयालालोक्या हर्षाशुभितानन्दवाच्यैः सह । तेषामस्तु-
पितत्वाद्युक्तमेव तदीयहृदयशक्तिपतनजनित आनन्दो यदासीद् । दानवानां
तदीयपक्षपातिनां रक्षसां शोकेन भर्तुमरणजलितेनोच्चामि वालि वाष्पसलिलामि
तैः सह । अञ्जुजालैः किरणसमूहैः हृत्वोऽप्तेति एव प्रकांशितमम्बरस्य विशार-
दान्तरं मध्ये यत्र यस्तां कियायां चया भवति तथा । उज्ज्वालितसकलदिग्नन्तर-
मध्ये तस्य महासुरस्य तारकस्य हृदि हृदये पपात पतितवती ॥

शतस्या हृतासुमसुरेश्वरमापतन्तं

कलपान्तवातहृतभिन्नमिवाद्रिश्चक्षम् ।

इष्टा प्रेष्टपुलकाञ्जितचारुदेहा

देवाः प्रमोदमगमर्त्तिदशेन्द्रमुख्याः ॥ ५१ ॥

शतस्येति ॥ शतस्या कर्ज्या हृता अपगमिता असदः प्राणा यस्य । क्रिं-
प्रहरेण गतप्राणमित्यर्थः । एवं भूतमसुरेश्वरं तारकं कल्पान्तवालेन प्रकृष्टकाळी-
नप्रमञ्जनेन हृतमास्त्वोदितभृत एव मित्रं विदीर्णमदिश्चक्षमिव पर्वतसान्धिवाप-
तमन्तं सूच्छन्तं इष्टा प्रहृष्टैः प्रोद्वृतैः पुष्टकैः रोमभिरञ्जिता व्यासा अत एव चा-
र्यो मनोहरा देहा गात्रामि चेष्टां प्रकुण्डितरोमाञ्जितविद्याञ्जितशेषमुख्याः
पुरंदरमभूतपथो देवाः प्रमोदमानन्दमगमन्तामुः ॥

यत्रापतस्य दनुजाविष्पतिः परामुः

संवर्तकालनिपततच्छरीन्द्रतुल्याः ।

तत्रादधात्कणिष्पतिर्धर्षरणीं फणामि-

सत्त्वारिभारविभुराभिरधो ब्रजन्तीम् ॥ ५२ ॥

१ समग्र. २ शोकोत्थ. ३ हृतासुम्; अत तारम्. ४ हंति. ५ प्रेष्टपुल-
क्षमित; अपरुदपुलक्षमित. ६ विदिवेशमुख्याः. ७ संवर्तवात्. ८ कल्प.

योदेति ॥ परम्पुरीत्यामः १ शूल दूषि वस्त्रः २ अथ एव वीक्षणातः वस्त्र-
कालादा विश्वासा लिप्तिरीन्द्रेष पर्वितरात्येष दूषः स्वासः ३ शुद्धिकारा हैत-
कामपित्तिकार्ते यत् शूलिदेशे यज्ञशूल्यर्थित्वा दूषिदेशे वासितिः ४ देशे-
चोदकार्त्ती लीपिरीन्द्रु प्रवर्णकारां चर्वीं चक्राविश्वास वस्त्रादा दूषिकारेष लिप्त-
रामिमुखीभवन्तीभिरद्वादशः परमादिवस्त्रवाच्छः । योदेव वास्त्राभिराहस्याति-
मारपादं व्यवित्तम् ॥

सर्वापग्रासलिलसीकरिणी समन्वा-
त्सौरम्बद्धमयुपावलिसेव्यमाना ।
जल्दमप्रसवद्विरक्षमस्तः

शंभोः सुतस्य शिरसि त्रिदशारिश्वरोः ॥ ५३ ॥

सर्वापेति ॥ दिवानां देवानामरेत्याकृत्य शब्दे: आतवितुः । हनु-
मिति वाचत् । अंमोः सुतस कुमारस हिरण्ये शीर्षे । 'दत्तमाङ्गं हिरः शीर्षम्'
हृत्यमः । नमस्त आकाशसङ्काशात् । पञ्चमाकृतिं । सर्वापेत्यावा गुरुवाः
सत्तिलक्ष सीकरा: सूतामुक्त्यः । 'सीकरोऽमुक्त्यः खलः' इत्यमरः । ते
विघ्नन्ते यस्याम् । तथा सौरन्ये लौगान्ये लुभव्या मधुपानां अमराणामाहृत्या
पूर्वा कर्म्मा सेव्यानामीषमाणा कर्म्महृत्य कर्म्मकृत्यस्य प्रसवानां पुण्य-
ाम् । 'प्रसवस्तु फले पुण्ये वृक्षानां गर्वमोत्त्वे' इति विवेः । वृहिरभूत् ।
तारकवयवलिपानम्भार्जवमज्ञा व्योमस्थिता विष्वाद्यो देवाः कुमारसकोपरि
कर्म्महृमुप्याणि विचक्षिरेत्यर्थः ॥

पुलकभरविमिषावारंवाणा सुजविभवं वद्य तारकस शत्रोः ।

संकलनुरयणा भवेन्द्राम्बुद्ध्याः प्रमदमृसच्छिवित्संपदोऽभ्यनन्दन् ५४

पुलकेसि ॥ प्रमदा उच्छवा या मुखाप्तविर्दनकान्ति: सैव संपूर्वबर्व देवा
कारकवधवितमानन्दवेष महतीं संपर्दं सञ्चामानाः । अत एव पुलकभरेष
शेषाक्षभारेण विभिन्नानि क्षुटिताति वारवाणानि कवचाति देवाश् । 'कमुके
वारवाणोऽस्मी' हृष्टमः । प्रथमविग्रहप्रयत्निर्विदानां कवचानामिदलीलामन्द-
वधारणकुरुहित्वेषु संविर्देतय विवलनमुचितमेवेति भावः । परंशुता गहे-
न्नमुख्या: पुरुषवरपूरुषः सकलसुरगणाः समवद्यन्दारकसंघा चतु महावारकल्प
शास्रोः कुमारस्य भुजाविभवं बाहुपराक्रममन्धवन्दन् 'सामुखे विकमः' हृति
प्राप्तः । पुष्पितात्रा दृश्यम् ॥

इति विष्णवशारदेः सहुना जिष्मानादी

त्रिशुपनेवरशल्ये प्रोक्षेते दानवेन्ने ।

बलरिपुरय नाकसावित्त्वं ग्रपथ

स्वजनव सुरसूतासामृष्टाप्रपादः ॥ ५५ ॥

१ आवाहन. २ सम्पुर्णतया. ३ मुक्ति. ४ साक्षात्कार. ५ प्रेरितो; पालितो. ६ वर्णि.

इतीति ॥ विष्णुता जनकीलेन विवाहरादेः पुष्टवरसंज्ञोर्हरस शुभ्रा
कुमारेण विमुखवस्त्रं मुखनक्रशस्त्रं वरे केहो शश्वे शशौ । ‘शश्वा कवितः शशौ
मदनहुमयोरपि’ इति विष्णुः । दावसेन्द्रे तास्तक इवेवंपकारेण प्रोद्धृत वरक्षणिते ।
मारिते सतीत्वयैः । अय तारकवधानव्याप्ते बलरेणुः पुरंदरो नाकल लग्नस्तापि-
पत्तं राज्यं प्रपत्तं प्राप्य मुराणां चूर्मरैमुंकुटमविभिर्हृषाद्यमपादौ पादाद्ये यस्त ।
चहीसमासे राजादन्तादित्वाद्यग्राहक्यस्य पूर्वनियातः । तथाभूतः सन् । व्यक्तपत ।
सर्वोत्कर्षेण वहृत इत्थयैः । स स्वगंतराज्यं प्राप्य विष्णवटकतयासुनगिति भावः ।
व्यजयते ति ‘विष्णवान्मा जे’ इत्यामनेपदम् । मालिनीशृणम् । कक्षणं तृक-
शायम् ॥

यं प्रासूत सुरं तुर च जननी नाभा सुरीरेति सा
रुयातो यस्तु तुषेन्द्रमस्तकमविः श्रीलक्ष्मणालयः पिता ।
वज्राकृद्वितं भ्रह्महित्यते विद्वत्त्वा भण्डतं
तेवासी रविता कुमारविहृतिः संजीविनी जीवदा ॥
संवत्सरेऽङ्गादिपुराण (१८०९) तुस्वे नभस्तमासे बहुले दले च ।
तिथावन्महस्त संजीववारे ठीका कुमारस्त समापदेषा ॥
शुरं त्वशुहूं च विवेचतीयं सर्वत्र विशार्ददपाशरेण ।
भयोक्तमेनद्विदुषा परेण पक्षेऽपरविभिर्जुकम्पनीयः ॥
ठीकासंयुतकाव्यपञ्चकमय लोकाणि विवस्तर्यका-
न्येकश्छन्दस्ति चैक एव गणिते साहित्याक्षे त्रयः ।
प्राकाव्यद्वयादिप्यणीद्वयमिति ग्रन्थावलीसंगता
सीतारामकथे: कृतिः कृतिगले नक्षत्रमालावताम् ॥

इति श्रीपर्वतीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभृष्टत्मजसतीगर्भसंभवश्रीसीताराम-
कविविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः
श्रीकालिदासकृतां कुमारसुभवे भहाकाष्टे
तारकासुरवधो नाम सप्तदशः सर्गः ॥

समाप्तिर्वदं कुमारसंभवकाव्यम् ।

अथ

कुमारसंभवस्य

आष्टमः सर्गः ।

भग्निनाथकृतया संजीविन्या समेतः ।

अथ शक्तारमुभयोः ।
 कुमारसंभवकले सर्गेऽस्मिष्ठाह संप्रति ॥
 सोऽपि संक्षिप्तसंपत्तसंखुकव सद्विद्मात् ।
 इति मेदाक्षतुधोक्ताक्षतुणा च विद्योविनाम् ॥
 तत्रावस्थाप्रसेदेन शूङ्गरे नायिका विदा ।
 सुग्रीव मध्या प्रगल्भा च तत्र इतीसाध्वसविलाम् ॥
 सुग्रीवस्या समाश्रित देव्या आद्यसमागमे ।
 आदावेकादश शूङ्गाः रथातपूर्वानुरामिणोः ॥
 प्रथमं नाम शूङ्गारं शिवयोः कथितं कविः (?) ।
 चुम्पनेष्वधरेत्वत्र लक्षणं तत्स्य वदयते ॥

पाणिपीडनविधेरनन्तरं शैलराजदुहितुर्हरं प्रति ।

भावसाध्वसपरिग्रहादभूत्कामदोहदसुखं मनोहरम् ॥ १ ॥

पाणिपीडनविधेरनन्तरं पाणिपीडनविधेरनन्तरम् । विधेरिति पञ्चमी
 पाठी च । उभयथाप्यनुशासनसंभवादित्युक्तं प्राह । शैलराजदुहितुः पार्वत्याः
 कम्बाः तं हरं प्रति भावसाध्वसपरिग्रहान्मनोहरं विचाकर्षकं कामदोहदम् ।
 कामसंबर्खकप्रियर्थः । 'तस्युम्भलतादीनामकाले कुशरैः कृतम् । पुष्पाशुस्यादकं
 द्विधर्य दोहदं स्यात्' इति शब्दार्थं । तच तस्मुखं कामदोहदसुखमभूत् । हर-
 स्तेति शेषः । नायिकानाथकयोरन्योन्यानुभवदर्शनासुखमाविर्भवति । तत्र
 मद्योरीपकमिति रसविदां स्थितिः । तथा च इत्यगौर्यां नवोढायां रथोच्चरभा-
 वप्रयुक्तयाध्वसदर्शनासुखमाविर्भवति । तत्र मदनाकारं प्रादुर्बभूतेत्वर्थः । तत्र
 रसभावस्थायिनः कार्यमनुभावः । तदुक्तम्—'रसा गच्छन्ति संस्थानं यस्कार्य-
 मुपलक्षयते । सोऽनुभावः संस्थानसूचकः ॥' इति सर्गेऽस्मिन्नधो-
 दत्ता वृत्तम् ॥

उक्तं भावसाध्वसम् । तस्य सुखमयर्थं च वर्णयति—

व्याहृता प्रतिवचो न संदधे गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका ।

सेवते स शयनं पराशूसी सा तथापि रतये पिनाकिनः ॥२॥

व्याहृतेति ॥ सा पार्वती व्याहृता चक्षिदिदभिहिता सती प्रतिवचः प्रस्तु-
 तरं न संदधे च ददाविष्यर्थः । अवलम्बितांशुका गृहीतवस्ता सती गन्तुमपसर्पि-
 तुमैच्छदिच्छति च । इविवातोल्लैः । 'इशुगमितमां छः' इति छकारः । पराशूसी

सती शब्दं सेवते या । अभिभुत्तमाशयिष्ठेत्यर्थः । तथापि हृत्यं साध्वसाध्यते-
कूलयेहितारीत्यर्थः । पिनाकिनः शिवस्य इत्येत् सुलाल । बभूतेति शोषः । प्रा-
तिकूलयमपि सशासन्दकरमभूतित्यर्थः । पृतेन नदोडाया देव्या मौर्याद्विर्ल
तम्भवमवसेवयम् ॥

कैतवेन शयिते कुतूहलात्पार्वती प्रति मुखं निपातितम् ।

चक्षुरुनिमधति समितं प्रिये विषुदाहतमिव न्यमीलयत् ॥ ३ ॥

कैतवेनेति ॥ प्रिये भर्तृरि कुतूहलात् । पृथा किं करित्यतीति तु सुस्त्वयेत्यर्थः ।
कैतवेन कपटेन शयिते सुसे सति पार्वती कर्णो प्रतिमुखं यथा तथा निपातितम् ।
प्रियस्यापपरीक्षार्थं तदभिमुखं प्रवर्तितमित्यर्थः । चक्षुः स्त्रीहिं समितमुनिमधति ।
पुनः प्रिये सहासं पश्यतीत्यर्थः । विषुदाहतं विषुदा प्रतिहतमिव न्यमीलयत् ।
साध्वसादिति भावः । पृतेन किञ्चित्साप्यसशापचयो व्यञ्जयते ॥

नाभिदेशनिहितः सकम्पया शंकरस्य रुद्धे तथा करः ।

तदुकूलमय चाभवत्स्यं दूरमुच्छ्रुतितनीवि चन्धनम् ॥ ४ ॥

नाभीति ॥ नाभिदेशनिहितः । नीविमोक्षनायेति शोषः । शंकरस्य करः
सकम्पया वेष्युमल्या । प्रियकरस्पशाद्युत्पश्चात्सादिवक्भावयेत्यर्थः । तथा पार्वता
रुद्धे निवारितः । अथ च तथापीत्यर्थः । तदुकूलं स्वयं स्वत एव दूरमयन्तमु-
च्छ्रुतिं चक्षुं नीविमन्धनं नीविमन्धित्येत्य तत्थाभूतमभवत् । रतिपारवश्या-
देति भावः ॥

एवमालि निश्चीतसाध्वसं शंकरो रहसि सेव्यतामिति ।

सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला नासरत्प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥ ५ ॥

एवमिति ॥ हे आलि सति पार्वति, रहसि वांकर पृथम् । स्त्रोपदिष्टप्रकारे-
जेत्यर्थः । निश्चीतसाध्वसं निरक्षयं यथा तथा सेव्यतामिति सखीभिरुपविष्ट-
मुकुं वचनं सा पार्वती प्रिये वांकरे प्रमुखवर्तिनि सल्याकुला साध्वसविष्टला
सती नासरत् । न सहतवतीत्यर्थः । स हि भवपरिद्वृते चेतसि इष्टतोऽप्युप-
देशः संमारभावत् इति भावः ॥

अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये प्रक्षतत्परमनङ्गशासनम् ।

वीक्षितेन परिगृह्य पार्वती मूर्खकम्पमयमुत्तरं ददौ ॥ ६ ॥

अपीति ॥ कथाप्रवृत्तये संलापद्वर्तनायावस्तुन्यप्रस्तुतार्थोऽपि प्रक्षतत्परम् ।
वालिक्षितपृष्ठमन्तमित्यर्थः । अनङ्गशासनमीक्षरं पार्वती वीक्षितेन । न तु वाचे-
त्यर्थः । परिगृह्याकृत्य भूर्खकम्पमयं शिरःकम्पस्त्रूपम् । स्वार्थं भवत । उत्तरं
ददौ । न तु वाचार्थं साध्वसादिति भावः । विहृतनामा छायामुभाव उत्तरः ।
तदुकूल रतिरहस्ये—“ईव्यामानातिलक्ष्मां न दर्तं योग्यमुक्तम् । किम्यतः
व्यञ्जयते यत्र विद्वत् वदुपीरितम् ॥” इति ॥

उम्मनीवाह—

शूलिनः करतलद्वयेन सा संनिहृष्य नयने हतांशुका ।
तस्य पश्यति ललाटलोचने भोवयत्विषुरा रहस्यभूत् ॥ ७ ॥

शूलिन इति ॥ सा चार्षीनी रहस्ये हतांशुका प्रियेणाशुष्टुपाः सखी करत-
लद्वयेन । स्वकीयेनेत्यर्थः । शूलिनो हरस्य नयने नेत्रद्वयं संनिहृष्य संच्छाय तस्य
शूलिनो ललाटलोचने दृशीयेऽपि वश्यति सति भोवयत्वाऽफलास्तिक्षयासात
पूर्व विषुराभूत् । तुषीवकराभाषाविति आवः । एतेन किञ्चिद्बाधांशुदयो व्यञ्जयते ॥

उम्मनेष्वधरदानवजिंतं सक्षद्वत्समदयोपगृहनम् ।
क्षिण्हमन्मथमपि प्रियं प्रभोदुर्लभप्रतिकृतं वधूरतम् ॥ ८ ॥

उम्मनेष्विति ॥ उम्मनेष्वधरदानवजिंतमोक्षापांगरहितमदयोपगृहने निर्द-
यालिङ्गने सखी सबौ हस्ती कर्तृ यक्षिण्लक्षणयोक्तम् । तथा दुर्लभप्रतिकृतम् ।
प्रगृहमवाक्षालदन्तताडनाश्चकृतप्रश्नस्तिक्षयः । अत एव क्षिण्हमन्मथ लज्जयोपसद-
मदनमपि वध्या नवोदाया रतं वधूरतं प्रभोदीशरस्य प्रियम् । अभूदिति शेषः ।
'वधूः चूशानबोदास्तीभायांस्तुष्टुक्षानासु च' इति विष्णः । अयं लज्जासाप्तसाम्न्यां
संकुपितोपचारत्वालसंक्षिप्तसंभोगः । तदुकं शूषालेन—'युवानौ यत्र संक्षिप्तसा-
प्तसंकुपितानाविभिः । उपचाराक्षिप्तेवन्ते स संक्षिप्त इनीरितः ॥' इति ॥

यन्मुखग्रहणमक्षताधरं दत्तमवणपदं नखं च यत् ।
यद्रुतं च सदर्थं प्रियस्य तत्पार्वती विषहते सा नेतरत् ॥ ९ ॥

यदिति ॥ पार्वती प्रियस्य संबन्धवक्षतोऽस्तिक्षिप्तोऽधरो चक्षिण्लत्तथोक्तं
यम्मुखग्रहणं मुखसुम्बनम् । अवणपदं लङ्घनरहितम् । 'पदं व्यवसितत्राणस्तान-
लक्षणाक्षिप्तसुपुः' इत्यमरः । दृतं वधू नखं नखकर्म । चत्सदर्थं रतं तस्वर्वं विष-
हते या सहते या । नेतरद्विपरीतम् । प्रचण्ठमिति चावत् । तसुम्मनं नखं मुरतं
वा व सहते या । नवोदाल्वाविति इत्यमरः । तदुकं रतिरहस्ये—'नाव्यन्तमात्र-
लोऽयेन न चातिप्रतिलोकतः । सिद्धिं गच्छमित वा तस्माम्पदेन साधयेदिति ॥
नवोदाम्' इति ॥

रात्रिवृत्तमनुयोक्तम्बृथतं सा विभावसमये सखीजनम् ।
नाकरोदपकृत्वृलं हिया शंसितुं तु हृदयेन तत्वरे ॥ १० ॥

रात्रीति ॥ सा चार्षीनी विभावसमये प्रभातकर्ते रात्रिवृत्तम् । मुखतव्यसान्त-
मित्यर्थः । अतुकोकुं प्रहूम् । 'प्रभोऽसुवोऽसः वृक्षा च' इत्यमरः । तथातं प्रहूकं
सखीवनं हिया लज्जापाप्तसुपुः निराकाहं नाकरोद । किञ्चिद्बाधांशु इत्यर्थः ।
इदयेन हदा शंसितुं तत्वरे व्यतीताभूत् । औक्षुप्रवाविति आवः । व्यता संक्षिप्ता-
यीलामतुभावस्तवाविति ॥

दर्पणे च परिमोगदशिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः ।
 प्रेह्य विम्बमतु विम्बमात्मनः कानि कानि न चकार लज्जया ॥१॥
 दर्पण इति ॥ फिरेति चाये । दर्पणे मुकुरे परिमोगो नस्कातादिसंबोग-
 विद्वं दर्शति पश्यतीति परिमोगदशिनी सा पार्वती पृष्ठतः पश्यान्नागे निषेदुषः
 स्थितवतः । सदे: कसुः । प्रणयिनः प्रियस्य हस्य विम्बं प्रतिविम्बम् । दर्पणे
 संकान्ताग्नियथः । आत्मनः स्वत्वं विम्बमतु । प्रतिविम्बस्य पृष्ठत इत्यर्थः ।
 ‘अनुरूपकणे’ इति कर्मप्रदाचनीष्वाद्वितीया । प्रेह्य लज्जया । स्वचापलग्राहव्य-
 कृतयेत्यर्थः । कानि कानि चानि चानि नेदवाच्यानि । अहमसंवरणादिचेष्टानी-
 त्वयः । उच्च च—‘लज्जातुभावेन साक्षीकृता वर्णवैवर्ण्याङ्गोमुखादिहृष्ट’ इति ।
 न चकार ॥

नीलकण्ठपरिभृक्तयौवनां तां विलोक्य जननी समाधसीत् ।

भर्तृबलुभतया हि मानसीं मातुरसति शुचं वधूजनः ॥१२॥

नीलकण्ठेति ॥ नीलकण्ठेन परिभृक्तं चौबनं वस्त्वा: सा तां तदोक्तम् ।
 प्रियेण भुक्तयौवनाग्नियथः । तां पार्वतीं विलोक्य जननी भेना समाधसीत् ।
 संहतोवेत्यर्थः । खतिष्ठातोल्ह । ‘अहमगर्वगालवयोः’ इति विकल्पादद्वागमः ।
 तथाहि । वधूजनो भर्तृबलुभतया पतिवारास्तदेन मातुमानसीं मनोभवो शुचं
 शोकमध्यति निरस्ति हि । विषयेयाद्विषयेयेत्यर्थोदद्वेषम् । सामान्यैकविदो-
 षणसमर्थंनमहूयोऽपीन्तरस्यासः ॥

संप्रति देव्या मुखावस्थातो मध्यमावस्थाप्राप्तिमाह—

वासराणि कतिचित्क्यन्त्वचन स्थाणुना पदमकार्यत प्रिया ।

शातमन्मथरसा शनैःशनैः सा मुमोच रतिदुःखशीलताम् ॥१३॥

वासराणीति ॥ स्थाणुना शंभुवा कद्रा प्रिया पार्वती कर्मभूता कतिचि-
 द्वासराणि । कैविद्वहोमिरित्यर्थः । अत्यन्तसंदेशोगे द्वितीया । कर्यचन रुक्षेण पदं
 पदप्रङ्गेपमकार्यत कारिता । सुरक्षकर्मणीति शेषः । करोतेष्वन्तारकर्मणि लुह ।
 ‘हक्षोरस्यतरसाम्’ इत्यर्थि कर्तुः कर्मणे ‘व्यन्ते कर्तुम् कर्मणः’ इति शब्दानुशा-
 सने । सा कृतपदा पार्वती झातमन्मथरसातु मूलभूतसुखासादा सती । ‘आस्वादे-
 पि इसमाहुः’ इति शब्दानुशासने । शनैःशनैः कर्मणे रतौ रते दुःखशीलतां
 प्रतिकूलस्तमावतां मुमोच । ‘शीलं स्वभावे समुच्चे’ इत्यमरः । मध्यमावस्थां
 शास्त्रयथः ॥

दुष्टमलक्षास्तरत्वमेवाह—

सखजे प्रियमुरोनिपीडिता प्रार्थितं मुखमनेन नाहरत् ।

मेत्वलाप्रणयलोलतां गतं हत्तमस्य शिथिलं रुरोध सा ॥१४॥

सखज इति ॥ सा पार्वत्युत्सैकिरीतिकरेति गामजागिष्ठा सती प्रियं
 चक्षये । न तु तिष्ठन्त्याक्षेत्रवैः । समेत चारकिरदः चुरितः । अमेत लियेण

प्रार्थितं तुम्भवाय याचितद् । 'याज्ञायामिन्द्राने च प्रार्थना कर्त्तव्यते तुवैः'
इति केशवः । मुखं नाहरत् । सेवलालां प्रणवः परिष्वयः । 'शणवः स्वात्मदि-
चये याज्ञायो तुहृदेऽपि च' इति यादवः । तत्र लोलवां चक्षुलतां गतमस्त
प्रियस्त हस्ते शिखिं रुपो च भवारयत् । न तु निर्भविति भावः । अत्र सहन-
प्रतीकाराभ्यां तुल्यज्ञायामरत्वं व्यज्यते ॥

अथ देव्याः प्रगाहभावस्यां दर्शयितुं तयोः समानरात्रित्वं तावदाह—

भावसूचितमदृष्टविप्रियं चादुमत्क्षणवियोगकातरम् ।

कैश्चिदेव दिवसैस्तदा तयोः प्रेम रूढमितरेतराश्रयम् ॥ १५ ॥

भावेति ॥ तयोः शिवयोः कैश्चित्कलिभिर्शिदेव दिवसैः । भावसूचितं भावै-
शेषाभिः कठाक्षिणेषादिभिः संजातमहृष्टं विप्रियमप्रियाचरणं यत्र तत्त्वोक्तं
चादूनि यियोक्तयो यस्मिन्सन्ति तचादुमत् । भूतायें मनुषः । क्षणविवोगाक्षण-
मात्रविरहादपि कातरं भीरुं इतरेतराश्रयमन्वयोन्यविवरं प्रेम । प्रेमप्राभिरुच्या-
कृतरावस्था भवतीत्यर्थः । रूढमभूत् । क्रमेणानुरागपदाभिलाषं प्राप्तमित्यर्थः ।
यदेवतस्तर्वं स्फुटीकृतं भूपालेन—‘अब्दुरपलुवकलिकाप्रसूनफलभागियम्’ इत्या-
दिवा । एका रसिरेव स्याच्चीभूता रसीभवति । तस्याभ्याकृतरावस्थामेदोपपत्ती सा
प्रेमादिपैरभिरुच्यते इत्यर्थः । ‘सप्रेममेदरहितं यूनोर्यज्ञाववन्धनम् । भावो रनी
राग एव खसंदेवदशाप्राप्तवावदाश्रयकृतिश्चेदनुरागः’ इनि । मानादिलक्षणं
विलुप्तभवाक्षणिक्यते इत्याकर एव द्रष्टव्यम् ॥

तं यथात्मसदृशं वरं वधूरन्वरज्यत वरस्तथैव ताम् ।

सागरादनपग्ना हि जाह्नवी सोऽपि तन्मुखरसैकनिर्वृतिः ॥ १६ ॥

तनिर्वति ॥ वदूरात्मसदृशं स्वानुरूपं तं वरं दोषारं प्रति यथान्वरज्यतानुर-
क्ताभूत् । रजेदेवादिकारकर्त्तरि लकारः । स्वरितव्यादात्मनेपदम् । तथैव वरोऽपि
नदोदाप्यात्मनः सदाचामात्मसदृशम् । ‘तदादिषु दशोऽनालोचने कल्प’ इति
चकारात्कृप्तस्याः । तो वर्षं प्रत्यन्वरज्यत । वस्त्रामनुरक्तोऽभूदित्यर्थः । ‘यत्य-
र्थांकर्मक—’ इत्यादिवा सकर्मीकर्त्तव्यम् । इष्टान्तमाह— जाह्नवी गङ्गा सागराद्वाप-
गच्छतीत्यमवदयनपेता हि । सोऽपि सागरस्या जाह्नव्या मुखरसेनाप्रसस्तिलेन
वस्त्रासादेनैका मुरुप्या निर्वृतिरामन्दो यस्य स तथोक्तः । अत्र इष्टान्तालंकारः ।
लक्षणं तृकम् । इत्यं समानानुरागाकरणाद्रसाभासत्वं निरस्तम् । तदुकम्—‘यो-
गितो वदुसर्किंद्रिसाभासः स उच्यते’ । कविनाप्युक्तं मालविकायाम्—‘अना-
नुरोक्तं प्रति विप्रसिद्धता समीपगेनापि इति र्मां प्रति । परस्परासुनिराश-
योर्वा शरीरनाशोऽपि समानरागयोः ॥’ इति ॥

अथ देव्याः प्रगाहभावस्थामात्रित्वं संबोधमाह—

शिष्यतां निषुवनोपदेशिनः शंकरस्य रहसि प्रपञ्चया ।

शिष्यितं युवतिनैपुर्णं तया यत्तदेव गुरुदक्षिणीकृतम् ॥ १७ ॥

शिष्यतामिति ॥ रहस्यकान्ते निखुवनमुपविशतीति निखुवनोपदेशिनः सुर-
तविद्यागुरोः । 'व्यवाचो ग्रामवधमो मैथुनं निखुवनं रतम्' इत्यमरः । कांकरत्व
शिष्यतां प्रपञ्चवा प्राप्तया तद्वा पार्वत्या यशुवतिनेतुणं युवतिजनोपितं देतुणल् ।
सुरतक्षीशलमित्यर्थः । हिक्षितमन्यस्तम् । आचरितमित्यर्थः । तदेव गुरुदक्षिणी-
कृतम् । यद्योपदेशकरणाहक्षिणासममभूतित्यर्थः । अनेन कृतप्रतिकृतं सूचते ॥

दृष्टमुक्तमधरोष्ठमम्बिका वेदनाविधुतहस्तपल्लवा ।

शीतलेन निरवापयत्क्षणं मौलिचन्द्रशकलेन शूलिनः ॥ १८ ॥

दृष्टमिति ॥ अम्बिका पार्वती दृष्टासौ सुरक्षम तं दृष्टमुक्तम् । 'पूर्वकाण्'-
इत्यादिना समाप्तः । अधरोहं वेदनया विधुतां कमित्यतौ हस्तपल्लवौ पामिपल्लवौ
यस्या सा तथोक्ता सर्ती शीतलेन शूलिनो मौलिचन्द्रशकलेन क्षणं निरवाप-
यत् शीतलोपचारेण निर्भयधमकरोदिति विद्यमोक्तिः । निवातेर्भातोप्यन्तात्
'आर्तिही-' इत्यादिना पुगानामः । अत्राधरपीडनात्मुखेऽपि दुःखशुपचारात्मु-
हिमनामानुभाव उक्तः । नदुक्तम्—'केशाधरादेश्वरे भोदमानापि मानसे ।
दुःमिनेव बहिः कुप्येत्तात्मुहिममुदाहतम्' इति ॥

चुम्बनादलकचूर्णदृष्टिं शंकरोऽपि नयनं ललाटजम् ।

उच्छुसत्कमलगन्धये ददौ पार्वतीवदनगन्धवाहिने ॥ १९ ॥

चुम्बनादिति ॥ अथ शंकरोऽपि चुम्बनाचुम्बनार्थिनोऽलकचूर्णेन दूषितमु-
पहतं ललाटजं नयनमुच्छुसत्कमलगन्धये विक्षादविन्दगन्धवारिणे । 'उपमा-
नाक' इतीकारः । पार्वत्या बद्नगन्धवाहिने । फूलकारभास्तामेत्यर्थः । ददौ ।
इजोनिःसारणार्थं तदाभिमुखेन स्यापितवानित्यर्थः । पूर्णेन देव्याः प्रियवर्णंच-
दत्तमुक्तम् । अत्र हरचक्षुप्त्यलकचूर्णकथनाइव्या उपरिभावः सूचितः ॥

एवमिन्द्रियसुखस वर्तमनः सेवनादनुगृहीतमन्मथः ।

शैलराजभवने सहोमया मासमात्रमवसद्बृष्ट्यज्जः ॥ २० ॥

एवमिति ॥ इष्वप्त्यजो हर एवमुक्तीत्येन्द्रियाणां सुखस्यानुकूलस्य वर्तमनो
मार्पण्य । जीप्रसङ्गस्येत्यर्थः । सेवनात्परिभोगादनुगृहीतमन्मथः पुनर्जीवितम-
वनः सन् । वृष्ट्यज्जः उमया सह शैलराजभवने हिमब्रह्मे ह मासमात्रमवसद् ।
अत्यन्तसंशोगे हितीया । मासमात्रमिति वच्चवशीकरणकालात्मृहसिः प्रदर्शिता ॥

सोऽनुमान्य हिमवन्तमात्मभूरात्मजाविरहदुःखपीडितम् ।

तत्र तत्र विजहार संचरन्प्रमेयगतिना कहुषता ॥ २१ ॥

स इति ॥ स आत्मभूः शिव आत्मजाया दुहितुर्विरहदुःखेन पीडितं हि-
मवन्तमान्यामुमर्त्तुरवाऽप्त्येवगतिनाऽप्त्यरिष्टेष्वगतिना कुमारा दृष्टेन संचर-
न्त्यस्त्रमाणस्त्र तत्र नानादेशेषु विजहार ॥

मेरुमेत्य मलदाशुवोहनः पार्वतीस्तनपुरस्कृतः कृती ।
हेमपण्डविमङ्गसंत्तरामन्वभूतसुरतत्परः अपाय् ॥ २२ ॥

मेरुभिति ॥ ललदाशुवोहनः पवनजवनवाहनः पार्वतीस्तनपुरस्कृतः ।
पार्वतीपुरोषतथाकिंहृ इत्यर्थः । अन्वभूतिवनेनान्वयः । कृती कुशलो हरे
मेरुमेत्य हेमपण्डवानां विभङ्गः । क्षणङ्गास्त्र एव संसारसत्तरं चला तां तयोकां
क्षणो रात्रिं सुरतत्परः सुरतासकः सन् । अन्वभूत ॥

पश्चनाभवलयाकिंताश्मसु प्राप्तवत्समृतविमुषो नवाः ।
मन्द्रस्य कटकेषु चावसत्पार्वतीवदनपश्चद्वपदः ॥ २३ ॥

पश्चनामेति ॥ पार्वतीवदनपश्च वद्वपदः । प्रियासुखरसास्वादलोक इत्यर्थः ।
स हरः । पश्च नामिर्यस्त स पश्चनाभो विष्णुः । ‘अध्यप्रश्नन्ववपूर्वांस्तामलोकः’
इत्यप्राजिति योगदिभागात्समाप्तान्तः । तस्य वलयैरकृता अइमानो येदा तेषु ।
असृतमथनसमय इति भावः । तथा नवाः प्रब्रह्मा असृतविमुषः सुधाविन्दू-
न्प्राप्तवस्तु मन्द्रस्य मध्याचलल कटकेषु नितम्बेषु चावसत् । एतेन मन्द्रस्या-
नेकानुताधारतावान्मनोविनोदकरमुक्तम् ॥

रावणध्वनितभीतया तया कण्ठसक्तमृदुवाहुवन्धनः ।
एकपिङ्गलगिरौ जगद्गुरुर्निर्विवेश विशदाः शशिप्रभाः ॥ २४ ॥

रावणेति ॥ जगद्गुरुः । विश्वसोऽपत्यं रावणो दशकण्ठः । ‘तस्यापत्यम्’
इत्यप्यस्य । शृण्विवेशे विश्वमृशाद्वस्त्र रवणादेशः । रावणस्य ध्वनितात्मेत्या-
सोत्पाटनसमयक्षेत्रिताभीतया तया पार्वत्या कण्ठसक्ताभ्यां मृदुवाहुभ्यां वन्धनं
यस्य स तथा भूतः । एकनेत्रलोदेकपिङ्गलः कुत्रेतस्य शिरौ कैलासे विशदा नि-
मंलाः शशिप्रभाश्चनिवृक्ता निविवेश त्रुमुजे । ‘निवेशो वृतिभोगयोः’ इत्यमरः ॥

तस्य जातु मलयस्वलीरतेर्धूतचन्दनलतः प्रियाङ्कुभम् ।
आच्चाम सलवङ्गकेसरशादुकार इव दक्षिणानिलः ॥ २५ ॥

तस्येति ॥ जातु कदाचिद्वृतचन्दनलतः कणिपतपटीरशास्त्रः । ‘समे शास्त्रा-
लते’ इत्यमरः । सह कण्डुल सेसरैः सलवङ्गकेसरः । ‘कण्डु लेवुमुसम्’
इत्यमरः । विशेषणाभ्यां शैवसौरम्बे दक्षिणे । दक्षिणाभिषो मलयमालतः ।
शादुकारशादुकप्रयोगः । प्रियवाद इति वाचत् । भावे वस् । स इव मलयस्वलीरु
मलयाचलप्रदेशे रति: त्रुतं वस्त्र लब्दोऽस्त्रः । वस्त्र इत्यनामसेव्यः । तस्य
हिवस्य प्रियाङ्कमं प्रियवादः त्रुतभूममाच्चाम जहार । चया कोके जहामपि
चय द्वेषम प्रियवादेवार्थे त्रुतहिवस्यनाश्वेषाभ्यस्त्र सक्षोऽपि मूरदङ्गमो इति
इत्यर्थः ॥

हेमतामरसतादितप्रिया दत्तकराम्बुद्धिनीलितेष्वणा ।

ते व्यगाहत तरहिणीष्वमा गीनपद्मिपुनरुक्तगेस्त्वला ॥ २६ ॥

हेमेति ॥ उमा गौरी हेमतामरसेन करुक्कमठेव तातितः प्रियो चत्वा सा ।
तेनोरित्यतस्य प्रियस कराम्बुना कराम्बिकाम्बता विलिमीलितेष्वणा मुकुलि-
ताही । गीनपद्मिं तुनरुक्ता हिगुणित भिक्षुषा चत्वा: सा तथाभूता सर्ती के
तरहिणीं व्यगाहतः । तत्र तत्र जलकीदामकरोदित्यर्थः ॥

तां तुलोमतनवालकोचितैः पारिजातकुसुमैः प्रसाधयन् ।

नन्दने चिरमयुग्मलोचनः सस्पृहं सुरवधूमिरीक्षितः ॥ २७ ॥

तामिति ॥ अबुग्मानि लोचनानि वस्त्र सोऽयुग्मलोचनस्यद्वकः । तुम्भ-
सम्भवी विशेष्वलिङ्गोऽप्यदास्ते । ‘तस्मिन्मुग्मासु संविशेषं’, ‘मुग्मास्तैर्वै चत्वाशिः
पिष्ठेऽयुग्मालालैव च’ इत्यादिप्रयोगवर्त्तनात् । नन्दने नन्दनोचाने तुलोमतनवा-
सनी । ‘तुलोमस्तु शशी भुता’ इति हरिवर्णे । तस्या अलकानामुकितैः पारि-
जातकुसुमैर्णां प्रसाधयवालंकुर्वन्निर्मुखवधूमिः सस्पृहमीक्षितः । केवल वा तुल्ये-
नायं छम्भत इति सामिलापद्धत इत्यर्थः । अत्र देवस्यानुकूलनाथकर्तव्यं देव्याः
स्वाधीनप्रतिकारं चावसेद्यम् ॥

इत्यमौममनुभूय शंकरः पार्थिवं च ददितासस्तः सुखम् ।

लोहितावति कदाचिदातपे गन्धमादनगिरिं व्यगाहत ॥ २८ ॥

इतीति ॥ इतीर्थं शंकरो बलितासस्तः सद् । भूमौ भवं भौमम् । न औम-
मनीर्म दिव्यं पृथिव्या भवं पार्थिवं च सुखमनुभूय कदाचिदातपे लोहितावति
लोहितवर्णे भवति सति । असंगते सवितरीत्यर्थः । ‘लोहिताविद्वाऽन्यः चवृ’ इति
कव्यस्यवः । गन्धमादनगिरिं व्यगाहत । पर्वतमुद्दिष्य निवृत्त इत्यर्थः । उदे-
शकिवा प्रति पिरेः कर्मत्वम् । बधाह भाष्यकारः— ॥

तत्र काञ्चनशिलातलाश्रयो नेत्रगम्बमवलोक्य भास्करम् ।

दक्षिणेतरभूजव्यपाश्रयां व्याजहार सहर्षमन्नारिणीम् ॥ २९ ॥

तत्रेति ॥ तंत्र गन्धमादने काञ्चनस्य लिकादः काञ्चनं सीदर्णं तत्र तमिष्ठलातलं
तदाश्रयो वस्त्र स भरवोक्तेत्रगम्बं सायंतनम् । अयोद्दीनयोग्यम् । भास्करं
सूर्यम् । ‘दिवाविभा’ इत्यादिना दग्रस्यवः । अवलोक्य दक्षिणेतरभूजः सह-
र्षाभूर्ष्वपाश्रयो चत्वासाम् । निजवामसुजमवहम्बोपलिष्ठामित्यर्थः । सह धर्मं
चरसीति सहायीचारिणीं पर्वीं व्याजहार व्यगाहत ॥

पश्चकान्तिमहणत्रिभागयोः संक्रमय तत्र नेत्रयोरिव ।

संक्षये जगादिव प्रजेश्वरः संहरत्यहरसावहर्षतिः ॥ ३० ॥

पश्चकान्तिमिति इ भक्षकद्वां चत्तिरहर्षतिः सूर्यः । ‘व्यहरादीनं पश्च-
कान्तिमहणम्’ इति रेखावेशः । पश्चकान्तिं चक्षोभास्त्र । सूर्यो भास्त्रिः

भागः ३ त्रिशिरिद्वये पूर्णार्थं संख्याया इत्युक्तम् । अशणविभागो यथोल्पयोः अहगेषाम्नयोरिति भाग्वलक्षणोक्तिः । तत्र नेत्रयोः संकलनयेव । चदार्णी प्रशान्नामविकासात्प्रेतयोस्तु दिकासांबहुप्रेक्षा । संक्षेपे प्रलभकाले प्रज्ञेश्वरः प्रजापतिर्जगदिवाहर्दिवसं संहरति । अस्तु गच्छतीत्यर्थः ॥

सीकरव्यतिकरं मरीचिभिर्दरयत्यवनते विवस्ति ।

इन्द्रचापपरिवेषशूल्यतां निर्झरास्तव पितॄवजन्त्यमी ॥ ३१ ॥

सीकरेति ॥ विवस्त्रेजोऽस्यास्तीति विवस्त्रांसुविभन्निवस्तति सूर्ये मरीचिभिः
सहार्थंविवक्षायां दृतीया । अत एव विनायि सहशब्देन सूर्यीया । सीकरापतिकरं
पथः किरणसंपर्कं दृत्यति दूरीकृतिं सति । हे अवनते पार्थिति । अमी तव
पितुभवरिपुरुहिमवतो निहरोः प्रवाहोः । ‘प्रवाहो निहरो श्वरः’ इत्यमरः ।
इन्द्रियापं नामावर्णप्रभासमूहस्तस्य परिवेषेण परिवेषेन शून्यतां बजन्ति ।
अहंकिरणसंपर्कंहतत्वादेन्द्रियापस्य तजित्वद्यता निष्पत्तिरित्यर्थः ॥

दृष्टामरसकेसरत्यजोः क्रन्दतोर्विपरिवृचकण्ठयोः ।

निम्नयोः सरसि चक्रवाक्योरल्पमन्तरमनल्पतां गतम् ॥३२॥

दष्टेति ॥ दृष्टमर्थजग्धं तामरसकेसरं पश्चकिञ्चलकम् । मुखद्वयैनैकमिति
भावः । तस्यजत इति तथोक्तयोः कन्दतोः कूजतोविपरिकृतकण्ठयोः । परस्प-
राहोकनार्थं कपीकृतप्रीत्योरित्यर्थं । निष्प्रयोदैवाचीनयोः । ‘अधीनो विभ्रा-
यत्तः’ इत्यमरः । चक्रशक्ती च चक्रवाक्षं तयोः । ‘पुमानिश्चया’ इत्येकश्योः ।
सरस्वत्यमन्तरं इयवधानमनस्यतामाधिकं गतम् । सरसि विषुज्यमानयोर्म-
हायवधानमभिल्लर्थः ॥

स्थानमाहिकमपास्य दन्तिनः सलुकीविटपभङ्गवासितम् ।

आविभातचरणाय गृह्णते वारि वारिरुहबद्धपदम् ॥ ३३ ॥

स्थानमिति ॥ दन्तिनो गजाः । अहि भवमाद्विकम् ‘कालादूष’ । स्थान-
मपास्य विहाय सङ्कीर्ण गजप्रिया काचिलगा । ‘सङ्कीर्ण स्थानजप्रिया’ इति
इकायुवः । तस्य विटपभैः पहुदसंपैर्वार्तासिं शुभमित्य वारिक्षेतु वदाः
संगताः वदूपदा यस्मिंस्तद्वारि जलमादिभातं प्रभातमात्रम् वक्षणं तस्मै । तस्य-
वार्तासिं शुभमित्यर्थः । गृह्णत उपाददते । गजा हि शुकिपर्वातजं सङ्कृदेव सावं
पिबन्तीति प्रसिद्धम् ॥

पश्य पश्चिमदिग्न्तलम्बिना निर्वितं मितकथे विवस्ता ।

दीर्घया प्रतिमया सरोम्मसां तापनीयमिव सेतुबन्धनय ॥३४॥

पश्येति ॥ हे भितकये हे भितभाविष्णु । पूर्णे सत्यं तत्संकापने कौस्यं
सूचयति । पवित्रिग्रन्थलमिक्ता लिङ्गसता कर्त्रां दीर्घेया द्विग्रन्थलमिक्त्वा-
दावत्या प्रतिमया लिङ्गपतिम्बेन । 'प्रतिभावं प्रतिविष्णवं प्रतिमा प्रति-

शातवा प्रतिष्ठाया । ग्रसिहसिरर्थं सुन्ति प्रतिनिधिश्चपमानं चात् ॥' इत्य-
मरः । सरोम्भसां तपनीयविकारस्ताणनीयं हिरण्यमयम् । 'तपनीयं शातकुरमयम्'
इत्यमरः । सेतुकन्धनं निर्मितम् । इवेत्युप्रेक्षा । अत्यग्रसमये सदः पादावा-
दिणामहामावतमर्कप्रतिष्ठिन्दं हिरण्मयसेतुरिव इत्यत इत्यर्थः । पश्येति
वाक्यार्थः कर्म ॥

उत्तरन्ति विनिकीर्यं पल्वलं गाढपङ्कमतिवाहितातपाः ।

दंडिणो बनवराहयूथपा दण्डभङ्गरविसाङ्गुरा इव ॥ ३५ ॥

उत्तरन्तीति ॥ दंडिणो दंडावन्तः । श्रीदाविद्वाविनिः । अत एव दण्डा-
भङ्गुरा: कुटिला विसाङ्गुरा मणालाङ्गुरा वैत्ते त इव स्थिता बनवराहाणां
यूथपाः । 'यूथनाथस्तु यूथपः' इत्यमरः । गाढपङ्कमतिपङ्किलं पल्वलमवपसरः ।
'विश्वन्तं पल्वलं चाहयसरः' इत्यमरः । विनिकीर्यं विक्षिप्यातिवाहितातपा-
उत्तरन्ति पल्वलाङ्गिर्गच्छन्ति ॥

एष वृक्षशिखरे कुतास्पदो जातरूपरमगौरमण्डलः ।

हीयमानमहरत्ययातपं पीवरोह पिवतीव वर्हिणः ॥ ३६ ॥

एष इति ॥ हे पीवरोह, एव वृक्षशिखरे वृक्षाम्बे कृतास्पदः कुतास्पदिजां-
नस्परसगौरमण्डलं आतपरुपणास्काञ्चनद्विवदरुपणवृहमण्डलः । 'कामीकरं
जातहृपं महारजतकाङ्गने' इत्यमरः । वर्हमस्यासीति वर्हिणो मधूरः । 'कलव-
हीम्यामिनच' इतीनच्चरत्ययः । हीयमानं श्रीयमाणमहरत्ययातपं विनाम्तातपं
पिवतीव । कथमन्यथा क्षीयमाणविमिति भावः ॥

पूर्वभागातिभिरप्रवृत्तिभिर्धर्यक्तपङ्कमिव जातमेकतः ।

स्वं हृतातपजलं विवस्ता भाति किंचिदिव शेषवत्सरः ॥ ३७ ॥

पूर्वभागेति ॥ पूर्वभागे प्राचीमूले तिमिरश्वसिभिर्धर्यान्तप्रसैरेकतो व्यक्त-
पङ्कं स्फुटपङ्कमिव जातं तथा विवस्ता हृतातपं एव जलं यस्य तथोक्तं लमा-
कां फिंचिदीष्वच्छेदोऽस्यासीति शेषवर्षक्षुकं सर इव भाति ॥

आविशद्विरुट्जाङ्गणं मृगैमूलसेकसरसैश्च वृक्षकैः ।

आश्रमाः प्रविशद्विषेनवो विभ्रति श्रियमुदीरितामयः ॥ ३८ ॥

आविशद्विरिति ॥ उटजाङ्गणं पर्णशालाकाङ्गमाविशदिः । प्रविशद्विरि-
त्ययः । 'पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम' इत्यमरः । 'उपान्वध्याङ्गमः' इति कर्मत्वम् ।
मृगैः । तथा मूलानां सेकेन सेचनेन सरसैः सद्रवैरुक्तक्षोपलक्षिताः । अत्यार्थे
कप्रत्ययः । प्रक्षिश्वन्त्यो वनादागच्छम्त्योऽस्त्रिषेनवोऽस्त्रिहोत्रार्थो वेनव उटीरता-
प्रयत्नाश्रमाः श्रियं विभ्रति ॥

बद्धकोशमपि तिष्ठति धृणं सावशेषविवरं कुशेषयम् ।

षट्पदाय वसति ग्रहीष्यते प्रीतिपूर्वमिव दातुमन्तरम् ॥ ३९ ॥

वद्यकोषमिति ॥ वद्यतेऽन्नमरि । मुखुकिष्मतीत्वतः । कुमोकर्द चर्ण ।
 ‘कलपत्रं कुमोकर्द’ इत्यमरः । कसविं वृक्षीयक्ते । विहिं करिष्यत् हृत्यर्थः ।
 ‘कुटः सदा’ इति कलपत्रतः । वद्यपदाय व्रीतिपूर्वमन्तरसवकर्त्तव्यं दातुमिव इत्यं
 सम्भवोपचित्वरं लिङ्गेति ॥

दूरलभपरिमेयरश्मिना वारुणी दिग्गुणेन भानुना ।

भाति केसरपत्रेव मणिडता वन्धुजीवतिलकेन कल्पका ॥४०॥

दुरलभेति ॥ वारुणी विक्रीतीची दूरं लक्षा अतपूर्व परिमेया भक्षणादिष्ठा
 इत्ययो यस्य तेन तथोकेनारुणेन लोहितवर्णेन भानुना केसरवता किञ्चलकवता
 वन्धुजीवं वन्धुजीवकुमुकम् । ‘वन्धुको वन्धुजीवकः’ इत्यमरः । तदेव तिकर्क
 तेन मणिडतालंकृता कल्पकेव भाति ॥

सामभिः सहचराः सहस्राः स्वन्दनाश्वद्यंगमखनैः ।

भानुमधिपरिकीर्णतेजसं संस्तुवन्ति किरणोभ्यपायिनः ॥४१॥

सामभिरिति ॥ किरणोभ्यपायिनः किरणोभ्याणं पिकल्लीसि तथोक्ताः ।
 तदाहरा इत्यर्थः । चरन्तीति चरा । यच्चाच्च । सहस्रामराः सहचरा वाल-
 लिल्लिपमृतयो महर्षयोऽप्नी परिकीर्णं तेजो यस्य तत्त्वयोक्तम् । ‘आंग्रे वावादित्यः
 सायमनुप्रविशति’ इति श्रुतेः । भानुम् । हृदयं गच्छन्तीति हृदयंगमा भनोरमा ।
 गमे: सुपीति वक्ष्यात्वच्च । स्वन्दनाशानां हृदयंगमा: स्वना वेदां ते: सामभिः
 गमेदै । सहस्राः संस्तुवन्ति । ‘सामवेदेनास्मये गीयते’ इति श्रुतेः ॥

सोऽयमानतशिरोधरैर्हयैः कर्णचामरविषद्वितेष्यैः ।

अस्तमेति युग्मुक्तेसरैः संनिधाय दिवसं महोदधी ॥ ४२ ॥

स इति ॥ सोऽयं भानुर्दिवसं महोदधी संनिधाय । निधायेत्यर्थः । दिवस-
 न्यादृश्नानादिव्यमुक्तेश्च । आनतशिरोधरैर्गत्वावतरणाप्रकल्परैतपूर्व कर्णचाम-
 रविषद्वितेष्यैर्युग्मुक्तेसरैः कुटिलित्तस्तत्त्वरोमभिर्हैवरक्षमेति । ‘अस्तस्तु चर-
 महमानृत’ इत्यमरः ॥

खं ग्रसुसमिव संस्तिते रवौ तेजसो महत ईदृशी गतिः ।

तत्प्रकाशयति पावदुत्थितं मीलनाय स्वलु तावता च्युतम् ॥४३॥

खमिति ॥ रवौ संस्तितेऽस्तमिते सति खं च्योम ग्रसुसमिव गिःक्रकाशत्वा-
 लिद्वितमित । स्तितमित्यर्थः । युज्वते चैतवित्वाह—महतसेजस ईदृशी वक्ष-
 याणप्रकाश गतिः । सामाव इत्यर्थः । तां गतिमेवाह—तदिति । सम्भवते ज
 त्वरितं सद्यावद् । स्वानमिति दोषः । प्रकाशयति तावतावस्तुतं सद् ।
 तत्प्रकाशादिति दोषः । मीलनाय संक्षेपत्वं स्वलु भवति । यत्र त्वादे लेजिति-
 इति तप्तकाशत इति स्तितिः । च्योरे चर्णमिति च सद्याकाशते । भवतः सूक्ष्मैयाये

सं ग्रहुतविदेति तु कोयेहेति भावः । अस्तावेत्स वैद्योमाकाशाकारवेदीनि
महति स्फुटविदि महाइहनं हृषम् ॥

संच्छयाप्यनुगतं रवेर्वपुर्वन्दमस्ततिस्वरे समर्पितम् ।

प्राप्तवेयमुद्देष्ये पुरस्कृता नानुयास्यति कथं तमापदि ॥४४॥

संच्छयेति ॥ संभवाप्यकलिकरेऽकाद्विश्च लमर्पितं लिहितं वर्णं रवेर्वपु-
रुषगतमन्वयामि । असंकुतं रविमन्वयामिदेति भावः । उक्तं चैतविद्याह—ज्ञान-
वैमुद्देष्ये तथा तेन ग्रहारेष्य पुरस्कृताप्रतः कृता । पूर्णिमा वेति गम्यते । भावः
सूर्योदायाकागेव संभवागम इति हि ग्रसिद्धम् । हृषं संच्छया तं रविमापश्चात्स-
मये कथं नानुयास्यति । अनुयास्यत्येतत्वर्थः । संपदसंपदोत्प्रस्तुत्यरूपमेव साध्-
नामिति भावः ॥

रक्तपीतकपिशाः पयोमुचां कोटयः कुटिलकेशि भान्त्यम् ।

द्रह्यसि त्वमिति सांध्यवेलया वर्तिकामिदिव साधुवर्तिताः ॥४५॥

रक्तेति ॥ हे कुटिलकेशि । ‘स्वाक्षरोपसर्जनादसंयोगोपधात्’ इति चीर् ।
अम्: पुरोगता रक्तः चीताः कपिशाऽत्र रक्तपीतकपिशाः । नानावर्णां इत्यर्थः ।
जायेऽद्वन्द्वः । न तु ‘कर्णो वर्णेन’ इति तत्पुरुषः । सामानायिकरण्यामादात् ।
पयोमुचां कोटयोऽकथयः । ‘स्वाक्षरोपित्री चापाप्रे संख्यामेवपकर्षयोः’ इति
विद्यः । त्वं ग्रह्यतीति हेतोरमया सांध्यवेलया । संच्छयेत्यर्थः । ‘संधिवेलया’
इति कपिश्चाठः । वर्तिकामिदिवशलाकामिः साधुवर्तिता डस्यादिताऽत्र भाष्टि ॥

सिंहकेसरसटासु भूमृता पष्टुवप्रसविषु द्वुमेषु च ।

पश्य धातुशिखरेषु चात्मना संविमक्तमिव सांध्यमात्यम् ॥४६॥

सिंहानां केसराणि स्कन्धरोमाणि ताम्बेव सटा जटाकासु ।
‘सटा जटाकेसर्पोः’ इति विद्यः । अथवा सटाकाङ्क्षेन समूहो लक्ष्यतेऽन्यथा
पौरुषलयात् । पष्टुवप्रसविषु पष्टुववस्थ्यु द्वुमेषु च तथा धातुशिखरेषु च भूमृ-
ताकाद्विणात्मना स्वचम्भेव संविमक्तमिव स्वितं संच्छयार्थं यदं सांध्यमात्यं यस्य
तथा पश्य । आहृत्यमरणद्वयेषु भूयिष्यमुपलभ्यत इति भावः ॥

पार्णिंमुक्तवसुधात्तपस्तिनः पावनाम्बुरचिताज्ञलिकियाः ।

अहम् गूढमभिसंध्यमादताः शुद्धये विचिविदो गृणन्त्यमी ॥४७॥

पार्णीति ॥ पार्णीयो गुरुकाषोभागासैर्मुक्तवसुधास्त्वक्तमूतकाः । पादा-
ग्रस्तिता इत्यर्थः । ‘गोमङ्गमाक्षुदूर्ल भुक्तपार्णिः लिपेज्ञालभ्य’ इति अरणात् ।
पाववैस्तुती रविताज्ञलिकियाः । विहिताम्ब्रप्रसेष इत्यर्थः । विचिविदः ।
काकाहा इत्यर्थः । अभी वपस्तिव आदता आदृतवस्तः । अद्धाना इत्यर्थः ।
कर्त्तरै रक्तः । अविसंध्यं संच्छयामिति । ‘कक्षयेमामित्री आभिमुक्ते’ इत्यर्थमी-

भावः । शुद्धये कुचर्यं बहु गायत्रीं गृहमुपोऽु शृणित अपन्ति । ‘प्रत्यगा
तारकोद्यात्’ इति अरणात् ॥

तन्मुहूर्तमनुमर्हसि प्रस्तुताय नियमाय मामपि ।

त्वा विनोदनिषुणः सखीजनो वल्युवादिनि विनोदयिष्यति ४८

तदिति ॥ वत्सात्कारणाम्मामपि प्रस्तुताय नियमाय प्रहृतसंध्यातिष्ठये
मुहूर्तमनुमर्हसि । हे वल्युवादिनि मधुभाषिणि, विनोदनिषुणः काळेष-
चतुरः सखीजनस्त्वा विनोदयिष्यति । विनोदशब्दात् ‘तत्करोति’ इति विष् ॥

निर्विभुज्य दशनच्छुदं ततो वाचि भर्तुरवधीरणापरा ।

शैलराजतनया समीपगामाललाप विजयामहेतुकम् ॥ ४९ ॥

निर्विभुज्येति ॥ ततो भर्तुर्बाहि वचनेऽक्षीरणापरावशापरा शैलराजत-
नया पार्वती । छायतेऽनेनेति छदः । ‘पुंसि संज्ञायां च प्रायेण’ हृति धप्रत्ययः ।
दशनच्छुदं निर्विभुज्य कुटिलीकृत्य समीपगाम विजयां विजयाक्यां सखीमहेतुकं
निर्मितमाललाप । न तु रोषावर्तुरुचरं ददाविलयः ॥

ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितं मत्पूर्वमनुतस्तिवान्विषम् ।

पार्वतीमवचनामसूयया प्रत्युपेत्य पुनराह ससितम् ॥ ५० ॥

ईश्वर इति । ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितं सायंकालोचितं विष्ठं संध्या-
वन्दनहृत्यं मत्पूर्वमनुतस्तिवानुष्टुपित्रवान् । तिष्ठते कस्तुप्रत्ययः । असूयया
संध्यावन्दनजनितासूययवचनामभाषमाणां पार्वतीं पुनः प्रत्युपेत्य समितमाह ॥

मुञ्च कोपमनिमित्तकोपने संध्यया प्रणमितोऽसि नान्यथा ।

किं न वेत्सि सहधर्मचारिणं चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः ॥ ५१ ॥

मुञ्चेति ॥ हे अनिमित्तकोपनेऽकारणकोपिनि । नन्दादिवात्कर्त्तरि ख्युः ।
कोपं मार्वं मुञ्च । संध्यया प्रणमितोऽस्मि प्रणामं कारितोऽस्मि । अन्यथा प्रकारा-
न्तरं न । अर्थात् संध्यायिनं मां कामानिसंध्यायिनं मा मन्त्रस्त्रेत्यर्थः । आस्मनस्त्र
सह धर्मं चरतीति सहधर्मचारिणं मां चक्रवाकेन समवृत्तिं तुस्यव्यवहारं न
वेत्सित किम् । अनध्यसङ्क्रिनं वेत्स्यवेत्यर्थः ॥

प्रणामकारणमाह—

निर्मितेषु पितृशु स्वयं श्रुता या तनुः सुवतु पूर्वमुजित्ता ।

सेयमस्तमुदयं च सेव्यते तेन मानिनि ममात्र गौरवम् ॥ ५२ ॥

निर्मितेष्विष्यति ॥ हे दुलजु सुयात्रि, पूर्वं स्वयं भवतीति स्वयं भूत्वात्-
ननः । ‘भुवः संज्ञात्तरयोः’ इति किए । मधूरभवेसकाद्वित्तात्समाप्तेः ।
तेन विष्टुप्रमित्तात्तरयिषु निर्मितेषु सख्या या तदुपरीक्षता सेवं वहुरक्षमस्तम-

काल उदयसुवदकाले । अव्यवनेत्रत् । सेष्यते पूज्यते च । संध्यारूपेभिति होतः ।
हे मानिनि । अविद्युश्वकारिणीति भावः । तेन बहुतजुरेन हेतुना भवान्
संभावां गौरवमादहः । तदेतदुके भविष्यत्पुराणे—‘पितामहः पितॄम्भूर्मुर्हि
दासुलसर्वे ह । प्रातः सार्वं समागत्य संभावहयेण पूज्यते ॥ एतां संभवं प्रातः-
मानो चे तु दीर्घांसुपासते । दीर्घांसुपो भविष्यन्ति नीरुजः पाष्ठुनण्डन ॥’
इति ॥

इत्य देव्याः कोपमपनीय धातुसंच्चादिवर्जनं करोति—

तामिमां तिमिरदृचिपीडितां भूमिलग्नमिव संप्रति खिताम् ।
एकतस्तटतमालमालिनी पश्य धातुरसनिझगामिव ॥ ५३ ॥

तामिति ॥ संप्रति तिमिरदृचिपीडितां कमोवृत्तुपरल्दामतपव भूमौ लग्नमिव
खितां तामिमां संभावेकत एकत्र तटतमालमालिनीं तीरतमालतरपक्षिमतीम् ।
श्रीद्वादित्यादिनिः । धातुरसनिझगामिनः धातुद्वयनीमिव पश्य ॥

सांध्यभस्तमितशेषमातर्पं रक्तलेखनपरा चिभर्ति दिक् ।
संपरायवसुधा सशोणितं मण्डलाग्नमिव तिर्थगुत्थितम् ॥ ५४ ॥

सांध्यमिति ॥ अपरा द्विक्रीची । अस्तमिति मकारान्तमस्वयम् । तस्येत-
शब्देन समाप्तः । अस्तमितशेषमसंगतावहिष्मतपव रक्ता रेखाकृतियंस्य तं
संभावां भवं सोप्तमातर्पं संपरायवसुधा युद्धमूर्मि । ‘समरे संपरायः खाद्’
इति विश्वः । तिर्थगुत्थितं तिर्थकफलितं सशोणितं मण्डलाग्नं कृपाणमिव चिभर्ति ।
‘कौक्लेयको मण्डलाग्नः करवालः कृपाणवद्’ इत्यमरः ॥

यामिनीदिवससंधिसंभवे तेजसि व्यवहिते सुमेरुणा ।

एतदन्धतमर्सं निर्गलं दिष्टु दीर्घनयने विजृम्मते ॥ ५५ ॥

यामिनीति ॥ यामिनीदिवसयोः संधिः संध्या तत्र संभवे तेजसि संध्या-
रागे सुमेरुणा व्यवहिते सति हे दीर्घनयने, एतदन्धतमसम् । ‘अवसमन्वेष्यस्त-
मसः’ इति समाप्तान्तः । दिष्टु निर्गलं विजृम्मते ॥

नोर्धमीक्षणगतिर्न चाप्यधो नामितो न पुरतो न पृष्ठतः ।

लोक एव तिमिरोल्बवेष्टितो गर्भवास इव वर्तते निशि ॥ ५६ ॥

नेति ॥ ऊर्ध्मसुपरीक्षणगतिर्द्विग्रसारो नालिः । अवोऽपि च न । अभितः
पार्वयोऽन्तः च न । पृष्ठतः पश्चादपि न । ईक्षणगतिरिति लर्वज
संवृप्यते । तथाप्येष छोको लिष्टि लिमिरमेवोल्वं जरायुः । ‘गर्नांशयो जरायुः
खाद्’ इत्यमरः । तेन वेहित आवृतः सन् । गर्भं एव वासो वसतिलक्ष गर्भ-
वासे वर्तते । इत्येत्येवार ॥

शुद्धमाविलभवसितं चलं ब्रह्मर्जबगुणान्वितं च यत् ।
सर्वमेव तमसा समीकृतं विचाहन्त्वमसतां हतान्तरम् ॥५७॥

शुद्धमिति ॥ शुद्धं सच्छमाविलं भविनभवसितं स्वावरं चलं जंसं चकं
कुर्दिं अजोर्भव आर्जवं तदेव गुणसेनान्वितं च यद्वस्तुमातम् । तदिति यत्तदो-
नित्यसंबन्धाकृम्भवे । तत्सर्वमेव तमसा समीकृतं शुलेष्वविशेषं कृतम् । तथाहि ।
हतमन्तरं विशेषो येन तद्वास्तरमसतामसाधूनां महर्वं शुद्धिं विश्व । विश्वसम्ब-
धेगाहृतीवा । समस्वेन परगतिविशेषतिरस्तरणमसतां स्वभाव हति सुप्रसिद्धम् ।
तमसोऽपि तथा माहर्वं चित्तित्वर्थः ॥

नूनमृशमिति यज्वना पतिः शार्वरस्य तमसो निषिद्धये ।
पुण्डरीकमुखि पूर्वदिश्मुखं कैतकैरिव रजोभिराहृतम् ॥५८॥

नूनमिति ॥ यज्वनो विधिनेहवस्तः । 'यज्वा तु विधिनेहवान्' हत्यमरः ।
'सुप्रजोर्कुमिप्' इति कूमिप्तत्वयः । तेषां पतिः प्रियः । दर्शपूर्णमासादियानाप्रकृ-
तिहेतुवादिति भावः । शार्वरस्य शार्वर्यं भवस्य तमसो विषिद्धये विश्वसाद
नूनमृशमर्युदेति । कृतः । हे पुण्डरीकमुखि, पूर्वस्या विशेषो मुखं उरोभागः पूर्व-
दिश्मुखं केतकया हमानि कैतकानि तै रजोभिः परागैराषृतमिति । इत्यत इति
तेषः । अतो नूनमुदेति चन्द्र दृति संबन्धः ॥

मन्दरान्तरितमूर्तिना निशा लक्ष्यते शशभृता सतारका ।
त्वं भया प्रियसत्त्वीसमागता शोष्यतेव वचनानि पृष्ठतः ॥५९॥

मन्दरेति ॥ सतारका निशा मन्दरान्तरितमूर्तिना मन्दराद्विव्यवहितमण्डलेन
शशभृता चन्द्रेण पृष्ठतः पश्चात्तानो वचनानि शोष्यता । शोतुं स्थितेनेत्वर्थः ।
भया प्रियसत्त्वीसमागता प्रियसत्त्वीभिरानृता त्वमिति लक्ष्यते ॥

रुद्धनिर्गमनमा दिनक्षयात्पूर्वदृष्टतनुचन्द्रिकासितम् ।
एतदुद्धिरति रात्रिचोदिता दिग्रहस्यमिव चन्द्रमण्डलम् ॥६०॥

रुद्धति ॥ दिवपूर्वदृष्टः । भाग्यिका ध्वन्यते । आ दिनक्षयादा सावं रुद्धं निर्ग-
मनं त्रिःसर्वं चर्य तत्त्वयोक्तव् । अस्यज्ञ बहिरमकाशितमित्वर्थः । एतनुचन्द्रिका-
सितमिति तनुचन्द्रिकासितं पूर्वदृष्टं चर्याचत्त्वयोक्तम् । एतच्छ्रवमण्डलं नर्म-
दरहस्यं गोप्याखेमिति रात्रिचोदिता । रात्रिचा सलैव त्रेतिरा सतीत्वर्थः । उद्धिरति
शक्तवाचति । यथा काशिदा सावं मगस्तिनी गृहितमभिलापं प्रदोषे सरुवा महं
मूर्हीति निर्बन्धाशृता सती शक्तवाचति तद्वित्तर्थः ॥

पश्य पङ्कफलिनीफलत्विशा विम्बलाञ्छितवियत्सरोम्भसा ।
विप्रकुटदिवरं हिमांशुना चक्रवाकमिशुनं विहस्यते ॥६१॥

पश्येति ॥ एकदिनीकालिकोदयरागाद्विम्बान्वा प्रतिविम्बान्वा कान्दिक्षे विहृते विष्वस्तरोम्भा चेन तथोकेन हिमाङ्गुल विश्रकृते विवरमन्तराकं चर्य तथोक्तम् । अस्तिसूख्यमित्यर्थः । चक्रवाकमित्युर्व विवरम्बदेऽनुकिप्ते पश्य । राज्ञी विष्वति सरोजले चेन्द्रोर्विम्बप्रतिविम्बौ विरहादूरवर्तिनी चक्रवाका-विव इष्वेते इत्यर्थः ॥

शक्यमोषधिपतेर्नवोदयाः कर्णपूररचनाङ्गुते तव ।

अग्रगलभयवस्त्रचिकोमलाइछेत्तुमग्रनस्तसंपुटैः कराः ॥ ६२ ॥

शक्यमिति ॥ नवोदयाः स्थ उत्पादिता अग्रगलभयवस्त्रचिकोमला अह-डोरवाद्वाहुरसुकुमारा ओषधिपतेर्नदोः कराकाव कर्णपूररचनाङ्गुते कर्णवतांस-निर्माणक्रियायै । संपदादित्वाज्ञावे किंप् । अग्रवत्तसंतुर्वर्त्तकाग्रसंमेदैङ्गेत्तुर्व-शक्यम् । शक्यवा इत्यर्थः । 'शक्यसहोद्र' इति कर्मणि वद्यत्यर्थः । शक्यमिति विपरीतलिङ्गवचनस्यापि सामान्योपक्रमाळकमार्मिभिषायकत्वम् । पञ्चालकर्मिशेष-पाकाङ्गायां करा इति निर्देशो न विवर्षते । यथाह वामनः—'शक्यमिति रूपं लिङ्गवचनस्यापि सामान्योपक्रमत्वा' इति । अत्र प्रमाणम्—'शक्यं यमासेनार्थे भुव्यतिहन्तुमिति भाव्यकारप्रयोगः' इति ॥

अङ्गुलीभिरिव केशसंचयं संनिगृह्य तिभिरं मरीचिभिः ।

कुचलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥ ६३ ॥

अङ्गुलीभिरिति ॥ शशी चन्द्रमाः । नाथकम् प्रतीवते । अङ्गुलीभिः केश-संचयमिव मरीचिभिस्तिरं संनिगृह्य गृहीत्वा । सरोजे लोचने इतेत्युपरित-समाप्तोऽङ्गुलीभिरिवेत्युपमायाक्षत्वाद्यक्षयात् । ङुचलीकृते सरोजलोचने चल वस्त्रोकं रजन्या चुखं प्राप्तम् । बदनं चेति गम्यते । चुम्बतीव । अङ्गुली-पश्यतिशब्दोक्तिरङ्गकार उत्तेजासंकरत्वेति ॥

पश्य पार्वति नवेन्दुरशिमिभिः सामिभिरतिमिरं नभस्तुलम् ।

लक्ष्यते द्विरदभोगदूषितं संप्रसीददिव मानसं सरः ॥ ६४ ॥

पश्येति ॥ हे पार्वति, नवेन्दुरशिमिभिः सामिभिरतिमिरमर्घनिरकाव्यान्तं नभस्तुलं द्विरदभोगदूषितं गजजीढाकलुवितं संप्रसीदप्यसादं गच्छम्बावलं मानसाक्यं सर इति लक्ष्यते पश्य ॥

रक्तमावमपहाय चन्द्रमा जात एष यदिशुद्दगण्डलः ।

विकिया न खलु कालदोषजा निर्भलप्रकृतिषु खिरोदया ६५

रक्तमावमिति ॥ एष चन्द्रमा रक्तधारं रक्तसुख्यरामपहाय यस्त-
शुद्दगण्डलः शुभ्रविम्बो लिङ्गविम्बो जातः । वथाई । विम्बलप्रकृतिषु
स्वच्छसमावेषु शुद्दसविवर्संपत्तेषु च कालदोषेण जाता कालदोषजा विकिया
विकारः खिरोदया स्थायिनी न भवति शासु । चन्द्रोऽपि स्थायविम्बल

हृषि । यथा कंतिक्षेत्राचा कुरुतिविभित्ताद्विरक्तमण्डः पश्चात्प्रतिकृतीतिशुद्धता स्वल्पमण्डको भवति उद्दिति भावः । तत्र प्रथमार्थे समासोक्तिरुक्तात्यार्थमन्तरेभ्यासेनाक्षात्किंभावेन संकरः ॥

उच्चतेरु शशिनः प्रभा स्थिता निझसंशयपरं निशात्मः ।

नूनमात्प्रसद्दी ग्रकलिपता वेष्टसैव गुणदोषयोर्गतिः ॥ ६६ ॥

उच्चतेष्विति ॥ शशिनः प्रभा चन्द्रिकोष्ठतेष्वित्यकादितु स्थिता । निशात्मस्तु निझसंशयपरं गतादिवीक्ष्यानप्रवणम् । तथाहि । वेष्टसा गुणदोषयोरात्मसद्दी स्वभावाकुरुपा गतिः प्रशृतिः ग्रकलिपतैव ननु । सेवस्विन उच्चमन्ति महिनास्तु नीचन्तीति भावः ॥

चन्द्रपादजनितप्रशृतिभिश्चन्द्रकान्तजलविन्दुभिर्गिरिः ।

मेखलातरुषु निद्रितानमून्दोधयत्यसमये शिखण्डिनः ॥ ६७ ॥

चन्द्रपादेति ॥ गिरिहिंमादिच्छन्द्रपादैरिन्दुकिरणैजेनितप्रशृतिभिर्गिरितप्रसैरश्चन्द्रकान्तसमगीनां जलविन्दुभिः करणैः मेखलातरुषु निद्रितान्संजातनिशान् । तारकादित्यादितच । अमूल्यिक्षस्त्विनो भयूरानसमयेऽकाले दोधयति । इन्दुकिरणसंपर्कादुपरिच्छमिणस्पदेष्वद्योदृक्षेषायाः शिखण्डिनो हृषिभयाजाग्रतीत्यर्थः । शिखण्डिप्रहणमित्रशकुन्तानां कुलायनिलयस्त्वादिति भावः ॥

कल्पशृक्षशिखरेषु संप्रति प्रस्फुरद्विरविकल्पसुन्दरि ।

हारयष्टिगणनामिवाशुभिः कर्तुषुद्यतकुद्धलः शशी ॥ ६८ ॥

कल्पशृक्षेष्विति ॥ हे अविकल्पेनाविकादेन सुन्दरि अविकल्पसुन्दरि, शशी संप्रति कल्पशृक्षाणां शिखरेष्वद्येषु प्रस्फुरद्विर्गुभिः । करस्यानीचैर्गति भावः । हारयष्टिगणानां कल्पतरुलभिहारपरिगमनां कर्तुषुद्यतकुद्धल हवोपस्तकौतुकः किम् । हस्तुप्रेक्षा ॥

उच्चतावनतभागवत्तया चन्द्रिका सतिमिरा गिरेरियम् ।

भक्तिभिर्बहुविधाभिरपिता भाति भूतिरिव मत्तदन्तिनः ॥ ६९ ॥

उच्चतेति ॥ गिरेरुक्तावनतभागवत्तया निझोक्तप्रदेशवस्त्रेन हेतुना सतिमिरा तिमिरमित्ता । समोऽतेषु तमसोऽनवकाशादिति भावः । इयं चन्द्रिका बहुविधाभिर्भिर्भिन्नी रथनाभिरपिता विष्वस्ता मत्तदन्तिनो भूतिभूतिसितमिराभाति । ‘भूतिमाँडङ्गद्वारे’ इति विदः । तत्र भक्तिसहितानि गजाक्षान्येकतिमिरभागोपमानमित्यनुसंचेत्यम् ॥

एतद्वुच्छुसितपीतमैन्दवं सोद्धुमध्यमिव प्रभारसम् ।

षुक्षपद्मपदविरामस्त्रसा मिद्यते छमुदमा निवन्धनात् ॥ ७० ॥

पतिहिति ॥ एवकुमुदं कैरवं कर्तुं उच्छ्रुतिरेत शीतमुखसितपीयम् ।
असितुण्योच्छ्रुत्योच्छ्रुत्य पीतमित्यर्थः । इत्योरिदैन्यम्भवं प्रभा चन्द्रिका, सौच
स्तो द्रवसं सोकुमक्षमयिवाजसा मुक्तरपदविकारं प्रवर्तितमुक्तनां चथा । तथा
मिष्ठनवादा दृन्ताद्विधते विकसति । कर्मकर्त्तरि लहू । यथा लोके कल्पविद-
तिपानाशिः सहायमन उच्चैः क्षोशत उदरं भित्ते तथैतिहिति भावः ॥

पश्य कल्पतरुलम्बि शुद्धया ज्योत्स्नया जनितरूपसंशयम् ।
मारुते चलति चण्डि केवलं व्यज्यते विपरिवृत्तमंशुकम् ॥७१॥

पश्येति ॥ शुद्धवा ज्योत्स्नया जनिता श्यसंशया औषुकं उत्तोत्ता वेति
स्वरूपसंदेहो चथा तत्त्वोर्तं कल्पतरुलम्बंशुकं । हे चण्डि अत्यन्तकोपने ।
गौरादित्याग्नीश् । केवलं मारुते चलति सति विपरिवृत्तं चलं सशन्यते
पश्य । ज्योत्स्नासच्छायत्वात् रूपतो विच्छिते परंतु किष्येत्यर्थः ॥

शक्यमङ्गुलिभिरुद्धृतैरथः शाखिनां पतितपुष्पपेशलैः ।
पत्रजर्जरशशिप्रभालवैरेभिरुत्कचयितुं तवालकान् ॥ ७२ ॥

शक्यमिति ॥ अङ्गुलिभिरुद्धृतैरहितैः शाखिनामधः पतितपुष्पपत्येशलैः
कोमलैः । तथा अमकैरित्यर्थः । एवमिः पत्रजर्जरा शाकलिता शशिप्रभा
चन्द्रिका तस्या रुद्धैः । रुद्धलेषु पञ्चान्तरालालक्षण्योरञ्जामवडैरि-
त्यर्थः । तवालकानुकचयितुं बहुम् । ‘कच दीक्षिण्यन्धनयोः’ इति शाको-
स्तुमुग्रत्ययः । शक्यम् । शक्यया हत्यर्थः । शक्यमिति लिङ्गवचनस्य सामान्यो-
पक्रमादित्याच्यनुपदमेवोक्तम् ॥

एष चारुमूर्खि योगतारया युज्यते तरलविम्बया शशी ।
साध्वसादुपगतप्रकम्पया कन्धयेव नवदीक्षया वरः ॥ ७३ ॥

एष इति ॥ हे चारुमूर्खि हे उज्ज्वलानने । ‘स्वाङ्गाशोपसर्जनादसंयोगो-
पक्षात्’ इति लीप । एष शशी तरलविम्बया स्फुरन्मण्डलया योगतारया ।
प्रस्तु यथा युज्यते सा योगतारा । नित्यनक्षत्रेणोत्थयः । साध्वसाक्षवसंगमभावा-
दुपगतप्रकम्पया वेपथुमत्या नवदीक्षया नवोद्धाहया कन्धया वरे वोदेव युज्यते
संगच्छते । युजेदेवादिकवाक्तर्तरि लहू ॥

पाकभिअश्वरकाण्डगौरयोरुद्धसत्प्रतिकृतिप्रदीपयोः ।
रोदतीव तव गण्डलेखयोश्वन्द्रविम्बनिहिताश्चि चन्द्रिका ॥ ७४ ॥

पाकैति ॥ हे चन्द्रविम्बनिहिताश्चि चन्द्रविम्बनिहितेष्वगे, पाकयितः । पाक-
यिकसितो यः शशकाण्डलाद्वौरयोः स्तियोः । ‘बवदातः सितो गौरः’ इत्यर्थः ।
उद्धसम्पत्या प्रतिकृत्या चन्द्रिकाप्रतिविम्बेन प्रसीदयोः प्रोक्षकयोक्तव गण्डलेखयो-

आग्निका रोहतीच । गणपत्याकप्रतिविशेषसंकलनभागूर्ध्वाता आग्निका लघोरेव प्रश्नदेति प्रतीयत बाल्याचे ॥

અધ્યાત્મરે કાર્યિતાળોન્યાન—

लोहितार्कमणिभाजनार्पितं कल्पवृक्षमधु विश्रती स्वप्नम् ।
त्वामियं स्थितिमतीष्टुपस्थिता गन्धमादनवनाधिदेवता ॥७५॥

लोहितेऽस्येऽकमणिभाजने सूर्यकान्तपात्रेऽपि रं कल्पतुष्टमनु
कल्पतवयस्यां मध्यं स्वयं विज्ञाती गन्धमादनवनादिदेवता स्थितिमसीमवस्था-
नवतीम् । इह स्वयने तिष्ठन्तीमित्यर्थः । त्वामित्ये प्रसक्षोपस्थिता प्राप्ता ।
स्वगृहागतां त्वां संमाचयित्वामगतेऽस्यर्थः ॥

आर्द्धकेपरस्यन्धि ते प्रखं रक्तमेव नयनं स्थापतः ।

अत्र लब्धवस्तिर्गुणान्वरं कं विलासिनि मधुः करिष्यति ॥७६॥

आद्रेति ॥ हे पर्वति, इदं से स्वभावत आईकेसरसुगन्धिं सरसकेसरसु-
गन्धिः । 'गन्धसेत्' हृषादिनेकारः । मुखम् । रक्षसेव नयनम् । हे बिला-
सिमि खिलयनलीले, अब तन्मुखे लक्ष्यसरिलेक्षानुप्रवेशो मधुमैयं के गुणा-
न्तरं गुणविहेषं करि व्यति । न कंचिदिव्यायेः । केसरसौगाल्यादिगुणानां स्वम्भुवे
स्वभावसिद्धत्वान्मधुनः फलं न पहचानीत्यर्थः । 'अर्जुनाः पुंसि च' हृति पुंलि-
प्तस्त्रम् । यदाहुः—'मकरम्बद्ध भद्रस्य माक्षिकस्य च वाचकः । अर्जुनादिगणे
शठात्मुनपुंसकयोर्मधुः ॥' हृति ॥

मान्यभक्तिरथवा सखीजनः सेव्यतामिदमनुद्धीपकम् ।

इत्युदारमभिधाय शंकरस्तामपाययत पानमम्बिकाम् ॥ ७७ ॥

मान्यमकिरिति ॥ अथवा सखीजनो मास्त्रा भक्तिवैश्व स तयोः ।
सखीजनः स्वकीय इत्यर्थः । ततोऽनुदीपकमिदं वक्ष्यमाणं पानं सेव्यतामित्यु-
दारं चतुरमभिधाय शंकरसामन्विकां पीयत इति पानं भवत्यपायवत् पायवा-
मास । पिततेर्यन्वल्लाङ्गुष्ठि तद् । पितते: प्रत्यवसानार्थादग्नि करुः कर्मवैश्व ।
पिततेर्निरशक्तार्थीवेऽपि 'न पादव्या—' इति परस्परपदभित्तिवैश्वः । ननु मात्यमकि-
रित्यत्र कथं पुंजव्यादः । 'अप्रियादितु' इति निरेवाज्ञानिशब्दस्य प्रियादिपाटा-
मैष दोषो नपुणकपूर्वपदव्यात् । यथाह बृहिकारः—'इदमकिरित्येवमामित्यु-
चीरूपदव्याविवक्षितत्वारित्यद्वय्' इति । ओजराजस्तु—'भद्रवत इति कर्मसा-
प्तवस्त्रैव प्रियादिपाटव्या इदमकिरिति न तु भजते भक्तिरिति आवसावस्त्र ।
भतोऽन्न चीरूपपदव्येऽपि न दोषः' इत्याह ॥

पार्वती तदेष्योगसंभवां विक्रियामपि सर्वा मनोहराय !

अप्रत्यर्थिविद्योग्निर्मिता नप्रत्येव सहस्रारां यदी ॥ ७८ ॥

पार्वीतीरि ॥ [अस सुोकल ब्राह्मण बोपद्धत्ता]

तत्कां विपरिवर्तितहियोनेष्यतोः शब्दनभिद्वरामयोः ।

सा वभूव वशवर्तिनी द्वयोः शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥७९॥

तदिति ॥ सुवदना पार्वती तत्कां तदैव विपरिवर्तितहियोनेष्यतदवयोः शब्दनं तद्यं नेष्यतोः प्रापयिष्यतोरिष्यं प्रकृद्वो रागोऽनुराग आश्वयं च यदो-रिद्वागयोः शूलिनः प्रियतमस्य मदस्य चेति द्वयोनेष्यतदवयोः इति वाचायतिष्य-वीणा वभूव ॥

मदपारवश्यं तावददाह—

धूर्णीमाननयनं स्त्रलत्कथं स्वेदविन्दुमदकारणसितम् ।

आननेन न तु तावदीश्वरश्चक्षुषा विरहुमामुखं पपौ ॥ ८० ॥

धूर्णीमाननेति ॥ ईश्वरे धूर्णीमाननयनं आन्वयेत्रं स्त्रलत्कथं स्त्रलद्वयं स्वेद-विन्दुमदस्वेदवश्चक्षुमकारणसितमाकसिक्षासक्षुमामुखं तावद् । एव तुष्याप-गमसित्यर्थः । आननेन कुर्वेन न पपौ । न कुरुत्वेत्यर्थः । किंतु चिरं चक्षुषा पपौ । तुष्याद्वाहीनीदित्यर्थः । तत्का मदपारवश्यं इहा कुरु तावदन्वमूर्दित्यर्थः ॥

संप्रति प्रियवद्यावदत्वमाह—

तां विलभितपनीयमेत्वलामुद्वज्ज्ञयनभारदुवहाम् ।

ज्यानसंभृतविभूतिसंभृतं प्राविश्नमणिशिलागृहं हरः ॥ ८१ ॥

तामिति ॥ हरो विलभितपनीयमेत्वलां विलंसिदेमरसनां जयनभारेण दुर्घेहां तां पार्वतीमुद्वज्यानसंवृत्या संकल्पमात्रासिद्यता विभूत्या भोगसाध-नेन संभृतं संर्गं मणिशिलागृहं प्राविश्यत् । चिरंसुरिति भावः ॥

तत्र हंसधवलोचरच्छदं जाहवीपुलिनचारुदर्शनम् ।

अध्यशेत श्वयनं प्रियासस्तः शारदा प्रमित रोहिणीपतिः ॥ ८२ ॥

तत्रेति ॥ तत्र मणिभवने हंसधवलं उत्तरच्छदः प्रच्छदपटो यस्तत्त्वयोर्कं जाहवीपुलिनमित चारुदर्शीनं श्वयनं शायां रोहिणीपतिव्यक्तः जारदि भवं शार-दर्शनं सेवयित्वा । शारदागृहं शावस्यार्थं स । प्रियासस्तः सम् । प्रियास सहेत्यर्थः । अध्यशेत श्वयितवाद् । ‘अविषीहस्यासां कर्म’ इति कर्मेत्यम् । रोहिणीप्राहण-सामर्थ्यादिन्दोरप्यज्ञानेत्रे रोहिणीसाहित्यममुसंपेत्यम् ॥

क्षिण्ठचन्द्रमदयैः कच्चाग्रैरुत्पथार्पितनलं समत्सरम् ।

तस्य तच्छिदुर्मेत्वलागुणं पार्वतीरत्मभूदत्तसये ॥ ८३ ॥

क्षिण्ठेति ॥ अदैविनेष्यतोः कच्चाग्रैः केषामर्थयैः क्षिण्ठचन्द्रं पीडितहरचन्द्रमुख-भमुखार्थादमर्पिता तत्त्वा विक्षिलसमस्तरयन्वोम्बाविक्षिलीपार्वते क्षिण्ठाः तस्य येव क्षिण्ठात्त्वा मेष्वदामुखा विक्षिलत्वयोक्तव् । ‘विक्षिलिमिरिक्षदेः कुरु’ इति

कुरुत्वयः । 'कर्मकर्त्तवी' इति काणिका । पार्वतीरतं तत्त्वेवरसागृहयेऽन्तर् ।
गृहये नाभ्युप्रिति भावः ॥

केवलं प्रियतमादयालुना ज्योतिषामवनतासु पश्चिमु ।
तेन तत्परिगृहीतवक्षसा नेत्रमीलनकुरुहूलं हृतम् ॥ ८४ ॥

केवलमिति ॥ प्रियतमादयालुना केवलम् । प्रियतमायां दबैव तत्त्वेष्ट-
रस्य सौकुमार्यादनवरतं सुरतासहिष्युत्वात् । ननु स्वयं तत्प्रत्ययः । तपरिगृही-
तवक्षसा तथा पार्वत्याङ्कितवक्षसा सेनेश्वरेण ज्योतिषां नक्षत्राणां पश्चिमवनवासु
सतीषु । पश्चिमायामित्यर्थः । नेत्रमीलनकुरुहूलं हृतम् । निद्रा स्त्रीहृतेत्यर्थः ॥

स व्यद्युध्यत बुधस्तवोचितः शातकुम्भकमलाकरैः समम् ।
मूर्ढ्णनापरिगृहीतकैशिकैः किनरैरुपसि गीतमङ्गलः ॥ ८५ ॥

स इति ॥ बुधस्तवोचितो विद्वत्सोत्राहः । स हर उपसि प्रभाते । स्वराणामा-
रोहकमो मूर्ढ्णना । 'कमयुक्तः स्वरात्मन् मूर्ढ्णना परिकीर्तिता' इति भरतः ।
तथा मूर्ढ्णनया परिगृहीतकैशिकैः स्त्रीहृततरगविक्षेपैः किनरैर्गीतमङ्गलः सन् ।
शातकुम्भकमलाकरैः समं कनकपद्माकरैः सह । 'तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं
भर्म कर्त्तुरम्' इत्यभारः । व्यद्युध्यत विकुदवाच् । तुष्टतेदेवादिकात्कर्त्तरि लङ् ।
अत्र तुष्टतेजागरपिकासयोर्चाचयोः क्षेपनिमित्तकामेदाध्यवसायमूला सहोकि-
र्लकारः ॥

तौ क्षणं शिथिलितोपगृहनौ दंपती रचितमानसोर्मयः ।

पश्चमेदनिपुणाः सिषेविरे गन्धमादनवनान्तमारुताः ॥ ८६ ॥

तायिति ॥ शिथिलितोपगृहनौ शिथिलिताङ्कितनौ जाया च पतिन्न दंपती ।
आद्याशब्दस्य दंभावो निषातितः । तौ विवौ इवितमानसोर्मयः । मानसे सरसि
रचिततरङ्गा इत्यर्थः । पश्चमेदनिपुणाः । पश्चमेदपिकुला इति यावत् । विकास-
सूक्षक इत्यर्थः । गन्धमादनवनान्तमारुताः क्षणं सिषेविरे ॥

ऊरुमूलनखमार्गराजिभिस्तत्क्षणं हृतविलोचनो हरः ।

वाससः प्रशिथिलस्य संयमं कुर्वतीं प्रियतमामवारयत् ॥ ८७ ॥

ऊर्विति ॥ तत्क्षणं माहलवीजनसमयं ऊरुमूले नखमार्गराजिभिस्तत्क्षणपद्म-
क्षुभिः । मारुता प्रसारितवक्षवया प्रकाशिताभिरित्यर्थः । हृतविलोचनं आकृष-
ट्टिर्हरः प्रशिथिलस्य वाससः संयमं वन्धनं कुर्वतीं प्रियतमामवारयत् ॥

स प्रजागरकपायलोचनं गाढदन्तपदताडिताघरम् ।

आकुलालकमरंत रागवान्प्रेत्य भिन्नतिलकं प्रियामुखम् ॥ ८८ ॥

स इति ॥ रागवान्प्राणी स हरः प्रजापतेण कपायलोचनं रक्षेनां गाढदन्तप-

देवेन्द्रक्षतेर्लाभिताचरमाकृष्णाङ्कं भिज्ञसित्कर्तं प्रियामुखं वेष्यारंलाभरज्यत ।
वाहुकुरुद्वारांनमेव चत्पोहीपकमित्यर्थः ॥

तेन भज्ञिविष्मोचरच्छुदं मध्यपिष्ठिविद्वश्वमेत्वलभ् ।

निर्मलेऽपि शयनं निशात्यये नोज्जितं चरणरागलाञ्छितम् ॥९

तेनेति ॥ तेन हरेन भज्ञिभिर्मङ्गलविष्मयो निज्ञोक्त उत्तरभृद्धदः प्रच्छद्दद्दटो
वर्णिक्तत् । मध्ये पिष्ठिता पुअीकृता विसूलमेल्ला डिवरसमा वर्णिक्तत्त्वयोर्क
चरणयो रागेण लाक्षारागेण लान्छितं विहितं शयनं निशात्यये प्रभाते निर्मलेऽपि ।
सूर्योदये सरवर्षीत्यर्थः । नोज्जितं न त्वक्तम् । अत्र देवा सकलसुरतोपचारसंप-
न्नम् उत्तरायितं सूच्यते ॥

स प्रियामुखरसं दिवानिशं हर्षवृद्धिजननं सिवेदिषुः ।

दर्शनप्रणयिनामदृश्यतामाजगाम विजयानिवेदितः ॥ १० ॥

स इति ॥ स हरो हर्षवृद्धिजननं सुलालिशायकारणं प्रियामुखरसं मदिरामृतं
दिवा च निशि च दिवालिशम् । हन्दौकवज्ञापः । सिवेदिषुः सेवितुभिर्च्छुः सन् ।
विजयानाङ्गी काचिदेव्याः सखी तथा निवेदितः । एतदर्थंमागतेति शापितोऽपी-
त्यर्थः । दर्शनप्रणयिनामदृश्यतामाजगाम । दक्षिणं न ददावित्यर्थः ॥

समदिवसनिशीथं सज्जिनस्तत्र शंभोः

शतमगमद्वूर्ना सार्धमेका निशेव ।

न स सुरतसुखेभ्यश्चिन्तातृष्णो बभूव

ज्वलन इव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलौचैः ॥ ११ ॥

समेति ॥ निज्ञीयोऽत्र निशामात्रलक्षकः । समदिवसनिशीथं तुत्याहर्निशं
वया तथा तत्र तस्मां पार्वत्यां सज्जिन आसक्तय । राञ्जिदिवं रममाणसेत्यर्थः ।
शंभोः शिवस्य सार्धमेवं सहितस्तदूर्ना शतं पञ्चाशतुर्रे मानुषमानेन पञ्चविं-
शतिवर्षाण्यगमन् । स शंभुः समुद्रान्तर्गतः समुद्रसान्तर्वृत्तिज्ञलो बद्वाप्ति-
रिव तज्जलौचैस्तत्र समुद्रस्य प्रवाहैरिव सुरतसुखेभ्यश्चिन्तातृष्णो निष्पत्ताभिलाषो
न बभूव । चिन्तु चिरमवधैत्यर्थः ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलचलमहिनायसूरीविरवितया संजीविनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे

महाकाश्य उमामुखरवर्णं नामाष्टमः सर्गः ॥

कुमारसंभवस्तोकानां भासुकावर्णक्रमेणानुक्रमणी ।

अस्तित्वः सम्प्रभवः	... ५१५५	अयाचिनावादधरः	... ५१३०
अक्षमा दुर्बै ह बोद्ध	... १०५६	अयादितीन्द्रियमहाः	... १३४९
अस्तित्वं प्रेम कम	... ५२८	अयानुरूपाभिनिवे	... ५१५
अगृहसद्ग्रावलितीक्षित	... ५१६२	अयाक्ष्योन्द्य लिङ्गका	... १६१९
अहुयावाहमुखी	... ५१६	अयामिष्टृष्ट निरिजा	... १३३३
अकूलीभिरिव केश	... ८१३	अयाम्बुपेतस्वापातो	... १०३५
अचिछामलसंतानाः	... ६१९	अयावामावेन पितुः	... १२१
अपिमादिगुणोपेत	... ६१७५	अयाह देवी शासि	... १११६
अत आहर्तुमिच्छा	... ६१२८	अयाह देवो बलवै	... १२१३४
अतनिद्रिता सा खय	... ५१९४	अयाह वर्ण लिदि	... ५१६५
अतः शशुभावहिते	... १११२	अयेति वादिन्यम्	... १११५
अतोऽत्र लिच्छव	... ५१४०	अयेन्द्रनीलाचलव	... १४०७
अत्रान्तरे पर्वतराज	... १११४	अयेन्द्रियक्षोभमम्बु	... ३१६
अत्रोपयन्त तदभी	... १२१५६	अयोपनिन्द्ये लिशि	... ३१५
अथ से मुनयः सर्वे	... ६१७५	अयोहेशावादता	... ३११
अथ से मुनयो दि	... ६१४७	अयोध्यावायालिलू	... १११५
अथ तैः परिदेविता	... ४१२५	अयोध्यावायालिपि	... ५११
अथ दिव्या नदी	... १०१४८	अयाप्रसृति भूतामा	... ६१५६
अथ प्रपेदे निदौ	... १२११	अयाप्रसृत्यावनता	... ५१८६
अथ प्रयाणाभिमुख	... १५११२	अग्रिराजतनये तप	... ८१४८
अथ महानवधू	... ४१४६	अवःऽस्त्वापिताशेन	... ६१७
अथ मोहपरायणा	... ४११	अवस्थायोर्व पुर	... १४१२१
अथ मौलिगतस्येन्द्रो	... ६१२५	अविष्टिः स्त्राटि	... १११२०
अथ वा मुमहस्येषा	... ६१२४	अप्यापितस्योक्तव्या	... ११६
अथ विशुद्धगणोत्ता	... ७१३४	अनलिकमणीयासे	... १०१६
अथ विश्वासने गौरी	... ६११	अनन्तरत्रयमवस्थ	... ११३
अथ व्रजदिविदशीर	... १३१७	अनन्यमाजे पतिमा	... ११६३
अथ सर्वैस्य घातारे	... २१३	अनन्यसाधारणवि	... १२१३८
अथ स लितवेषि	... २१६४	अनर्थमर्येण तम	... ११५८
अथ वा पुनरेव वि	... ४१४	अनेकलोकेकनम	... १२१३०
अयामहते मुकुली	... ५१६३	अनेन चर्मः सविषे	... ५१३८
अयामित्रसमप्रव्य	... ६१६५	अनेन संबन्धमुपे	... ५१६८
अयामुलिभ्यां ह	... ५१२३	अन्तः प्रविश्यावसरे	... ११११

२ कुमारसंभवशोकानां मातृकावर्णकल्पेणानुक्रमणी ।

अन्तर्बोडसि भूता	... १०१२९	अलिप्स्त्रिरनेकवा	... ४११५
अन्येऽपि संजहा भ	... १४११३	अवगम्य कशीहृतं	... ४११३
अन्योन्यं रचितो	... १६१४८	अवदितबलिपुष्टा	... ४१६०
अन्योन्यसुतीहृतु	... ११४०	अवधानपरे चक्षा	... ४१२
अपमेशोदर्य वर्षे	... ६१५४	अवस्तुलिर्बन्धपरे	... ५१६६
अपारेऽसूक्सरितपूरे	... १६१२५	अवृष्टिरसमयिवा	... ३१४८
अपि कियार्थं सुलभं	... ५१२३	अवैष्मि ते सारमतः	... ३११३
अपि तदावजितवा	... ५१३४	अवैष्मि पूतमात्मानं	... ६१५७
अपि प्रसन्नं हरिणे	... ५१३५	अवैष्मि सीभाग्यमदे	... ५१४९
अपीति पश्यन्परि	... १५१२५	अशेषवलोकत्रयमा	... १११२४
अप्यवस्तुनि कथाप्र	... ८१६	अशेषविश्वप्रियद	... ११११४
अभिगौरीरतासकं	... १०१७	अशोकनिर्भर्त्सुतप	... ३१५३
अभितोऽन्यागता	... १६१२१	असंपदस्तम् वृषे	... ५१८०
अभिलाषसुरीरिते	... ४१४१	असंसूतं मण्डनम्	... ११३१
अन्यर्थमाना विकु	... ११११	असंमतः कस्त्र मु	... ३१५
अन्यपतन्तमसुरा	... १४१४९	अस्त्राहुंकारलिपतिः	... ५१५४
अन्युचाताङ्गुष्ठनख	... ११३३	अति त्वमेको जगता	... ५१७
अञ्जलिहैः अङ्गसर्ते	... १५१३५	अष्ट्रयुद्दिविधी वि	... १२१५६
अमी च कथमादि	... ११२४	असूत सद्यः कुसुमा	... ३१२६
अमीषा सुरसंचानां	... १०१३३	असून सा नागवधू	... ११२०
अमी हि वीर्यप्रमवं	... ३११५	अस्तोत्रुः स्तूयमानस्य	... ६१८३
अमुना ननु पार्श्वद	... ४१२९	अस्तुलरसां दिशि	... १११
अमुनैष कषायित	... ४१३४	अहमेल पतझच	... ४१२०
अमोर्चं शोभवं वी	... १०१५७	अहेतुहासच्छुरिता	... १११४३
अयाचितारं न हि	... ११५३	अहो अहोदेवग	... १२१५४
अयाचितोपस्थितम्	... ५१२३	अहो ततोऽनन्तर	... १२१४८
अयि जीवितनाथ जी	... ४१३	अहो बतानन्तवरा	... १२१३५
अयि सप्रति देहि द	... ४१२८	अहो स्त्रिरः कोऽपि	... ५१४७
अयुक्तरूपं किमतः	... ५१६३	अहोय कोपकल्पो	... १३१२५
अरण्यवीजाञ्जलिदा	... ५११५	आकान्तपूर्वी इभसे	... १४१४३
अरिष्टमाशङ्का वि	... १५१२६	आक्षिषा अपि द	... १६१३३
अर्थाचिता सत्वरम्	... ४१६१	आलिप्यामिदिवं	... १६१३६
अलं विकारेत यथा	... ५१८२	आगामिदेश्याशनके	... १५११४
अलक्षामतिवाङ्गै	... ६१३७	आक्षापन ज्ञातविसे	... ३१३
अलक्षकं पादसरो	... ११२७	आत्मानमात्मना वै	... २११०
अलम्भशोकाभिमृ	... ५१४३	आत्मानमालोकय च	... ५१२२

आहुतास्तीरमन्दार	... ६१५	इतो गमिष्ठान्यथे	... ५१८४
आमेश्वरं संवरता	... ११६	इत्यं निशान्यं वचनं	... १७११६
आर्द्रकेशरसुषणन्धि	... ८१७६	इत्यं महेशाक्षिता	... १११३९
आर्यपद्मनवती तत्र	... ६१६२	इत्यं इते: किमपि	... ४१४५
आलोकमार्गं सहसा	... ७१५७	इत्यं विविहेन पुरो	... ७१८६
आलोचनांते अवये	... ७१८४	इत्यं विलोक्य दुरसै	... १७१३३
आवर्जितजटामालि	... २१२६	इत्यं विशोः वैष	... १११४९
आवर्जिता किञ्चिदिव	... ३१५४	इत्यं सुरेन्द्रे वदति	... १२१५३
आविभवद्वाक्तुणाच्चि	... १३१४०	इत्यमिना घनतरे	... १७१४०
आविशद्विरुद्धजाह	... ८१३८	इत्यमारात्यमानोऽपि	... २१४०
आशंसता वाणगति	... ३११४	इत्यहृतकप्रभवः	... ७१३६
आसक्ताहुल्तया	... ६१८	इत्यक्षकारातिसूत	... १३११७
आसुसाद् सुनासीरे	... १०१९	इत्यमीममशुभूप	... ८१२८
इच्छायिभूलोरनुरूप	... ७१२९	इत्यादिरैरशुभो	... १५१३२
इत्यतोऽथ प्रतिनि	... १३१४	इत्युक्तवन्तमवद	... १३११८
इत्यततो वातविधू	... १४१४६	इत्युक्तीर्थं भगवांस्त	... १३१५७
इतः स दैवः प्राप्त	... २१५५	इत्युक्तीर्थं सुनासीरो	... १०१२७
इति कमेणामरराज	... १४१२५	इत्युचिवालमेवार्थ	... ६१६४
इति गिरितुजाचि	... १५१२	इत्योषविप्रस्थविला	... ७१६९
इति चापि विशाय ची	... ४१३७	इदमप्रोत्तरं न्यायम्	... ६१८७
इति चाह स भर्मेया	... ४१४३	इयं च तेऽन्या पुर	... ५१७०
इति चैनमुवाच दुः	... ४१२७	इयं महेन्द्रप्रसृति	... ५१५३
इति तेभ्यः सुतीः	... २१९६	इयेष सा कर्त्तुमव	... ५१३
इति देहविसुक्ये	... ४१३९	ईचित्तार्थीकिद्वार	... ६१९०
इति द्विजातीं प्रतिकूल	... ५१७४	ईश्वरोऽपि दिवता	... ८१५०
इति भूवेच्छामनुशा	... ५१५	उज्जैस्तेःधावतेन	... २१४७
इति प्रबद्धाक्षिरे	... १११२७	उज्जागरस्य दहन	... १७१३८
इति प्रभो चेतति सं	... ६११०	उत्कीर्णीचामीकरप	... १३१३९
इति प्रविद्यामिहिता	... ५१५१	उत्किष्य करिभि	... १११३४
इति बहुविधं वाल	... १११०	उत्तरनित विनिष्ठीर्थं	... ८१२५
इति विषमशरादे:	... १४१५५	उत्तुहीनस्तनपी	... ५१५१
इति व्याहस वितु	... २१६२	उत्पात्यं मेष्युजाणि	... २१४३
इति भुत्वा वचो व	... १०११५	उत्साहिताः शक्ति	... १५१५१
इति धूररेपुर्वे	... १६१५१	उद्धातः प्रणवो वासां	... २११२
इतीरथन्युभतरे	... १५१४३	उद्धृद्देहमध्यजदण्ड	... १४१४४
इतीरिते मन्मथ	... १३१४३	वहामदानद्विषद्व	... १४१४१

४ कुमारसंभवकोऽनानं मातृकावर्णकमेणानुक्रमणी ।

उद्यादेलेशविष	... १३१५	एव चारुमुखि गोस्य	... ८१७३
उद्यीपकोपदहनो	... १३१६	एव दुक्षिकरे कु	... ८१७६
उद्योगिताम्बरदि	... १३१५०	एहि विश्वास्मने बत्ते	... ८१८८
उद्योग्यलम्बुङ्गिपा	... ११११	कृद्गुरैः प्राक्षया	... १५४७
उद्यतावनतभाव	... ८१६९	कृष्णश्वलीलोऽकरा	... १५४९
उद्यतेन स्थितिमता	... ६१३०	कृष्णस्य तस्याः कल	... १५४२
उद्यतेनु शक्तिः प्र	... ८१६६	कृद्विदासमस्यी	... ५१६
उद्यमीक्षितं तुलिक्ये	... ११३२	कृपर्दमुद्गदमही	... १२९
उपप्रस्त्रिं सर्वं	... ६१६६	कृपर्दिकृष्टान्तकरा	... १११४६
उपमानमभूद्विला	... ४१५	कृपाळनेप्रान्तरलक्ष्य	... १५४९
उपात्तवर्णं चरिते	... ५१५६	कृपोलकण्ठः करिमि	... ११३
उपददे तस्य सह	... ७१४१	कृपोलपात्यां मृगना	... ११२३
उपेत्य ती तत्र कि	... १३१३१	कृप्नेन मूर्खः शतप	... ५१४६
उमे एव क्षमे बोद्धु	... २१६०	कृष्णिति कामिन्दुरता	... ३१८
उमापि नीलालकम	... ३१६३	करालवाचालमुखा	... १५१४८
उमास्थेष्ट ते यूमं	... २१५६	करेण करिणा वीरः	... १६१४०
उमा वर्ष्मेवान्दाता	... ६१८२	कर्णार्पितो लोध्रकषा	... ५११७
उमास्तनोद्देवमनु	... ४१२४	कर्णान्तमेत्य दिति	... १७२०
उमाच चैनं परमा	... ५१७५	कर्तव्यं बो न् प	... ११६१
ऊरुमूलनखमार्गं	... ८१८७	कर्तितान्योन्यसा	... ११७६
ऊर्ज्जितास्य रविद्	... १५१२४	कर्त्युक्षयित्वरेषु	... ८१६
ऋजुतो नयतः स्म	... ४१२३	कर्कोलैसूतेर्वर्बा	... १०१३४
एकैव दूर्तिर्विभिरे	... ७१४४	कर्षिद्व्यापत्ते वीरे	... १६१९९
एकैव सत्यामपि पु	... ४१४	कर्तित्वं स्थावरे	... ६१७३
एको नव द्वौ दश	... १११४५	कादित्वनी विहस्ते	... १०१४३
एतदुक्तुसितपीत	... ८१००	कामस्तु वाणावसरे	... ११६४
एतावता नन्वनुमे	... ११२७	कामेकपलीवत्तुः	... ३१७
एतावतुक्ता तनया	... ६१८९	कालकमेणाय तयोः	... १११९
एते वयमनी दाराः	... ६१६३	कालार्दितानां त्रि	... १२१५
एतेषु कस्येदमप	... १११८	किं वैन सुजसि	... ६१२३
एवं लमेव तनयो	... १५११४	किं वायमरिदुर्बोः	... ११२१
एवं यद्यात्य भगव	... ११२१	किंवित्कलं महुरकं	... १११४८
एवं वाच्यः स क	... ६१३१	किंवित्काशस्तिमि	... ३१४७
एवंकारिनि देवदौ	... ८१८४	किंविदं चुतिमासी	... १११९
एवमालिनिगृहीत	... ८१५	किमित्यपास्यामरणा	... ५१४४
एवमित्रियमृक्षस्य	... ८१२०	किं द्रूय रे भ्योम	... १५१४०

किरदिवि भाष्यमि	... ५१५०	खडा दधित्वेक्षिता	... १६५७
किरीटकोटिष्ठुतपा	... १२१२९	खाहा: शोभितर्स	... १६१९८
किरीटवद्वाजलिमि	... १११९	खङ्गेन मूलतो हस्ता	... १६१९९
कुषाराजारुद्धु	... १३१२८	खनेष्वेवलधारालै	... १६१३६
कुन्तावकायिरे च	... १६१९६	खं प्रसूतमिव संशिय	... ८४३
कुन्दोब्बलानि च	... १५१२७	खातं चूरं रम्यातुरं	... १४१२०
कुवेण्यासी दिशमु	... ३१५	के खलगामी दमुवा	... ४४९
कुवेरल मनःशत्यं	... ३१२२	गमनादवर्तीर्णा सा	... ६४९
कुचे प्रसुति: प्रथम	... ५१४१	गजातरकप्रतिवि	... १२११९
कुषुमासुधपति दु	... ४१४०	गजां तद्रुच्छ भा	... १०१२९
कुषुमास्वरणे सहा	... ४१३६	गजाश्वोतःपरिक्षितं	... ६१३८
कृतवानस्ति विप्रियं	... ४१४७	गजावारिणि कल्या	... १०१३६
कृताभिषेकां हुतजा	... ५१३६	गणा नमेनप्रसवा	... ११५९
कृषानुरेतसो रेत	... १०१३८	गणोपनीते प्रसुषो	... १२१३२
कृषानुरेतसो रेत	... १०१५४	गत एव न ते निव	... ४१३०
केविद्विरः प्रणादै	... १६११४	गतत्रियं वैतिविट	... १२१३६
केनाम्यसूया पदका	... ३१४	गम्भीरशङ्क्षिप्तिसि	... १११६८
केवल प्रियतमाद्	... ८१४	गम्भीरमेरीज्ञितौ	... १४१२७
कैतवेन शायिते कु	... ८१३	गम्भेत्वमातं तदमो	... ११११३
कोलाहलेनोचलता	... १४१३६	गाढाद्वयाद्विषयति	... १३१३९
कमान्नहेन्द्रप्रसुचाः	... ६१३५	गामथास्तक्षयं ना	... ६१६
कमेण चान्येऽपि	... १२१३३	गिरीशगौरीतनये	... १३१९
कियतां कथमन्त्यम	... ४१२२	गीतान्तरेषु अमदा	... ३१३८
कुद्धस्य दन्तिनः	... १६१३८	गुरुः प्रगल्मेऽपि च	... १५५९
क्षोर्चं प्रभो संहरं सं	... ११७२	गुहवीरसमीरि	... १४१५०
क्षोधादभ्यापत्तद्विति	... १६१२९	गुरोनियोगाद नगे	... ३११७
क्षमं यथो कन्दुकलीलया	... ५११९	गुहोऽसुरैः प्रहृदिन	... १५१३४
क्षिष्ठकेशमनच्छस	... ८१६३	गृहीताः पाणिभि	... १६११४
क्षुपोपचारा चतुर	... ४१८८	गृहन्विवाणे हरवा	... ११४४
क्षणित्स्वलद्विः	... ३११४२	गोपासारं सुरसैन्यानो	... २१५२
क्षुतु ते हृष्येष्यः	... ४१२४	घट्टारवै दौरतैः	... १४१४७
क्षुतु मी त्वदपीनशी	... ४१६	घनप्रमोदाभुतरं	... १३१९९
क्षिती निरस्तं प्र	... १५१२७	घनेविलोक्य स्व	... १४१३५
क्षीरोदवेषेद शके	... ४११६	कूमीमाननयनं स्व	... ८१०
क्षुण्णं रवेषाजिभिरा	... १४१९	कोरान्वस्त्रारनिकर	... १३४४
क्षड्निर्क्षेनदूर्धानो	... १६१२६	क्षेराम्बक्षारपट्टैः	... १३४५

६ कुमारसंभवशोकानां मातृकावर्णकमेणानुक्रमणी ।

चतुर्थपुण्यप्रकरा	... ५१६६	ततः शरवणे सार्थ	... १०१५०
चन्द्रं गता पश्चिमणा	... ११४३	ततः ष कक्षाहितहे	... १२१६
चन्द्रचूडामणिरेवो	... १०१४९	ततः सुराः शर्णि	... १२१२३
चन्द्रपादश्चितुप्र	... ८१७	ततः सुरेवाऽसरे लु	... ८१३३
चमूप्रमं मन्मथम्	... १५१२	ततो गणैः इलशृतः	... ७१४०
चमूरजः प्राप दिग्	... १५१०	ततो गिरीशास्म गिरां	... १२१४३
चबलचिक्षाप्रो विक	... ६१४८	ततो भुजंगापितरैः	... ३१५९
चापैशकणं भाष्टु	... १६१३	ततो मन्दानिलोदूत	... २१३९
चुम्बनादलहचूर्ण	... ८१९	ततो महेन्द्रस चरा	... १५१४७
चुम्बनेष्वधरदान	... ८१८	ततोऽवलेपाद्विकर्दं	... १५१४४
चूताकुरासादकवा	... ३१३२	ततो वज्रश्चननना	... १३१३३
जगच्छुषि चष्टांशौ	... १०१४३	तत्कृतानुग्रहापेक्षी	... २१३९
जगतः चक्रलक्षास्य	... १०१२२	तत्कृष्णं विपरिवर्ति	... ८१७९
जग्नश्चयीनन्दन ए	... १११०	तत्प्रयातौष्विप्रस्वं	... ६१३३
जगयोगिरयोनिस्त्वं	... २१९	तत्र काशवक्षिलात्	... ८१२९
जाग्रम् प्रैष्यमावै वः	... ६१५८	तत्र निश्चित्य कर्दप	... २१६३
जज्वाल वहिरतुलः	... १७१३७	तत्र माहेश्वरं धाम	... १०१३७
जंभद्विष्टप्रभृतिदि	... १७१३	तत्र वेत्रासनासीना	... ६१५३
जवाशा यश्च चासा	... २१४९	तत्र हंसधवलोत्तर	... ८१८२
जहीन्द्रशतुं समरे	... १३१२	तत्रामिमाधाय सम्पि	... ११५७
जातवेदसमायान्तं	... १०१२२	तत्राय दुःसहस्रै	... १७१२४
जालान्तरप्रेषितह	... ७१६०	तत्रावतीर्यच्युतद्	... ७१७०
जितसिंहस्या नाशा	... ६१३९	तत्रेष्वरो विष्टरमा	... ७१७२
ज्ञानप्रसीपेन तमो	... १२१४४	तत्स्वन्दनः चुपदि	... १७११०
ज्वलदिमिसुखर्णी	... १६१११	तथातितसं सवितु	... ५१२१
ज्वलदिरक्षारचर्य	... १५१२१	तथापि तावल्कस्मि	... ६१६२
ज्वलदिरुचर्यभितः	... १५१२०	तथालिपं शैलसुता	... १२१२३
ज्वलन्मणिशिखावैन	... २१३८	तथाविषेऽनहर	... ५११
तं यथात्मसदयं व	... ८१६	तथा समक्षं दहता	... ५११
तं लोकपालः पुरुह्	... ७१४५	तथेति शेषस्मिन् भ	... ३१३३
तं वीक्ष्य वेषमुमती	... ५१८५	तदद्वयंसर्वमवा	... ५१७९
तं साधुसाध्विलमि	... १३१२०	तदनु वज्रनं मद्	... ४१६६
सदः कुमारं ऋनका	... १३१२५	तदागमनकार्यं नः	... ६१७४
ततः कुमारः सुम्	... १११४०	तदाप्रस्तुत्यन्मदना	... ५१५५
ततः कुचा विस्फुरि	... १५१६	तदिच्छानो विसो	... ३१५३
ततः परमसित्युक्त्वा	... ६१३५	तदिदं कियतामन	... ४१३३

तदिदं परिरक्ष शो	... ४१४४	तस्मिन्द्युयसिनामाथे	... ६१३४
तदीवाखोबद्धवा	... २१५०	तस्मिन्द्युराणो विजया	... ३११६
तदीवदार्द्दहणग	... ७१८२	तस्मै जयासीः ससुजे	... ७१४७
तद्गच्छ सिद्धो कुरु	... ३१९४	तस्मै शासंस प्रणिप	... ३१६०
तद्गौरवान्मङ्गलम्	... ७१३१	तस्मै हिमाद्रेः प्रवतां	... ३१९६
तद्विनिदन्तक्षतहे	... १३१४७	तस्य जातु मलवस्थ	... ८१२५
तद्वर्णनादभूषणंभो	... ६११३	तस्याः करे शैलगुरु	... ७१७६
तद्वृत वत्साः किमि	... २१३८	तस्याः प्रविष्टा नत	... ११३८
तं देशमारोपितपु	... ३१३५	तस्याकृतिं कामपि	... ११५
तन्मातरं चाक्षुमुखी	... ६११२	तस्यामा शितिकाळ	... २१६१
तन्मुहूर्तमनुमन्तु	... ८१४८	तस्यादुमेवे भगवा	... ७११३
तपःपरामध्यविहृ	... ३१५१	तस्याः शालाकाङ्क्षनि	... ११४७
तपस्त्विनः स्थाणुकनी	... ३१३४	तस्याः स कण्ठे पि	... ११२४
तमङ्गमारोप्य सुता	... १३१४	तस्याः सखीर्भ्या प्र	... ३१६१
तमन्वगच्छद्विरिश्य	... १४१६	तस्याः दुजातोत्पल्प	... ७१२०
तमन्वगिन्द्रप्रसुखा	... ७१७१	तस्योपकण्ठे घननी	... ७१५३
तमन्यगच्छत्रयमो	... ७१४३	तस्योपायनयोस्याति	... २१३७
तमर्थसिव भारत्या	... ६१७९	तो विलम्बितपनीय	... ८१८७
तमवैक्य सरोद सा	... ४१२६	तो चीक्ष्य सर्वावयवा	... ३१५७
तमातिथेयी चकुमा	... ५१३१	तां इंसमालाः चारटी	... ११३०
तमाञ्च विद्यं तपस्य	... ३१७४	तानर्ध्यनर्थ्यमादाय	... ६१५०
तमीक्षमाणा क्षणनी	... १११२०	तां नारदः कामचरः	... ११५०
तमृदिमद्वन्धुजना	... ७१५२	तान्वज्ञलकलमुखी	... ११०४
तमेकदृश्यं न अन्तः	... ४१६४	ताभिस्त्राचृतकर	... १०१६०
तं भातरो देवमनु	... ७१३८	तामगौरवमेदेन	... ६११२
तथा दुहित्रा शुतरां	... ११२४	तामर्चिताम्यः कुलदे	... ३१२७
तथा प्रदृढाननन्त	... ७१७४	तामस्तदर्थे युष्मामि	... ६१२९
तथा व्याहृतसंदेशा	... ६१३	तामिमां तिमिरवृद्धि	... ३१५८
तथोः समाप्तिषु का	... ७१७५	तो पार्वतीस्याभिज्ञने	... ११२६
तत्र प्रसादात्कुमुमा	... ३११०	तो पुलोमतनयाल	... ८१२७
तस्मात्प्रदेशाच विता	... ७११२	तां प्रशामादरक्षल	... ६१९९
तस्मिन्द्युपायाः सर्वे नः	... २१४८	तो प्राक्षुख्यी तत्र	... ३११४
तस्मिन्द्युपायोद्विदशा	... ३११	तो लोध्रकलकेन हुता	... ३१९
तस्मिन्द्युरूपे उरुष	... ७१५६	तापत्यताकाकुलसि	... ३१६३
तस्मिन्द्युने संयमिनां	... ३१२४	तापद्रवस्यापि कुने	... ३१३०
तस्मिन्द्युप्रकृताः काळे	... २११	तास्मै च पवात्करक	... ७१३९

८ कुमारसंभवशोकानां भाष्यकावर्णकमेणातुकमणी ।

दासो मुच्चैराहस्यम्	... ५१६२	त्वामामननित प्रह्लादिः	... २११३
दासतः खरेण मह	... १५११०	दिवषामधीशस्तु पुरो	... १५११८
हिर्यगूच्छेमधस्ताव	... ६१७१	दक्षस्य शापेन शासी	... १११७
हिर्यमिस्तव्यमवस्थामिः	... २१६	ददौ रसातप्तकुबेरे	... ३१२७
लीप्रामिषप्रभवये	... ३१७३	दधानया नेत्रमुखे	... ३१२९
तुरंगसादिनं शश	... १६१४३	दन्तीन्द्रदानदववाः	... १४१४३
तुरंगी तुरंगारुदं	... १६१४१	दर्पणे च परिभोग	... ८१११
तुरंगरसंवातश्चिलाः	... ११५६	दष्टामरसकेस	... ८१३३
ते क्षणं शिथिलितोप	... ८१८६	दष्टुकमधरोष	... ८१६
ते चाकाशमविद्याम	... ६१३६	दातीकृताशेषजग	... १५१४
देवस्था तेन रैषेण	... १०१४३	दिक्षनकवालगिलै	... १७१३६
देवोदरथानि गाजा	... १०१३६	दिक्षु प्रसर्पलददी	... १११३३
ठेन विज्ञविषयोत्त	... ८१८९	दिग्नन्ददन्वावलिदा	... १४१२६
ठे नागपाशविष्यितै	... १५१६	दिग्नवराधिकमणो	... १४११०
ठेवामरव्युहस्तैः	... २१४१	दिवदन्तिना वारि	... १३१२५
ठेवाहताक्षिदशसै	... १५१३२	दिने दिने चा परिवर्ध	... ११२५
ठेवोजिततं सकलमे	... १५१३४	दिवं यदि प्रायंयसे	... ५१४५
ठे प्रभामण्डलैष्योम्	... ६१४	दिवाकरादक्षति यो	... १११२
ठेषो भव्यगता साच्ची	... ६११३	दिवापि तारास्तरला	... १५११५
ठेषामाविरभूदक्षा	... २१३	दिवापि निष्ठूतमरी	... ७१३५
ठे सद्यनि गिरैवेण्या	... ६१४४	दिवौकसो देवगृहं	... १२१३७
ठे सर्वगलोकं चिर	... ११११०	दिवौकसो बो हृदय	... १११३९
ठे हिमालयमामङ्ग्य	... ६१४४	दिव्यवैष्यः शान्तुविजे	... १३१२९
तौ क्षणं शिथिलितो	... ८१८६	दिव्यो विष्णुपदी	... १०१५०
तौ दंपती चिः परि	... ७१८०	दुःप्रेक्षानीयमरिभि	... १७११९
तौ संविषु व्यजित	... ५१११	दुक्षलवासाः स वधु	... ७१४३
लजाशु गर्वं मदम्	... १५१३४	दुर्बारदोरुमदुः	... १३१४५
त्रिभागशेषाणु निशा	... ५११५७	दुर्विक्षेष तेनाहं	... १०११३
त्रैलोक्यलक्ष्मीहृदयै	... १२१५०	दुर्वेषिते देवरीपी	... १३१३७
त्वं सर्वभक्षो भव	... ६११६	दूरमप्रपरिमेय	... ८१४०
सत्त्वंभावितभास्मानं	... ६१२०	दृष्टाम्बकप्राणदूरं	... १२११९
त्वं यसेवावसर	... ९१९	दृष्टारितंत्रास्त्रिली	... १२१३
त्वं सेव तावत्तरि	... ५१६७	दृष्टिप्रपातं परिदृ	... ३१४३
त्वं येव हृष्यं होता	... ३११५	दृष्टिप्रवातवशातो	... १५१५
त्वं पितृणामपि पिता	... १११४	दृष्टु लक्ष्मिहंगं मा	... १०१८
त्वं प्रियमत्रेमवर्तं	... ११८	दृष्टु तपाविषं वहि	... १०१६
त्वं युक्ति होता	... १०१६		

दहूभ्युपेतमव दे	... १७१९	नवलिन्द्रिये दुम्बे	... १४५
दहू रथं प्रलयवा	... १७११	नयनान्वयण्यानि शूर्णे	... १११६
दहू सहजेण ईशा	... १२१४	न रथी रथिनं गूर्हः	... ११४७
देवहृषी वरिहृषी	... १७१२	नवपरिवलज्जा	... १११५
देवं महेषं गिरिजा	... १३१६	न वेदिं स शार्थितदु	... ५१६१
देवस वस्तु अरस्	... १४४७	नवीषदम्भोचरघो	... १११९
देवासुरान्ते हरमूल	... ७१९२	नागेन्द्रहस्तास्त्रविदि	... ११३६
देविं लमेवाका	... ११११	माभिदेवानिहितः स	... ८१४
देवी आगीरवी पूर्व	... १०१२४	मिकामतसा विविचे	... ५११३
देवैन मन्मथरिपो	... १७१२१	मिदाषधामाङ्गमवि	... ११४४
देवोऽपि गौर्या सह	... १४६	मिघत्से हुतमर्कय	... १०१२०
देवोऽपि देवविशिख	... १७१४७	मिनाय साखनदाहि	... ५११६
देवैयदन्व्यावलिद	... १३१२८	मिन्नाः प्रदेशाः स्य	... १४४४
देवाविराज भवता	... १५१७	मिवांतवोधो गिरिश	... १५१२३
दैतेश्वरो जगलितरो	... १७१५	मिर्दं खड्गमिषेभ्य	... १६१६
देवोऽपि रोषकल्पो	... १७१४६	मिर्दिष्टवर्त्मा वितुषे	... १३१४२
द्रष्टः संचातकठिनः	... २११	मिर्दिव दनितनः पूर्व	... १६१३०
दुमेषु सख्या हृतज	... ५१६०	मिर्दिवेषु पितृतु स्त	... ८१५
द्वयं गतं संप्रति शो	... ५१७१	मिर्दुनलीलोपवना	... १३१५
द्विषा प्रथुकेन च	... ३१०	मिर्वांशभूषिष्ठमध्या	... ३१५२
द्विषद्वूलान्नासविसी	... १५१५०	मिर्विभुज्य दशनच्छ	... ८१४६
द्विषा प्रासहृतप्राणो	... १६१४२	मिर्वत्यासादसरी	... ५१७१
द्वन्द्वनस्तुरगास्त्वा	... १६१३७	मिर्वार्यतामालि किम	... ५१८३
द्वयेषापि पदं सर्वे	... ६११४	मिर्वार्वाण्डरभितो	... १५१२३
द्वातुतामापरः प्राणु	... ६१५१	मिर्वेदितं निश्चित	... ५१४६
द्वूतानि तेन सुरसै	... १७१२९	मिर्वास्य चैवा तपसे	... ५१४
द्वूषोष्याणा स्वाजितमा	... ७११४	मिर्वासु यश्च प्रतिवि	... ५१४८
द्वुवेण भ्रात्रा मुवद	... ७१८५	मिर्वक्षम्बृक्षं निश्चत	... ३१४६
द्वन्द्वं द्वयेषु सुम	... १११३६	मिर्वयक्षल्पहुमतो	... १३४२
न केवलं दीर्घस्यं	... ६१६०	मिर्वर्गवासन्यासौ	... १११२३
न व्यवष्यत्वेविवरे	... ५१२५	मिर्वर्गवासत्स्ववस्था	... १११५
न जायदाहवः क्षय	... १५१३७	मीलकण्ठपरिमुक्त	... ८११२
नवन्द चतुष्प्रियरक्षा	... १३१२९	नूनमुखमति यज्ञ	... ८१५८
न नूनमास्त्रवशा	... ७११४	नैपथ्यलक्ष्मी इवितो	... ११३०
नववर्तीमहवद्	... १४४४	नौर्बं न चाचो न	... १४१३८
नमोदिपन्तप्रतिष्ठोद	... १४४४६	नौर्बंधीस्त्रगतिनं	... ८१५६

१० कुमारसंभवश्लोकानां मातृकावर्णकमेणातुकमणी ।

समस्याकरा चाहुरचे	...	११७	पुराजस्य कविलस	...	२११८
पठतङ्ग बन्दिष्ठन्दानां	...	११४	पुरातनी ब्रह्मकपा	...	१२११७
यत्तिः परिमधीयाव	...	११३	पुरा मयाकारि शिरी	...	१२१५५
प्रसूः चिवथाऽङ्गका	...	११९	पुरा पुरेन्द्र द्वारसे	...	१२१२८
पञ्चान्तराकैवलयि	...	११८	पुरे तावन्तमेवास	...	१२१३
पदं तुषारशुतिवौ	...	११६	पुरोपतं दैख्यम्	...	१५१४९
पश्चकान्तिमधणत्रि	...	११०	पुरोभव त्वं न पुरो	...	१३११
पदमामधरणाहि	...	१२३	पुलकभरविभिन्न	...	१५१५४
परलोकनप्रवा	...	४१०	पुलोमपुत्री विवुधा	...	१३१४८
परलोकविवौ च मा	...	४१३	पुष्टं प्रवालोपवित्तं	...	११४४
परस्परं वज्रधर	...	१५५२	पूर्वमागतिमित्र	...	८१३
परस्परैण स्मृहणीय	...	४१६	पृष्ठप्रमोदः ग्रनुणो	...	१११३
पराभवं तस्य महा	...	१२४१	प्रकुम्भमाणमवलो	...	१५१९२
परिणेष्विति पावर्ती	...	४१४२	प्रज्वलत्कान्ति च	...	१६१७
परीहस्य परीरम्भ	...	१०११	प्रणम्य शितिक	...	६१८१
पर्युक्तबन्धस्थिरपू	...	३१४५	प्रणानितस्मेरसरी	...	१३१३२
पर्याकुलस्त्वान्मरुता	...	२१२५	प्रतिक्षणं सा कुतरो	...	५११०
पर्वात्पृष्ठप्रस्त्रक	...	३१३९	प्रतिप्रहीतुं प्रणयि	...	३१६६
पर्वायसेवामुत्सुज्य	...	२१३६	प्रतिपद्य मनोदरे	...	४११६
पर्षपतिरपि तान्य	...	६१५	प्रलविष्यमूतामयि ताँ	...	१५५
पद्म कल्पतत्त्वमित्य	...	८१७१	प्रदक्षिणप्रकमणा	...	७१७९
पद्म पक्षफलिनीक	...	८१६१	प्रमामद्वया विद्यये	...	११२८
पद्म परिषमदिग्नन्त	...	८१३४	प्रमो प्रसीदाङ्ग	...	५१९९
पद्म पावर्ति नवेन्दु	...	८१६४	प्रमध्यमाणमनुविति	...	१४१८
पाकभिन्नशरकाण्ड	...	८१७४	प्रमोदबाल्पाकुल	...	१११८
पाणिपीडनविवे	...	८१९	प्रवाणकालोचितचा	...	१४१५
पाणिस्थितव्रह्मकपा	...	१२११६	प्रयुक्तापाणिप्रहृणं	...	७१७८
पादाङ्गुष्ठाप्रभूमिस्थः	...	१०१४७	प्रयुक्तसत्कारविशे	...	५१३६
पादौ महैः किळ क	...	१३१४४	प्रवातनीओट्पकलि	...	११४६
पावर्ती तदुपयोग	...	८१७४	प्रशामादर्चित्वामेत	...	२१२०
पिनाकिनापि स्फटि	...	५१३९	प्रसन्नचेता मदना	...	५११३
पिवन्तु तस्याः त्वन	...	१११२	प्रसन्नदिकपांसुविवि	...	११२३
पीतासितारक्षिनैः	...	१४१३	प्रसाधिकाञ्चनित	...	७१५६
पुनर्भीतुं निषम	...	५११३	प्रसीद विभान्यतु	...	३१६
पुरः चुराणी पृतना	...	१५१४६	प्रसानकालोचितचा	...	१३१३
पुरेन्द्रित ऐवरिपो	...	१५१४८	प्रझीमवस्त्रदरै	...	१११३

श्रावनानां विष्णुदानां	... ६१३०	भ्रूभ्रहमीषणमुखो	... १४४५
प्रियेष दत्ते भगिद्	... ११२९	भ्रूमेदिभिः सकम्पोष्टे	... १४४६
श्रीतः साहस्राचाह	... १०११७	भ्रूसंक्षयानेन कृता	... १३४७
श्रीतात्मना सा प्रयत्नेन	... १११२७	मदनेन विनाकृता	... १४२७
बद्धकोशमपि तिथि	... ८१३९	मदान्व ना या भुज	... १५१३८
वद्यन्व चाक्षाकुलह	... ७१२५	मदोदत्तं प्रेतमधा	... १४१५
वभूव भर्त्यैव चिता	... ७१३२	मधु द्विरेकः कुमुमे	... १४१६
वर्त्तौ च संपर्कमुपे	... ७१८	मधुध ते मन्मथ	... १४१७
वलमदसुरलोका	... १४१५१	मध्येन सा वेदिविल	... १४१८
वली वलारातिवला	... १५१८	मनीषिता: सन्ति शुद्धे	... ५४४
वलोकुर्तं काशनभू	... १४१२२	मनोतिवेगेन कक्ष	... १४१७
वहिरार्ता युगान्तामे	... १०१४१	मनोतिवेगेन रवेन	... १५१४५
वहुभिः चहु युद्धा	... १६१२०	मनो नवद्वारनिषि	... ३४५०
वाढं वपूषि विनिया	... १६१९	मन्दरान्तरितमूर्ति	... ८१५६
वाणीः सुरारिष्ठनुषः	... १५१२१	मन्दाकिनी सैकतवै	... १४२९
वाकेन्दुवकाष्यवि	... ३१२९	मन्दाकिन्याः पमः	... ३४४४
वित्राणमुत्तुतरं	... १२११०	मन्देन खिज्ञाहुलिना	... ५१२९
व्रह्माष्यानपर्येंग	... १०१४६	महागजाना शुश्रवं	... १४१३३
भद्रासनं काशनपा	... १३१२०	महागजाना युद्धभि	... १४१४२
भयंकरी तौ विक	... ५१५०	महाचमूलामधिपाः स	... १५१६
भलेन घितधारेण	... १६१४४	महाचमूलस्यन्दनच	... १४१२६
भवलनिष्ठादपि ना	... ५१४२	महारणक्षोणिपद्म	... १२१५२
भवत्संभावनोत्थाय	... ६१५९	महाइरलाबितवो	... १२११३
भवलव्यवरोदीर्णं	... ३१३३	महार्हश्यायपरिव	... ५११२
भविष्यतः परस्परमा	... ३१५८	महासुराणामवरो	... १४१३४
भस्मादुलिते वपुषि	... ११३८	महास्वनः सैन्यविम	... १४१३५
भागीरथीनिर्कर्ती	... १११५	महाइवे नाष्ट तथा	... १३१५७
भागीरथी पावकहु	... १११३	महाहिनिर्बद्धजटा	... १४११२
भाडस्त्वे लोचनमे	... १२११२	महीसूतः पुत्रवतो	... १११७
भालेषणामौ संयम	... ५१२६	महीमूर्ता कन्दरवा	... १५१११
भावस्थितमहृष्ट	... ८११६	महेश्वरजटायुद्ध	... १०१५०
भिवासुरानीकविम	... १४१२९	महेश्वरः शैलसुता	... १११४१
भीस्यालमय त्रिदिवी	... १३११४	महेश्वरोऽपि प्रमद	... ११११६
भुजग्नमोहदजटा	... ३१४६	महेश्वरो मानसरा	... ५१३४
भुवं विगाह प्रयत्नी	... १४१४०	महोत्सवे तत्र समा	... १११४४
भुवनालोकनग्रीतिः	... ३१४५	मान्यमर्किरणवा स	... ८१७७

१२ कुमारसंभवशोकानन्द भास्तुकावर्णकल्पेणालुकमणी ।

मिथः आसाहौती वा	... १६१४६	यदा फर्ल पूर्वतपः	... ५११८
विष्वोऽर्थवन्नलिङ्कूल	... १६१४७	यदाखृष्टैः सर्वेषात्	... ५१५८
विकल्पमहासीमभुजंग	... १६१९७	यदीवमिती प्रतिवि	... ५१४९
विलितेषु विष्वो यो	... १६१३१	यदुध्यते पाषाण्डि पा	... ५१३६
कुषल अभ्युरुचुना	... १३१९	यदैव पूर्वे जवने	... ११५३
मुक्तयसोपवीतानि	... ६१६	यद्यप्य सम्यग्यानात्	... ६१९६
शुक्लिक्षीसहृद्यरहै	... १०१५२	यन्मुखप्रहृष्टमक्ष	... ८१९
मुखेन सा पद्मुग	... ५१२७	यमोऽपि विलिक	... २१२३
मुख कोपमनिवित्त	... ८१५१	यश्चाप्सरोविभ्रमम्	... ११४
मुनिकृतैस्त्वामतिमा	... ५१४८	यस्म चेताति वर्तेषाः	... ११९८
मुहुर्विभग्ना तप्ता	... १५११५	या नः प्रीतिर्विरुद्धाक	... ६१२१
मूर्छं तुष्टमिचात्मानं	... ६१५५	यामिनीदिवससं	... ८१५५
मूर्ते च यज्ञायमुने	... ७१४३	यावन्त्येतानि भूतानि	... ६१६०
मृगाः श्रिगङ्गलद्वयम्	... ३१३१	युग्मशयस्तुवपयो	... १५१९
मृणालिकापेलवमे	... ५१२९	युग्मान्तकालान्तिविका	... १११४
मेने मेनापि तस्यर्थं	... ६१८६	युद्धाय धावतां धीरे	... १११३
मेष्मेल मरुदाशु	... ८१२२	योगिनो यं विचिन्व	... ६१७७
मैत्रे मुहूर्ते शशला	... ७१६	यौवनान्तं क्यो य	... ६१४४
यं सर्वेशालाः परिक	... ११२	रक्षपीतकपिशाः प	... ८१४५
यः पूर्वयन्तीवकर	... ११८	रक्षभावमपहाय	... ८१६५
यक्षमायमुञ्जा भव्ये	... ६१७३	रक्षसायच्युतं रेत	... १०११२
यक्षाङ्गयोनितमवेक्ष्य	... १११७	रक्षितं रक्षिपिष्ठत	... ४११८
यज्ञभिः संसृतं हृष्यं	... २१४६	रजनीतिसिरावग्नु	... ४१११
यज्ञ कल्पकुमैरेष	... ६१४१	रणाङ्गयो शोणितप	... १११५०
यज्ञ स्फटिकहृष्येषु	... ६१४२	रणे बणागयैर्भिक्षा	... १११२४
यत्रोऽग्निक्षेपविळ	... १११४	रणोत्तुकेनान्धकश	... १४१९
यत्रापतारस दनुजा	... १५१५२	रतिद्वितीयेन मनो	... ११४
यत्रीष्विप्रकाशेन	... ६१४१	रतिलक्ष्यं तत्कृषी	... ११२१
यथागतं तान्विकुचा	... ११३६	रवस्य कर्णवित त	... ११२३
यथाप्रदेशं भुजोद्ध	... ७१४४	रवान्मकेशावलिक	... १५१११
यथा प्रतिदेहेषुर्द्वृ	... ५१९	रविनो रविनिर्विणे	... १११४०
यथामुते वेदविदा	... ५१६४	रुद्र तेषां ब्रह्मता	... १३१८
यवेष श्वास्यते गदा	... ६१७०	रात्रिवृत्तमनुमोक्तु	... ८१३०
यद्यम्भृण अगता	... १११७	रावणच्चवितमीठ	... ८११४
यदमोषमयामन्त	... ११५	रुद्धनिर्गमनमार्दि	... ८११७
यदा च तस्मानिपने	... ५१५९	स्वा निषो मिल्ल	... १६१३९

देसाविभक्तः सुविभ	... ५१९६	विभवस्य लेन भुत्ते	... १७१३८
रेजे मुरारीकारदु	... १७१२३	विभवदेवासुरपुष्ट	... १११२९
रे हंसुतापश्चिमो	... १७१३	विभवस्त्रैदूर्यगिला	... ५१३०
रोमोद्भूमः प्रातुरभू	... ५१७७	विभवलक्ष्मागुरु च	... ५११५
रीढं सुदुर्बरे घाम	... १०१५५	विभवप्रतीकारपरे	... ५१७६
रीढेण दशमानस्य	... १०१५४	विभवैष्टि वस्य दा	... ५११९
लभद्विरेकं परिभू	... ५१९६	विभिन्नं घनिनां	... १६१२
लभद्विरेकाभनभ	... ३१३०	विभूषणोद्भासि शिन	... ५१४८
लज्जा तिरको यदि	... ११४८	विमुच्य सा हारम	... ५१८
लक्षाशुद्धारगतो	... ३१४१	विरोधिना शोणित	... १४११३
लभप्रतिष्ठाः प्रवस	... २१२७	विरोधिस्त्रौजिक्षतपू	... ५११७
लभञ्जा घनुवेदमन	... १५१३६	विक्षेपिताः कौतुकि	... १४१३०
लाकूलविक्षेपविस	... १११३	विलोक्य धूलीपदलै	... १४१३७
लीसारसाभिः सुरक	... १३१२६	विलोक्य वत्र स्फ	... १४०
लोहितार्कमणिभाज	... ६१७५	विलोक्यन दक्षिणम्	... ५१५६
वचस्यदसिते तस्मि	... २१५३	विलक्षता दोषमपि	... ५१८९
वचोमिमैषुरैः साथे	... १०१९	विशृणवती शैक्षुता	... ३१६६
वधूं द्विजः प्राह तत्वै	... ७१८३	विश्वालं पश्चिमु	... ५१४६
वधूर्यथात्रा प्रति न	... ७१८७	विश्वावसुप्राप्तहैः	... ५१४८
वनेवराणां वनिता	... १११०	विष्णुपादोदक्षोदूता	... १०१३१
वपुष्विक्षणाशमल	... ५१७२	विसूजन्तो मुख्यर्जा	... १६१८
वर्णाद्युमी देवमही	... ३१५३	विसृष्टारागादधारा	... ५१११
वर्णप्रकर्त्ये तत्ति क	... ३१२८	वीज्यते स हि संसु	... ३१४२
वर्णतिकालगलद	... १७१३५	वीराणां शालभिका	... १६१२७
वाता वशुः सौख्य	... १११२७	वीराणां विद्यमैवै	... १६१२३
वासुराणि कतिष्ठित	... ८११३	वृतं तेनेव प्रा	... २१५६
विक्षरामनोजवन	... १२१२३	वृतानुपूर्णे च न चा	... ११३५
विकीर्णसर्विवलि	... ५१३७	वैवाहिकी तियं पृष्ठा	... ११९६
विवित्रस्त्रामणिभ	... १२१५	वैवाहिकैः कौतुकसं	... ५१२
विजानता भावि शि	... १५१२८	व्यवुर्बहिमैत्रक्षा	... ११३२
विदितं वो यथा	... ६१२६	व्यावृतपतिहयाने	... २१३५
विष्णुहता वियति वा	... १७१४२	व्याहता प्रतिवचो न	... ८१३
विविना हृतमध्यै	... ४१३१	व्योग्रदालं पिदय	... १७१४४
विविष्युलसुत्कारैः	... ६१५२	व्यक्तिसामासावहत	... ११११६
विविष्युको परिगृ	... ५१३३	व्यत्याहतासुमधु	... १७१६१
विवेरमोर्धं स वर	... १११४६	व्यक्त्यस्त्रूलिभिरतिप	... ८१३५

१४ कुमारसंभवस्तोकानां मातुकावर्णकमेणातुश्चमणी ।

शंखयमोषधिष्ठतेर्न	... ११६२	सङ्क्रामं प्रलयाय सं	... १५१५३
शाङ्कान्दरद्योति विलो	... १३३	सङ्क्रामामन्दवर्धिणौ	... १६१५
शंभोरस्मोषयी मू	... १०१२६	स चण्डिसुक्रिप्रसुरैः	... १२१८
शंभोः शिरोन्तःस	... १११७	स तथेति प्रतिक्षाय	... ६१३
शारधरवन्नमरी	... १४१४	स ते दुहितर्द चाक्षा	... ६१४८
शारण्यः सफलत्राता	... १०११०	सल्लमकांच सोमाच	... ६११९
शाश्विना सह यादि	... ४१३३	स दक्षिणापाञ्जनिति	... ३१३०
शाश्वच्छिंचगजारो	... १६१३०	स दुर्लिखारै मवसो	... १४१२
शाश्वभिषेभकुम्मे	... १६१२२	स देवदाकुडुम्बे	... ३१४४
शाश्वादविषयान्वस	... १२१२१	स देवमातुर्जपदे	... १३१४५
शासनं पशुपतेः स	... १२१५८	सयः प्रवालोदमचा	... ३१३७
शिसरासक्षमेघानां	... ६१४०	सयो निकृत्ताभनसो	... १५१२०
शिरसा प्रविष्टा या	... ४११७	सद्विषिसिनाजनवु	... १५११६
शिरसि वरयोधाना	... १६१२८	स द्वारपालेन पुरः	... १५१४
शिरीषुपुष्पाधिकसौ	... १४१	सद्विनेन्द्रं हरेश्वर्षु	... २१३०
शिलाशयां तामनिके	... ५१२५	संतानकतस्त्वाया	... ६१४६
शिष्यतां निषुब्धनोप	... ८१७	संतानकाकीर्णमहा	... ७१३
शुचौ चतुर्णां उदलतां	... ५१३०	संधानमात्रमयि य	... १३१२६
शुद्धमाविलमवसिथ	... ८१७	संघवाप्यनुगतं र	... ८१४
शुभ्रेत्रक्रंकैहर्मि	... १०१४४	सपदि मुकुलिताक्षीं	... ३१७६
शूलिनः करतलदृश	... ८१७	स पावकालोकस्या	... १११८
शैक्षः संपूर्णकामोऽपि	... ६१८५	सपर्विहस्तावनिता	... १११६
शैक्षात्मजापि पितुर	... ३१७५	स प्रज्ञागरकश्य	... ८१८८
भीनीककण्ठ शुपतिः	... १२१२६	स प्रापद्वाप्तपरा	... ७१५०
शुतुप्सस्योगीतिरपि	... ३१४०	स प्रियामुखरं दि	... ८१३०
शुत्वेति वाक्यं इदय	... १११३	स प्रीतिगोगादिक्ष	... ८१५५
शुत्वेति वाचं विय	... १५१३९	समदिवसनिशीर्ण	... ८१११
संघुणे सांख्यीनं त	... २१५७	स माघवेनाभिमते	... ३१२३
सकलविषुष्वलोकः	... १३१५९	स मावसी भेदसखः	... १११८
स कस्तपः सा जन	... १३१४६	समीयिवांसो रहस्यि	... ११४१
स कार्तिकेयः पुरतः	... १३१३०	समुत्थितेन त्रिदिवौ	... १४१२८
स कृतिलाघातपते	... ११५४	समेल दैत्याधिपतेः	... १५१८
संकन्दनः स्वन्दनतो	... १२१३	समेल सर्वेऽपि मुदं	... १३१५०
सखी तस्या तसुवा	... ५१५२	संपत्स्वते वः कामो	... २१५४
स गोपतिं नन्दिभुवा	... ३१३७	संविलिङ्गिमरौलैः सा	... १०१३४
सोऽन वो गर्भं तप	... १५१४३		

कुमारसंभवस्तोकानां मातृकावर्णकमेणानुक्रमणी । १८-

सम्यक्कल्प लिख	... १७१९६	सुमङ्गलोपायनपा	... १११३५
सर्वदेवप्रणयना	... ६१६	सुरद्विवेषपहुचमे	... १११३७
सर्व देवे तत्पुरुष	... ३१२	सुपरिहृष्टः प्रीढं	... १२१६०
सर्वार्थमि: सर्वैराचन्द्र	... २१२४	सुरक्षानार्ता जडके	... १२१२४
सर्वोपमादृश्यसमु	... ११४९	सुरारिनाथस्य महा	... १५११२
सर्वीलमहृस्थितया	... १२१९८	सुरारिलक्ष्मीपरिक	... १४११७
स वासवेनासुनर्ये	... ३१३	सुरालव्यधीविपद्मा	... १४१३
स विलक्ष्यमुख्यैर्दे	... १०१४	सुरालयालोकनकौ	... १३११२
स व्यक्तुध्यत तुष्टस्त	... ८१८५	सुराः समध्यर्थयिता	... ३१२०
स शंकरतामिति जा	... १११२	सुराः सुरार्थीसपुरः	... १२१४०
सखजे प्रियमुरोनि	... ८११४	सुविस्यानन्दविक	... ११११९
सहस्रेण इशानीकाः	... १०१३	सुशासनां मुनीन्द्राणां	... १०१४६
स हि देवः परंजयोति	... २१२५	सैनापतिं नन्दवन	... १५१९
सहेलहासच्छुरिता	... १३११३	सोऽनुमान्य हिमव	... ८१२१
साक्षात्कृष्णोऽस्मि स पुन	... ६१२२	सोऽयमानतशिरो	... ८१४३
सा गौरसिद्धार्थिनिवे	... ७१७	सोऽहं तुष्णातुरैर्वैष्टि	... ६१२७
सान्ध्रप्रमोदात्पुलको	... १३११८	सौभाग्यैः खलु सु	... १०१५१
सान्द्रैः सुरानीकरजो	... १४१३६	सौरभ्यलुक्ष्यप्रभरो	... १३१२७
सांघ्यमस्तमितशेष	... ८१८	स्वलक्ष्म्यहेमं प्रवत	... १५१३३
सा भूधरायामविपे	... ११२२	स्तुत्या पुरास्यामि	... १२१४७
सा मङ्गलक्ष्मानविशुद्ध	... ७११	ब्रींपुंसावात्मभागौ ते	... २१७
सामभिः सहवराः स	... ८१४१	स्थानमाहिकमपास्य	... ८१३६
सा राजद्वैरिव स	... ११३४	स्थाने तपो दुष्टमे	... ७१६५
सा लाजधूमाक्षिलिमि	... ७१८१	स्थाने त्वा स्थावरा	... ६१६७
सा संभवद्विः कुसुमै	... ७१२१	स्थिता: क्षणं पद्म	... ५१३४
सा सुदुर्विवहं गङ्गा	... १०१४०	स्नाता तत्र सुल	... १०१५३
सिंहकेसरसटासु	... ८१४६	स्फुरद्विवित्तायुष्माका	... १४११५
सीकरथातिकरं म	... ८१३१	स्फुरन्मरीचिच्छु	... १११३२
सुकान्तकान्तामणिता	... ९१२	सारसि ऊर बेलका	... ४१८
सुखाक्षुपूर्णेन स्मा	... १११२५	सरसतामाभूतमसु	... ३१७१
सुगन्धिनिश्चासनिष्ठ	... ३१५६	सरसां नितम्बादवला	... ३१५५
सुजातसिन्दूरपराग	... १४१४४	स्कालपरिमाणेन	... २१८
सुक्षा विकाप ता	... १०१५८	सदाशनार्थं सुमो	... १२१४७
सुक्षासैरिकाम्बोमि	... १०१३९	सदद्वया कण्ठिकमे	... १२११४
सुचिमित्रस्य स्फ	... ८१४१	समहमारोप्य सुषा	... ११११२
सुभक्षिभाजामविपा	... १३१२१	स्वं विक्षीणद्वुप	... ५१२८
		सरसवमास्याय ततो	... ११६

१६ हुमारसंभवक्षेत्रोकानां भाष्यकावर्णकमेणाल्पुक्तमणी ।

खरेण तस्मात्मद्यत	... ११४५	हरो विश्वर्य चन्द्र	... ११३९
खर्णपत्तापाकक्षु	... १११७	हर्षीषि मध्यपूतालि	... १०१११
खर्णपत्तापासलिलही	... १७१६३	हर्षदाह तथा सा	... १०१५
खर्णपत्तापासलनलो	... १११७	हित्तायुषालि शुरसै	... १७०३१
खर्णरोहणनिःसे	... १०१२९	हिमब्यपावाद्विशदा	... ३१३३
खर्णीकसः खर्णप	... १२१३६	हिरण्यरेतदा तेन	... १०१२८
खर्णोकलहमीकचक	... १३१५	हरये वससीति म	... ४१९
खर्णाहिनीवारिविहा	... ११३८	हेमतामरसतादि	... ८१३६
खायतं खानधीकारा	... २१९८	हेमावनीषु प्रतिष्ठि	... १४१२३
हरस्तु किञ्चित्परिषु	... ३१६७	हेमीफलं हेमशिरे	... १११२६
हरिताहणवाहव	... ४११४	हीमानभूद्विषरो	... ५१५४

सुलभ वास्तुशास्त्र

रघुनाथ श्रीपाद देशपांडे